

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

FƏZAIL VƏLİYEV

**XIX - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANIN MADDİ
MƏDƏNİYYƏTİ**

FƏZAIL VƏLİYEV

h27 - 262 315

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANIN MADDİ
MƏDƏNİYYƏTİ**

(tarixi - etnoqrafik tədqiqat)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"Şərq-Qərb"
BAKİ - 2010

Elmi redaktoru:	Teymur Bünyadov <i>AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor</i>
Rəyçilər:	Hacı Qadir Qədirzadə <i>AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru</i>
	Aydın Balayev <i>tarix elmləri doktoru</i>
	Fəxrəddin Məmmədov <i>tarix elmləri doktoru, professor</i>

Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, «Şərq-Qərb», 2010. 424 səh.

Tarix elmləri doktoru Fəzail Vəliyevin «XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)» monoqrafiyası etnoqrafiya elminin ən aktual və həlli vacib olan problemlərindən birinə - maddi mədəniyyət probleminə həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin (xalq yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyatı vasitələri, yollar və rabitə vasitələri) təkamülünə, daxili imkanları hesabına inkişaf edərkən zənginləşməsinə təsir edən təbii-coğrafi, tarixi-siyasi, sosial-iqtisadi və etno-mədəni amillər yeni baxış bucağında nəzərdən keçirilərək araşdırılmış, maddi mədəniyyətin formalaşmasında tarixi varislik prinsipinin, xalqın minilliklər boyu yaratmış olduğu empirik bilik, bacarıq və təcrübələr sisteminin rolu açıqlanmış, ayrı-ayrı bölgələrin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal cəhətləri ümumiləşdirilərək XIX-XX əsrin əvvəllərində maddi mədəniyyət kompleksinin real elmi-etnoqrafik mənzərəsi yaradılmışdır.

ISBN 978-9952-34-522-3

© «Şərq-Qərb», 2010
© Fəzail Vəliyev, 2010

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLARIN SİYAHISI	Səh.
GİRİŞ	5
I FƏSİL	
XALQ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ YAŞAYIŞ EVLƏRİ	19
1.1. Yaşayış məskənlərinin tip və formaları	19
1.2. Həyətlər	38
1.3. Ev tikintisində istifadə olunan inşaat materialları	44
1.4. Ev tipləri və inşaat texnikası	50
1.5. Evlərin plan quruluşu	68
1.6. Müvəqqəti yaşayış evləri	69
1.7. Yaşayış evlərinin daxili sahmanı	73
1.8. Ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri	78
1.9. Təsərrüfat tikililəri	83
II FƏSİL	
GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR	88
2.1. Azərbaycan geyimləri tarixindən	88
2.2. Qadın geyimləri	98
2.2.1. Qadın baş geyimləri	110
2.2.2. Qadın ayaq geyimləri	115
2.3. Kişi geyimləri	119
2.3.1. Kişi baş geyimləri	129
2.3.2. Kişi ayaq geyimləri	133
2.4. Uşaq geyimləri	137
2.5. Bəzəklər	142
III FƏSİL	
YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR	153
3.1. Yeməklər	153
3.2. Əsas qida-ərzaq məhsulları	158
3.3. Bitki mənşəli yeməklər	161
3.4. Ət-süd yeməkləri	175
3.5. Bayram yeməkləri	185
3.6. Mərasim yeməkləri	189
3.7. Ehtiyat ərzaq tədarükü və saxlanması	193
3.8. Yemək oynası	198
3.9. İçkilər	201
3.10. Qablar, mətbəx və məişət avadanlıqları	203

IV FƏSİL	
NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ	210
4.1. Sadə yük nəqliyyatı	210
4.2. Minik-yük nəqliyyatı	212
4.3. Qoşqu nəqliyyatı vasitələri	218
4.3.1. İkitəkərli arabalar	220
4.3.2. Dördtəkərli arabalar	223
4.3.3. Yaylı nəqliyyat	229
4.4. Su nəqliyyatı vasitələri	230
4.5. Yollar	234
4.5.1. Karvan yolları	235
4.5.2. Daxili yollar	239
4.5.3. Poçt yolları	243
4.5.4. Su yolları	244
4.5.5. Dəmir yolları	246
4.5.6. Körpülər-keçidlər	248
4.6. Rabitə vasitələri	251
NƏTİCƏ	254
MATERİALNAYA KULTURA AZERBAIJANA V XIX -	
NACHALE XX BEKA (istoriko-etnograficheskoe issledovanie)	264
MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN IN THE XIX -	
BEGINNING OF THE XX CENTURY (historical-ethnographical research)	274
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	285
İLLÜSTRATİV MATERİALLAR	309

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AEM	- Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi
Azərbaycan MEA TİEA	- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv
AMM	- Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
ATDM	- Azərbaycan tarixinə dair materiallar
ÜİLKGI	- Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı
Аз.ФАН	- Азербайджанский филиал Академии Наук
АЭИА	- Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане
АЭС	- Азербайджанский этнографический сборник
Записки КОИРГО	- Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества
Изв. ООИА	- Известия Общества обследования и изучения Азербайджана
КСИИМК	- Краткие сообщения Института Истории материальной культуры
КЭС	- Кавказский этнографический сборник
КК	- Кавказский календарь
КСХ	- Кавказское сельское хозяйство
МИЭБГКЗК	- Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
МКА	- Материальная культура Азербайджана
МНКПИАЭНА	- Материалы Научной Конференции, посвященной последние итоги археологической и этнографической науки в Азербайджане
МСПИАЭИ	- Материалы сессии, посвященной итогам археологическим и этнографическим исследованиям
МУКЛЗПИСК	- Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводство на Кавказе
СА	- Советская археология
СМИЭБГКЗК	- Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края
СМОМПК	- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
ССИА	- Сборник статей по истории Азербайджана
ССК	- Сборник сведений о Кавказе
СЭС	- Среднеазиатский этнографический сборник
СЭ	- Советская этнография
НАИИ НАНАР	- Научный Архив Института истории Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики
ОРВЗК	- Обзорение Российских владений за Кавказом
ТМИА	- Труды Музея Истории Азербайджана
ЭВА	- Экономический вестник Азербайджана

GİRİŞ

*Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!
Hüseyn Cavid*

Bəşərin əski yaranış çağlarından üzü bəri öz mövcudluğunu qoruyub saxlayna və ya saxlaya bilməyən hər bir xalq (etnos) dünya mədəniyyəti xəzinəsinə orijinal maddi və mənəvi dəyərlər bəxş etmişdir. Həmin xalqlar (etnoslar) etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektidir, etnosların yaratdığı və nəsil-dən-nəslə keçirərək təkmilləşdiriyi mədəniyyət isə tədqiqat predmetidir [220, 205-208]. Mədəniyyət – cəmiyyət və insanın özünün inkişafının tarixən müəyyən səviyyəsi olub, formaca milli, məzmunca beynəlmillə və ümumbəşəri, humanist, tarixi keçici, diskretiv və sinkret xarakter daşıyır, üstqurum hadisəsi kimi təzahür edir [52, 6]. Mədəniyyətin tarixini, sosial-əxlaqi, hüquqi, fəlsəfi-didaktik mahiyyətini açmağa çalışın müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri (tarixçilər, etnoqraflar, mədəniyyətşünaslar, filosoflar, sosioloqlar, psixoloqlar, hüquqçular, didaktiklər və b.) mədəniyyətin iki növünün – maddi və mənəvi mədəniyyətin olduğunu, bu bölgünün nisbi xarakter daşdığı, onların dialektik vəhdətini sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, filosof-mədəniyyətşünaslara görə, «mədəniyyət – insan fəaliyyətinin üsulları, nəticələri və sərvətlərinin ümumi məcmusu olub, maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət kimi iki növdə təzahür edir. Lakin bu bölgü nisbi xarakter daşıyır, çünki, istehsal prosesi insanın əqli fəaliyyəti olmadan həyata keçirilə bilməz. Digər tərəfdən mənəvi istehsalın məhsulları olan ideyalar, bədii obrazlar, ictimai normalar və hökmlər müəyyən maddi formada: əlyazmalar, kitablar, şəkillər, notlar, çertyojlar və s. şəkildə meydana çıxır. Deməli, mədəniyyət bəşəriyyətin ictimai-tarixi prosesdə topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, bu sərvətlərin yaradılması, tətbiqi və gələcək nəslə çatdırılmasıdır. Bu anlayış insanların yaradıcılıq fəaliyyəti, onların təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirmək imkanları da daxildir» [52, 6].

Şübhəsiz ki, maddi və mənəvi dəyərlər ümummədəniyyəti təməlləyir və hər bir maddi yaranışda mənəvi, hər bir mənəvi olayda isə maddi stimullar təzahür edir. Lakin bununla belə, mənəvi dəyərlər yaratmaq üçün müəyyən maddi təməlin zəruriliyi vacibdir.

Dünya mədəniyyəti panteonunda özünün maddi və mənəvi dəyərləri ilə seçilən türk mədəniyyəti və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyəti

yəni məhz belə maddi təməl üzərində pərvəriş tapmış, uzun əsrlərin əməli vərdişləri, empirik bilik və təcrübələri ilə zənginləşmiş, mədəni irsimizin mühüm sahəsi olmuşdur. Buna görə də xalqımızın qədim və çoxqatlı maddi mədəniyyətinin elmi əsaslarla ümumiləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran ən vacib və aktual problemlərdən biridir. Problemi bir qədər də aktuallaşdıran son dövrlərdə xalqın həyat və məişət tərzinin sürətlə dəyişikliyə uğraması, bir sıra ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin xalqın istifadəsindən çıxaraq yox olmasıdır. Tarixi təkamülə hərtərəfli bərpə etmək üçün bu maddi mədəniyyət nümunələrini elmi cəhətdən qeydə almaq, sistemləşdirmək, etnoqrafik təhlilini və şərhini vermək etnoqrafiya elminin həlli vacib olan problemləri sırasında öncül yerlərdən birində durur.

Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki aməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, uzun əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakteri və etnik xüsusiyyətlərinin, etnosun spesifik həyat tərzinin və təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətinin təsiri ilə formalaşın maddi mədəniyyət sahələri (yaşayış məskənləri və evlər; geyimlər və bəzəklər; yeməklər və içkilər; naqliyyat və rabitə vasitələri; təsərrüfat alətləri; ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları və s.) etnosun istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmuşlaq, bu və ya digər etnosun sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayıb.

Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni insan yeyib-içmədən, geyinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı ictimai-faydalı əmələ yetərinə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan maddi mədəniyyətin – xalqın ictimai şüur səviyyəsinin barometri və ya etnik təzahür göstəricisinin öyrənilməsi, xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsidir, daha geniş anlamda isə bəşəriyyətin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində bu istehsal fəaliyyətinin məhsulu olan maddi mədəniyyət sərvətlərinin sosial-iqtisadi və texniki-mədəni cəhətdən təkamülünün öyrənilməsi deməkdir. Keçmiş maddi və mənəvi irsi öyrənmədən isə müasir mərhələdə bu sahələrdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin mahiyyətini dərk etmək mümkün deyildir.

Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosla məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdişlərə söykənən, böyük təkamül mərhələsi keçən maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Problemin aktuallığını şərtləndirən ən vacib cəhətlərdən biri də hələ bu vaxta qədər Azərbaycan etnoqrafiyası elmində xalqımızın XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyətinin ümumiləşdirilməşəkildə tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamasıdır. Dünya etnoqrafiyasında, xüsusilə də keçmiş SSRİ-də bu məsələyə ciddi əhəmiyyət verilsə də, Azərbaycan etnoqrafiya məktəbi tarixi Azərbaycanın maddi mədəniyyətini bölgə-bölgə öyrənməyə üstünlük vermişdir. Təqdim olunan monoqrafiya XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin kompleks şəkildə ümumiləşdirilərək tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması yolunda ilk cəhddir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyəti probleminin öyrənilməsinin böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətini də qeyd etməliyik. Bu gün Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli-mənəvi və maddi meyarlarının daha çox diqqət mərkəzinə çəkildiyi, milli-mənəvi irsə dövlət səviyyəsində qiymət verildiyi, milli-mənəvi süura qayıdışın çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşdığı, Azərbaycançılıq milli ideologiyasının artıq formalaşma prosesi keçirdiyi bir tarixi zaman kəsiyində hər bir Azərbaycanlı özünü tarixi keçmişinə, soykökünə, maddi və mənəvi dəyərlərinə daha diqqətlə və vicdanla yanaşmalı, onları xüsusi bir yanğı ilə öyrənməlidir. Ulu öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları öz çıxış və nitqlərində daim milli-mənəvi dəyərlərimizə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmış, onların həqiqi elmi qiymətini vermişdir: «Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz» [56, 244].

Bütün bu yuxarıda sadalanan amillər tarixi-etnoqrafik tədqiqatımızın obyektivi və subyektivi kimi seçdiyimiz XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti probleminin öyrənilməsinin vacibliyini və aktuallığını tam şərtləndirir.

Tədqiqat işinin başlıca məqsədi XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətini kompleks şəkildə ümumiləşdirərək tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

maddi mədəniyyət elementlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərən sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni və təbii-coğrafi amilləri aşkar etmək, XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın maddi mədəniyyətinin tarixi təkamülünü bu kontekstdən izləmək;

yaşayış məskənlərinin əsas tip və formalarını, eləcə də kəndli həyətlərinin plan quruluşunu müəyyənləşdirmək, onların formalaşması mərhələlərini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və etnoqrafik səciyyəsinə göstərmək;

əsas xalq yaşayış evi tiplərini və təsərrüfat tikililərinin təsnifatını və təsvirini vermək, inşaat texnikası, texniki qaydalar, inşaat alətləri, yaşayış evi tikintisi ilə bağlı xalq adətləri, evlərin plan quruluşu, daxili sahmanı, qızdırma və işıqlandırma vasitələri haqqında dolğun etnoqrafik məlumatları elmi araşdırmaya cəlb etmək;

xalqın təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqaməti ilə əlaqədar yaranan müvafiqəti yaşayış evlərinin tiplərini etnoqrafik cəhətdən araşdırmaq;

xalq geyimlərinin və bəzək nümunələrinin spesifik-lokal cəhətlərini aşkar etmək, ənənəvi geyim və bəzəklərə sosial-iqtisadi, təbii-coğrafi, etnik-mədəni faktorların, həmçinin dövrün xüsusiyyətlərinin fəal təsirini aydınlaşdırmaq;

sosial şərait və təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakteri ilə sıx bağlı olan ənənəvi yemək və içkilərin hazırlanma qaydalarını öyrənmək, onların təsnifatını vermək, xalqımızda xas olan etno-lokal xüsusiyyətlərini göstərmək və bu sahədə əsrlər boyu qazanılmış empirik biliklər sistemini müəyyənləşdirmək;

əsas ərzaq-qida məhsullarının etnoqrafik səciyyəsinə vermək, bayram və mərasim yeməkləri, ehtiyat ərzaq tədarükü, yeməklərin və əsas ərzaq məhsullarının hazırlanması, emalı, saxlanması və süfrəyə verilməsində istifadə olunan məişət qabları haqqında etnoqrafik məlumatları sistemləşdirmək;

xalq nəqliyyat vasitələrinin tam etnoqrafik təsvirini vermək və sistemləşdirmək, maddi mədəniyyət sahəsində onların yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, geniş tarixi aspektdə isə bu nəqliyyat vasitələrinin xalq məişətində rolunu aşkar etmək;

daxili və xarici əlaqə yollarının geniş təsnifatını vermək, karvan-ticarət, poçt, köç yollarının, eləcə də dəmiryolu və su yollarının xalqın məişətində, təsərrüfat həyatında və mədəni əlaqələrində rolunu göstərmək;

ənənəvi rabita vasitələrinin geniş çeşidi haqqında materialları sistemləşdirmək;

xalqın formalaşmasında mühüm rol oynayan ayrı-ayrı etnosların, xüsusilə də əzsaylı etnik və etnoqrafik qrupların Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin zənginləşməsinə yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;

maddi mədəniyyət sahəsində özünü aydın şəkildə büruzə verən etnogenetik əlaqələrin, qarşılıqlı təmas və zənginləşmənin, türk etnik-mədəni mühitində oxşar maddi mədəniyyət nümunələrinin yaradılmasının təbii hal olduğunu sübut etmək və bununla Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin geniş anlamda ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu qürurla söyləmək.

Topladığımız etnoqrafik-çöl materialları XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə etsə də, mövcud elmi ədəbiyyat və arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin elmi-etnoqrafik təhlili və şərhli sosial-iqtisadi, siyasi, texniki-mədəni və təbii-coğrafi amillərin təsiri nəzərə alınmaqla tarixilik baxımından aparılmışdır. Bu işə xalqımızın maddi mədəniyyətinin bütün sahələrində etnoqrafik varisliyin olduğunu təsdiq etmiş, maddi mədəniyyətin vacib elementlərinin uzun əsrlər boyu fasiləsiz təkamül və inkişaf mərhələləri keçirdiyini söyləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın əsas obyektini 1804-1813-cü illər və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin nəticələri olaraq bağlanmış Gülistan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) sülh müqavilələrinə əsasən məcburən iki hissəyə bölünmüş tarixi Azərbaycanın quzey hissəsinin (Şimali Azərbaycan) etnoqrafik materiallarına əsaslanan ənənəvi maddi mədəniyyət sahələri təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan əsas maddi mədəniyyət sahələri (yaşayış məskənləri və yaşayış evləri, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyatı və rabitə vasitələri) quzey Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toplanmış etnoqrafik-çöl materialları əsasında araşdırılmış, Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin ümumiləşdirilmiş tarixi-etnoqrafik sosiyyasi verilmiş və maddi mədəniyyətimizin bəhs olunan dövrdə mövcud olmuş ayrı-ayrı elementlərinin belə tədqiqatdan kənar qalmamasına çalışılmışdır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin birinci qərinasında Azərbaycan xanlıqları kimi müstəqil feodal dövlətlərinin varlığına son qoyulmuş, Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya imperiyasının, cənub torpaqları isə şahlıq İranının tərkibinə qatılaraq xalqımızın tarixi taleyinə qəsd edilmiş, böyük imperiyaların «parçala, hökm sür» siyasətinə uyğun olaraq Şimali Azərbaycanda müstəmləkə işğal rejimi – komendant üsul-idarəsi yaradılmışdır. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların məişətində XIX əsrin 60-70-ci illərinə qədər feodal-patriarxal münasibətləri tüğyan etmiş, qapalı natural təsərrüfat formaları üstünlüyünü qoruyub saxlamış, xalqın maddi-mədəni səviyyəsinin yüksəlişinə rus çarizminin müstəmləkə siyasəti, yerli ağaların amansız istismar və zülmü ciddi maneələr törətmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya imperiyasında baş verən tarixi-mütərəqqi hadisələr – təhkimçilik sisteminin ləğvi, kapitalizmin eninə və dərininə inkişafı, feodal natural-qapalı təsərrüfat formalarının aradan qaldırılması, burjuva cəmiyyətinin əsas sınıflarının getdikcə müstəqil formalaşması, burjuaziyanın həyata keçirməyə cəhd etdiyi bir çox mütərəqqi tarixi-dəyişdirici missiyalar Azərbaycanda da müşahidə edilirdi. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması sırf müstəmləkəçilik məqsədləri güdsə də, Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni

inkişaf perspektivləri baxımından bu hadisənin progressiv əhəmiyyətini də dana bilmərik. Hər şeydən əvvəl, XIX əsrin birinci yarısının siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın şimal hissəsində feodal pərakəndəliyi ləğv edildi, feodal-ara müharibələrinə son qoyuldu, əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdi, Azərbaycan tədricən Rusiyanın iqtisadi inkişaf yoluna düşməyə, Rusiya bazarına və onun vasitəsilə dünya bazarına qoşulmağa və dünya əmtəə tədavülünə cəlb edilməyə başladı, xalqın mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəlməsində nəzərəcarpacaq irəliləyişlər oldu [18, 51-52]. 1860-70-ci illərin burjuva islahatlarından sonra yaranan sosial-siyasi mühit Azərbaycanı da natural təsərrüfat qapalılığı qismən ləğv etdi, məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafına şərait yaratdı, yeni sinfin – fəhlə sinfinin təşəkkülünə rəsmiləşdirdi. Məhz lə XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya özünün bir çox milli ucaqları kimi Azərbaycanı da dərindən dərinməyə, onun xammal resurslarını özünün inkişaf etməkdə olan kapitalist təsərrüfatına tələblərinə cəlb etməyə başladı. Bu vaxtdan etibarən xalqımızın təsərrüfat məişəti, maddi mədəniyyəti, qismən ənənəvi mədəniyyəti haqqında müxtəlif səpkili yazılar da nəşr edilməyə başladı.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın tarixi taleyində milli oyanış, milli-demokratik fikrin inkişafı, xalqın müstəqilliyə can atması və imperiya zəncirindən azad olması, maarifçilik və ictimai tərəqqi hərəkatının yüksəlişi, milli mədəniyyətin mənimsənilməsi, təbliği və inkişafı dövrü kimi səciyyələnir [144, 26-51]. Bu dövr həmçinin inqilabi-demokratik, burjuva-demokratik inqilablardan baş verməsi, imperialist dövlətlər arasında başlanan I Dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər), «Müsavət» partiyasının təşkilatlanaraq «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti»ni yaratması (1918-ci il) [132], Sovet İmperiyasının yaranması və sovetləşmə hərəkatının geniş vüsət alması dövrü kimi də diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tarixi varislik əsasında təkamül və inkişaf mərhələlərində keçərək XIX-XX əsrin əvvəllərində tam formalaşdığı dövr həm də bəşər tarixində mövcud olan beş əsas ictimai-iqtisadi formasıydan üçünün (feodalizm, kapitalizm və sosializm) mövcud olduğu, daha daqıq desək, qovuşub ayrıldığı dövr kimi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Coğrafi mövqə baxımından tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Şimali Azərbaycan ərazisində bu dövrdə feodalizmin miras qoyduğu, kapitalizmin yeni elementlərlə zənginləşdirdiyi, sosializmin isə qlobal dəyişikliklərə uğradığı maddi mədəniyyət sahələri mövcud olmuşdur. Maddi mədəniyyət sahələrinin araşdırılmasında başlıca diqqət mövcud tarixi ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materiallarından çıxış edərək, bu ictimai-iqtisadi formasiyaların diqtəsindən formalaşan hər bir maddi mədəniyyət elementinin yaranmasına,

biçimlənməsinə, tarixi təkamüldə dəyişikliyə uğramasına və mövcud durumuna yönəldilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiyasının ayrı-ayrı problemlərinin, eləcə də maddi mədəniyyət probleminin öyrənilməsində qədim, antik və orta əsrlər dövrü, XIX-XX əsrlərin əvvəlləri və keçmiş Sovetlər dönəmi dövrü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Qədim, antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində [250; 352; 258; 330; 22; 451; 57; 420] bütövlükdə Azərbaycan etnoqrafiyası və konkret olaraq maddi mədəniyyət problemi üzrə toplanan pərakəndə faktik məlumatlar cüziliyi ilə seçilir, səlnaməçilik nöqtəyi-nəzərindən diqqəti çəkir, öləri və bəsit səciyyə daşıyır. Etnoqraf A.N.Mustafayevın haqlı olaraq yazdığına görə, daha çox siyasi, qismən də coğrafi məzmun kəsb edən səlnamə səciyyəli tarixi ədəbiyyatda bu və ya digər sülalənin tarixçəsi, ayrı-ayrı hökmdarların hərbi yürüş və sücaəti ilə bağlı epizodlar ön plana çəkilmiş, geniş xalq kütlələrinin məişət və mədəniyyəti, onların qurub-yaratmaq fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmışdır [110, 63]. Lakin bununla belə, həmin məlumatlar sosial-iqtisadi inkişafın fasiləsiz gedişi prosesində öz varlığını qoruyub saxlaya bilməyən maddi mədəniyyət elementlərini bərpa etməkdə, mədəni varisliyə əsaslanan maddi mədəniyyət sahələrinin inkişaf və təkamül dinamikasını izləməkdə əvəz edilməzdir.

Xalqımızın maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində Azərbaycanda olmuş bir çox Avropa və Şərqi ölkələrinin coğrafiyaşünas-səyyahlarının əsərləri və yol qeydləri də mühüm etnoqrafik mənbə kimi qiymətlidir. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Şərqi-Qərbi ticarət dəhlizinin qovuşduğunda yerləşən Azərbaycan, tranzit ticarətin başlıca əlaqələndiricisi olmuş, rəvan ipək ticarəti bu ölkə vasitəsilə həyata keçirildiyindən, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin sənət, ticarət, elm biliciləri və səyyahları tez-tez burada olmuş, bir çox etnoqrafik məsələləri qeydə almaqla yanaşı, maddi mədəniyyət məsələlərini də öz əsərlərində az və ya çox dərəcədə işıqlandırmışlar [399; 398; 126; 154; 98; 22; 403]. Onların içərisində Vilhelm de Rubruk [261], Marko Polo [355; 338], Jan Şardən [147], Övliya Çələbi [440], alman səyyahı Adam Oleari [391], İ.Q.Qerber [256], italyan səyyahlarından Katerino Zeno, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarininin əsər və yol qeydlərində [98, 98-118] toplanan faktik materiallar bilavasitə şəxsi müşahidələrə əsaslandığından nisbətən mükəmməlliyi və səhihliyi ilə seçilir.

Xatırladaq ki, bütün orta əsrlər boyu sırf Azərbaycan etnoqrafiyasına və onun tərkib hissəsi olan maddi mədəniyyət probleminə həsr olunmuş heç bir əsərə rast gəlinmir. Pərakəndə, qeyri-səhih, siyasi məqsədlərə xidmət edən faktik etnoqrafik məlumatlar isə müxtəlif peşə sahələrini təmsil edən şəxslərin (hərbiçi, diplomat, tacir, maliyyəçi, məmur, həkim, səyyah, yazıçı

və s.) qələminə məxsus olduğundan, hətta etnoqrafik təsvirlər verilsə belə, onlar elmi səciyyə daşımaqdan çox uzaqdır. Xalqın məişət və mədəniyyətinə belə səthi münasibət XVII-XVIII əsrin birinci rübünə aid edilən əsərlərdə və yol qeydlərində də özünü bütün çıpaqlığı ilə göstərir [438; 318]. XVIII əsrin ortalarına və ikinci yarısına aid edilən əsərlərdə, xüsusilə S.Q.Qmelinin, S.D.Burnaşevin, V.Zubovun, İ.T.Drenyakinin və b. əsərlərində isə artıq toxunulan etnoqrafik məsələlərə elmi yanaşma üstünlük təşkil etməyə başlayır [335, 17-24].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik tədqiqinin dövr etibarilə XIX-XX əsrlərin əvvəllərini əhatə etməsi, orta əsrlərdə bu problemə aid yazılı məlumatların olduqca qıtlığı, pərakəndəliyi və demək olar ki, qeyri-səhihliyi ilə əlaqədardır.

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə qatılması ilə burada rus müəlliflərinin apardıqları tədqiqat işlərinin coğrafiyası xeyli genişləndirildi. «Metropoliya xəzinəsinin gəlişlərini artırmaq, xüsusilə XIX əsrin 60-cı illərində başlayaraq Rusiyanın inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesini xammalla təchiz etmək, yerlərdə təsərrüfatın və kустar sənaye sahələrinin fəaliyyətinə nəzarəti inhisara almaq məqsədilə Rusiya hökuməti xüsusi cəlb etdiyi məmurlar və rəsmi mütəxəssislərin köməyi ilə Azərbaycana bölgə-bölgə öyrənməyə və bu cəhdlərin nəticəsi olaraq çoxsaylı statistik və kameral təsvirlər, təqvimlər, xülasələr, dövrü mətbuat nümunələri, tədqiqat əsərləri, materiallar, məcmuələr, toplular, öçerklər, yol qeydləri və s. nəşr etməyə başladı» [67, 257]. Yerli dilləri bilməyən, xalqın məişəti və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmayan, buna görə də təsvirlərində müşahidəçiliyi üstün tutan rus müəlliflərinin əsərlərində toplanan ayrı-ayrı maddi mədəniyyət elementlərinin bəsit təsvirləri bir tərəfdən ona görə qiymətlidir ki, onlar sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqinin məntiqi nəticəsi olaraq aradan çıxmış maddi mədəniyyət elementlərini, çətinliklə də olsa, bərpa etməkdə əvəzolunmaz faktik materiallardır. Digər tərəfdən, real tarixi-etnoqrafik ümumiləşdirmədən və elmi təhlildən çox uzaq olan, öləri qeydlər və təsvirlər xarakterində yazılan bu məlumatlarla xalqımızın maddi mədəniyyətini bütün rəngarəngliyi və xırda detalları ilə tədqiq etmək olduqca çətinlik törədir və əslində, heç buna imkan da vermür. Çox zaman hakim sinfi ideologiyasının və rus çarizminin mənafeələrindən çıxış edən müəlliflərin əsərlərində subyektivizm halları üstün mövqə tutduğundan, yerli mədəniyyətin spesifik cəhətləri kölgədə qalmış, ona səthi, etinasız münasibət bəslənmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, rus müəlliflərinin əsərlərinin bir çoxunun siyasi və velikorus şovinizmi qatlarını bir kənara qoysaq, etnoqrafik materialların zənginliyi, təqdim olunma tərz, səhihliyi, xüsusilə maddi mədəniyyətimizə

aid materialların geniş çeşidi ilə seçildiyinin şahidi olarıq. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin əhalisinin təsərrüfat və ailə məişətinə, maddi və mədəniyyətinə aydınlıq gətirə biləcək nəşrlər içərisində V.Qriqoroyevin [264], İ.İ.Şopenin [449], O.Yevetskinin [287], P.Q.Butkovun [225], S.B.Bronnevskinin [221], İ.N.Berezinin [218], P.P.Zubovun [301], N.F.Dubrovinin [286], İ.İ.Pantuxovun [392] əsərlərində, eləcə də 7 cildlik «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsinə dair materiallar məcmuəsi»ndə [357], 1887-1888-ci illərdə nəşr olunmuş 5 cilddən ibarət «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsi üzrə materiallar toplusu»nda [414], «Qafqaz vilayəti və tayfalarının təsvirinə dair materiallar məcmuəsi»ndə [410], «Qafqazxarxası rus vilayətlərinin icmal»ında [389], «Qafqaz haqqında məlumat məcmuəsi»ndə [411; 412] və b. nəşrlərdə maddi mədəniyyətimizə aid toplanan faktik materiallar daha dəqiqliyi və müfəssalliği ilə seçildiyindən, qarşıya qoyduğumuz problemi həll etməkdə bizə yardımçı olmuşdur.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın maddi mədəniyyət problemlərinə öz səhifələndirici geniş yer ayırmış dövrü mətbuat nümunələrini də qeyd etməliyik. 1845-ci ildən 1917-ci ilə qədər nəşr olunan «Qafqaz təqvimi», «Kaspi» (1880-1916), «Əkinçi» (1875-1877), «Qafqaz» (1846-1917) qəzetləri, eləcə də «Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Bölməsinin qeydləri», «Qafqaz kənd təsərrüfatı» və b. dövrü nəşrlər mövzunun sərhəndə istiqamətverici rol oynamışdır. Təsədüf deyildir ki, «Qafqaz» qəzetinə xüsusi qiymət verən rus yazıçısı V.Q.Belinski onu, «Qafqazın tarixi, coğrafiyası, statistikasını və etnoqrafiyasına aid tükənməz materiallar mağazası» adlandırmışdır [216, 59].

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin planlı şəkildə, xüsusi proqram əsasında öyrənilməsinə XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən başlanılmış, arxeoloji, antropoloji, folklor tədqiqatları ilə yanaşı, etnoqrafik tədqiqatlarda da mühüm irəliləyişlər olmuşdur. 1921-ci ildə M.H.Vəliyevin (Baharlıının) «Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerklər» əsəri çap olunmuşdur. Bu əsərin ikinci bölməsi etnoqrafiya problemlərini əhatə edir [229].

Azərbaycan etnoqrafiyasının elmi əsaslarla öyrənilməsində 1923-cü ildə yaradılan «Azərbaycanı Tədqiq və Tətabböh cəmiyyəti»nin çox böyük rolu olmuşdur. Cəmiyyətin «Xəbərləri»ndə ilk Azərbaycan etnoqraflarından Q.T.Qaraqaşlının [327], Ə.K.Ələkbərovun [193], M.V.Quliyevanın [348], D.Şərifovun [446] dərc etdikləri yazılarda xalqımızın maddi mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumatlar cəmlənmişdir. Kosaoglunun məqaləsində Qazax qəzası əhalisinin təsərrüfat məşğuliyəti, köç yollarının marşrutu, yollardan istifadə qaydaları və s. məsələlər geniş şərh olunmuşdur [336]. XX əsrin 30-40-cü illərində İ.M.Cəfərzadənin, İ.Məcidovanın, D.Səfərovunun,

Ə.Ələkbərovun tədqiqatlarında da Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə dair xeyli materiallar toplanmışdır [278; 279; 35; 142; 362; 58; 194; 445]. M.İlyanın 1946-cı ildə çap olunmuş əsərində Zaqafqaziyanın (Cənubi Qafqazın – F.V.) qədim ev tipləri xarakterizə olunarkən Azərbaycan xalq yaşayış evlərinə də xeyli yer verilmişdir [312].

XX əsrin 50-ci illərinin sonu – 60-cü illərinin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin yaşayış məskənləri və yaşayış evləri sahəsinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmiş və monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur [383; 340]. 1962-ci ildə nəşr olunan «Qafqaz xalqları» əsərinin ikinci cildində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə xüsusi bölmə həsr edilmişdir [382].

Azərbaycan etnoqrafları görkəmli qafqazşünas-alim Q.S.Çitayanın «məhdud bir rayonun dərinəndə öyrənilməsi geniş ərazilərin, məsələn, əyalətlərin, vilayətlərin ümumi şəkildə öyrənilməsindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir» [443, 27] – fikrinə əsaslanaraq XX əsrin 60-cü illərindən maddi mədəniyyət problemini bölgələr üzrə öyrənməyə başlamışlar. Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tədqiqatçılarından Q.T.Qaraqaşlı Azərbaycanın şimal-şərq və mərkəzi rayonları əhalisinin [329], H.A.Həvilov Gəncəbasar bölgəsi əhalisinin [344], A.N.Mustafayev Şirvan əhalisinin [106] və ingiloyların [112], H.N.Məmmədov Muğan əhalisinin [102], F.İ.Vəliyev Azərbaycanın Qərb bölgəsinin [232], D.C.Məmmədov Naxçıvan bölgəsi əhalisinin [100], Ə.İ.İsayev isə Şimal-Şərq Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin [78] tədqiqatı ilə məşğul olmuşlar. Bu illərdə Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə həsr olunmuş tədqiqat işləri də müdafiə olunmuş, çoxsaylı əsərlər və məqalələr dərc olunmuşdur [334; 450; 447; 405; 369; 105; 107; 384; 121; 120; 253; 307; 308; 304; 306; 311; 328; 195; 337; 431; 176; 3; 48; 47; 427; 69; 68; 66; 129; 207; 187; 186; 281; 408; 27; 28; 11; 59; 117]. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti problemini hərtərəfli araşdırmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq, maddi mədəniyyətimizin real etnoqrafik mənzərəsini ortaya çıxarmaq üçün bu nəşrlər bizə dəyərli materiallar vermişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində bu nəşrlərin hər birinin öz dəyəri və müvafiq əhəmiyyəti vardır.

Tədqirəlayıq haldır ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti təkcə etnoqrafik ədəbiyyatda deyil, memarlıq, arxeoloji, sənətşünaslıq, mülki tarix və sosial-iqtisadi elmlərə aid ədəbiyyatda da öz əksini tapmış, problemin bu və ya başqa tərəflərinə çoxlu tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur [432; 363; 365; 103; 138; 125; 435; 206; 313; 388; 254; 317; 131; 60; 45; 149; 41; 422; 423; 178; 53]. Bütün bunlar tədqiq etdiyimiz mövzu üçün dəyərli mənbələr kimi qəbul edilmişdir.

Beləliklə, qeyd edilməlidir ki, bu vaxta qədər aparılmış araşdırmalar tədqiq etdiyimiz problemin bu və ya digər məsələlərinin həllinə yardımçı olsa da, Azərbaycan bölgələrinin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal xüsusiyyətlərini daha çox qabartdığından, bütövlükdə problemi əhatə etmir. Həm də bu əsərlərdə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin kompleks şəkildə, bütün bölgələr üzrə ümumiləşdirilmiş materiallar əsasında öyrənilməsi qarşıya qoyulmadığından, bu haqda yazılacaq xüsusi bir əsərə ehtiyac duyulurdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olan xalqların əksəriyyətinin XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyəti ümumiləşdirilmiş etnoqrafik tədqiqata cəlb olunsada [247; 248; 189; 249; 283; 358; 444; 356], Azərbaycan etnoqrafiya elmində belə bir təşəbbüsə ilk dəfə olaraq bizim tərəfimizdən cəhd göstərilməmişdir.

Əsərin nəzəri-metodoloji əsasını cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi bazasının həlledici rolu, istehsal mədəniyyəti, o cümlədən maddi mədəniyyət sahəsində xalq kütlələrinin yaradıcı fəaliyyəti, tarixi tərəqqi prosesində istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq xalqın məişətində və mədəniyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin əmələ gəlməsi, maddi-mədəni sərəvtərlərin daxili təkamül yolu ilə sadədən mükəmməl formalara doğru inkişafı, tarixi inkişafda maddi və mədəni varislilik prinsipinin qorunub saxlanması kimi tarixi-materialist baxışlar təşkil edir. Tədqiqatda təsviri, tarixi-müqayisəli, sosial, struktural, bilavasitə müşahidə, istinad olunan mənbələrə elmi-tənqidi yanaşma, etnoqrafik problemləri ümumiləşdirərək obyektiv əks etdirmək kimi elmdə qəbul olunan əsas metodlara üstünlük verilmişdir. Mövzu araşdırılarkən etnoqrafik çöl materiallarının, eləcə də arxeoloji, sənətsüənəşliq, memarlıq, mülkü tarix, sosial-iqtisadi və b. sahələrdə aid ədəbiyyat materiallarının təhlilinə tarixi və elmi yanaşma prinsipi əldə rəhbər tutulmuş, maddi mədəniyyət elementlərinə tarixi-təkamül prosesində faal təsir göstərən sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki, etno-mədəni və təbiəcoğrafi amillərin rolu nəzərə alınmışdır. Problemin nəzəri-praktiki bazasının müəyyənləşdirilməsində T.Ə.Bünyadov, Ə.S.Sumbatzadə, S.Ş.Hacıyeva, S.A.Ağaşirinova, M.O.Osmanov, Q.T.Qaraqaşlı, H.A.Həvilov, A.N.Mustafayev, V.P.Kurlyev, A.M.Mehdiyev, M.N.Nəsirli, Ə.Ə.İzmaylova, R.Əfəndiyev, O.A.Suxareva, E.N.Studenitskaya, Y.V.Bromley, İ.A.Robakidze, Q.S.Çitaya, T.M.Kərimov, S.S.Dünyamalhyeva və başqalarının tədqiqatları əsas götürülmüşdür.

Monoqrafiyanın əsas mənbəşüənəşliq bazasını müəllifin 1983-2005-ci illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə etnoqrafik ekspedisiyalar və səfərlər zamanı topladığı etnoqrafik-çöl materialları təşkil edir. Tədqiqatın elmi səviyyəyə yüksəlməsində Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi-

nin, Azərbaycan MEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi fondunun, R.Mustafayeva adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi fondunun, Azərbaycan Xalça və Tərtibçi Sənət Muzeyi fondunun, Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyi və Xalça Muzeyinin ekspozisiya və fondunun, Gəncə şəhər tarix-diyarşüənəşliq muzeyinin, eləcə də, rayon tarix-diyarşüənəşliq muzeylərinin (Culfa, Astara, Qazax, Zaqatala, Ordubad, Şəki, Quba və b.) materiallarından; XIX-XX əsrlərdən dövrümüzə qədər nəşr edilən müxtəlif səciyyəli məcmuələr, xülasələr, təqvimlər, icmallar, dövrü mətbuat nümunələri, xüsusi ədəbiyyatlar, səyyahların yol qeydləri, Azərbaycan və keçmiş Sovetlər İttifaqı etnoqraf-alimlərinin əsərlərindən və s. səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Bütün bu materiallar XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın maddi mədəniyyətinin real mənzərəsini, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq maddi mədəniyyətdə özünü göstərən təkamülü və keyfiyyət dəyişikliklərini əyani şəkildə izləməyə yardımçı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnoqrafiya elmində indiyə qədər XIX-XX əsrin əvvəllərinin maddi mədəniyyəti bütün quzey Azərbaycanın materialları əsasında sistemli şəkildə xüsusi tədqiqat predmeti kimi geniş etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Təqdim olunan monoqrafiya bu sahədə olan boşluğu doldurmağa xidmət edir. Monoqrafiyanın əsas elmi yeniliklərindən biri maddi mədəniyyətimizin bütün sahələrinin hərtərəfli araşdırılaraq tam elmi səciyyəsinin verilməsi, ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilərək bəhs olunan dövrün maddi mədəniyyət kompleksinin yaradılmasıdır. Bu mənada təqdim olunan tədqiqat əsəri XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ilk ümumiləşdirici əsərdir.

Monoqrafiyada XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına stimula yaradan sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki, təbiəcoğrafi, etnik və etno-mədəni faktorların rolu müəyyənləşdirilmiş, maddi mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələri ilk dəfə olaraq ümumazərbaycan materialları əsasında sistemləşdirilərək geniş tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələrindən aydın olmuşdur ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyət irsi türk etnik-mədəni mühitində özünün daxili imkanları hesabına yaranıb biçimlənmiş. Ümumqafqaz maddi mədəniyyətinin ən mükəmməl qollarından birincisi olmuş. Ümumtürk maddi mədəniyyət irsinə orijinal töhfələr vermişdir.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onun materiallarından və əldə olunmuş nəticələrindən çoxciddlik «Azərbaycan etnoqrafiyası»nın, «Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi»nin və türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, Azər-

baycının hələ də xüsusi tarixi-etnoqrafik tədqiqat obyektini kimi öyrənilməyən bölgələrinin maddi mədəniyyətinin tədqiqində, maddi mədəniyyət problemləri üzrə ali təhsil müəssisələrinin humanitar təmayüllü fakültələrində xüsusi mühazirə və ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər. Monoqrafiyanın materialları, nəticələri və illüstrasiyaları həmçinin Azərbaycanın arxitekturasına, təbii incəsənətinə və kulinariyasına aid ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında da gərəqli ola bilər.

Bütün bunlardan başqa, monoqrafiyanın materiallarından muzey fondlarının və ekspozisiyalarının təşkilində, milli rəqs qrupları və ansamblarının geyim və bəzək dəstlərinin hazırlanmasında, Azərbaycan zərgərlik incəsənətinin ənənəvi formalarının yaşadılmasında, kulinariya mədəniyyətimizi zənginləşdirən ənənəvi yemək və içkilərin hazırlanmasında, Azərbaycanın maddi mədəniyyət irsini özündə əks etdirən illüstrativ albom və açıqca dəstlərinin tərtibində, bir sözlə, ənənəvi mədəniyyətimizin təbliğində, müasir dünyamızda ənənəvilərin, maddi-mədəni varisliyin qorunub saxlanmasında əməli məqsədlərlə istifadə oluna bilər.

Monoqrafiyanın yazılmasında, geniş müzakirələrində və çapa hazırlanmasında iştirak edib öz mülahizə, irad, təklif və rəylərini söyləyən həmkarlarımıza, çoxsaylı məlumatçılara, xüsusilə öz məsləhət və tövsiyələrini hörmət bəsləyən hər bir azərbaycanlıya, xüsusilə öz məsləhət və tövsiyələrini mənəndən əsirməyən etnoqrafiya elminin ağısaqqalı, akademik Teymur Bünyadova və monoqrafiyanın illüstrativ materiallarının tərtibində yaxından iştirak edən rəssam Solmaz xanım Hüseynovaya dərin ehtiram və minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

XALQ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ YAŞAYIŞ EVLƏRİ

1.1. Yaşayış məskənlərinin tip və formaları

Azərbaycanda bəşər cəmiyyəti tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formaları mövcud olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatının normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönününün həlledici rolu olmuş, bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Bəşər cəmiyyəti yarandıqdan vaxtdan yaşayış məskənləri də mövcud olmuş, insan kollektivinin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olaraq onların müxtəlif tip və formaları yaranmışdır: ibtidai ovçuların, balıqçıların, maldarların, əkinçilərin müvəqqəti yaşayış məskənləri və s. [383, 28].

Yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarını müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. Etnoqraf-tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, yaşayış məskənləri sosial məişəti öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir və faktiki olaraq bəşər cəmiyyətinin ən qədim abidələrindən başlıcası hesab olunur. Məsələn, sosial məişəti öyrənmək üçün yaşayış məskənlərini bir mənbə hesab edən gürcü etnoqrafı İ.A.Robakidze A.İ.Meysenin belə bir fikrinə haqq qazandırır ki, yaşayış məskənləri yerləri, əslində ən qədim abidə yerləridir [404, 1].

Yaşayış məskənlərinin görkəmli tədqiqatçısı İ.V.Vitova görə isə «yaşayış məskəni sosial həyatın maddi ifadəsidir», «istehsal münasibətləri və sosial formasıylar isə yaşayış məskənlərinin xarakterini müəyyənləşdirən əsas amillərdir» [239, 146].

Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrü insanların təbii və süni yaşayış məskənlərindən tutmuş, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin tarixinin və inkişafını izləmək mümkündür.

İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landsaftın böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrlərindən bəhs edən arxeoloq İ.M.Cəfərzadə Azərbaycanca yaşayış məskənlərinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edərək yazır ki, «Pleistosen dövründə ibtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, qaya altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və əldə etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də mağara insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir» [279, 11-12].

Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik biliklər, vərdişlər və ənənələr əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. Qafqaz Albaniyasının er. əv. IV – eramızın III əsrinə aid maddi mədəniyyət tədqiqatçıları C.Ə.Xəlilov və F.L.Osmanov yazırlar ki, yaşayış məskəni yeri seçərkən həmişə strateji, təsərrüfat-iqtisadi mülahizələr əsas tutulmuş, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, əmlak bərabərsizliyi yaşayış məskənlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir [435, 49; 125, 27-28]. Zəmanəmizə qədər çatmış Azərbaycan yaşayış məskənlərinin bir çox tiplərində də onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmənlə hücumundan müdafiə üçün əlverişli olması, təbii fəlakətlərdən mühafizə edilməsi kimi iqtisadi-strateji mülahizələrə ciddi əməl olunması faktları elə ilk baxışdan nəzərə çarpır.

Azərbaycan ərazisi özünün landsaft-relyef quruluşuna və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Dağlıq ərazi təbii-iqlim şəraitinə, hidroqrafiyaya, oroqrafiyaya və geomorfologiyaya xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına görə zəngin olduğundan, Azərbaycanın ən qədim sakinləri də məhz burada – təbii mağaralarda məskunlaşmışlar. Deməli, xalqımızın ən qədim yaşayış məskəni tipi təbii mağaralar (kaha, zağa) olmuşdur. Azıx, Tağlar, Bəy, Qobustan, Aveydağ mağaraları əcdadlarımızın ilk sığınacağı yeri kimi məlumdur. İqtisadi və hərbi-strateji tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən və düşmənlə hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rolə malik olmuşdur. Burada çoxluq təşkil edən qalaçaların (siklop tikililərinin) əksəriyyətinin müdafiə məqsədləri üçün tikildiyi ehtimal olunur [277, 12-14] [Şək. 1.1.1-2].

Azərbaycan ərazisinin Qarabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Kəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan bölgələrində ibtidai insanların təbii mağaralardan hələ qədim zamanlardan yaşayış məskəni kimi istifadə etdikləri elmi tədqiqatlar sübut edir [229, 25-36; 278, 19; 138, 8; 432, 10-11] [Şək. 1.2.1-2].

Quruluş və formaca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən təbii mağaralar, bir qayda olaraq, dağın içərisinə doğru istiqamətlənmiş uzunsov, ayrı-ayrı və çoxeyrəşkəli salonlara bölünür, yeraltı yollarla bir-birilə əlaqələndirildilər. Burada yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişikliklərə nail olmaq iqtidarında olmamışlar. Mürəkkəb tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdan, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşmələrdə divar açırımları düzəltmək, mağarada yanan ocağın tüstüsünü bayıra çıxarmaq üçün tavandan bacalar çəmək kimi zəruri işləri yerinə yetirməyə başlamışlar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi – süni mağara məskənləri yaranmışdır [Şək. 1.3.1-2].

Süni mağaraların Azərbaycan ərazisində Neolit dövründən başlayaraq istifadə olunduğunu qeyd edən İ.M.Cəfərzadə yazır ki, möhkəmlənən və iqtisadi cəhətdən güclənən ibtidai qəbilələr öz yaşayış yerlərini genişləndirməkdən əlavə, özlərinə əvvəlcədən daha əlverişli və formaca fərqli yaşayış məskənləri salmağa başladılar. Beləliklə, məişətə yeni məskən tipi – süni mağara daxil oldu [279, 19]. Planetimizin ən qədim sakinlərinin mağara tipli yaşayış məskənlərində məskunlaşması fikrini digər görkəmli tədqiqatçı-alimlər də təsdiq edirlər [392, 13; 213, 320-325; 291, 179; 122, 98-99].

Azərbaycan ərazisində süni mağaralara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgəsində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Kəlbəcər, Laçın), eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur [138, 9; 432, 11]. XX əsrin 30-cu illərində etnoqraflar Ə.K.Ələkbərov və Q.T.Qaraqaşlı Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar və Laçın rayonlarında yaşayış əhəmiyyətini hələ də itirməmiş süni mağara məskənlərinin olduğunu qeyd etmişlər [194, 151; 329, 25-36].

Tarixi-etnoqrafik baxımdan yaşayış məskənlərinin rəngarəngliyi ilə seçilən Şirvan bölgəsində süni mağara tipli məskənlər əsasən, Sündü, Dərəkənd, Mərəzə, Ərəbqədim, Poladlı, Nəbur, Təsi, Yekəxana kəndlərində son zamanlara qədər qalmışdır. Kəhül adlanan bəzə yaşayış məskənlərindən XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdur [106, 17; 369, 189-190].

Azərbaycanın Qərb bölgəsində mövcud olan mağaralar isə Daşsalahlı mağaralar qrupuna daxildir. Burada qeydə alınmış 12 mağaranın ümumi uzunluğu 200 metrə qədərdir [61, 40-41].

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində də məskunlaşma prosesi getmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə əlverişli hərbi-strateji mövqelərin azlığı, qəbilə üzvlərinin hələ də hazır təbii şəraitdən istifadə etməyə üstünlük vermələri və digər amillər yaşayış məskənlərinin təcridcən yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçi və maldar qəbilələrin formalaşması nəticəsində Azərbaycanın düzən və dağətəyi hissələrində qəbilə məskənləri yaranır və inkişaf edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin alp çəmənliklərində məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər. Azərbaycanın dağətəyi və düzən bölgələrində aşkar olunmuş və Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünə qədər davam etmiş çoxsaylı yaşayış məskənlərinin izlərini bunu bir daha sübut edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri hələ Azərbaycanda qədim zamanlardan məskunlaşmış qəbilə və tayfaların həyat və məişət tərzini, təsərrüfat məşğuliyyəti və s. haqqında ətraflı məlumat versə də, onların yaşayış məskənlərinin forma və tipləri haqqında geniş təsvir əldə etməyə imkan vermir. Belə məskənlər, çox güman ki, natural təsərrüfatın qapalılığı və məhsuldar qüvvələrin lazımı inkişaf səviyyəsinə çatmaması üzündən monogen, yəni qan qohumluğuna əsaslanan yaşayış məskənləri olmuşdur [346, 104].

Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən biri kənddir. Kənd – oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni və dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. [Şək. 1.4.1-2].

Hər bir kəndin özünəməxsus, xüsusi mərzərlə ayrılmış həndi var idi. Hənd əkin sahəsindən, örüş, biçənək, meşəlik, cələ, axmaz və s.-dən ibarət olub, bütün icma üzvləri tərəfindən ehtilək istifadə edilirdi. Həndin təkcə əkin sahəsi vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülürdü [106, 18].

XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti poligen xarakterli idi. Məsələn, Şirvanın Diyallı kəndi hərsi bir məhəllədən ibarət 8 əqrəbədən (Məhəddinli, Qasımlı, Nanişi, Dəlləkli, Şəfəli, Şamilli, Şıxlı, Hacıəzizli), Zarat kəndi hər birində bir «atauşağı» olan 8 dəstədən (Səmhəli, Xıdırli, Səmədli, Zamanlı, Arıqlar, Dadaşlı, İmaməlili, Zərbəlili) ibarət idi [106, 18-19].

Ordubadın Dəstə kəndi Şıxlar atası, Kəblə Fərəc, Kəblə Həsən, Mustafalı, Kəblə Kəzim, Kəblə İsgəndər, Kəblə Hacı, Mürümlü, Hacı Əbülbəhən, Cavad, Hacı Abbas, Ağbaş Əli tayfalarının yaşadığı Aşağı məhəllə, Ara məhəllə, Şingilək məhəlləsi və Qaraçı məhəllələrindən təşkil olunmuşdur.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində Birinci Şıxlı kəndi hər biri bir basalaq təşkil edən 11 tayfadan (Muğanlı, Köçəvəlli, Sadıxlı, Ömrəğağlı, Dəmirçilər, Yolçular, Koladırlı, Navdallar, Hacıminli, Cındıroğullu və Papaqçılar), İkinci Şıxlı kəndi 7 tayfadan (Həvilli, Binnətli, Hüseynoğullu, Hacımansırlı, Pörnəhli, Ağazadəli, Abbash, Nəzirli), Daşsalahlı kəndi 5 tirədən (Aşırılı, Cəvli, Qayalı, Qaragözli və Bozqışlaq), Aşırılı kəndi 6 patronimik məhəllədən (Xəlil evləri, İsmayil evləri, Nəbi evləri, Süleyman evləri, Qəyirxan evləri), Xeyrimli kəndi 5 patronimik qrupdan (Qafınlı uşağı, Yusif uşağı, Məmmədrazı uşağı, Sarı Cəfər uşağı, Aslan uşağı), Salahlı kəndi (Eldar düzündə) isə 11 basalaqdan (Orucoğullar, Votlar, Qarğavəllilər, Xoxular, Qaratellər, Umaxlılar, Məşədlilər, Keçəllər, Göyçəllilər, Hınqılılar və Sofular) ibarət idi [232, 14].

Zaqatalanın Muğanlı kəndi isə ayrı-ayrı obalardan (Dəlləkli, Məmmədqudlular, Qazaxlı, Hasılı, Əhməduşağı, Həzrəlikoxalı, Dostular, Balalılar, Gülahırlar) təşkil olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Q.P.Vasileyeva türk-mən-nohurlu qəbilələrinin saldıqları kəndlərin də (aulların) bölündüyü məhəllələrin adlarını «oba» kimi təqdim edir [227, 126].

XIX əsrdə Azərbaycanda monogen xarakterli kəndlərə, az da olsa, təsadüf edilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsinin Başdaşəğil, Sarıbaş, Muğanlı, Qıpqaq kəndlərinin əhalisi, əsasən, birmənşəli hesab olunur [121, 24]. Şirvanda isə Biğir kəndinin əhalisi bütünlüklə Cəlif övladının törəməsidir [400, 12]. Hələ çox-çox qədimlərdən başlayaraq Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmış Kəngərli soylarının burada saldıqları Yurduçu, Qabilili, Qarabağlar, Qaraxanbəyli, Xalxal Didivar, Keçili və digər kəndlər də monogen xarakterli idi [383, 31-32].

İctimai inkişafın sonrakı gedişində qohumluq prinsipinə əsaslanan kəndlərdə böyük dəyişikliklər olmuş, onlar böyüyərək qarışıq tərkibli kəndlərə çevrilmişlər. Belə kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiyaya (qohum ailələr qrupuna) mənsub ailələrin – patronim qruplarının (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, dəngə, təbəh, tabun, suban, nebi, əqrəbə, çilək, övladı, uşağı, əbəcdad, toxum və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə böyük saylı əhali qruplarının düşünlülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv tarixi səbəblər üzündən ölkə daxilində əhalinin bir kənddən digər kəndə köçməsi əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəblərin nəticəsi olaraq qohumluq prinsipi əsasında məskunlaşma prosesi getdikcə zəifləmiş,

yaşayış məskənlərinin salınmasında qonşuluq prinsipi üstünlük təşkil etmişdir.

Orta əsrlərin başlanğıcında Sasanilər dövləti özünə dayaq yaratmaq məqsədilə Azərbaycana İran dillərinə mənsub olan tatlari köçürmüşdür. VII əsrdə ərəb işğallarının başlanması ilə əlaqədar Xilafətin tərkibinə daxil olan ərəzilərə, o cümlədən Azərbaycana xeyli ərəb tayfası məskunlaşdırılmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb etnonimli kənd adları meydana gəlmişdir. Bu hadisənin izlərinə Şirvan toponimikasında (Ərəb-mehdiyyəli, Ərəbbəsə, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbqubalı, Ərəbsarvan, Ərəb-ocaqçı, Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi, Ərəbcəbirli) [106, 14]; Naxçıvan toponimikasında (Ərəbyengicə) [383, 34]; Qəbələ rayonunun Vəndam kəndinin məhəllələrindən birinin «Ərəbli» istilahi ilə adlanması [121, 27] və Qərş bəlgəsində [163, 191-192] təsadüf olunur. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Şimali Azərbaycan ərəzisinə kütləvi şəkildə ermənilərin, rusların və b. xalqların köçürülməsi nəticəsində çoxlu miqdarda qarışıq tərkibli kəndlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ərəzisinə qarışıq tərkibli kəndlərin əmələ gəlməsində əsrlər boyu Azərbaycana basqın etmiş yadelli işğalçıların və yerli hökmdarların, bəy və xanların təqibi üzündən əhalinin ölkənin içərilərinə, xüsusilə dağlara çəkilməsi də müəyyən rol oynamışdır. Beləliklə, dağ kəndlərində qohumluq prinsipləri aran kəndlərinə nisbətən erkən pozulmuş və qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Yadellilərin hücumlarından və milli istismardan baş götürüb qaçan qazax soyları XIX əsrdə Azərbaycanın Gəncə, Cavanşir, Quba, Göyçay, Ağdaş, Lənkəran və b. qəzalrındaki kəndlərdə məskun olmuşlar [229, 30-31].

Sosial-iqtisadi inkişafın və təsərrüfat məişətinin genişlənməsinin sonrakı mərhələlərində Azərbaycan ərəzində nəinki qohum olmayan, hətta müxtəlif etnik mənşədən olan kəndlərə də təsadüf edilirdi. Şirvan bəlgəsində Topçu kəndi etnik tərkibcə azərbaycanlı, tat və ləzgilərdən, Çağan kəndi isə azərbaycanlı və tatlardan ibarət olmuşdur [106, 19]. Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından əvvəl xanlığın Tumbul, Yarımca, Şıxmahmud, Badamlı, Nurs və Aşağı Əmdəmiç kəndlərində azərbaycanlılarla yanaşı, az sayda digər millət nümayəndələri də yaşamışlar [264, 229-231; 383, 36]. Zaqatala bəlgəsinin Muxax, Danaçı, Birinci və İkinci Tala kəndləri saxur və avarlarla məskunlaşmışdır. Bundan əlavə, Qəbələ rayonu Nic kəndinin əhalisi xristian udinlərdən və islam dininə etiqad edən azərbaycanlılardan, Oğuz qəsbəsinin sakinləri hələ təxminən XVII əsrin ortalarından xristian udinlərdən, yəhudi dininə mənsub olan tatlardan və islam dininə etiqad edən azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur [215, 3].

Azərbaycanın aran bəlgələrində isə yaşayış məskənlərinin salınmasında qohumluq prinsipləri üstün yer tutmuşdur. Əsasən, XIX əsrin ortalarından maldar elatların oturaq həyata keçməsi nəticəsində salınan kəndlərə icma münasibəti qalıqları daha çox mühafizə olunduğundan, oturaqlaşma zamanı qohumluq prinsipi üzrə yerləşmə ənənəsinə ciddi əməl edilmişdir. Oturaqlaşma prosesi isə nəslə icmalardan ibarət olan qışlaqlar arasında getdiyindən, yeni yaranan kəndlər, müstəsna olaraq qohum (patronimik) qruplardan təşkil edilmişdir. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bəlgəsinə şamil edilən belə yaşayış məskənləri [106, 19-20] bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərindən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patronimik qruplara parçalanması, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq patronim qrupların böyüməsi və ailə səmərəsiyasına uğraması, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı, qan intiqamı və s. amillər yeni yaşayış məskənlərinin – əsli kənddən ayrılan törəmə kəndlərin meydana gəlməsində əsas olmuşdur. Mərkəzi Muğanda Yaxa Dəlləkli kəndindən ayrılan tayfalar Cöl Dəlləkli; Ağaməmmədli kəndindən ayrılan tayfalar Cöl Ağaməmmədli; Qarabulaq kəndindən ayrılan nəsilər isə Dördlər kəndinin əsasını qoymuşlar [102, 33].

Bəzən ana (əsl) kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlayır (məsələn, keçmiş Qazax qəzasının Salahlı və Kəsəmən kəndlərindən ayrılan tayfaların Azərbaycanın müxtəlif bəlgələrində saldıqları yeniadlı kəndlər buna misaldır), bəzən də ya əsl kənd adlarına, ya da kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, bina, dizə, məzrə, tala və s.) əlavə olunurdu. Oba, tala və bina komponentli kəndlər bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, məzrə və dizə komponentli kəndlər yalnız Naxçıvan bəlgəsi üçün səciyyəvidir (Orucdizə, Məmirzadizə, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Alagözməzrə, Payızməzrə, Kərimqulu dizəsi, Həsən ağa dizəsi, Nursməzrə, Zeynəddin məzrə, Yəyçi dizəsi, Məzrə və s.).

Toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, oba, bina, qışlaq və b. tərkib komponentli kəndlər sırf maldar tayfaların məskunlaşdığı yaşayış məskənləri olmuşdursa, məzrə və dizə komponentli kəndlər əkinçi-maldar tayfaların məskunlaşma vahidləri kimi səciyyəvələnmişdir [233, 61-62].

Azərbaycanın əksər tarixi-etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olan törəmə kəndləri ana (əsl) kəndlərdən fərqləndirmək üçün adətən ana (əsl) kəndlərin adlarının əvvəlinə «baş», «yuxarı», «köhnə», «birinci», «sə», «dağ», «daş», «böyük» və s. kimi qoşma sözlər əlavə olunurdu (Başdaşağıl,

Dağ Suvağı, Daş Salahlı, Sərdahar, Dağ Bilici, Köhnə Quşçu, Birinci Sıxlı, Yuxarı Ləgər, Yuxarı Salahlı, Böyük Qaramurad, Köhnə Daxar, Böyük Çaqan və s.). Törəmə kəndlər isə fərqləndirmə əlaməti kimi «aşağ», «ikinci», «yeni», «təz», «bala», «kiçik», «düz», «çöl», «gədə», «sırt», «orta» və s. qoşma istilahlarla yüklənirdi (İkinci Sıxlı, Kiçik Qaramurad, Orta Salahlı, Sırt Çiçi, Bala Cəfərli, Yenikənd, Təzəkənd, Gədə Zeyxur, İkinci Nügədi, Bala Qusar, Çöl Dəlləkli, Dərə Çiçi, Düz Bilici və s.). Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyətini araşdıran Ə.İ.İsayev bölgədə törəmə kəndlərin böyük əksəriyyətinin Müşkür və Şabran düzlərində yarandığını qeyd edir [78, 13]. Törəmə kəndlərin meydana gəlməsində məqsədli köçürmə tədbirləri, su mənbələrinə yaxın yerləşdirmə, maldar-əlatların oturaqlaşması və otlaq mülahizələri də mühüm rol oynamışdır. P.V.Kotlyarevski Müşkür və Şabran düzlərinin məskunlaşma səciyyəsinə bəhs edərək yazır ki, burada salınan törəmə kəndlər Rusiya toxuculuq sənayesinin marenaya (qızıl boya) ehtiyacını ödəmək məqsədilə becərilən plantasiyalarda işləmək üçün gələn əhali tərəfindən sıx məskunlaşdırılırdı. Təkcə qızlar (Şahdağ qrupu xalqları) Müşkür düzündə 58 yeni kənd salmışdılar [347, 294]. A.N.Mustafayev də Dəvəçi bölgəsinin, xüsusilə Şabran düzünün məskunlaşma səciyyəsinə bəhs edərək elat icmalarının oturaqlaşmasını və suvarma mülahizələrini ön plana çəkir, indiki Udulu, Xəlilli, Rəhimli, Sarvan, Padar, Boyad, Qaraqaşlı və b. monogen tipli kəndlərin eyniadlı elat icmalarının oturaqlaşmasından və poligen səciyyəli Təzəkənd, Söhbətli, Günəşli, Aygünlü, Şahnəzərli, Qaraçaylı, Mollakamallı, Xırdaoymaq və b. kəndlərin isə Samur-Abşeron kanalı çəkildikdən sonra yarandığını qeyd edir [109, 27].

Kənd yaşayış məskənləri əhalinin sayına görə də yepri-bərabər məskunlaşmışdı. Azərbaycanda kənd əhalisinin say hüdudu dəqiq müəyyən olunmadığından, bəzən əhalisi 10 min nəfərdən çox olan Ərkivan da, 5 min nəfərdən çox olan Lahıc da, 10-15 ailədən ibarət olan xırda yaşayış məntəqələri də «kənd» adlanırdı. XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti 20-60 nüfusedən və ya üstüdə ibarət idi. Ailə nüfusunun sayına görə isə böyük kəndlər azlıq təşkil edirdi. Azərbaycanın Qərb bölgəsində Birinci Sıxlı kəndi (301 tüstü), Qaraqoyunlu kəndi (260 tüstü), Göycəli kəndi (321 tüstü), Bozalqanlı kəndi (241 tüstü), Quşçu kəndi (278 tüstü), Salahlı kəndi (800 tüstü) ən iri nüfusu kəndlər hesab olunurdu [290, 51].

Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış digər sosial-iqtisadi tipləri oba, şenlik, sığırxana, yataq, binə, yurd, düşərgə, qışlaq, dəkkə, dəngə, yaylaq və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi.

Oba – XIX əsrdə həm maldar icma üzvlərinə məxsus xüsusi qurum (birlik) və həm də oturaq əhalinin müvəqqəti yaşayış məskəni olmuş, tədricən daimi yaşayış məskəninə – kəndə çevrilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində mövcud olmuş belə obalar kəndə çevrilərkən kənd adlarında oba komponentini də saxlayırdı. Məsələn, Vəlioba, Mollaoba (Masallı rayonu), Mahmudoba (Şahbuz rayonu), Aşıqoba (Qusar rayonu) və b. [191, 140].

Oba maldarlıq təsərrüfatının yaylağa və qışlağa köçməsi ilə əlaqədar meydana gəlirdi. Daimi yaşayış məskəmindən – kənddən nisbətən aralı salınan obada, adətən, qohum ailələr məskunlaşırdı. Bəzən bir obada bir neçə qohum nəsil birgə yaşayırdı. Otlaplardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə istər yaylaqlarda, istərsə də qışlaqlarda obalar xırda vahidlərə – dəngələrə bölünür, dəngələr isə bir-birindən «otarası» adlanan məzərlərə ayrılırdı [106, 23].

Şenlik (şennik) də oba kimi qədim tarixə malik yaşayış məskəni olub, ailə nüfusunun sayına görə ondan kiçik idi. Koma quruluşlu yaşayış məskənlərindəki hər bir koma ayrıca bir şenlik təşkil edir və əksər hallarda monogen xarakterli olurdu [69, 117-118]. Şenlik əhalisinin tərkibi, əsasən, qohum tayfalarından formalaşdı. XIX əsrin ikinci yarısında N.A.Abelov yazırdı ki, ayrı-ayrı nəsil və qrupların (tira, oymaq) məskun olduğu köçəri icma məskənlərini müsəlmanlar şenlik adlandırırırlar [180, 15].

XIX əsrdə Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış tipləri olan kənd, oba və şenlik anlayışları, aralarında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə «yaşayış məntəqəsi», «yaşayış məskəni» mənasında işlədilmişdir.

Binə – müvəqqəti yaşayış məskənlərinin ilkin tipi olaraq bu və ya digər kəndin salınmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, binə XIX əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki kəndlərin əksəriyyətində mövcud olmuşdur. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən kəndin yaxınlığında salınan təsərrüfat tikililəri (yataq, tövlə, pəyə, xalxal) binə adlanırdı. Binədə ailələrin sayı artıdıca tədricən təsərrüfat tikililəri və yaşayış evləri də inşa edilirdi. Təsərrüfat tikililəri və yaşayış evlərinin sayı artıdıca isə binə daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilir və həmin yer ya orada ilk məskən salmış adamın, ya da maldarlıq təsərrüfatının üstün sahələrdən birinin adı ilə adlandırılırdı (Qasımbinəsi, Məmməduşağı binəsi, Baxış binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.).

Materiallar göstərir ki, bəzən bir kəndin bir neçə obası, binəsi, yatağı və qışlağı ola bilərdi. XIX əsrdə Qazax qəzasının Quşçu kəndi haqqında məlumat verən A.D.Yeritsov yazırdı ki, Tovuzçay üstündə 257 tüstüsü olan bu kəndin bir-birindən onlarca verst aralı yerləşən Ocaqlı, Düz, Hələvlük, Əsrək, Axundlu, Kərbəlayı Əsgər və b. obaları, bu obaların hər birinin

2-3 tüstüdən ibarət olan çoxsaylı binələri, 60-70 verst aralıq məsafədə onların qaramal üçün 29 sığırxanası və qoyunlar üçün 3 yataq yerləri, Kürün sol sahilində isə qışlaqları mövcuddur. Eyni fikri qəzanın Bozalqanlı, Göycəli Cilovdarlı və Kəçəsgər kəndləri haqqında da demək olar» [290, 41]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müəllif yanlış olaraq «oba»nı «icma» mənasında işlədir və etnoqrafik terminalogiyada dolaşılıq yaradır [290, 43-44]. Digər bir rus müəllifi N.F.Dubrovın isə müvəqqəti yaşayış məskəni tipi olan «oba»nı «derevnnya» (kənd) kimi təqdim edir [286, 354].

Qışlaq – sığırxana, yataq və yaşayış evlərini özündə birləşdirən müvəqqəti yaşayış məskəni olmuşdur. Ardından məlum olduğu kimi, qışlaq, əsasən, qış aylarında yaşayış üçün nəzərdə tutulan məskən və otlaq sahəsi deməkdir. İlin 8-9 ayını qışlaqlarda keçirən Azərbaycanın maldar elatları yalnız yay aylarında yaylaqlara qalxardılar. Qışlaq digər müvəqqəti yaşayış məskəni tiplərindən xeyli daimiliyi ilə fərqlənir və kəndə keçidin son mərhələsi hesab olunurdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış müvəqqəti yaşayış məskənlərindən biri də yaylaqdır. Yaylaqlar, adətən, yüksək dağlıq yerlərdə, alp çəmənliklərində yerləşirdi. İlin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirən maldar elatları burada alaçırıq və dəyərlərdə yaşayırdılar. Yaylaqlarda kəçmə və yurdsalma qaydalarında, əsasən, su mənbələrinə yaxınlıq və otlaq qayğıları, həmçinin qohumluq münasibətləri üstün yer tuturdu. Yaylaqlar üçün müəyyən olunmuş icarə haqqının verilməsi, mal oğurluğu, soyğunçuluq və başqa hadisələrin qarşısını almaq məqsədilə bir neçə qohum ailə bir yerdə yurd salırdı [159, 11]. Buna işarə edən şair H.Sanılı yazırdı:

İndi yenə yaylaqlara köçəndə,
Dastə-dastə kəç yolu seçəndə,
Qohum-qardaş görürsən ki, bir köçür,
Bir tərəni özlərinə yurd seçir [140, 8].

Bəzən iri maldarlıq təsərrüfatına malik olan varlı ailələrin ayrıca yaylaqlara düşməsi müstəsna hal olurdu.

Qohum ailələrin bir neçə il dalbadal düşdükləri yurd yerləri – yaylaqlar ailə başçısının, bəzən də onların təmsil etdikləri kəndlərin adı ilə adlanırdı (Əmirahmədin yurdu, Nəbi yurdu, Eldar yaylağı və s.).

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, müvəqqəti yaşayış məskənlərinin bəziləri (binə, oba, yataq, qışlaq, sığırxana) tarixən maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, əhalinin daimi yaşayış məskəninə – kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Qazax rayonunun Çaylı kəndi

vaxtilə Qıraq Kəsəmənd kəndindəki Qızıyetərli tayfasının qışlaq yeri olmuş, sonralar maldar əhalinin oturaqlaşması prosesində kəndə çevrilmişdir. Eldar düzündəki Salahlı, Poylu və Kəsəmənd kəndləri də əvvəllər Qazax qəzasının müvafiq kəndlərinin obaları olmuşdur. Birinci Sıxlı kəndindən ayrılan tayfalar Kəçvəlli, Muğanlı, Sadıxlı, Ömərəgəli, Dəmirçilər kimi obaların əsasını qoymuş, hazırda həmin obalar müstəqil kəndlərə çevrilmişdir [232, 18-19]. Qışlaq yerinin daimi məskəne – kəndə keçid təşkil etdiyini bəzi kəndlərin adlarının tərkibində «qışlaq» sözünün işlənilməsi də təsdiq edir. Tovuz rayonunun Böyükqışlaq, Laçın rayonunun Köhnəqışlaq, Qışlaq, Qazax rayonunun Köhnəqışlaq, Düzqışlaq, Daşkəsən rayonunun Yalqışlaq, Zəngilan rayonunun Günqışlaq, Qəbələ rayonunun Aydınqışlaq, Goranboy rayonunun Başqışlaq kimi kənd adları buna misal ola bilər. Müvəqqəti yaşayış məskənlərinin daimi məskəne – kəndə keçid təşkil etdiyini XIX-XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat materialları da təsdiq edir [415, 141: 297, 76-77; 393, 91].

Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən şəhər tipli məskənlər xüsusi qeyd edilməlidir [234, 211]. Tarixi məlumatlar Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənlərinin er. əv. III minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini təsdiq edir [365, 27-28]. Manna, Atropatena, Albaniya şəhərləri karvan-ticarət yolları üzərində yerləşməklə şəhər məişət tərzinin bütün göstəricilərinə tam cavab vermişdir. Azərbaycanın feodal tipli şəhərləri sırasında əsas yer tutan Bakı [Şək. 1.5.1], Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan, Şabran, Şuşa, Şəki və s. yaşayış məskənlərinin yerli sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq-planlaşdırma quruluşlarında bir sıra ümumi cəhətlər olmuşdur. Vaxtilə salınan Azərbaycan şəhərləri ərazisinin funksional mənalılarına görə «ərk» (İç qala, Narın qala), «şəhristan» (əsilzadələrin yaşadığı hissə) və «rabat» (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət idi. Hakimin sarayı və başqa əsas rəsmi inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksini şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək şəhərin ərk hissəsini təşkil edirdi. Şəhristan adətən, həm müdafiə, həm də xarici görkəm baxımından şəhərin əhəmiyyətli və gözəlgözlü sahəsində yerləşirdi.

Yaşayış, ticarət və sənətkarlara məxsus binaların yerləşdiyi şəhərin rabat bölməsi mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünməsi ilə diqqəti cəlb edirdi [138, 32]. Ticarət və istehsalata məxsus binalar rabatın daxilində, ya böyük bir bazar meydançasının ətrafında, ya da əsas küçələrdən birinin boyunca vahid planlı kompleks kimi yerləşdirilərək şəhərin ticarət

istehsalat bölməsini təşkil edirdi [407, 161, 194]. Rabatın bazarlar, sənətkar emalatxanaları məhəllələri – çarşı və dalanlar, iri şəhərlərdə karvansaralar xırdı, ayrı-ayrı küçələrlə əhatələnərək döngə və dalanlar vasitəsilə yaşayış sahəsi ilə əlaqələnirdi. Belə dar küçələrdə hərəkəti nizamlamaq üçün evlərin döngəyə açılan küncləri oval formada hörülürdü [382, 100].

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin digər cəhətlərindən biri də onların ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmasıdır. Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqəyə və sosial-iqtisadi mövqeyə mənsub qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə sakin olması yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi ölkələrində şəhərsalma işində bir ənənə kimi təzahür edərək uzun müddət davam etmişdir. Əhalinin ictimai istehsalatdakı mövqeyi və mənsub olduğu tayfanın bu və ya başqa əlamətlərindən asılı olaraq məhəllələr müxtəlif adlar daşıyırdı. Məsələn, köhnə Şamaxı – Ərəblər, Ərdəbilli, Dərəməhlə, Cidməhlə, İmamlı, Ağçılar, Şeyx Zahirli, Şeyx Namaz, Sarıtorpaqlı, Şatırlı, Yuxarı qala [Şək. 1.5.2]; Gəncə – Ozanlar, Bağbanlar, Zərrəbi, Toyuqçular və s.; Şəki – Şərbaflar, Dəbbaqlar, Əfqanlar, Yuxarı baş, Gəncəli, Paydımlı, Çayqırx, Dulusçular [138, 33-34; 407, 193; 432, 305-306]; Ordubad – Yuxarı Ambaras, Aşağı Ambaras, Kürdətal, Mingiz, Sərsəhər, Xüştürəng, Əngəc kimi məhəllələrə bölünmüşdür [394, 70]. Məhəllələr ayrı-ayrılıqda şəhərin bir və ya bir neçə bölməsini əhatə edirdi. Əhalinin rahatlığı üçün hər məhəllədə məscid, hamam, mədrəsə və b. ictimai və dini səciyyəli binalar inşa edilirdi.

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də evlərin fəsadının həyətə tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasiyası ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqiində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və evyanlar, milli ornamentlərə bəzədilmiş və taqqılbaqlar qoyulmuş geniş darvaza və əlaqəpənar və s.) meydana gəlmişdir [234, 211].

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi – kolxoz və sovxoz qəsəbələri (Zəyəm, Dəllər, Müşfiq, M.Ə.Sabir adına qəsəbə, Kijəbə, Qəhrəmanlı, Kür, Lahic, Basqal, Diyallı və s.) vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşığılı binaları ilə indi də diqqəti cəlb edir.

Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının bərqərar olmasında Azərbaycan üçün xarakterik olan əkinçilik, əkinçilik-maldarlıq və maldarlıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplərin mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan ərazisi üzrə məskunlaşma da məhz bu tiplərə uyğun olaraq getmişdir. Azərbaycanda suvarma əkinçiliyi zəminində meydana gələn məskunlaşma tipi üstünlük təşkil etmişdir. Naxçıvan, Gəncə-Qazax, Şirvan, Alazan-Həftəran, Mil, Muğan, Lənkəran, Şabran düzənlikləri suvarma əkinçiliyi üçün əlverişli olduğundan, əhalinin məskunlaşmasında başlıca rol oynamışdır. Burada məskunlaşma əsasən düzənlik və yaxud çaykənarı (arxkənarı) məskunlaşma tipi kimi səciyyəlidir. Gəncə-Qazax düzənliyində salınmış kəndlirin əksəriyyəti Kür çayından cənuba doğru düzənlik və dağətəyi sahələrdə, çay kənarlarında və dəmiryolu ətrafında yerləşir. Bu ərazidə hər kvadrat-kilometr sahəyə təxminən 40-60 nəfər əhali düşür [359, 72]. Maraqlıdır ki, XX əsrin birinci çərçivəsində doğru kəndlərdə əhalinin orta sıxlıq dərəcəsi əzəlməyə başlamışdır. Belə ki, 1928-ci ildə Quba dairəsində hər kv/km-ə 28 nəfər, Salvan dairəsində 15 nəfər, Gəncədə isə 24 nəfər düşmüşdür [359, 13,18].

XIX əsrdə suvarma arxları boyunca yerləşən kəndlər, süni suvarmaya əsaslanan taxıl, bostan-tərəvəz bitkiləri əkin sahələrinin həcminə görə üstün idilər. Naxçıvan düzənliyindən keçən Naxçıvançaydan çəkilən «Türyan» arxı boyunca Alagözmezrə, Xalxal, Şıxmıranşah, Orucdizə, Sirab, Mamirzadəzə, Kültəpə və Zeynəddin kəndləri; «Köprən» arxı boyunca Şəkərabad, Yarımcı, Kərimbəydzə, Qulubəydzə, Badaşxana, Hacivərə kəndləri; «Dəlmə» arxı boyunca Xəlillli, Didvar, Yuxarı və Aşağı Unuzobə, Şıxmahmud kəndləri; «Naxçıvan» ana arxı boyunca isə Qaraxanbəyli, Naxçıvan şəhəri, Nehrəm, Tumbul və Yağlıxana kəndləri yerləşirdi [387, 575-576]. Qərbi bölgəsində Axıncaçaydan çəkilən «Xunam» arxı boyunca Əlimərdanlı, Cilovalı, Qədirli, Qaraxanlı, Mansırlı, Müllüli, Səmədbəyli və Xatınlı kəndləri, Əsrikçay və yənə də Axıncaçaydan çəkilmiş «Aytəpəsi» və «Tondar» arxları boyunca Quşçu kəndi, Əsrikçaydan çəkilmiş «Günəyarx», «Arabaçı» və «Eşşək meydanı» arxları boyunca Azafı və Əsrikbayramlı kəndləri, Həsənsudan çəkilmiş «Gödəkərx» və «Mehmanarx» boyunca Göycəli kəndi yerləşirdi. Gəncə-Qazax düzənliyində 69 dövlət və 56 sahibkar kəndləri Ağstafa, Tovuz, Əsrik, Həsənsu və İncəsü boyunca sərələnməmişdi [290, 23-24, 85].

Şirvan bölgəsində məskunlaşmanın bu tipi, əsasən, Şirvan düzünü əhatə edirdi. Şirvan düzünün oturmaq əhalisi Ağsu və Girdiman çaylarının qolları boyunca və onlardan çəkilmiş suvarma kanalları ətrafında daimi yaşayış məskəni salaraq, əsrlər boyu əsasən taxılçılıq, bağçılıq və ipəkçiliklə məşğul olmuşlar. XIX əsrdə Xan arxı boyunca Qarabaqqal, Biğir, Alxasobə, İncə kəndləri yerləşirdi [106, 20].

XIX əsrin axırlarında N.A.Abelov Gəncəbasar əhalisinin məskunlaşdığı kəndlərin əksəriyyətinin Gəncəçay, Kürəçay, Şəmkiçay və Kür çayı sahillərində yerləşdiyini qeyd edirdi [180, 7-8, 54].

Muğan bölgəsinin məskunlaşmasında da tarixən çaykənarı (vadi) məskunlaşması başlıca rol oynamışdır. Bölgənin əksər kəndləri Kür, Araz, Akusa və Bolqar çayları boyunca səpələnmişdir [101, 155].

XIX–XX əsrlərdə Naxçıvan bölgəsi əhalisinin 84,9 faizi çay sahillərində və ona yaxın yerlərdə salınmış kəndlərdə yaşayırdı. Burada Kiçik Qafqazın cənub-qərb yamaclarından başlayıb Arazə doğru axan 29 dağ çayından Arpaçay, Naxçıvançay, Əlinəçay, Vənəndçay, Cəhricay və b. çayların sahillərində yerləşən kəndlər daha sıx məskunlaşmışdı [383, 47-48].

Şəki-Zaqatala bölgəsinin kəndləri də əsasən Mazımçay, Balakəncay, Kateçay, Talaçay, Qaraçay, Kürmükçay, Şinçay, Kişçay, Daşağılçay, Əyriçay, Xalxalçay, Ağçay, Nəzərçay, Tikanlıçay, Bumçay, Həmzəliçay, Dəmirparançay və Vəndəmçay ətrafında məskunlaşmışdır [121, 10].

Azərbaycanın dağətəyi yaşayış məskənlərinin əhalisi əsasən dəmyə əkinçiliyi və oturaq maldarlıqla məşğul olduğundan, bu sahələrdə dağətəyi məskunlaşma tipinin yayıldığı əsas yerlər olmuşdur. Şirvan bölgəsinin mərkəzi və şərq hissələri (Bozdağ tırəsi, Xoraso düzənliyi, Qobustan yaylasının şimal-qərb hissəsi), Gəncəbasarın Kür çayı ilə Kiçik Qafqaz silsiləsi arasındakı dağətəyi düzənliklər, Naxçıvan bölgəsinin Böyükdüz, Şəur dağətəyi düzənliyi, Dərələyəz silsiləsi ilə Araz çayı arasındakı düzənliklər, Şəki-Zaqatala bölgəsində Alazan-Həftoran vadisi, Qaraso dağətəyi düzənliyi ikinci məskunlaşma tipinin geniş yayıldığı ərazilər sırasına daxil idi. Çay (arx, bulaq) kənarı və ya düzənlik, eləcə də dağətəyi məskunlaşma tipləri Dağıstanda yaşayan azərbaycanlıların da yaşayış məskənləri üçün xarakterik olmuşdur [271, 98-99].

Azərbaycanda köçmə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı müvəqqəti məskunlaşma tipi də mövcud olmuşdur. Azərbaycanın Qərb bölgəsində Bozalqanlı, Şərifbəyli Cırdaxan, Əsrək Cırdaxan, Qırıqlı, Azafli, Cilovdarlı, Qıraqbayramlı, Öksüzülü, Quşçu, Birinci və İkinci Şıxlı, Qazaxbəyli, Poylu, Qaralar, Hüseynbəyli, Piri, Qarahəsənlı, Yuxarı və Aşağı Qırağkəsənlı, Qarapapaq, Dəmirçilər, Dağkəsənlı, Çaylıkəsənlı, Qədirli, Xatnılı, Qaraxanlı, Əlimərdanlı, Düzçışlaq, Kəlxələli, Göycəli, Ağstafa, Ürməkəzli, Qızılhacılı, Atamağalı, Əlibəyli, Hacı, Çaykənd, Ağköynək, Xilxına, Faxralı kəndlərinin əhalisi qışı Ceyrançöl və Aşağı Qarayazı düzlərindəki çışlaqlarda keçirir, may ayında sentyabrın axırlarınadək isə Dilican, Ağstafaçay və Tərçay boyundakı yaylaqlarda olurdu. Buna görə də Kürün solsaahili düzlərinin və yaylaqların müvəqqəti olaraq məskunlaşmasında bu

kəndlərin rolu böyük idi. Kür çayının solsaahili düzlərinin torpaqları əkinçilik üçün yararadığından, içməli suyun yoxluğu və gediş-gəlişin çətinliyi üzündən XIX əsrdə burada məskunlaşma müvəqqəti xarakter daşmışdır [164, 220]. XIX əsrin axırlarında Qazax qəzasının 23 kəndinin əhalisinin ixtiyarında olan Aşağı Qarayazı çışlağında 164 yataq qeydə alınmışdır ki, hər bir yatağın da istifadəsində 325 desyatın yararlı çışlaq sahəsi vardı [252, 74-75]. Yəni həmin dövrdə Ceyrançöl çışlağında 12 kənd icmasının, Quşçu və Öksüzülü kəndinin 5 bay ailəsinin istifadəsində 166 çışlaq sahəsi olmuşdur [237, 114].

Müvəqqəti məskunlaşma tipinin geniş yayıldığı ərazilərdən biri də Muğan düzü idi. XIX əsrin 70-ci illərində burada məskunlaşan Şahsevən icmaları təxminən 740 çışlağa və 12450 əlaçığa malik olmuşlar [390, 75].

Şirvanın Küdrü düzü çışlaqlarına və Böyük Qafqaz silsiləsindəki yaylaqlara köç edən Şirvan elatları bu ərazilərin müvəqqəti məskunlaşmasında əsas rol oynayırdılar [106, 23].

Azərbaycan yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifata görə yamac, yarımymamac, vadi və düzənlik olmaqla dörd qrupa bölmək olar. Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələri üçün səciyyəvi olan yamac tipli kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların, dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan, axar-baxarlı güney سمتində salınmasıdır. Belə kəndlər (Astara bölgəsinin Təngərüd, Kuraba, Pəlikaş, Sərk; Qərb bölgəsinin Çatax, Qoşabulaq, Şıxheybət, Xinnakiran, Qalaboyun, Əksməli; ayruqların yaşadığı Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının öksər kəndləri; Daşkəsən rayonunun Zağalı, Qabaqtəpə, Mollahəsənlı; Şirvanın Basqal, Lahuc, Diyalı, Köhnədar, Dəmirçi kəndləri; Naxçıvan bölgəsinin şimal və şimal-şərqində Zəngəzar və Dərələyəz dağ silsilələrinin sort yamaclarında yerləşən Dırnis, Badamlı və b.) dağların güney yamaclarında salınmaqla, küçələri bir-birinə paralel yerləşdirilmişdir.

Yamac kəndlərinin məskunlaşmasında başlıca şərtlərdən biri də onların su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır. Bu tip kəndlərdə bir neçə qatda amfiteatr şəklində salınmış küçələr bütün kənd boyu uzanır və yaşayış evləri kənd küçələrinin ancaq bir tərəfində tikilir. Küçənin digər tərəfini isə yuxarı qatdakı evlərin həyətləri təşkil edir [364, 230]. Dağlıq bölgələrə aid edilən ənənəvi yaşayış məskənlərinin xüsusiyyətləri Quba-Xaçmaz bölgəsinin Xınalıq, Cek, Qrız, Anix, Aydınkənd, Xırt, Yərfi, Söhüb və b. kəndlərinin təmsalında da aydın izlənilir [386, 103] [Şək. 1.6.1-2].

Yarımymamac tipli kəndlər Azərbaycanın həm dağ, həm də dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olmuşdur. Bu tipli kəndlərin yamac hissəsi yamac tipli kəndlərin xüsusiyyətini özündə saxlayır, digər hissəsi isə düzənlik tipinə uyğun olurdu. Yarımymamac tipli kəndlər düzən kəndləri ilə yamac kəndləri

arasında orta mərhələ təşkil edirdi [383, 67; 69, 115]. Naxçıvanın Tumbul, Qarabağlar, Gəncəbasarın Qaşaltı, Qarıyağdı kəndləri yarımıyamac tipli kəndlərin bariz nümunəsidir [Şək. 1.7.1].

Azərbaycanın dağlıq ərazilərində salınmış kəndlərin əksəriyyəti dağ-vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər Dağlıq Şirvanın məskunlaşma qaydasında aydın izlənir. Etnoqraf A.N.Mustafayev yazır ki, vadi kəndləri, adətən, dağ yamaclarının və dağ çaylarının əmələ gətirdiyi səfəli və mülayim iqlimli vadilərin sinəsində salınırdı. Vadi kəndləri əksər hallarda çayın bir, bəzən də hər iki sahilini əhatə edirdi. Bəzi dağ kəndləri dağ yamaclarının xırda qolları vasitəsilə müstəqil hissələrə bölünür, yarığan və çay yataqları ilə bir-birindən ayrılan bu hissələrin hər birinin məhəlli adları olurdu. Dağlıq Şirvanın Zarat, Ərçimən, Talışnuru kəndləri Pirsaat çayı vadisində, Pırbəyli, Çayqurbançı, Qarabulaq, Xələfli, Qaracüzü kəndləri Qozlu çayı vadisində, Ceyrankeçməz, Cəngi, Cülyan və Sulut kəndləri eyniadlı çayların vadisində yerləşir. Dəvəbatan çayı və onun qollarının əmələ gətirdiyi vadilərdə Aşıqbayramlı, Qozili, Xənəyə kəndləri, Girdiman çayı vadisində isə Tüllər, Maçaxı, Xocalı kəndləri yerləşir. Pirsaat çayının orta axını boyunca Acidərə, Təsi, Yekaxana, Qədirlı, Poladlı, Paşalı, Udulu, Əhmədli, Tağılı, Şorbaçı və b. vadi kəndlərinə təsadüf olunur [106, 24].

Vadi kəndlərində Azərbaycanın Qərb bölgəsinin həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində təsadüf edilir. Kəmərlı, Aslanbəyli, Qaymaqlı kəndləri İncəsü çayı vadisində, Eldar düzünün Salahlı, Poylu, Kəsəmən və Qarabağlı kəndləri isə Qabırçı çayı vadisində yerləşir. Keçmişdə də Qazax qəzası kəndlərinin əhalisinin 2/3 hissəsi çay vadilərindəki kəndlərdə yaşayırdı [290, 36-37].

Azərbaycanın kənd yaşayış məskənlərinin yerin relyef quruluşuna görə qruplaşmasının ən böyük vahidi düzənlik kəndləri idi. Əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan düzənlik kəndləri çox vaxt aran kəndləri də adlanırdı. Belə kəndlər sahəyə xeyli böyük ərazini tutur, «pərakəndə (dağınıq), həyatıyanı sahələrinin geniş olması, təsərrüfat tikililərinin yaşayış evindən, məhəllələrinin isə bir-birindən xeyli aralı salınması və sərbəst yerləşməsi, əsas inşaat materialı kimi qarğı və çiy kərpicdən istifadə olunması, bürküyə qarşı evin kürsülük üzərində qurulması, sərinlik yaratmaq məqsədilə evin qarşısında ağac və meynədən kölgəlik yaradılması ilə səciyyələnirdi» [106, 21].

Kənd yaşayış məskənləri forma nöqtəyi-nəzərindən də müxtəlif səciyyə kəsb edirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin yaşayış məskənlərinin təsnifatı nəticəsində müxtəlif kənd formaları qeydə alınmışdır. Məsələn, etnoqrafik ədəbiyyatda Naxçıvan bölgəsinin yaşayış məskənlərinin yığcam-yarıyamac, yığcam-yarımyamac və yığcam-düzənlik formada olduğu [383, 65-69],

Gəncəbasar yaşayış məskənlərinin nizamsız (pərakəndə), koma-koma və yığcam formalara bölündüyü [69, 115-117], Kiçik Qafqaz dağlarının çay vadilərində ayrımlara məxsus yaşayış məskənlərinin koma-koma, oval, cərgəvi kəndlər kimi formalaşdığı [329, 53-54], Şəki-Zaqatala bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənlərinin həyatqoşma, talayığım və sıx formaya malik olduğu [121, 26-28], Şirvan yaşayış məskənlərinin sıx (koma), pərakəndə (dağınıq), girdə (oval) və cərgəvi formada məskunlaşdığı [106, 25], Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlıların yaşayış məskənlərinin topaşəkili-dəğınıq, sıx-qarısqıq və dağınıq halda yerləşən kəndlər kimi səciyyələndiyi [372, 103-105], Azərbaycanın Qərb bölgəsi yaşayış məskənlərinin koma-koma, dağınıq (nizamsız) və sıx-qarısqıq tərkibə malik yığcam kənd formalarında olduğu [232, 21-23] göstərilmişdir. Memarlardan Ə.V.Salamzadə və Ə.Ə.Sadiqzadə Azərbaycan kəndlərinin planlaşdırma quruluşunun dörd əsas formada olduğunu qeyd etmişlər:

1. Yaşayış binaları bir-birindən xeyli aralı, dağınıq halda yerləşdirilmiş kəndlər;
2. Yaşayış binaları ayrı-ayrı qruplar halında yerləşən kəndlər;
3. Yaşayış binaları bir arada yerləşdirilmiş kəndlər;
4. Dağ ətəklərində yerləşdirilmiş kəndlər [138, 38-39].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd tipli yaşayış məskənlərinin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Etnoqrafik materialların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq çatışmazlığı, yerin relyef quruluşu, nəqli qəbilə quruluşu qalıqlarının hələ də güclü olması, qohum ailələrin bir-birinə yaxın məskunlaşmaya can atması, habelə kəndlərin cərgəvi formada, yəni küçə planlı sistemində salınmaması səbəbindən XIX əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kənd formaları koma-koma, pərakəndə (dağınıq), sıx-qarısqıq tərkibli yığcam kəndlər olmuşdur. Digər kənd formaları (dairəvi və cərgəvi) nisbətən azlıq təşkil etmiş, müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunsada, prinsip və mahiyyətcə oxşarlıq təşkil etmişdir.

Koma-koma kəndlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində tikilərək bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşir. Belə kəndlərin formalaşmasında patronimik münasibətlərin (qan qohumluğu ilə birləşən icma üzvlərinin bir yerdə yaşamağa can atması meylinin), təbii-coğrafi şərait və yerin relyef quruluşunun, həmçinin iqtisadi amillərin (təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, məişət tərzı və s.) mühüm rolu olmuşdur. Koma-koma formalı kəndlər, bir qayda olaraq, Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik idi. Qərb bölgəsində Quşçu, Bozalqanlı, Göycəli, Cilovdarlı, Köçəsgər kəndləri,

Şəki-Zaqatala bölgəsinin Nic, Xaçmaz, Danaçı, Əliabad kəndləri, Kəlbəcərin Lev, Çəpli, Susuzluq, Gəncə bölgəsinin Qaraqullar, Dəstəfər və Tapan kəndləri bu qəbildəndir.

Zaqatala bölgəsindən etnoqrafik materiallar toplayarkən Muğanlı kəndindən əhali məlumatçımız Həzrəyev Həzrə Ağakəşli oğlu bildirdi ki, bu kəndin öhalisi indiki kimi yığcam kənddə yaşamamışdır. Onlar öz yaşayış məskənlərini koma-koma qəzmlər formasında salmışlar. Məsələn, bir qrup qohum obalar «Aralıq» deyilən ərazidə, digəri «Topbin» adlanan yerdə, başqa bir oba isə «Uzun püstə» deyilən ərazidə məskunlaşmışdır. Ümumilikdə bu koma-koma məskunlaşmanın sayı altı olmuşdur. Muğanlı kəndi XX əsrin əvvəllərindən yığcam formaya düşmüşdür [170, 172].

Kəlbəcər rayonunun Lev kəndini koma-koma formalı kəndlərin tipik nümunəsi kimi qeyd edən Q.T. Qaraqaşlı yazırdı ki, bu kənd hər bir icmasının xüsusi adı olan dörd komadan (İrəşullu, Həsənli, Qarammədlı və Çopurlu) ibarət olub, Lev çayı sahilində məskunlaşmışdır [329, 54-55].

Koma-koma kəndlər bütün kənd formalarının yaranmasının ilkin mərhələsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, hər bir kənd forması öz inkişafın başlanğıc dövründə koma-koma olmuş, sonralar kəndin plan quruluşunun tədrici dəyişməsi, böyük patriarxal ailələrin dağılması hesabına kəndlərin eninə inkişaf etməsi nəticəsində yeni-yeni kənd formaları – pərakəndə (dağınıq) kəndlər meydana gəlmişdir. Belə kəndlər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik əraziləri üçün xarakterik olmuş, düzənlik məskunlaşma tipinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Oturaq həyat tərzini üçün zəruri olan geniş əkin sahələri, örüşlər, biçənlər və s. düzənlik ərazidə bol olmuşdur, burada məskunlaşan kəndlər də yaşayış əvəllərini və kəndli həyatlarının bir-birindən aralı (pərakəndə) salınması ilə səciyyələnirdi. Geniş əraziyə malik olan pərakəndə (dağınıq) kəndlərin həndi bəzən özündən bir neçə kilometr uzaqları əhatə edirdi. Kəndlərin bu formasına Kür-Araz ovalığı, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil, Muğan, Qarabağ və Naçıxan düzlərində daha çox təsadüf olunurdu. Naçıxan bölgəsinin Nehrəm, Sədərək, Ərəzin, Şıxmahmud kəndləri, Qərbi bölgəsinin Seyfəli, Könüllü, Əlimərdanlı, Aşağı Ayıblı, Alpoud, Qarabağlı (Eldar düzündə) kəndləri, Cənub bölgəsinin Şiyəkəran, Pənsər, Ərkivan kəndləri, Şirvanın Növcü, Çiyni, Qaravəlli, Sarvan, İlxıçı, Kəngərli, Abbasxanlı, Rəhimli, Kəndoba və b. pərakəndə (dağınıq) formalı kəndlərə nümunə ola bilər.

Müvəqqəti məskunlaşan yaşayış məskənləri də dağınıq (nizamsız) formada mövcud olmuşdur. Şirvan elatlarının obaları, «bir qayda olaraq, dağınıq halda yerləşmiş alaçıqlardan ibarət idi. Bununla belə məskənlərin plan əsasında salınmaması heç də onların quruluşunda müəyyən bir prin-

sipə əməl olunmadığını göstərmirdi. Alaçıqlar, əsasən qohumluq prinsipi əsasında qruplaşdırı. Belə ki, ortada tayfa başçısının, yaxud oba ağsaqqalının, onun ətrafında yaxın qohumların, bunlardan kənardə isə kasıb ailələrin və muzzdlə tutulmuş çobanların alaçıqları yerləşirdi» [106, 26]. Eyni qayda Azərbaycanın bütün müvəqqəti məskunlaşan elat məskənləri üçün xarakterik olmuşdur.

■ Azərbaycan kəndlərinin formaca üçüncü böyük vahidini sıx (qarıxiq) tərkibli yığcam kəndlər təşkil edirdi. Həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə mövcud olan belə kəndlərin formalaşmasında relyefin müəkkəb quruluşu, yaşayış və digər məişət tikililərinin inşası üçün əlverişli torpaq sahələrinin məhdudluğu və s. amillər əsas rol oynamışdır. Dağlıq ərazilərdə salınan kəndlərdə təbii maneələr yaşayış məskəninin sahəsini artırmağa imkan vermir, böyük patriarxal ailələrin dağılması nəticəsində meydana gələn ayrı-ayrı ailələr məhəllə çərçivəsində kənarə çıxma bilməyib, yaşayış evini məhz məhəllə daxilində tikməyə məcbur olurdu. Beləliklə, kəndin plan quruluşunda əmələ gələn sıxlıq onun simasını dəyişir, kəndlərin yığcam forma almasına səbəb olurdu. Kəndlərin bu formasından bəhs edən prof. H.A. Həvilov yazırdı ki, yığcam kənd forması nəslə qurulmuş və habelə əkinçi-maldar və maldar təsərrüfatların üstünlüyünü xatırladan əvvəlki iki formadan fərqli olaraq, nisbətən son tarixi dövrlərin məhsuludur. Bunlar kəndlərin inkişafındakı son mərhələni təşkil edirlər. Belə kəndlərdə məhəllələr bir neçə nəsilədən ibarət olur. Bu nəsilər öz növbəsində bir-biri ilə sıx qonşuluq münasibətlərinə girərək yığcam vəziyyətdə yerləşirlər. Bu, hər şeydən əvvəl, yarımoturaq maldar tayfaların tamam oturaqlaşması və əkinçilik təsərrüfatına keçmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Əkinçiliyin inkişafı ilə vəziyyət tədricən dəyişmiş və hər bir ayrıca nəsil başqa nəsilərlə sıx iqtisadi qonşuluq münasibətləri yaratmışdır [69, 116].

Düzənlik ərazilərdə qarıxiq tərkibli yığcam kəndlərin formalaşmasında böyük ailələrin parçalanması nəticəsində yeni yaranan ailələrin məhəllə çərçivəsinə sığışmaması və digər nəslin qonşuluğunda torpaq sahəsi götürüb orada məskən salması kimi sırf iqtisadi-məişət amili də mühüm rol oynamışdır. Eldar düzündəki Salahlı, Kosaman və Poylu kəndlərində belə yerdəyişmələr hesabına məhəllələr o qədər qarıxişmişdir ki, onların sərhədlərini belə müəyyənləşdirmək çətinirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində Dağ Suvagil, Şirvanın Zarat, Dəmirçi, Köhnəadaxar, Namazgah, Vaşa; Ordubadın Vənənd; Gəncəbasarın Borsunlu, Faxralı, Rəhimli kəndləri sıx (qarıxiq) tərkibli yığcam kəndlərin ən yaxşı nümunəsidir. XX əsrin əvvəllərinə doğru kəndlərin bu forması daha da sabitləşmişdir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dairəvi və cərgəvi plan quruluşlu kənd formalarına da rast gəlinirdi. Dairəvi kəndlərin salınmasında yaşayış məskənlərinin müdafiəsi mülahizələri əsas tutulur, evlər məscid, bazar, dükan, karvansara, meydanlar və s. ətrafında dairəvi forma üzrə yerləşdirilirdi. Dairəvi formalı kəndlərin əhalisi əsasən ticarətlə məşğul olurdu.

Cərgəvi formalı kəndlərin isə əsas xarakterik xüsusiyyəti onların təbii yarpağan, qobu, çay, arx, dəmiryolu və magistral yolların kənarı boyunca salınmasıdır. Belə kəndlərdə yaşayış binaları bəzən yolun (arxın, qobunun, yarpağanın, çayın və s.) bir tərəfi, bəzən də hər iki tərəfi boyunca cərgəvi formada düzülürdü. Cərgəvi formalı kəndlər də Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmurdu. XIX–XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində, Naxçıvan-Şuşa magistral yolunun ətrafında yerləşən Kolanı və Biçənək kəndləri, düzənlik hissəsində yerləşən Muğançıq kəndi, həmçinin Gəncə bölgəsinin Balıcaçay boyunca yerləşən Qaraqullar kəndi cərgəvi formalı kəndlərin tipik nümunəsidir.

1.2. Həyətlər

Yaşayış məskənlərinin tarixən qərarlaşmış tipləri arasında əksəriyyət təşkil edən kəndin plan quruluşunda həyətlər əsas yer tuturdu [Şəh. 1.7.2]. Ölçülərinin və plan quruluşlarının müxtəlifliyinə (düzbucaqlı, çoxbucaqlı, formasız) baxmayaraq, dağ kəndləri istisna olmaqla, kəndli həyətlərinin hər biri məişət xüsusiyyətlərinə və istifadə tərzinə görə üç bölmədən ibarət idi: 1. Yaşayış və təsərrüfat tikililərinin yerləşdirildiyi inşaat bölməsi, 2. Yaşayış və təsərrüfat binalarının qarşısında yerləşən məişət-istehsal bölməsi, 3. Əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının salındığı yaşillıq bölməsi.

Göstərilən bölmələrdən hər biri digərindən tapan, qarğı çəpər, çubuqhörmə və s. ilə ayrılma da, onların arasında əlaqəni təmin etmək üçün kiçik qapı, çax-çax və addamcadan istifadə edilirdi [Şəh. 1.9.1]. Həyətlərin belə bölmələrə ayrılması kəndlinin ona məxsus torpaqdan səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradırdı.

Kəndli həyətlərinin mühüm elementlərindən biri olan inşaat bölməsi həyat daxiliində yerləşmə mövqeyinə görə müxtəlif variantlarda təzahür edirdi. Azərbaycanın kəndli həyətlərinin əksəriyyət təşkil edən formalarından biri inşaat bölməsinin küçəyə yaxın səmtdə yerləşməsi ilə səciyyələnirdi. Düzənlik kəndləri üçün xarakterik olan bu halda yaşayış və təsərrüfat tikililərinin arxa divarı küçəyə baxır və orada pəncərə qoyulmurdu. Evlərin küçəyə baxan arxa divarlarında pəncərə açıqımlarının qoyulmaması son dövrlərə

qədər Şərq ölkələrində mövcud olmuş ev məişətinin və ailənin həyat tərzinin yad nəzərlərdən mühafizə edilməsi, habelə küçənin tozlu havasının evin otaqlarına dolmasın qarşısının alınması mülahizəsi ilə izah olunur [138, 41].

Yaşayış evi ilə təsərrüfat tikililəri arasında adətən qarğı, çubuq və ya qamışdan hasarla təcrid olunmuş xüsusi sahə-sərdən olurdu. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində «mal məhləsi» adı ilə qeydə alınmış [121, 17] bu sahədə isti aylarda mal-qara saxlanır, sağlın və yemlənməsi üçün axur tikilirdi. Bu tip həyətlərdə yaşayış evi təsərrüfat tikililərindən xeyli aralı yerləşirdi. Ümumiyyətlə, yaşayış evinin həyətin hansı səmtində yerləşməsi qaydası, həmin həyətin qonşu həyətlə nisbətə yerləşmə mövqeyindən, küçə ilə əlaqəsindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat növündən, ev sahibinin iqtisadi imkanından və s. amillərdən asılı idi.

Kəndli həyətlərinin nisbətən az hissəsini tutan məişət-istehsal bölməsi (Azərbaycanın bəzi kəndlərində buna «şəşik», «qarı-baca», «çöl», «qarı», «məhlə» də deyilirdi) yaşayış binasının qarşısında yerləşir və xüsusi arakəsmə vasitəsi digər bölmələrdən təcrid olunurdu. Burada təndirxana (təndirəsər) və ocaqlıq, ərzaq ehtiyatını saxlamaq üçün «buzxana», qırxaq, əlovuc damı (Naxçıvan), fakun, uja, ginəbun (Lənkəran-Astara), məişət qablarını yığmaq üçün «tərəç» və s. yerləşirdi. İlin isti aylarında məişət-istehsal bölməsi daha çox «açıq mətbəx» (qam-qam) rolunu oynayırdı. Bundan başqa, ev məişətində bütün istehsal prosesləri (əyirmək, daramaq, boyaqmaq, toxumaq, keçə salmaq, süd məhsullarını emal etmək və s.) orada həyata keçirilirdi. Təsərrüfat fəaliyyətinin (əkinçilik, maldarlıq, kusta sənətkarlıq) xarakterindən asılı olaraq həyətlərin bu bölməsi həcm etibarilə müxtəlif olurdu. Kölgəlik, sərnilik yaratmaq üçün aran kəndlərində məişət-istehsal bölməsinin ətrafına tut, süyd və qovaq ağacları əkilir, üzünə üzüm budaqları sarmaşdırılmış hündür çardağ düzəldilirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin relyef quruluşu, təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyətindən asılı olaraq əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının yerləşdiyi yaşillıq bölməsi (Qərb bölgəsində buna “hoyl” və ya «pərkəkər» bölməsi də deyirdilər) [232, 24] kəndli həyətlərinin müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Əsas məşğuliyəti maldarlıq olan və dağlıq bölgədə yerləşən kəndlərdə həyətin bu bölməsinə ehtiyac yox idi. Dağətəyi və aran kəndlərində isə, yaşillıq bölməsi həyətin əksər hissəsini tuturdu. Aran kəndlərində əkinə yararlı suvarılan torpaqların olması buna geniş imkanlar verirdi. Çox zaman meyvə ağacları yaşillıq bölməsinin bir tərəfində əkilir, əkin-dirrik (pərkəkər) sahəsi isə digər tərəfində salınırdı. Aralıqda qalan sahə xama (dincə) qoyulurdu. Adətən, yaşillıq bölməsinin hər üç hissəsi bir-birindən alçaq arakəsmələr vasitəsilə ayrılır, giriş üçün çax-çax (pələnd –

Muğan, qəsdək, bərə, keşkül – Şəki-Zaqatala, dərbaza – Naxçıvan, balaqarı – Abşeron qoyulurdu. Həyətin bu bölməsində, həmçinin, süni su çalası – hovuz, göl yerləşirdi.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın kəndli həyətləri təkcə forma və plan quruluşlarına görə deyil, ölçülərinə görə də müxtəlif olmuşdur. Etnoqrafik ədəbiyyatda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasar bölgəsinin kəndli həyətlərinin orta ölçüsünün 200 kv.sajen [1 sajen=3 arşın (2,13 metr)] ilə 400 kv.sajen arasında tərəddüd etdiyi göstərilir [183, 74].

Həyətlərin sahələrin ölçüləri Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrinin təbii-coğrafi şəraitindən və relyef xüsusiyyətlərindən, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən, başlıcası isə dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişirdi. 2004-cü ildə etnoqrafik-çöl materialları toplayarkən Zaqatala bölgəsinin Lahic kəndində Abdullayev Əli Bəkir oğluna məxsus kəndli həyəti ilə yaxından tanış olduq. Həyət düzbucaqlı formada olub, şimal və qərb tərəfdən küçə ilə hüdudlanır. Həyətin şərq və cənub tərəflərini qonşu həyətləri əhatələyir. Təxminən 0,3 ha sahəsi olan bu həyət inşaat, məişət-istehsal və yaşillik bölmələrindən ibarətdir. Həyətin küçə ilə əlaqəsi şimal-şərq tərəfdən darvaza, qərb tərəfdən isə bərə (qəsdək, keşkül) vasitəsilə həyata keçirilir. Burada danalıq, axur və tövlə kimi təsərrüfat tikililəri həyətin şimal-şərq hissəsinə əhatə edir və xüsusi arakəsmə ilə ayrılır. Tövlədən cənuba tərəf qamış örtüklü, çiy kərpicdən tikilmiş və XX əsrin əvvəllərinə aid edilən birmərtəbəli köhnə yaşayış evi hələ də istifadədədir. Ailənin yaz-yay aylarında gündəlik məişəti burada qərarlaşır. Həyətin cənub-şərq qurtarağında odunluq, onun qarşısında təndirxana və su quyusu yerləşir. Həyətin bu hissəsi də yaşillik bölməsindən qəsdəklə təchiz edilmiş arakəsmə ilə ayrılır. Həyətin cənub-qərb qurtarağında ikimərtəbəli müasir tipli evin inşası davam etdirilməkdədir. Yaşillik bölməsi şimal-qərb səmtdə yerləşməklə həyətin çox yarısını tutur.

Kəndli həyətlərini xarici mühitdən təcrid etmək, Şərq adətincə onun qapalılığını təmin etmək və ümumi kompozisiyanı tamamlamaq üçün Azərbaycanın bütün bölgələrində həyətlərin ətrafına hasar (barı, çəpər) çəkilirdi. Həyətlərin hasara alınmamasını mühafizə əhəmiyyəti vardı. Hasarların çəkilməsində qarğı, qamış, daş, çiy kərpic, kol, çubuq, möhrə, ağac və s. kimi yerli materiallardan geniş istifadə edilirdi. İstifadə olunan materialdan, tikinti tərzindən və təyinatından asılı olaraq çəpərlərin müxtəlif növləri (payalı çəpər, xəndəkli-payalı çəpər, dik çəpər, yorğa çəpər, sındırma çəpər, hörmə çəpər, əkmə çəpər (buna Zaqatala bölgəsində «sulahnı» deyilir), təppə çəpər [Şək.1.9.2], çax-çax çəpər, tapan çəpər, darava, basma çəpər,

çilçat çəpər, qara barı, möhrə barı [Şək.1.8.2], kərpic barı, daş hasar [Şək.1.8.1], daşqura hasar və s.) mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılan və aran kəndləri üçün səciyyəvi olan çəpər növü qaratikan kolundan çəkilmiş payalı çəpərlər idi. Belə çəpərləri çəkmək üçün həyətin ətrafı boyunca 0,5m hündürlüyündə püşdə (torpaq qatı) düzəldilir, üzərinə bir-birindən 1-1,5 m aralı hər iki ucu yonulub itiləşdirilmiş 1,8-2 m uzunluğunda payalar basdırılırdı. Sonra qaratikan kollarından basmalar düzəldilir, bir cərgə tər, bir cərgə avand olmaqla onlar həmin payalara keçirilirdi. Çəpər 1,5-1,7 m-ə qədər qalxdıqda hörgü tamamlanmış hesab olunurdu. Bəzən payaların öz yerində möhkəm durması üçün onları, tikan vurulmamışdan qabaq hörmə iplə bir-birinə bağlayırdılar.

Payalı çəpərlərin digər bir forması xəndəkli-payalı çəpərlər idi. Belə çəpərlərdə püşdəni, çəpərin dövrəsi boyunca 1 m dərinliyində və 80-90 sm enində qazılmış xəndəyin içərisindən çıxan torpaq hesabına düzəldirdilər. Qalan iş prosesi payalı çəpərlərdə olduğu kimi davam etdirilirdi. Çəpər çəkilib hazır olandan sonra xəndəyin içərisini su ilə doldururdular. Çəpərlərin daha möhkəm və davamlı olması üçün çox vaxt onların dibinə böyürtkən və qarağat kolları basdırırdılar. Tez böyüyən və şaxlı-budaqlı olan bu kollar çəpərin uçulub-dağılmasının qarşısını alır, onu daha da sıxlaşdırırdı.

Aran kəndlərində payalı və xəndəkli-payalı çəpərlərdən sonra nisbətən geniş yayılan qarğı və qamış çəpərlər möhkəmliyinə və davamlılığına görə ondan hündür və yaraşlıq idi. Qarğı çəpərlər, adətən, bir-birindən 1,5-2 m aralı basdırılmış payaların arasına 3-4 cərgə ip və ya eşmə kəriş çəkib, arasına qarğı keçirməklə hürülürdü. Çəpərin möhkəmliyini artırmaq üçün qarğının aşağı uclarını torpaqda açılmış dayaz və ensiz şırıma salır, ətrafını torpaqlayırdılar. Hörgü başa çatdıqdan sonra qarğının yuxarı uclarını bərəbər səviyyədə səliqə ilə kəsib hamarlayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, qarğı və qamış çəpərlər əsasən həyətin ayrı-ayrı bölmələrini bir-birindən ayırmaq üçün çəkilirdi. Həyətlərin ətrafına belə çəpərlər çəkildikdə isə, onun bayır tərəfdən üstünə kiçik qamış qumlarını bir-birinə söykəyir, iki-üç yerində nazik zolalar vasitəsilə hörgüyə bağlayırdılar.

Şirvan kəndlərində bəzən çəpəri əkilmiş qarğıdan da düzəldirdilər. Bu məqsədlə mart ayında kəsilmiş qarğının köndələn vəziyyətdə həyətin hüdudları boyunca uzunşaq torpaq üzərinə yadab üstünü torpaqlayırdılar. Torpağa kök atmış qarğı buğumlarından tədricən budaqlar göyərirdi. Köhnə çəpərin arasında boy atan həmin budaqlar bir müddətdən sonra sıx çəpər halına düşürdü [106, 29].

Dağətəyi və çayboyu kəndlərin əksəriyyətində meşəliklər və cələlər çox olduğuna görə ağac şaxlartından düzəldilmiş çəpərlərə bu ərazilərdə çox rast

gəlmək olardı. Kənd əhalisi ağac şaxələrinin qomlar bağlayaraq öz həyətlərini çəpərləyirdilər. Meşə ətrafında yerləşən bəzi kəndlərdə ağac (tirli) çəpərlər də geniş yayılmışdı. Belə çəpərləri düzəltmək üçün bir-birindən 3-4 m aralı basdırılmış yığın ağacların üzərində 30-35 sm aralı kortlar açılır, həmin kortlərdə uzun zolalar qoyularaq nazik şivlərdən düzəldilmiş burğu, ip və ya eşmə kəşə vasitəsilə bağlanırdı. Qazax və Borçalı bölgələrində belə çəpərlərə «darava» deyilirdi.

Çayboyu və meşətrafi kəndlərin çoxunda çubuqdan hörülmüş çəpərlərə də təsadüf olunurdu. Şəki-Zaqatala bölgəsində «təppə çəpər» adı ilə qeydə alınmış belə çəpərlər söyüd, zoğal, yulğun, tut, fındıq, murdarça, qarağac şivlərindən eşmə və ya səbatvari formada hörülürdü.

Aran kəndləri üçün səciyyəvi olan hasar növlərindən biri də möhrə və ya çiy kərpicdən düzəldilmiş barılar idi. Belə barılar ya birbaşa torpaqda qaldırılır, ya da daş bünövrələr üzərində qurulurdu. Möhrə və çiy kərpic hasarların hörgüsü 1,80-2,0 m-ə çatdıqda onun üst qatına «balıqbeli» forması vermək üçün qalın palçıq qatı tökülürdü. Bəzən belə barıları atmosfer çöküntülərindən mühafizə etmək üçün üzərinə 80-100 sm uzunluğunda döğrənmiş qarğıni köndələn düzür, üstünə saman, ot, cil və avar tökərək qalın palçıqla «balıqbeli» formasında suvayırıldı. Bu halda həm barının üstü, həm də suvanmış yan tərəfləri yağış və qar suyundan mühafizə olunurdu. Bəzən möhrə və çiy kərpic barıların üzərinə bişmiş kərpic düzülür, qaratılan və böyükdən kollarından yağmurluq da düzəldilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində bu məqsədlə kirəmit örtükdən istifadə edilirdi.

Azərbaycanın dağ kəndlərində həyətlər adətən kiçik ölçüdə olduğundan, onların ətrafına hasarlar çaydaşından «qarayapma» üsulu ilə hörülürdü. Səliqə ilə bir-birinin üzərinə yerləşdirilən daşlardan tikilən və «daşqura» (xış-keçin) adlanan belə barılarda heç bir yapışdırıcı məhluldan istifadə olunmurdu. Dağ kəndləri üçün səciyyəvi olan belə hasar növü XIX əsrdə Abşeron kəndləri üçün də xarakterik olmuşdur. Bəzi kəndlərinin əksəriyyətində indi də belə daşqura hasarlara rast gəlmək mümkündür.

Kəndli həyətlərinin hasarlarını tamamlayan mühüm elementlərdən biri giriş yolunun düzəldilməsi idi. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, həyətdə giriş yolu doqqaz (pospələnd), çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) və darvaza (alaqapı) formasında mövcud olmuşdur. Doqqazı 3-4 m uzunluğunda 4-5 ədəd ağac zolaları bir-birindən 30-40 sm aralı, üst-üstə paralel düzərək qururdu [Şək. 1.10.1]. Doqqazın digər bir forması giriş yolunun kənarlarına basdırılmış yığın dirəklərə iki ədəd 1,5-2,0 m ölçüdə çubuqdan hörülmüş «çəpərə» bərkitməklə düzəldilən «çəpərəli doqqaz» (Qarabağda buna «çərbənd» deyilir) idi [Şək. 1.10.2]. Çəpərə taylarının qarşı-qarşıya

qoyulan qurtaracaqlarındakı payalar nisbətən uzun və iticulu olurdu. Onun bir ucu yerə batırılır, digər ucuna isə halqavari ip keçirilir. Çubuq çəpərəni dik vəziyyətdə saxlamaq üçün arxasına, ucu haçalı söykənəcək (girdin) qoyulurdu. Muğan bölgəsinin əksər kəndləri üçün səciyyəvi olan pospələnd yulğun şivlərindən və ya qamışdan qom üsulu ilə düzəldilir, bütöv laylı darvazanı xatırladırdı.

Çax-çax (addamac, qəsdək, keşkəl) formalı həyətdə giriş yolu hər bir kəndli ailəsinin iqtisadi vəziyyətindən və təsərrüfat məşğuliyətindən asılı olaraq düzəldilirdi. O, adətən bir adamın sərbəst surətdə keçə bilməsi üçün nəzərdə tutulduğundan, ensiz olurdu. Çax-çaxı (addamacı) düzəltmək üçün bir-birindən 80-90 sm aralı basdırılmış iki dirayin üzərində 30-40 sm aralı paralel açılmış kərtlərə kəndələn şəkildə 10-12 sm diametrlı ağaclar bərkidilirdi. Kobud və gödək nardıvanı xatırladan çax-çaxdan keçmək üçün hər iki əllə onun dirəklərindən tutub yuxarı qalxaraq üstündən aşmaq lazım gəlirdi. Bəzən çax-çaxın möhkəmliyini artırmaq üçün köndələn zolaları dirəklərə dəlib-keçirmə üsulu ilə bərkitdikdən sonra uclarını çivləyirdilər.

Həyətdə giriş yolunun memarlıq cəhətdən daha kamil və yaraşlıq forması darvaza (alaqapı) idi [Şək. 1.11.1-2]. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyətindən asılı olaraq darvazaların ölçüləri də müxtəlif olurdu. M.N.Nəsrili yazırdı ki, böyük həcmli nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək əhalini darvaza qapı növündən istifadə etməyə sövq etmişdi [121, 22]. Adətən qoşqu nəqliyyatının və yük heyvanlarının geniş istifadə olunduğu dağətəyi və aran kəndlərində darvaza enli, hündür və ikitaylı düzəldilirdi. Çox güman ki, «dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərəx» – atalar məsəli də möhz bu mülahizə əsasında yaranmışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanın əksər bölgələrində mövcud olmuş darvazalar öz quruluşuna görə bir və ya ikitaylı düzəldilirdi. Darvaza, əsasən, təkərli və yüklü nəqliyyat vasitələri girib-çıxarkən açılıb-bağlandıqından, ailə üzvlərinin keçməsi üçün onu hər dəfə açib-bağlamaq sərfəli deyildi. Bunun üçün ya darvaza tayının birinin üstündə 80x150 sm ölçüdə kiçik qapı, yaxud da darvazadan azca aralı ayrıca kiçik giriş qapısı qoyulurdu.

Bəzən elə həyətlərə təsadüf olunurdu ki, orada giriş yolu üçün həm darvaza, həm də çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) qoyulurdu. Adətən, iki paralel künçənin arasında yerləşən belə həyətlərin bir tərəfində iri darvaza, digər tərəfində isə çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) düzəldilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində dəbdəbəli, müstəmməl bəzədilmiş, kamil sənət əsəri təsir bağışlayan geniş darvazalar üstünlük təşkil edirdisə, kəndli həyətlərinin əksəriyyətində onlar sadə, səliqə ilə yonulmuş ağac hissələrindən düzəldilirdi. Darvazalar, bir qayda olaraq,

taqılmaq [Şək. 1.12], zəndulbab, halqa-cəftə, içəridən bağlamaq üçün ağac süngü, ling, at və ya digər minik-nəqliyyat vasitələrini bağlamaq üçün adi halqa və s. ilə təchiz edilirdi. Naxçıvan bölgəsində qapı (darvaza) üzərinə bərkidilmiş taqılmaq evin kişisi, zəndulbabla isə evin zənəni çağırılırdı.

Zaqatala rayonunda qeydə alınmış bürcvur və yaxud köşklü darvazalar etnoqrafik baxımdan çox böyük maraq doğurur. M.N.Nəzirli yazırdı ki, belə darvazalar həyat divarının münasib yerində dördkünc, ikimərtəbəli, birgözlü tikintini xatırladır. Tikintinin alt mərtəbəsi qoşaqaqılı darvaza və dalandan, üst mərtəbəsi isə iki tərəfə, bəzən dörd tərəfə pəncərəli olan otaqdan ibarətdir. Buraya yol divariki hörmə və ya ağacqoyma pilləkənlərdir. Bu darvazaların dam çardağı dördsənəli və yanyaxalı olur. Çardağa ikinci mərtəbədən taxta və ya hörmə pilləkənlə çıxmaq mümkündür. Köşklü darvazaların ikinci mərtəbəsindəki otaq, bir növ, həyati qoruyun adamların qarovluanasını xatırladır. Belə darvazalar XX əsrin əvvəllərinə aid olsa da, onların qalıqlarına Tala kəndində indi də təsadüf etmək olur [121, 22].

Azərbaycanın Gədəbəy, Daşkasan, Lerik-Yardımlı, Quba, Kəlbəcər, Şəki bölgələrinin bəzi dağ kəndlərində, xüsusilə də Şirvanın Göylər, Quşçu, Çağan, Sündü, Çuxanlı və b. kəndlərində daşdan yonulub düzəldilmiş darvazalar da mövcud olmuşdur [106, 30].

1.3. Ev tikintisində istifadə olunan inşaat materialları

Xalqımızın maddi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan yaşayış evləri fondu öz rəngarəngliyi və tiplərinin müxtəlifliyi ilə Qafqaz regionunda özünəməxsus yer tutur. Ev – insanların əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyati tələblərini təmin edən mühüm maddi mədəniyyət abidəsidir [122, 90]. Yaşayış evlərinin müxtəlif tiplərinin formalaşmasında inşaat materialları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi və iqlim şəraitinin, həmçinin topoqrafik quruluşunun müxtəlifliyi, burada inşaat materiallarının ayrı-ayrı növlərindən səmərəli istifadə etməyə geniş imkan vermişdir. Əhalinin istifadə etdiyi ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, gəc, əhəng, kərəmit, qır, qarğı, qamış, çubuq, keçə və s.-dən ibarət olmuşdur. Maddi imkandan, təsərrüfat fəaliyyətindən və ərazinin relyefindən asılı olaraq həmin materiallardan bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin öyrənilməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, yaşayış evi tikilən ərazilərdə hansı tikinti materialı üstünlük

təşkil etmişdirsə, evlər də həmin materiallardan inşa olunmuşdur. Belə bir qayda digər xalqlar üçün də səciyyəvi olmuşdur. Belə ki, yaponlar, tikinti materialı kimi, bambuqdan, Karpat kəndliləri fisdıq və vələsdən, Rusiyanın cənubunda taxıl samanından, Kuban, Terek, Sulak çaylarının ətraf düzənliklərində qamışdan, Gilanda çəltik samanından, tropik ölkələrdə isə banan yarpağından daha çox istifadə edilirdi [249, 112-113].

Yerli təbii-coğrafi şəraitin yaşayış evi fonduna təsirini İ.İ.Pantuyoxov belə izah edirdi: «Yerli təbii şəraitin müxtəlifliyi ilə həmahəng olaraq əkinçinin yaşayış evi tipi də müxtəlif idi. Quru və yumşaq torpağı olan dağətəyi və düzənlik ərazilərdə əkinçi yaşayış evini torpaqdan qazır, meşə ilə zəngin olan yerlərdə ağacdən düzəldir, daş bol olan ərazilərdə isə daşdan tikirdi» [392, 82].

Azərbaycanın düzənlik, qismən də dağətəyi ərazilərində ənənəvi tikinti materialı kimi gildən (palçıqdan) və çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Yüksək keyfiyyətli gildən inşaat təcrübəsində istifadə olunması tarixi çox qədimdir. Qazax rayonu ərazisində Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntıları zamanı möhrədən tikilən divar qalıqlarının aşkar edilməsi hələ eramızdan əvvəl I minillikdə burada möhrə evlərdən istifadə edildiyini söyləməyə imkan verir [119, 10-11]. Kültürə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrünə aid təbəqəsindən aşkar edilən möhrə tikinti qalıqları möhrədən istifadə tarixini xeyli qədimləşdirir [197, 14]. Arxeoloq Q.S.İsmayilov yazılı məlumatlara istinad edərək göstərir ki, möhrə divar tikintiləri ilk dəfə er. əv. V minillikdə Qəbələ Asiyada meydana gəlmiş, er.əv. IV minillikdə isə artıq onların yeni növü – çiy kərpic tikintiləri formalaşmağa başlamışdır [316, 12]. Etnoqrafik ədəbiyyatda möhrədən tikilən belə evlərin memarlıq cəhətdən primitiv olmasına baxmayaraq, onlardan bəzən bir neçə yüz illərlə istifadə olunduğu qeyd edilir [286, 352]. Möhrə divarlı evlər taciklər və özbəklər arasında da mövcud olmuşdur [358, 18; 444, 31].

Tikinti materialı kimi gildən suvaq və hörgü işlərində də istifadə olunurdu. Kərpicdən tikilmiş bütün evlərin hörgüsü gil məhlulu ilə aparılır, divarın hər iki tərəfi, içərisinə saman qatılmış palçıqla suvamırdı. Bundan başqa, evin damına və döşəməsinə də suvaq çəkilir, döşəmənin üzəri xüsusi növ gillə şirələnirdi.

Çiy kərpic hazırlanmasında da gildən istifadə olunurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəmutəpə yaşayış yerindən 104 kv.metrlik sahədə ölçüləri 34x12x7 sm və 36x13x9 sm olan çiy kərpicdən tikilmiş ev qalığı və təsərrüfat tikilisinin aşkara çıxarılması [376, 46-47] yerli əhalinin artıq e.ə. IV minilliyin axırlarında çiy kərpicdən ev tikməyi bacardığını göstərir. Xınış yaşayış yerinin e.ə. II əsra aid mədəni təbəqəsindən [73, 82], Kültürə yaşayış

yerinin mədəni təbəqələrindən aşkar edilmiş çiy kərpicdən hörülən divar qalıqları [181, 43-44; 182, 81-82] da deyilənləri təsdiq edir.

Hazırlanma üsulu olduqca basit olduğundan, əsrlər boyu Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Kərpic kəsmək üçün bu məqsədlə ayrılmış torpaq sahəsini bəlləyir və oraya su buraxırdılar. Torpaq yumşaldıqdan sonra üzünə doğranmış saman səpərək ayaqlamağa başlayırdılar. Kərpic ustalarının dediyinə görə, içərisinə saman qatılmış palçıq daha davamlı olur, çatlayıb ovxalanmırdı. Palçıq hazırlamaq prosesi çox ağır iş olduğundan, adətən iş heyvanlarının gücündən də istifadə olunurdu. Samanla palçıq tam qarışıqdan sonra hazır kütnəni 2-3 gün müddətinə «acımaga» qoyurdular. Kərpic kəsmək üçün hazır palçığı xüsusi hazırlanmış qəlibə doldurur, üstünü əllə hamarladıqdan sonra, təmizlənmiş sahəyə gətirir, ehmalca üzü üstə yerə çevirirdilər. Palçıqın torpağa, eləcə də qəlibə yapışmaması üçün qəlibi içərisinə su doldurulmuş kərpic çalaya salıb-çıxarırdılar. Kəsilmiş kərpic təxminən bir haftaya quruyurdu. Er. əv. I əsrdə yaşamış Roma arxitektoru Vitruvinin yazdığına görə kərpic yazda və payızda kəsib qurutmaq daha əlverişli idi. Bu zaman günəş şüaları onu bərabər səviyyədə qururdu, kərpic keyfiyyətli olurdu [240, 44]. Quruduqdan sonra onları piramida formasında yığır, yağıntıda qorumaq üçün üzünə ot, külək, qarğı və cil biçib tökürdülər [Şək. 1.13.1-2].

Azərbaycanda istifadə olunan qəliblərin ölçüləri və arakəsmələrinin sayı müxtəlif olmuşdur. Burada kərpic kəsilməsində, bir qayda olaraq, iki, üç və ya dörd arakəsməli qəliblərdən istifadə olunurdu. İki arakəsməli qəlibin ölçüləri 40x20-21x15-16 sm və ya 60x23-24x12-13 sm olmaqla «ayılbalası qəlibi» adlanırdı. Bundan başqa, ölçüləri 35x15x7 sm, 30x10x6 sm, 25x10x5 sm, 29x29x9 sm, 36x20x10 sm, 24-25x12-13x7-8 sm, 35-36x17x8 sm və s. olan qəliblər də işlədilmişdir. Öz işinin ustası olan hər bir kərpicəkəşən gün ərzində 800-1000 ədəd kərpic kəsməyi bacarırdı.

XIX-XX əsrin əvvəllərində tikilən evlərin əksəriyyətində «ayılbalası» kərpicdən istifadə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi mərtəbəarası və dam örtüyünün böyük ağırlığa malik olması, antiseysmik mülahizələrin nəzərə alınması və divarlarda çoxlu sayda acırımların – taxça, yük yeri (camaxatan), divar rəfi, buxarı, dolab-xarxara və s. qurulması ilə izah olunur. «Ayılbalası» kərpicin ölçülərinin böyük olması divar hörgüsünü iki qatda aparmağa və divar qatlarını bir-birinə möhkəm bağlamağa imkan verirdi.

Etnoqrafik materialardan aydın olur ki, Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində və bəzi kəndlərdə bişmiş kərpicdən (qırmızı kərpic) də geniş istifadə olunmuşdur. Bişmiş kərpic yerli gil materiallarından kустar sənətkarlıq karxanalarında hazırlanırdı. Bunun üçün gildən yoğurulmuş

palçıq çiy kərpic formasında qəlibləndikdən sonra 5-6 gün açıq havada qurudulur və sobalarda yandırılır [188, 201-205]. Qeyd edək ki, Azərbaycan kiramit də eyni üsulla hasılə gətirilmişdir. Naxçıvan bölgəsində bişmiş kərpicin qədimlərdən istifadə olunduğu, X-XII əsrlərdə isə onun istehsalının kütləvi hal aldığı məlumdur. Burada ölçüləri 22x22x5-7sm, 17x17x6, 5-7 sm olan «qızılbaş» kərpicinin və ölçüləri 24x11-12x7-8 sm və 24x11x6, 5-7 sm olan «rus» kərpicinin yayıldığı qeyd edilir [383, 82]. 1911-ci ildə Naxçıvanda tikilən bişmiş kərpic zavodu öz fəaliyyətini bu yaxınlardək davam etdirirdi.

XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasarda da bişmiş kərpic zavodları fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, Gəncə qəzasında 1900-cü ildə 21, 1903-cü ildə 24, 1905-ci ildə 50 kərpic zavodu, Gəncə şəhərinin özündə isə 1900-cü ildə 12, 1903-cü ildə 13, 1905-ci ildə 10, 1908-ci ildə isə 20 kərpic zavodu vardı [49, 21].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənub bölgəsi (Astara, Lənkəran, Masallı, Yardımlı) kəndlərində orta tavanalı əhali ev tikintisi zamanı bişmiş kərpiclə çiy kərpicə kombinə edərək işlətməyə üstünlük verirdi. Belə ki, evin fasad divarlarının üz qatı bişmiş kərpiclə, içəri qatı isə çiy kərpiclə (kal kərpic) hörülürdü. Fasad hissəsinin bu cür hörülməsinə «rükət verməklə tikinti üsulu» deyilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın dağ və dağətəyi, həmçinin çay vadilərindəki kəndlərdə tikinti materialı kimi çaydaşı və kötürdaşdan (qaya daşı) geniş istifadə olunurdu. Daşdan tikinti materialı kimi istifadə olunanı Eneolit təbəqəsinin ən qədim sakinlərinə də məlum idi. Kültürpənisi Enceolit təbəqəsində [182, 25]. Sarıtopə yaşayış yerinin eramızdan əvvəl ilk minilliyə aid edilən II, VII və VIII kvadratlarında [119, 10-11, 24], həmçinin Xınıslıda [73, 84] aşkar edilmiş divar qalıqlarının hörgüsündə möhrə və çiy kərpiclə yanaşı, daşdan da istifadə edilmişdir. Qərb bölgəsindən keçən Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Axınca, Əsrək, Həsənsu, Ağstafa, Coğaz, Tarsçay, Qabırrı, Kür və b. çaylar və onların qollarının, Şirvanda Girdiman, Ağsu, Pirsaat, Dəvəbatan çaylarının, Naxçıvanda Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Və-nəndçay çaylarının, Lənkəran bölgəsində Başarı və Viləş çaylarının, həmçinin Şəki-Zaqatala bölgəsi çaylarının yataqları çay daşı ilə zəngin olmuş və ondan geniş istifadə edilmiş üçün əlverişli şərait mövcud olmuşdur.

Ev inşaatında çox zaman çaydaşı, kötürdaş və çiy kərpiclə kombinasiya edilərək işlədilir. Çaydaşı möhkəmliyi və memarlıq cəhətdən gözə çarpmağı ilə fərqləndiyindən [103, 17], hörgü işində tez-tez işlədilir. Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin tikintisində çaydaşından fərqli olaraq çaydaşı (kötürdaş), bir qayda olaraq, xam və işlənmiş şəkildə istifadə olunurdu. XIX əsrdə Qərb bölgəsinin əhalisi tikinti daşlarını Daşsalahlı, İncilli, Ağköynək, Musaköy, Zəyəm, Daşkəsən və Murut mədənlərindən,

1.4. Ev tipləri və inşaat texnikası

Xalq yaşayış evləri fondunun etnoqrafik baxımdan araşdırılmasının mühüm cəhətlərindən biri də onların tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları, tikinti texnikası və ailə məişəti müəyyənedici rol oynamışdır. Məhz bu amillərin təsiri ilə xalq yaşayış evləri müxtəlif tiptə olmuş, təbii mağaralardan (zağa, kaha, daran, sığnaq, kühül) müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Müxtəlif ev tiplərinin formalaşmasında mövcud ictimai quruluş, bu quruluşun dəyişməsi ilə həmahəng dəyişən ictimai həyat tərzinin də mühüm rolu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan kəndlilərinin iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı, mədəni səviyyənin ümumən aşağı olması, ictimai-iqtisadi inkişafın ləng sürəti yeni tipli müasir evlərin yaranmasını uzun müddət ləngitmiş, bir sıra arxaik ev tiplərinin son zamanlara qədər qalmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı problemi az öyrənilmiş sahələrdən biri olduğundan, bu problemin həllinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçılar Qafqaz, Cənubi Qafqaz və Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı məsələsi ilə hələ XIX əsrdən məşğul olmağa başlasalar da [287, 46-47; 392, 82; 175, 403], bu məsələ XX əsrin ortalarında başlayaraq daha ciddi problem kimi qarşıya çıxmışdır. Bu problemin həllində yekdil rəy və vahid qayda olmadığından, ayrı-ayrı tədqiqatçılar məsələyə öz ixtisasları çərçivəsində yanaşaraq, müxtəlif təsnifat prinsipləri irəli sürmüşlər. Məsələn, arxitektorlar evlərin memarlıq plan quruluşunu əsas götürmüşlər [138, 47-48; 409, 565-568]. Etnoqraflar isə yaşayış evlərini tarixi-təkamül [329, 57-105], mədəni-məişət və memarlıq-konstruksiya xüsusiyyətlərinə, ənənəvi tarixi prinsipə [383, 73-108; 121, 42-126; 105, 63-66] və yaşayış evlərinin bütün əlamətlərinə kompleks yanaşmaqla təsnifat prinsiplərinə üstünlük vermişlər [68, 15-28; 232, 33-34]. Etnoqraf V.P.Kobıçev isə Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatını verərkən etnik əlamətləri əsas meyar kimi qəbul etmişdir [340, 5-66].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı Ümuməzərbaycan səviyyəsində deyil, müxtəlif bölgələrə məxsus lokal xüsusiyyətləri qabartmaqla aparılmış, bu isə fikir müxtəlifliyi yaratmaqla, evlərin təsnifatında əsas meyarı aşkar etmək üçün problemə kompleks halda yanaşmağa imkan verməmişdir.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsini nəzərə almaqla onları şərti olaraq beş qrupa bölmək olar:

I. Əhalinin həyat tərzinə görə:

1. Oturaq əhaliyə məxsus daimi evlər;
2. Elatlara məxsus müvəqqəti evlər (alaçıq, dəyə, muxuru, coma, qarakeçə, dünnüklü ev, mağardəyə, çadır və s.).

II. İnşaat texnikası və tikinti materiallarına görə:

1. Möhrə-kərpic evlər (kərpic durma, möhrə ev, zomalaq ev, qojlu ev, səlyani);
2. qarğı evlər (çovustan, qarğı durma, tapan ev, qom ev);
3. Daş evlər (daxal, daşqura dəyə, qala yaşayış evləri, şirvani, titi ev, tövlə-səki);
4. Ağac evlər (bağdadı, bitmə, carcar, cımğa, kərtmə, çubuqhörmə, aradoldurma, cəlinəkə, sündünəkə).

III. Dam örtüyünün formasına görə:

1. Piramidal-pilləli dam örtüklü evlər (qaradam, pəyəbaşı);
2. Yastı dam örtüklü evlər (daxal, titi ev, tövlə-səki, eyvanlı evlər, bağdadı);
3. Balıqbeli dam örtüklü evlər (şirvani, çovustan, qojlu ev, durma);
4. Çatmadam örtüklü evlər (səlyani, ağ otaq, tənəbi ev, qavxanlı ev, imarət, aynabəndli ev).

Sonuncular örtük materialına (avar-qamış, kirəmit, taxtapuş, tənəkə və s.) görə də bir-birindən fərqlənirlər. Çatma damlar, həmçinin ikiyamaclı-səlyani (tecvan, çartanbel, iki çatlı, şilvəli) və dördyamaclı-qaytarma (dörd çatlı, çahargül, xəlfə) olmaqla iki formada təzahür edir.

IV. Evlərin hündürüklü baxımından və ya yer səthinə nəzərən yerləşməsinə görə:

1. Batıq və ya qazma-qabartma evlər (təbii və süni mağara, qazma (pəyə), qaradam, kühül, yarımqazma evlər);
2. Yerüstü evlər. Yerüstü evlər həmçinin birmərtəbəli, kürsülü, antlı eyvanlı, qulangrişli, seyvanlı, qojlu, iki və ya üçmərtəbəli olur. Yerüstü evlər otaqların düzlülüş formasına görə (təkcərgəli, ikicərgəli) və sayına görə də (bir, iki və ya çoxotaqlı) fərqlənirlər.

V. Plan quruluşuna görə:

1. Kəllayı (tənəbi) və ya kəlləzal; 2. Qoşa kəllayı; 3. Cərgəvi (düzdəmə); 4. Dairəvi-oval.

Azərbaycanda ən qədim məskən tipləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbii və süni mağaralar şəklində formalaşmışdır. Belə mağaralar həm də ibtidai insanların ilk sığınacaq yerləri – evləri olmuşdur. Təbii mağaralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı və bununla həmahəng olaraq inşaat texnikasının nisbətən təkmilləşdirilməsi nəticəsində süni mağaralar [Şək. 1.14] və qazma tipli

evlərlə əvəz olunmuşdur. Daş hörgünün meydana gəlməsi isə qazma və yarımqazma tipli evlərin yaranmasında mütləq rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının arxaik ev tipləri haqqında yazılı mənbələr olmadiğundan, bu barədə ətraflı məlumatı arxeoloji qazıntı materialları verir. 1956-1957-ci illərdə Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı uzunluğu 9 m, eni isə 4,6 m olan dördkünc formalı tikinti aşkar edilmişdir. Bu bina təpənin şimal yamacında yerləşdiyindən, onun şərq, cənub və qərb divarları yarımqazma forması almışdır. Binanın divarları çubuqdan hörülmüş, üst səthi saman qatılmış palçıqla süvanmışdır. Dirəklərin yerləşməsi vəziyyətinə, döşəmə üzərinə çökmüş ağac və külək qalıqına əsasən binanın qoşa çatlı dama malik olduğu [119, 29-30], eləcə də binanın böyük və kiçikliyi nəzərə almaqla qaradam tipində olması [89, 159] ehtimal edilir. Arxeoloji qazıntılar, həmçinin, eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərdə Azərbaycanın Qərb bölgəsində məskunlaşmış əhalinin yaşayış evlərinin dairəvi planla olduğunu sübut edir [134, 19-20; 376, 46-47]. Azərbaycan da irəvi planlı yaşayış evlərinin mövcud olmasını etnoqrafik materiallar da təsdiq edir [384, 86-96]. Bu ev tiplərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan ərazisində dairəvi planlı, künbəzvari dam örtüyünə malik yaşayış evləri hələ çox qədimlərdən mövcud olmuş və zamanımızə qədər gəlib çatmışdır [Şək. 1.15.1].

Mağara tipli yaşayış evlərinin sonrakı mərhələsini qazma, yarımqazma və yaxud Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində adlandırıldıqları kimi yastudam örtüklü pəyə evlər [327, 24; 69, 124-125; 232, 34-35] təşkil edir. Planda düzbucaqlı olan bu tip evlər, onun sahibinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə tikilirdi. Dağlıq ərazilərdə son zamanlara qədər qalmaqda olan qazma (pəyə) tipli evlərin inşa qaydası bəsit olduğundan, onu hər kəs özü tikə bilirdi. Bunun üçün yamacın gündöyən səmtində kalafa qazılırdı. Kalafanın arxa və iki yan divarları yamacın dik çapılmış torpaq divarından, açıq qalması qabaq tərəfi isə daş hörgüdən ibarət olur və burada giriş yolu qoyulurdu. Düzənlik yerlərdə inşa edilən belə qazmalarda divarların dördü də torpaqdan olurdu. Kalafa qazılıb başa çatdıqdan sonra qazmanın (pəyənin) dam örtüyü qurulurdu. Bunun üçün evin uzununu boyunca bir-birindən 1,5-1,7 m aralı dirəklər bəsdirlir, üzərinə yoğun tir (kərən) atıldıqdan sonra kalafa divarlarının üstünə «hərmə» (pasna) adlanan yastı ağaclar uzadılırdı. Hərmənin qoyulması dam örtüyünün ağırlığı altında torpaq divarın uçulub-tökülməsinin qarşısını alırdı. Bir uc hərmənin, digər ucu isə kərənin üzərinə qoyulan pərdilər vasitəsilə dam qardağı qurulur, üstünə carcı, avar döşəndikdən sonra kalafanın içərisindəki torpaq dam örtüyünün üstünə atılıb möhkəm tapdalanırdı. Adətən bu tip evlər yastı-damlı tikildiyindən ayrımlar ona «yastı öy» deyirdilər [327, 24] [Şək. 1.15.2].

Qazma (pəyə) tipli yaşayış evləri ictimai inkişafın sonrakı mərhələlərində inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində təkmilləşərək yeni variantlarda təzahür etmişdir. Bu təkmilləşdirilmiş formalardan biri ondan ibarət idi ki, dik çapılmış divarın qarşısında harmə (pota) dirəkləri bəsdirlir, harmə ağacları həmin dirəklərin üstünə qoyulurdu. Belə olduqda qazmanın davamlılığı artır, torpaq divara dam örtüyünün təzyiqi azalardı. Digər formada isə, divarboyu bəsdirlmiş harmə dirəklərinin arası çubuq və ya qarğı ilə hörülür, üzəri süvanırdı. Sonralar onu daş hörgüsü əvəz etmişdir. Ayrımlara məxsus yaşayış evi tiplərində qazma evlərin inkişafının sonrakı mərhələsi pəyəbaşı, daha sonra şəşə öylük və ya qaradam olmuşdur [Şək. 1.16.1]. Qazma ilə qaradam tipli evlər arasında aralıq (keçid) mərhələsini təşkil edən pəyəbaşı tipli tikililərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada ümumi bir təvan altında həm yaşayış evi, həm də mal-qara yerləşirdi. Yaşayış üçün nəzərdə tutulan otaqlar («olacaq») mal-qara saxlanılan yerdən bir-iki pillə (20-30 sm) hündürdə tikilirdi.

Qaradamları süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması hesab etmək olar. Arxeoloq Y.İ. Hummel Xanlar rayonu ərazisində və Lüləli vadisində apardıqları arxeoloji qazıntıları zamanı aşkar etdiyi yaşayış evlərini qaradam tipli evlərlə eynilik təşkil etdiyini və Tunc dövrünə aid olduğunu yazmışdır [269, 120-121]. M.İ. İlyina isə Cənubi Qafqazda qaradam tipli yaşayış evlərinin er. əv. II minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini göstərir [312, 20]. Kür-Araz bölgəsi, xüsusilə Cənubi Qafqazın qədim əhalisinin müştərək ev tipi olan pilləli-piramidal dam örtüklü qaradamlar Gürcüstanda er. əv. III minillikdən məlum olsa da [441, 67-68], Azərbaycan ərazisində Kül-təpə, Mingəçevir, xüsusilə də Qərb bölgəsində er. əv. VI-IV minilliyə aid Şomutəpə və Töyrətəpə yaşayış yerlərindən son dövrlərdə aşkara çıxarılıb dairəvi planlı, konusvari (künbəzşəkilli) dam örtüklü yaşayış evləri qaradam tipli evlərin mövcudluq tarixinin daha qədimlərlə səsləşdiyini sübut edir.

Qaradam tipli yaşayış evlərinin plan quruluşu, tikinti texnikası və təyinatı haqqında bir çox mənbələrdə [286, 354; 240, 6.7] və Azərbaycan gəlməsi səyyahların yol qeydlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir [147, 66; 257, 5-17; 299, 231]. XVII əsrdə Naxçıvan vilayətinin Culfa şəhərində olmuş məşhur səyahətçi J. Şardən buranın yaşayış evlərinin əksəriyyətinin qayalarda çapılmış qazma və mağaralardan ibarət olduğunu göstərmişdir [147, 66]. Çox güman ki, müəllifin göstərdiyi yaşayış evləri dağlarda çapılmış dik yamaqlı qaradamlardan ibarət olmuşdur. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə Naxçıvan bölgəsində klassik səciyyəli qaradamlar olmamış, buradakı qaradamlar yerüstü və eyvanlı tikilməklə, yerli əhali arasında «dördürək evlər» kimi tanınmışdır [Şək. 1.16.2]. Belə evlərin divarları möhrəndə hazırlanırdı.

XIX əsrin 30-cu illərində Qazax distansiyasında olmuş italyalı səyyah Q. Gerzi yazırdı ki, qaradamlara girmək üçün on-on iki pilləkən aşağı düşmək lazım gəlirdi. Qapı açırımı kiçik olduğundan, içəri əyilmədən keçmək mümkün deyildi. Kəndi gözərkən burada yaşayış evinin olduğu yalnız torpağın, qaradaminin bacası tikilmiş təpəliklərdən məlum olurdu [257, 5, 17]. İtalyalı səyyahdan təxminən yüz il sonra bu yerlərdən etnoqrafik materiallar toplayan etnoqraf Ə.K. Ələkbərov yazırdı: «Kəndə daxil olarkən, burada insan yaşadığını dərhal anlamaq mümkün deyil, yalnız kiçik təpə şəklində olan bacalardan burularaq çıxan tüstülərdən anlamaq olar ki, bura kənddir» [58, 42]. Rossam İ.P. Şəblikin 1933-cü ildə Tovuz rayonunun Qaraxanlı kəndində qaradam tipli yaşayış evlərinin ikisinin təsvirini çəkmişdir [Şək. 1.17]. Onlardan biri ikiyerləşkəli olub, böyük döndükcü otaq ailə üçün, digəri isə ev heyvanları üçün nəzərdə tutulmuşdur [448]. Bu faktlar qaradamların XX əsrin ortalarına kimi mənzil-məişət əhəmiyyətini hələ də itirmədiyini göstərir.

Azərbaycan ərazisində çox qadimlərdən mövcud olmuş qaradam tipli evlərə Xanlar rayonunda «öylük», «şəşə öylük», «pəyobaş»; Naxçıvanda «qara ev», «dördürək ev», «xaçkəranlı ev», «evdamı», «qış damı», «qış evi»; Kəlbəcər rayonunda «evdamı»; Qubadlı rayonunda «dam» deyilmişdir [329, 72, 79; 363, 6]. Gürcüstanda (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar arasında qaradam «çardaxlıdam», «beşikdam», «öydəm», «dam» və s. adlarla məlum idi [372, 20].

Qaradam tipli yaşayış evləri digər xalqlar üçün də xarakterik olmuşdur. Xalq yaşayış evləri fondunun tədqiqatçılarına görə, belə evləri gürcülər «darbazi», «ertobis saxlı» [421; 442]; ermənilər «tun», «xatsatun», «qlxatun»; osetinlər «erdoyanı saxlı»; taciklər «ruzan»; hindistanlılar isə «dubars» adlandırmışlar [432, 11; 363, 6-10; 365, 86-98].

«Qaradam» sözünün etimologiyası və semantikasi haqqında tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri onun böyük patriarxal ailəyə məxsus irihəcmli ev olmasını nəzərə alaraq, «böyük ev» mənasında «qaradam» adlandırmışlar [363, 8]. Məlumdur ki, qədim türk dilində «qara» sözü «böyük», «irri», «nəhəng» mənasında işlədilmişdir. Məsələn, qaramal, qara kotan, qarağac, Qarayayı və s.

Digər qrup tədqiqatçılar isə evin ortasında yanan ocağın tüstüsünün evin tavanını, suvağını və divarlarını his və qurum qatı ilə örtüyündən qara rəngdə olmasına görə ona qaradam deyildiyini göstərirlər [329, 79]. Evin daxilində yarımqaranlıq olduğuna görə ilk əvvəllər ona «qaranlıqdəm» deyildiyini, sonralar isə qaradam adı verildiyini söyləyənlər də vardır [193, 231]. Zənnimizcə, birinci qrup tədqiqatçıların söylədiyi fikir daha inandırıcıdır. Çünki, bu tipli yaşayış evləri böyük olur (6x6m; 10x10m və s.) və böyük patri-

arxal ailə üçün tikilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, bəzən burada iki, üç, hətta dörd ailə bir yerdə yaşamışdır.

Azərbaycanda mövcud olmuş qaradam tipli yaşayış evləri yer səthinə nəzərən yerləşmə mövqeyinə görə yerüstü, yarımyeraltı və yeraltı [432, 328; 363, 14; 365, 94], yerləşmələrinin sayına görə isə bir və ya iki elementli və kompleks formada olmaqla fərqlənmişlər [363, 12-19; 303, 164-165].

XVIII-XX əsrin əvvəllərində qaradam tipli yaşayış evləri yayılma arealına görə Kiçik Qafqazın dağlıq və dağətəyi ərazisini, qismən Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrini əhatə etmişdir. T.A. Çikovanı haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycan qaradam tipli yaşayış evləri təkcə Dağlıq Qarabağda deyil, XIX əsrdə Qazaxdan tutmuş İran sərhədində qədər rayonlarda da (Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl) geniş yayılmışdır [441, 33-34]. A.M. Mehdiyev isə qaradamların yayılma arealını bir qədər də genişləndirərək Şəki-Zaqatala, Qaba-Xaçmaz və Lənkəran bölgələrini də buraya əlavə edir [365, 94; 363, 14].

Qaradam tipli evlərin tikintisi üçün yamacın güney hissəsində kalafanı yerini müəyyənləşdirib, onun küncü boyunca xəndək qazılırdı. Sonra kalafanın küncünə divardan təxminən 1 metr aralı dörd yuğun və haqlı dirək basdırılırdı, dirəklərin haçasına geydirilmək şərtilə bir-birinə paralel iki kərən (tir) atılırdı. Bu tirlərin üzərinə onlarla planda kvadrat əmələ gətirən digər iki tir atılırdı. Adətən qaradamların çardağı dörd kvadrata ibarət inşa edilirdi. Birinci kvadrat «hormə», ikinci «ana kərən», üçüncü «orta kərən» və dördüncü-sonuncu kvadrat isə «torpaqbasan» adlanırdı [193, 232-233]. Möhkəm ağac dirəklər üzərində yuğun tirlərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralaraq kvadrat-yaruslarla yuxarı qaldırılaraq pilləli, çoxmərtəbəli künbəz əmələ gətirirdi. Bu iş prosesi, künbəzin ortasında istənilən ölçüdə bəca (pəncərə) alınmadək davam etdirilirdi. Bacadan həm içəri işıq düşür, həm də ocağın tüstüsü bayıra çıxırdı. Künbəzin bayır tərəfi bir döşənməş pərdilərin vasitəsilə örtülür, üzərinə cərci və avar döşənirdi. Damın künbəzinə torpaq qatı əlavə etmək üçün, adətən, kalafanın içərisindəki torpaqdan istifadə edilirdi. Bu torpaq qatı «kövər» adlanır, onun qazılıb damın üstünə atılmasına isə «damın kövrənin atılması» deyilirdi. Arxa və yan divarları torpağın içərisində qalan qaradamın fasad divarı daşdan hörülür, orada 90-150 sm ölçüdə giriş yolu qoyulurdu. Qaradamların qapısı dabanlı olmaqla, uc çıxıntılar vasitəsilə çərçivəyə geydirilirdi. Giriş yolunun üstündə yağmurluq düzəltmək üçün iki dirək üzərində çardaq qurulurdu.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda qaradamların kompleks formalarına da təsadüf olunmuşdur. Etnoqraf Q.T. Qaraqaşlı Kəlbəcərdə Oruc İsmayıl oğluna və Göycə mahalı-

nın Zod kəndində Cəfər İsmayıl oğluna məxsus belə yaşayış komplekslərinin təsvirini verməklə, Azərbaycanda mürəkkəb konstruksiyalı qarayadamların mövcudluğunu bir daha təsdiq etmişdir [329, 85-87]. Bu monoqrafiyanın müəllifi isə 1980-1982-ci illərdə Kəlbəcər rayonunun Tatlar kəndində müəllim işləyərək bu tip qarayadım komplekslərinin halə də qaldığını və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunduğunun şəxsən şahidi olmuşdur. Belə qarayadamların nisbətən təkmilləşdirilmiş formalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, divarların hamısı daş hörgüsü ilə əvəz olunmuş, orada qab-qacaq, çirəq qoymaq üçün kiçik divar açırmaları düzəldilmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın dağlıq hissəsində qarayadım tipli yaşayış evlərinin yeni bir variantı – eyvanlı qarayadamlar geniş yayılmışdı. Belə evlərin qarşısı tirlər üzərində tikilmiş eyvanla tamamlanırdı. Eyvanların ya hər iki tərəfi açıq saxlanılır, ya da yanları daşla hövülür, yalnız qabaq tərəfi açıq saxlanılırdı [383, 94].

Özünün ibtidai formasında eramizdə xeyli əvvəl meydana çıxmış və «bütün xalqlara xas olmaqla ümumi cəmiyyətin inkişaf mərhələsi ilə uyğunlaşmış» [345, 70] böyük patriarxal ailələr, sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, maddi istehsal və mübadilənin, əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi nəticəsində bölünərək fərdi ailələrə çevrilmiş, bunun məntiqi nəticəsi olaraq onlara məxsus ümumi yaşayış evləri də (qarayadamlar) tədricən aradan çıxmış, yəni evlərin yeni-yeni tipləri meydana gəlməyə başlamışdır.

Aran kəndlərində isə inşaat materialları asanlıqla əldə edilən və nisbətən tez tikilib başa çatdırılan yüngül konstruksiyalı yerüstü evlər üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüngül konstruksiyalı çubuq (qarğı, qamış) evlərin müxtəlif lokal-məhəlli səciyyəvi adları məlüm olmuşdur. Belə ki, onlar Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində «çovustan», Quba-Xaçmaz bölgəsində «çubuq ev», «darbənd», Muğanda «qom ev», «hörmə ev», Şəki-Zaqatala bölgəsində «çubuqhörmə», «çəpərə ev», «çitəmə», Şirvanda «qarğı ev», «qamış ev», «tapan ev», Qərb bölgəsi və Gəncəbasarında isə «durma» adlanmışdır. Sonuncu istilah Eldar düzü kəndlərində «durma», Qərb bölgəsinin Kürboyu düzənlik kəndlərində «axma», «xıyma», «daxma» və s. adlarla məlumdur. Fikir aydınlığı yaratmaq üçün biz mənədə yalnız «durma» adını saxlamışıq. Bu istilah türk dillərindəki «dayanacaq yer», «ev» mənasında işlədilən «durmaklıq» sözü ilə uyğunluq təşkil edir [401, s. 1792].

Etnoqrafik materialardan aydın olur ki, göstərilən ərazidə durma tipli yaşayış evinin iki forması – yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan «qarğı evi» (buna bəzən «qamış durma» və ya «çubuqhörmə» də deyirlər) və qarğı evi kimi daimi istifadə edilən «kərpic durma» geniş yayılmışdı.

Qarğı durma sadə quruluşa malik olmaqla, adətən 3,5-4x7-8m ölçüdə tikilirdi. Bunun üçün evin dövrəsi boyunca 1,5-2 m aralı basdırılmış dirəklərə sıyrıqla 4 yoğun qarğı (özək) kəndələn bənd edilir, arası qarğı ilə hövülür, divarları içəridən və çöldən saman qatılmış palçıqla qalın suvanırdı. Ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq durma bir və ikiqözlü tikilirdi. İctimai inkişafın və inşaat əsənlərinin təkmilləşməsinin sonrakı mərhələlərinə uyğun olan buxarı, yük yeri, zeh (rəf), taxça, dolab kimi divar açırmaları qarğı durmada olmurdu [156, 72-73].

Durmanın dam örtüyü dirəklər üzərində qurulurdu. Dirəklərin haçasına kərən (yoğun tir, mil) atılır, arasına pərdi dösənir, avarla (carcı, heşən, cil və lığ qarışığı) örtülərək torpaqlanırdı. Dam örtüyündə maililik yaratmaq üçün orta dirəklər (ana dirəklər) kənar dirəklərə (hərma və yaxud pota dirəklərə) nisbətən hündür qoyulurdu.

Çovustan tipli evlərin meydana gəlməsi inşaat imkanlarının məhdud olduğu bir şəraitdə əhalinin yerli tikinti materiallarından bəcaatla istifadə etdiyini göstərir [Şək. 1.18.1-2]. Çovustanın yanları, damı, hətta bəzən qapısı da qarğıdan düzəldilir, divarları «qom» və ya «taran» üsulu ilə hazırlanırdı. Divarın tapan üsulu ilə tikilişi qarğı durmanın divarlarını xatırladırdı. Onu «qom» üsulu ilə tikdikdə isə, dirəklərin hər iki tərəfinə qoşa vəziyyətdə kəndələn ağac bənd edilir, sonra araları qarğı qomları ilə doldurulurdu. Birinci qom, adətən, dirəyə, qalan qomlar isə bir-birinə sıyrıqla bağlanırdı. Evin yanları hazır olduqdan sonra hər iki tərəfdən suvanırdı. Hələ XVIII əsrin sonlarında Şirvanın təsvirini verən İ.T.Drenyakin də buranın dağətəyi-cənub bölgələrində evlərin qamışdan tikilərək hər iki üzünün suvandığını qeyd edirdi [285, 164]. Qış evi kimi nəzərdə tutulan çovustanlar adətən qom üsulu ilə tikilirdi. Çovustanın damını tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə dösəyir, sonra isə avar töküb, «şilə-sə» adlanan gil mala (suvaq) çəkirdilər [106, 33].

Kərpic durma ev qarğı durmanın təkmilləşmiş forması kimi meydana çıxmışdır [Şək. 1.19]. Əvvəllər evi qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün buxarı düzəltmək məqsədilə onun bir divarı, sonralar isə, inşaat əsənlərinin təkmilləşməsi nəticəsində bütün divarları kərpicdən inşa olunmuşdur. Düzbucaqlı planlı kərpic durma, digər ev tiplərinə nisbətən ensiz, lakin uzun olmaqla, adətən, 3,5-4x6-7m ölçüdə tikilirdi; bünövrəsi üçün yer qazılmırdı, evin perimetri boyunca yerə bir çərgə (yalınqat) çay və ya çaya daşının 80 sm enində düzülməsi ilə bu iş başa çatırdı. Ayıbalası kərpicə başlanan hörgü 2,2-2,3 m-ə çatdıqda tikinti dayandırılır, taxminən bir ay müddətində divarın «yatması»ni gözləyirdilər. Belə olduqda qoyulan kərpiclər bir-birinin üzərinə möhkəm oturur və hörgü quruyurdu.

Dam örtüyünü qurmaq üçün evin üstünə, ucları yan divarların üzərinə düşmək şərti ilə yoğun tirlər (kərənələr) düzülürdü. Dam örtüyünün ağırlığının kərənələr arasında bərabər paylanması üçün onlar bir-birindən 1-1,2 m məsafədə qoyulurdu. Kərənələr üzərinə, bir-birinə kip söykənməmiş, bəzən 30-40 sm aralı pərdi yarmaçaları döşədikdən sonra, ləkləri təmizlənməmiş qarğıdan «tərəcə» və ya «çətən» (Muğan bölgəsində: «laxta», «çitəmə», «salğar») hörüb üstünə salır, onun üstündən avar töküldülər. Durmanın dam örtüyündə səciyyəvi cəhət, nisbətən qalın palçıqdan kündə (mor, badı) tökülməsi idi. Kündəni 10-12 sm qalınlığında damın üstünə yayırdılar. Bu iş ağır olduğundan, çox zaman qohum-qonşular köməyə çağırılırdı. Kündə qurduqdan sonra onun üzərinə 30-40 sm qalınlığında torpaq qatı əlavə olunurdu. Durmanın yastı dam örtüyündə hər iki tərəfə maillik yaratmaq üçün örtüyün ortasında hündürlüyü 35-45 sm olan palçıq kirdə düzəldilirdi. Sonra əsas kirdədən ayrılan qollar boyunca ləklər bölünür, onlar dam örtüyünün kənarlarında düz və ya qövsvari şəkildə birləşdirilirdi. Buraya tənəkədən və ya içərisi ovulmuş ağacdan nov qoyulurdu. Naxçıvan yaşayış evlərində qoyulan belə novlar «şiratan» və ya «novdan» adlanırdı [383, 88]. Dam örtüyünün üzərinə duzla qarışdırılmış nəm ocaq külü töküldükdə, o, atmosfer çöküntülərinə qarşı daha davamlı olurdu.

Evin perimetri boyunca tikilən evyandan fərqli olaraq kərpic durmanın kəllə divarında seyyan olurdu. Onu tikmək üçün seyyan qollarının qarşısında basdırılmış 3-4 ədəd dirək üzərinə kərənə (nal) qoyulurdu. Bir ucu nalin, digər ucu isə kəllə divarın üzərinə qoyulmuş pərdilərin üstü avarla örtülüb torpaqlanırdı. Yağış və qar suyunun axıb seyvana dolmaması üçün çox vaxt dirəklərin bayır tərəfdən qarşısına köndələn qurşaq (ayaqaltı) qoyulur, tərəfi palçıqla doldurulurdu. Qapı adətən seyvana açılırdı.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış evlərinin bir qismini də möhrə tipli evlər təşkil edirdi. Belə evlərin hələ çox qədimlərdən mövcud olduğunu arxeoloji qazıntılar da təsdiq edir [119, 10-11]. Etnoqrafik materiallar isə göstərir ki, möhrə tipli yaşayış evləri bəzən 30-40 sm hündürlükdə çay daşından hörülmüş bünövrə üzərində, bəzən də bilavasitə torpaqdan başlayaraq tikilirdi. Möhrə divarların qoyulmasına xalq arasında «möhrə vurmaq» deyilirdi. Möhrə vurmaq üçün «möhrəkəş» adlanan üçbucaq formalı uzun saplı alətdən və şətədən istifadə olunurdu. Bu alətlərin köməyiylə palçığı kəşib hamarlayır, onu divara vurur və divarı yonub düzəldirdilər. Möhrə divarların vurulması prosesi fasilələrlə davam etdirilirdi. Hər möhrə qatı «kürsü» adlanır, hər kürsünün üstünə isə seysmik məqsədlər üçün nəzərdə tutulan ağac qurşaq (qələmə) verilir. Bu qayda ilə möhrə divar 1,8-2,2 metrə qədər ucaldılırdı. Bərkimiş divarın üstünə köndə-

lən şəkildə ağac kərənələr düzülürdü ki, bu da dam örtüyünün ağırlığının divar boyu tənzimlənməsinə imkan yaradırdı.

Dam örtüyünü qurmaq üçün ucları kəllə divarların üstündəki kəllələrə söykənmək şərti ilə ana kərənə qoyulur, üstündən isə ucları yan divar kəllələri ilə söykənən qoşa tiri atılırdı. Ana kərənəni davamlılığını artırmaq üçün çox vaxt onun altına «T» şəkilli «tiralıtı» və ya «aşıq dirəyi» basdırılırdı. Qoşa tirlərin üzərinə pərdilər və qarğı çətən qoyduqdan sonra carcı və avarla döşənib torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsinin «dördürək ev» adlanan möhrə evlərinin dam örtüyünü qurmaq üçün isə evin ortasında bir-birindən təxminən 2 m aralı basdırılmış dörd dirəyin üstünə tirlər atılır, tirlərin üzərinə çiliklər (pərdi, atma) döşənir, çiliklərin üstü isə carcı ilə (karvanqıran, gəngiz, qarağan) örtülür və torpaqlanırdı. Bundan sonra evin torpaqlığı hörülürdü. Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsində «milbənd», Naxçıvanda isə «sərmöhrə» adı ilə məlum olan «torpaqlıq» – tərə evin üstünə torpaq salındıqdan sonra divarın üstündən həmin torpaq bərabəri hörülən hissəyə deyilirdi. Möhrə və kərpic divarlar atmosfer çöküntülərinə qarşı davamsız olduqlarından, xalq memarları dam örtüyünün ətkələrini divardan 30-50 sm kənara çıxarıb «yağmurluq» düzəldirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində yağmurluq – «şirəsər», «qardağ atəyi», «cərə qırağı» və ya «naqur», Muğan bölgəsində «dabangir» [39, 37], Lənkəran-Astara bölgəsində isə «lijmən» adlanırdı. Möhrə və kərpic divarlar iç və bayır tərəfdən saman qatılmış palçıqla suvandıqdan sonra döşəməsinə şirə çəkilirdi. Küncləri oval formada düzəldilən möhrə evlər Muğan bölgəsində «zomalaq ev», Lənkəran-Astara bölgəsində isə «qilinəka ev» adı ilə məlum idi.

Azərbaycanın dağ və dağətəyi kəndlərində yaşayış evi fondunun əksər hissəsini yastı damlı, daş hörgümlü, nisbətən alçaq «daxal» tipli evlər təşkil edirdi [Şək. 1.20.1]. Daxal evləri bəzi müəlliflər çovustana bənzəyən ev tipi kimi təqdim edirlər [331, 50; 69, 127]. Əslində isə daxal ev tipi daşdan tikilməklə, dam örtüyünün qurulması, otaqlarının sayı və mərtəbəlilik baxımından çovustandan kəskin surətdə fərqlənirdi. 1940-cı illərə qədər Dağlıq Şirvanda, Qarabağ və Şəki-Zaqatala bölgəsində evlərin əksəriyyəti daxal tipli olub, özünəməxsus tikinti texnikası ilə səciyyələnirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində daxal tipli yaşayış evlərinin divarları çaydaşı və qayadaşından tikilirdi. Onlar bir və ya ikimərtəbəli olur, bəzən də pəncərəsiz inşa edilirdi.

Dağlıq Şirvanın iqlim şəraitindən asılı olaraq burada inşa edilən daxal tipli xalq yaşayış evləri adətən birmərtəbəli olur və atmosfer çöküntülərindən qorunmaq üçün dam örtüyü 70-80 sm qalınlığında torpaqla örtülürdü. Dam örtüyünün ağırlığını tənzimləmək üçün dam milləri xeyli yoğun və möhkəm ağac materiallarından hazırlanmaqdan əlavə, həm də çox sıx şəkildə düzülürdü.

Şirvanın düzən rayonlarının xalq yaşayış evi fondunun böyük bir qismini «salyani evlər» təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda ətraflı təsviri verilən [106, 34] və başlıca olaraq Şirvan düzündə, qismən də Qobustan kəndlərində yayılmış salyani evlərin mühüm xüsusiyyəti orijinal dam örtüyü və seyvana malik olmasıdır. Salyani evlər dam örtüyü cəhətdən «şirvani» evlərlə oxşarlıq təşkil etsələr də, damın diklik dərəcəsinə görə ondan fərqlənirdi. Salyani evlərdə damın yamaqları xeyli dik olurdu. Belə evlərin kəllə divarları çardaq yerindən başlayaraq üçbucaq formasında hövülür və 2-2,5 m hündürlüyə qaldırılırdı. Düzbucaqlı planda tikilən salyani evlərdə seyvan evin cənub-şərq tərəfində düzəldilirdi. Bunu qızmar günəş şüalarından qorunmaq məqsədilə izah etmək olar. Belə evlərdə qapı seyvana, pəncərə isə həyətdə baxırdı. Salyani evlərin mühüm inşaat xüsusiyyətlərindən biri də onların tavanızsız olmasıdır, damın döşəməsi tavanı əvəz edirdi. Kəllə divarların üzərində dayanan ana tirin bir ucu xeyli qabağa çıxarılaqla, seyvanın üstünü örtür və xüsusi katil üzərində qoyulmuş «dirisək kötüyü»nün başında dururdu. Kətilin bir ucu seyvanın yan divarı üzərində, digər ucu isə seyvan sütununun başında dayanırdı. Onun üzərində seyvan dəmə tikilirdi.

Salyani evlərdə damın bütün ağırlığı el arasında «səlim ağacı» adlandırılan tirin üzərinə düşürdü. «Səlim ağacı»nın ucları evin yan divarlarının kətiləri üzərində dayanmasına baxmayaraq, onun altına evin tən ortasından dirək vurulurdu. Çardaq ana tir üzərində qurulurdu, ana tirin ağırlıq mərkəzi isə «səlim ağacı»nın üzərinə düşürdü. Ona görə də tir ilə «səlim ağacı» arasına «qoltuqaltı» adlanan dirəkçə qoyulurdu [106, 34].

Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan və Gəncəbasarda da geniş yayılan ev tiplərindən biri də «şirvani» evlər idi. «Şirvani» evlərin dam örtüyü balıqbeli formasında olub, xeyli alçaq düzəldilirdi. Bunun üçün ana tiri kəllə divarı üzərinə qaldırılıb üstünə, hər iki tərəfə maili olmaqla pərdilər döşənilirdi. Şirvani evlərin dam çardağında «səlim ağacı» işlənmir, evin kəlləsində tikilən seyvandan fərqli olaraq evin uzunluğu boyunca eyvan yerləşdirilirdi. Bəzən kəllə divarı üzərinə qaldırılmış ana tiri qoşa qoyulurdu. Qoşa tirlil evlərin damını tikərkən pərdilər təkəyə yan yamaqlara döşənmir, həm də evin bel hissəsini tamamlayırdı. Belə evlər interyerdə yanlara doğru maillil, eksteryerdə isə balıqbeli şəklində görünürdü. Şirvani evlər daşdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi [106, 34-35].

İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin zənginləşməsinin sonrakı mərhələsində meydana çıxan ev tiplərindən biri də «qoçlu» (qoçlu) evlərdir [Şək. 1.20.2]. Belə evlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti dam örtüyünün qurulmasıdır. Daş bünövrə üzərində qaldırılmış divar hörgüsü 2,2-2,3 metrə çatdıqda hörgü işi dayandırılır və evin ortasında bir-birindən 1,8-2 m aralı

haçalı dirəklər basdırılırdı. Evin uzunluğundan asılı olaraq dirəklərin sayı da müxtəlif olurdu. Dam örtüyünün balıqbeli formasına düşməsi üçün dirəklər hörgü səviyyəsinə 80-90 sm hündür qoyulurdu. Dirəklərin haçasına atmağacı (yoğun mil) qoyuqdan sonra, bir ucu atmağacın, digər ucu isə divarlar üzərinə qoyulmuş ağac qurşaqların (harma) üzərinə düşməklə 60-70 sm aralı qoçlar (qoçlu ev adı da buradan meydana gəlmişdir) döşənilirdi. Qoçların ucları dam örtüyündən kənara çıxarılaqla yağmurluq düzəldilirdi. Qoçların üzərinə kəndəllən şəklidə pərdilər düzülür, qalan inşaat işləri isə kərpicdən tikilən evlərdə olduğu kimi davam etdirilirdi. Məişət-memarlıq cəhətdən daha əlverişli olan və perimetri boyunca eyvan tikilən «qoçlu» evləri şirvani tipli evlərin bir variantı hesab etmək olar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın meşə massivləri ilə zəngin olan bölgələrində kəndlərin böyük əksəriyyətinin yaşayış evi fonduna ağacdan tikilməş müxtəlif ev tipləri üstünlük təşkil edirdi. Belə ev tiplərindən biri «kərtmə» ev idi. Kiçik Qafqazda, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Şirvanın dağlıq bölgələrində geniş yayılmış kərtmə tipli evlər, özlərinin memarlıq-kompozisiya quruluşlarından bəzi xırda fərqlərə baxmayaraq, Quba-Xaçmaz bölgəsində «dərbəndi», Yardımlı bölgəsində «taxta ev» (təhlilə ona «taxtnəka» deyirlər – F.V.), Lənkəran bölgəsində isə «əncinəkə» adları ilə məlum idi [363, 33; 365, 143; 307, 106]. Astara kəndlərində bu tipl evlər «cəlinəkə» evlər kimi geniş yayılmışdı [Şək. 1.21.1-2].

Kərtmə evlər bir və ya iki yerləşəli, birmərtəbəli (nadir hallarda ikimərtəbəli), yastı və yaxud çatmadam örtüklü olurdu. Yastı damlı olduqda, evin dam örtüyünü yonulmuş düzbucaqlı tirlərdən qurur, üzərinə qalın taxta döşəyir, üstünə qalın palçıq (kündə) tökülür və sonra da suvaq çəkilirdilər. Kərtmə (cəlinəkə) tipli evlərin dam örtüyü (kümü, çardağı, bəni) bəzən iki (çartənbəl) və ya dördsənəli (çahargülü) qurulurdu. Dam örtüyü kimi lığdan, kirəmitdən və ya dəmirağacından xüsusi yonulmuş kirəmitəoxşar ağac tavalardan (taxtapuş, latpuş, dran) istifadə olunurdu. Adətən, kərtmə evlərin qarşısında ağac sütunlar üstündə eyvan da qurulurdu. Astara rayonunun dağlıq hissəsində tikilən «cəlinəkə» tipli evlərin kərtmə tipli evlərdən fərqlənən bəzi xüsusi variantları mövcud olmuşdur ki, onlar eyvansız inşa edilmişdir [307, 107].

Kərtmə evləri tikmək üçün ağac tirlərdən və yaxud daşdan düzəldilmiş bünövrə üzərinə döşəmə millər bərkətdikdən sonra evin divarlarının qurulmasına başlanırdı. Eyni ölçüdə yuvarlaq ağac tirlərin uclarından 20-25 sm aralı, künc bağlamaları yerində alt və üst oturacaqları yonulub kətilərə (kərtmə adı da buradan meydana çıxmışdır) bir-birinin üzərinə kəp oturdulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində buna tirlərin peyvənd (ebir) edilməsi

deyilir. Tirlərdən quraşdırılan divarların möhkəmliyini artırmaq üçün üst-üstə qoyulmuş tirlərin gövdəsində qarşı-qarşıya, bir-birindən təxminən 0,5 m aralı 5x1x5 sm ölçüdə sırımlar (gəzlər) açılır, oraya ağac çivlər geydirilir. Kərtmə evlərin tikilməsində bütün inşaat prosesi kərtib oturma, dalib keçirmə və ağac çivlər vasitəsilə aparıldığından, burada heç bir metal maddədən istifadəyə ehtiyac qalmırdı. Evlərin tirlərdən ibarət divarları hazırlanarkən qapı və pəncərə açırmaları üçün müvafiq yerlərdə lazımı ölçüdə boşluqlar saxlanılırdı. Həmin açırmaların üstünə «dərəsə» adlanan xüsusi yonulmuş ağac qoyulurdu. Ev tikilib başa çatdıqdan sonra divarlar içəri və çöl tərəfdən palçıqla suvanırdı. Bəzən suvaq elə diqqətlə çəkiliirdi ki, evin kərtmə tipli olduğunu yalnız künc bağlamaları yerindən bilmək olurdu [307, 107].

Kərtmə tipli evlərin memarlıq kompozisiya quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri onların daxilə və xaricə görkəminin geniş biçimli olması, forma və bədii həllinin ciddiliyi, hissələrinin yaxşı düzülüşü hesab edilirdi.

Bəhs olunan dövrdə memarlıq-plan quruluşuna görə daha mürəkkəb və ikimərtəbəli kərtmə evlər də mövcud olmurdu. A.M.Mehdiyev Şəki-Zaqatala bölgəsində [365, 144-146], P.P.Nadejdin isə Lənkəran bölgəsində [374, 54] ikimərtəbəli kərtmə evlərin xeyli hissəsinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində hələ də əhalinin istifadəsində olduğunu göstərir.

Azərbaycanda inşa edilən kərtmə tipli yaşayış evləri XIX əsrin 40-cü illərində buraya köçürülən rus təriqətlərinin (molokanlar, duxoborlar, subbotniklər və b.) tikdikləri evlərlə tipoloji oxşarlıq təşkil etsə də, bu tiplərin Azərbaycanında inşa olunması tarixi, rusların buraya köçürülməsindən çox-çox əvvəllərə aiddir. Belə ki, hələ Eneolit və İlk Tunc dövrlərində Azərbaycanın məşəratı ərazilərində əhalinin yaşayış evi fondunda kərtmə tipli evlərin ibtidai formasının mövcudluğu çoxlu real elmi faktlar və dəlillər əsasında sübuta yetirilmişdir [363, 31-32; 121, 55-58; 329, 103-104].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində kərtmə evlər həm də xüsusi olaraq bu məqsəd üçün çəkilmiş taxtalardan da tikilirdi. Bunun üçün payızda tədarük edilərək bir il müddətinə qurudulan ağaclardan taxta çəkiliirdi. Taxtanın qalınlığı adətən 6-10 sm, eni 60-70 sm, uzunluğu isə kəsilmiş ağacın boyuna müvafiq olurdu. Ev inşasında qarağac, palıd və qovaq ağacının taxtalarına üstünlük verilir. Evin divarının tikintisi tiri kərtmə evlərdə olduğu kimi aparılırdı, yəni taxtaların hər iki başında kərtmə-gəzlər açılır, bir-birinə kip geydirilirdi. İstiliyi nizamlamaq üçün ev içəridən suvanırdı. Belə evlər bir, iki, bəzən də üç otaqlı tikilirdi.

Taxta-kərtmə evlərin damını tikmək üçün 2-2,4 m hündürlüyündə qaldırılan taxta divarların üstünə tirlər döşəyir, qocaltı (ona «xana» da deyilir)

vurulur, dam örtüyünün ortası boyunca 2-2,2 m hündürlüyündə «it ağacı» adlanan yonma tirlər şəquli dikəldilir. «İt ağacı»nın üstünə «boy tiri» qoyulurdu. Bundan sonra dam (çardağ) sinələrinə qoqlar döşəyirdi. Qoqların başı «qocdələ» adlanan altlıq deşilərək «erkək-dişi» edilir və bir-birinə keçirilirdi. Bir normal ölçülü evin üstünə, hər tərəfə 9 ədəd olmaqla 18 ədəd qoc, 3-4 ədəd isə it ağacı qoyulurdu. Qoqların üstünə köndələn şəkildə qarbirgəllər vurulandan sonra kərtmə düzülürdü. Bəzən it ağacının əvəzinə dam çardağına «cüdər» də qoyulurdu. Cüdər üç ədəd olmaqla, hələ yerdə ikən dələb keçirmə üsulu ilə iki çox da yığın olmayan ağacdan düzəldilir və dama qaldırılıb bərkidilirdi. «Erkək-dişi» qoqlar kimi düzəldilən cüdərin üzünə boy tiri uzadılırdı.

Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunda ağac evlərin digər bir tipi – cımğa (cığ) evlər də müəyyən yer tuturdu [Şək. 1.22.1-2]. Kərtmə evlər kimi, cımğa evlər də Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla məlum olmuşdur. Şəki-Zaqatala bölgəsində «cığ ev», «ağac ev», «ajan ev», «dəy», «dirəkərası» [121, 48], Lənkəran bölgəsində «sünnəkə» və ya «sündünəkə», «puştalı ev», «qoyməkə», «carciv ev» [307, 107-108], Şirvan bölgəsində «bağdadı ev» [106, 36], Qərb bölgəsində «mərək», «dirəkərası» və «aradoldurma» adlanan cımğa evlər memarlıq-kompozisiya quruluşuna görə bir və ya ikimərtəbəli, tək və çoxə yerləşkəli, evyanlı və evyansız inşa olunurdu. Tikilmə qaydası çox sadə olan cımğa evlər, adətən, düzbucaqlı planda olurdu. Onu tikmək üçün evin bünövrə yeri boyunca bir-birindən 1 metr aralı yonulub dördkünc şəkli salınmış dirəklər basdırılır, sonra həmin dirəklərin qarşısında təxminən 25-30 sm aralı ikinci cərgə dirəklər yerləşdirilirdi. Bir-birinə paralel, qarşı-qarşıya basdırılmış dirəklərin içəri və bayır tərəfdən hər iki üzünə kip şəkildə ağac yarmaqları (vəla, taləsa, tuş, zola, bağlama) bənd edilir, orada qalan boşluq çınqıl, xırda çaydaşı, torpaq, ağac qamqalağı və samanla doldurulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində bütün bunları çay yataqlarından götürülən göy gildən hazırlanmış «pışda» əvəz edirdi. Elə buna görə də bu tiplə evlərdə «pışdanaka» (pışdahlı ev) adlanırdı. Əhali belə evləri dirəklərə görə «sündünəkə» (sünd – talışca dirək deməkdir), dirəklərə bağlanan vəlaya görə isə «vəlanaka ev» də adlandırırdı. Şirvan «bağdadı» tipli evlərində dirəklər bir cərgə basdırılır və hər iki üzünə ağac yarmaqları bərkidilirdi. Müxtəlif adları və variantları olan bu tipli evlərin meydana gəlməsinin başlıca səbəbi lazımı ölçüdə tikinti materialının (tir, dirək, taxta) çətinliklə əldə edilməsi ilə izah olunurdu. Səriş-təli usta «əlinin altında olan» tikinti materialından istifadə etməyə üstünlük verirdi. Lazımı hündürlükdə divar qurulduqdan sonra, onun hər iki üzünü saman qatılmış palçıqla qalın suvanırdı.

Evin dam örtüyünü qurmaq üçün yerə basdırılmış dirəklərin üstünə kəndələn qurşaqlar (kətil, nal) qoyulur, üzərinə dam milləri düzülür, qarğı-qamış tökülür, torpaqların və suvanırdı. Yağış və qar suyunun içəri sızması üçün damın örtüyü, bəzən balıqbeli formasında düzəldilir. Şəki-Zaqatala və Lənkəran bölgələrində belə evləri çox zaman çardaqlı tikirdilər ki, bu da atmosfer çöktülərini qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Cıngğa evlərin qapı və pəncərə açırmaları kiçik ölçüdə olur, eyvan yerləşən qənşər tərəfdə qoyulurdu.

Ağacdan inşa edilən ev yarımtiplərinin ağac dirəklər üzərində qurulan və qülləyəbənzər nümunəsi olan ləm özünəməxsus yer tutmuşdur [Şək. 1.23.1]. Əsasən yay istirahət evi hesab olunan ləm Azərbaycanın rütubətli və bürkülü bölgələri, xüsusən Lənkəran bölgəsi üçün xarakterikdir. Aran rayonlarında ona «talvar», Naxçıvanda «taxt», Abşeronda «balaxana», «küla-firəngi», Qax rayonunda «altıaçıq», Zaqatala rayonunda isə «qulaça» deyilirdi [363, 43].

Əsasən dörd ədəd hündür dirəklər üzərində qurulan ləm iki və üç mərtəbəli olur, dam örtüyü ikisinəli və dörsindəli düzəldilir, taxta, qamış (liğ) və ya kirmətilə örtülürdü. Birmərtəbəli ləmin hündürlüyü təxminən 4-5 m, ikimərtəbəlinin 7-8 m, üçmərtəbəlinin isə 10-12 m və daha çox olurdu. Birinci mərtəbəyə (Lənkəran bölgəsində bu «ləməbin» adlanır) pilləkən (nərdivan) birbaşa yerdən qoyulur, ikinci və üçüncü mərtəbələrin arası isə ara pilləkəni vasitəsilə əlaqələndirilirdi. Ləmin hər bir mərtəbəsi təxminən 1 m hündürlüyündə sərəhi ilə dövrələnirdi. Bəzən bu məqsədlə hasirdən də istifadə olunurdu. Lənkəran bölgəsi üçün xarakterik olan belə ləmlər özünəməxsus arxitektura-memarlıq səciyyəsi kəsb edərək yerli əhalinin yay istirahətinin və yatağının başlıca yeri hesab olunurdu.

Ləmin nisbətən təkmilləşdirilmiş forması bişmiş kərpicdən tikilmiş sütunlar üzərində qurulurdu. Bir qayda olaraq həyətyanı sahədə, yaşayış evinin yaxınlığında inşa edilən ləm, onunla harmonik kompozisiya yaradırdı. Belə ləmlərin ikinci mərtəbəsi tikilərkən mərtəbələrarası döşəmə millərinin ucları kənara çıxarılır və beləliklə, o, birinci mərtəbədə öz sahəsinə görə böyük olurdu. Ləmin üçüncü mərtəbəsi isə ağac sütunlar üzərində dikəlik və buradada dam çardağı qurulurdu [307, 117-120; 432, 357-358].

Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün xarakterik olan qulaça dörd yoğun kötük və tirlər üzərində yerdən 0,8-1 m hündürlükdə tikilirdi. Bəzən kötükləri daş kürsü də əvəz edirdi. Tirlər üzərində qulaçanın döşəməsi düzəldilir, kənar yanları 40-50 sm hündürlüyündə taxta ilə haşiyələnir, dirəklər üzərində isə dam çardağı qurulurdu [Şək. 1.23.2]. Xatırladaq ki, Muğanın daşqın təhlükəsi gözlənilən Kür və Araz çayları vadiləri kəndlərində tikilən «paya üstü»

(«dirək üstü») evlərin də döşəməsi yerdən 50-60 sm hündürlükdə ağac bünvrə üzərində qurulurdu [82, 182-183].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən ev tiplərinin ən təkmilləşdirilmiş formaları xalq arasında «ağ ev», «otaqlı ev», «işıqlı ev» və s. adlarla məlum olan eyvanlı evlər idi. Belə evlərin «qolsuz eyvanlı», «təkkəqollu eyvanlı» və «qoşaqqollu eyvanlı» olmaqla üç müxtəlif forması mövcud idi. Bunlardan qolsuz və qoşaqqollu eyvanlı evlər Azərbaycan tikinti mədəniyyətinin mühüm nailiyyəti hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, memarlıq ədəbiyyatında eyvanlı evlər «antlı evlər» kimi təqdim olunur [138, 52-53; 432, 329]. Antlar – evin yan divarlarının çıxıntısı olub, eyvanı (Muğanda – qulaban, Astarada – pyəsə) yanlardan dövrəlayır. Ant divarları Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında yerli iqlim şəraitinə uyğun olaraq meydana çıxmışdır. İlin müxtəlif fəsilərində evin və eyvanın daxilinə səmt küləklərindən, yağışdan və günəş radiasiyasından qorumaq, zəruri mikroiklim şəraiti yaratmaq üçün ant divarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qollu eyvanlar, həmçinin, isti iqlim şəraitində dincəlmək, müxtəlif məişət işlərini həyata keçirmək üçün, hətta mətbəx kimi də istifadə olunurdu. Yay aylarında ailənin bütün güzəranı burada keçirdi.

Təkotəqlı eyvanlı evlər XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunda əhəmiyyətli yer tutmuş, bu günə qədər bir çox hallarda fərdi ev inşaatında tətbiq olunaraq davamlı ev tipi kimi şöhrət qazanmışdır. Sonralar inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş çoxotaqlı və çoxmərtəbəli, memarlıq-kompozisiya quruluşu cəhətdən kamil sənət əsəri kimi səciyyələnən yaşayış binalarının (malikə, imarət, mülk, yarımsaray tipli evlər) ilk rüşeymi məzh eyvanlı (antlı) evlər olmuşdur.

Qolsuz eyvanlı evlərin eyvanı hər iki tərəfdən açıq saxlanılır, yəni yan divarların davamı olan antlar qurulmurdu. Belə evlərdə tavanı yaradan eyvan milləri sütunlar üzərinə qoyulan nala söykənirdi.

Qollu eyvanlı evlər ailənin məişət işlərini həyata keçirməsi üçün əlverişli olduğundan, həm də əlavə mənzil hesab olunurdu. Evlərin ant divarları eyvan yanlarını təşkil edərək, arxitektura baxımından ümumi kompozisiyanı tamamlayır, mikroiklim şəraiti yaradırdı. Belə evlərin məişət-memarlıq xüsusiyyətlərinə, inşaat texnikasına nümunə olaraq XIX əsrin sonlarında Samux rayonunun Eldar kəndində tikilən və Əmrah Rüstəm oğluna məxsus yaşayış evini göstərmək olar.

Bu ev təkotəqlıdir. Onun uzunluğu 5 m, eni 3,5 m, mərkəzdən hündürüyü 3,2 m, divarlarının hündürlüyü isə 2,6 m-dir. Evin dam örtüyü, onun or-

tasından evin uzununu boyunca bir-birindən 1,5 m aralı atılmış iki yoğun kərən üzərində dayanır. Kərənlərin üzərinə, bir-birindən 30-40 sm aralı pərdilər döşənmişdir. Kənar pərdilərdən fərqli olaraq, bilavasitə kərənlər üzərinə döşənmiş pərdilərin, tavanı əmələ gətirən alt oturmaçaları yonularaq qövsvari şəkllə salınmışdır. Evin eksteryerində belə qövsvari görkəm nəzərə çarpmadığından, onun yastı damlı olması aydın görünür. Ev, divar açırımları ilə zəngindir. Onun arxa divarında yerləşdirilmiş iki yük yerinin (camaxatan) hündürlüyü 1,45 sm, eni 1,30 sm, divarın içinə batığı isə 45 sm-dir. Qərb tərəfdə yerləşən yan divarda ölçüləri 100x70 sm olan iki dolab (dula), şərqdə yerləşən yan divarda isə ölçüləri 1,40x80 sm olan iki ədəd qapılı divar rəfi (gəncəni) vardır. Divar şkafları kallə divarın ortasında yerləşdirilmiş buxarıya simmetrik vəziyyətdədir. Evin arxa, qabaq və buxarı olan şərq divarında döşəmədən 2,20 sm hündürlükdə zeh (raf, ləmə) düzəldilmişdir. Ölçüləri 1,40x80 sm olan iki ədəd taxta qapaqlı pəncərə bir-birindən 80 sm aralı qoyulmuşdur, eyvana açılır. Qapı ikitaylı (xonçalı) olub, eyvana baxan divarın qərb küncündə yerləşdirilmişdir. Onun ölçüləri 200x100 sm-dir. Qoşaqqollu eyvanın quruluşu da etnoqrafik cəhətdən maraqlıdır. Daş bünövrə kürsüsü üzərində qurulmuş eyvanının eni təxminən 2,5 m olmaqla, şərq divarının ortasında buxarı, qərb divarının ortasında isə döşəmədən 1,5 m hündürlükdə dolab (dula) yerləşir. Bir-birindən 1,25 sm aralı qoyulmuş beş ədəd eyvan sütunları bünövrə üzərinə uzadılmış alt nahn üzərində dayanır. Sütunların arası 1,0 m hündürlükdə kəsmə naxışlarla bəzədilmiş sürahi ilə tamamlanır. Sütunların baş tərəfində, üzərində memarlıq cəhətdən nəzəri cəlb edən oyma və nəbatı naxışlarla bəzək işləri aparılmış «künyə» adlanan taxta vurulmuşdur. Tavanı əmələ gətirən eyvan millərinin ucları düz şəkildə kəsilərək oraya aşağı hissəsi boy uzununu kəsmə naxışlarla bəzədilmiş «qaş» adlanan taxta bənd edilmişdir [Şək. 1.24.1-2].

Əsasən Naxçıvan bölgəsində, Şuşa şəhərində, bəzən Şirvanda inşa olunan ikiotaqlı və çoxotaqlı yaşayış evlərində eyvan funksiyasını «qəfəxana», yaxud «qovxana» («qavxana») adlı daxili dəhliz yerinə yer tutur. Qavxanada, bir qayda olaraq, yer təndiri də qurulurdu. Qışda təndirin üstünə kürsü qoyulur, kürsü yorğanı salınır, yatacaq burada həyata keçirilir. Planda düzbucaqlı və dördkünc, səkkiz və ya altıbucaqlı tikilən dəhlizdən yataq və qonaq otaqlarına qapılar açılır, həyətdən yaşayış evinə giriş qapısı dəhlizdə qoyulurdu. Yay aylarında gündüzlər ailənin bütün güzəranı qavxanada keçirdi [432, 330; 383, 97-98; 138, 53-54].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadi və texniki imkanların artması, inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, Bakı-Tiflis dəmiryolunun çəkilşindən sonra (1883-cü il) qonşu ölkələr və şəhərlərlə müntəzəm əlaqələrin

təmin edilməsi nəticəsində əhalinin məişətində daha mürəkkəb memarlıq-konstruksiya quruluşuna malik ev tipləri meydana gəlmişdir. Bu ev tipləri xalq arasında «ışıqlı ev», «ağ otaq», «tənəbi ev», «aynabəndli ev», «imarət», «malikanə», «mülk», «qas» və s. adlarla məlum olub, əsasən, iqtisadi cəhətdən təmin olunmuş varlılara məxsus idi. Adətən, belə evlər hündür daş hasarlarla əhatələnir, alaqaqapılarla təchiz olunur, xarici kompozisiyasının həlli və onun tərkib hissələri ilə seçilir, ağac şəbəkəli qapı və pəncərələri ilə diqqəti cəlb edir, interyerdə divar və tavanlar zəngin bədii tərtibatlı cəlb göz oxşayırdı. Azərbaycanın Quba, Şəki, Şuşa, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Ordubad və s. şəhərlərində belə ev tiplərinə tez-tez rast gəlmək olardı [Şək. 1.25.1-2]. Kənd yerlərində isə belə ev tipləri nadir hallarda tikilərək çoxyerhəllə, kürsülü, aynabəndli (siyirtmə şəbəkəli), ikimərtəbəli, əksər hallarda isə çatmadam örtüklü olurdu. Etnoqrafik ədəbiyyatda XIX əsrin sonlarında Qazax qəzasının Salahlı kəndində qeydə alınmış müasir tipli varlı evləri belə təsvir edilir: «Varlılara və kənd mülkdərlərinə məxsus evlər yonulmuş daşdan tikilir, bir neçə pəncərəsi və içərisində buxarı isə olub. Buxarının hər iki tərəfində üstünə xalça salınmış taxt qoyulur. Belə evlər adətən gözə çarpan yerdə, ayrıca tikilir [235, 104-105].

Divar hörgüsü kərpicdən və yonulmuş daşdan olan, çoxlu miqdarda bədii işlənmis ağac hissələrindən quraşdırılan bu tip evləri tikməyə kənd əhalisinin əksəriyyətinin maddi vəziyyəti imkan vermirdi və onlar izafi ziyana düşməmək üçün dada-baba qaydası ilə ucuz başa gələn qazma və qaradamlarda, ən yaxşı hallarda isə yüngül konstruksiyalı yerüstü evlərdə (durma, çovstan, daxal və s.) yaşayırdılar.

Beləliklə, Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondu ən qədim dövrlərdən tutmuş XX əsrin əvvəllərinə kimi tarixi-təkamül prosesində ibtidai insanların təbii və süni mağaralarından başlayaraq müasir evlərə kimi çox böyük təkamülləşmə yolu keçmişdir [Şək. 1.26]. Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin yeni inşaat ənənələri ilə zənginləşməsi xalq memarlarının yaradıcılığı ilə sıx surətdə bağlıdır. XIX-XX əsrin əvvəllərində inşa olunmuş yaşayış evlərinin bu günədək gəlib çatan nümunələrinin təmsalında Azərbaycan xalq sənətkarlarının yüksək bədii memarlıq və zəngin inşaat ənənələrinə malik olduqları aydın görünür. Yerli inşaat materiallarının növ müxtəlifliyini, xalqın xarakterini, həyat və məişət tərzini dərinlən anlayış xalq memarları qazandıqları empirik bilik və təcrübələrini nəsilədən-nəslə çatdıraraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsində mühüm rol oynayıblar.

Xüsusi sənətli sənətkarlar tərəfindən inşa olunan yaşayış evlərinin planlaşdırma üsullarının və arxitektura kompozisiyalarının formalaşmasında əsas şərt kimi yerli təbii-iqlim və sosial-iqtisadi şəraitin təsiri ilə yanaşı,

xalq memarlarının fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin də böyük rolu olmuşdur. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş vitraj, zərif işlənmiş şəkəllər, zəngin bəzəkli eyvan və balkonlar və bir sıra başqa memarlıq ünsürlərinin yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına təqdirəlayiq bir görkəm vermişdir. Xalq memarları, yaşayış binalarının ardıcıl inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında Şəkidə Xan sarayını, Şəkixanovların evini [Şək. 1.27.1], Qarabağda Pənah xanın sarayını, Şuşada Zöhrabbəyovların imarətini, Mehmandarovların, Əsəd bəy və Natəvanın evlərini, Naxçıvanda Nəxçıvan xanlarının evini, Lənkəranda Tuğra xanının və İsa bəyin evlərini, habelə digər qiymətli abidələri yaratmışlar [Şək. 1.27.2].

1.5. Evlərin plan quruluşu

Xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən maraq doğuran məsələlərindən biri də onların plan quruluşunun öyrənilməsidir. Apardığımız çoxillik etnoqrafik müşahidələr və çoxsaylı etnoqrafik-memarlıq tədqiqatları Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin kəllayı (kəlləzal), qoşa kəllayı və cərgəvi (düzdəmə) plan quruluşuna malik olduğunu təsdiq edir. Memarlıq ədəbiyyatında belə planlı evlərə, bir qayda olaraq, «T», «Γ» və «Π» şəkilli evlər deyilir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində xalqın istifadəsində olan yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti kvadrat-dördkünc (pəyəbaşı, qaradam) və düzbucaqlı (təkotəqlı yerüstü evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Uzun zaman belə evlər həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikililəri kimi istifadə olunmuşlarından, digər plan quruluşlu evlərin tikilməsini lüzumsuz etmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat əməllərinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmək bacarığı, başlıcası isə ailənin güzərərində məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və istehsal-təsərrüfat hissəsinə bölünməsi prosesi başlanmış, beləliklə, yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır. Belə plan quruluşlu evlərdən biri də cərgəvi (düzdəmə) variantda tikilən evlərdir. Cərgəvi (düzdəmə) planlı evlərdə otaqlar bir xətt boyu cərgə ilə bir-birinə bitişik tikilirdi. Əsasən iki, üç və daha çox otaqlardan ibarət olan belə evlərdə bir-biri ilə əlaqə otaqlararası eyvan, yaxud dəhliz (qavxana) vasitəsi ilə (Naxçıvan bölgəsi) yaradılırdı. Belə otaqlardan, adətən, biri mətbəx kimi nəzərdə tutulur, digərləri isə qonaq və yataq otaqları kimi («qış evi» və «yay evi» də deyilirdi) istifadə olunurdu. Naxçıvanın indiki Cəlilkənd kəndində qeydə alınmış və

böyük patriarxal ailəyə məxsus olan yaşayış evi cərgəvi (düzdəmə) plana malik olub, özündə yeddi yaşayış otağını və iki təsərrüfat tikilisini birləşdirir [383, 103].

Cərgəvi planlı yaşayış evləri həm də otaqlarının «əndərən» (iç otaq, qadınlar məxsus otaq) və «birün» (bayır otaq, kişilərə məxsus otaq) bölünməsi ilə fərqlənirdi. Feodal-patriarxal münasibətlərinin və dini qadağalarının təyinatı XIX əsr Azərbaycanında qadınların namərhəmlərə görünməsi qəbahət sayıldığından, belə plan quruluşlu evlərə əsasən iri yaşayış məntəqələrində – Abşeron, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Quba, Lənkəran, Ordubad və s. tez-tez rast gəlmək olurdu. L.F.Boqdanov evlərin əndərənə və birünə bölünməsinə İran üçün də xarakterik olduğunu göstərərək yazırdı ki, qadınlar aid olan əndərənə kənar şəxslərdən qohum qadın və kişilərin, ehtiyac olarsa, həkimlərin girməsinə icazə verilir. Birün isə ümumən kişilərə aid otaq idi və burada həm də qonaqları qəbul edirdilər [219, 72-74].

Cərgəvi plan quruluşuna malik evlərlə yanaşı, Azərbaycanda kəllayı (kəlləzal) variantlı ev tiplərinə də rast gəlinir. Əsasən Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində, xüsusilə Abşeron yarımadasında geniş yayılmış kəllayı evlərin əsas xüsusiyyəti otaqlardan birinin düzgün planda inşa olunmuş bir və ya iki otağın kəlləsində tikilməsindən və «Γ» şəkilli forma yaratmasından ibarətdir. Belə evlərin hər ikisinin qapısı eyni eyvana açılırdı. Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində «tənəbi» evlər adlandırılan kəllayı evlər memarlıq planlaşdırma baxımından daha yığcam və məqsədəuyğun olub, ayrı-ayrı bölmələr arasında daxili əlaqələrin asanlaşmasına şərait yaradırdı.

Xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında digər bir variantı qoşa kəllayı evlərdir. Qoşa kəllayı evlərdə xətti planda tikilmiş otaqların hər iki başında köndələn otaqlar tikilir və planda «Π» şəklini alır. Belə hallarda bütün otaqların qapısı eyni bir eyvana açılır, eyvanın qarşısı, bir qayda olaraq, şüşəbənd (aynabənd) edilirdi [Şək. 1.28.1-6; Şək. 1.29.1-3].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində ikimərtəbəli evlərə də təsadüf olunurdu. Onların alt mərtəbəsi, adətən, tövlə, anbar, iş-istehsal otağı, dükən, emalatxana, bir sözlə, təsərrüfat-məişət bölməsinə təşkil edir, üst mərtəbəsi isə yataq və qonaq otağı üçün nəzərdə tutulurdu.

1.6. Müvəqqəti yaşayış evləri

Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunun bir qismini də maldar elatlara məxsus olan və müxtəlif adlar daşıyan müvəqqəti yaşayış evləri (alaçıq, coma, dəyə, muxuru, qarakeçə, dünnüklü ev, kolux, mağardəyə və s.) təşkil edirdi. Adından məlum olduğu kimi, müvəqqəti yaşayış evləri, əsasən yay-

laq şəraitində inşa olunur, asanlıqla sökülüb-yığıla bilirdi. Dairəvi və uzunsov planda qurulan belə evlərin əsas tikinti materialı çubuq, qarğı, qamış, keçə (qəlib), ip, ağac və s. idi.

Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın maldar elatlarının istifadəsində olan müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif variantları içərisində dəyə (Şirvanda – qarakeçə) və alaçıq üstünlük təşkil etmişdir. Dəyə, həm ölçüsünə, həm də tikilmə üsuluna görə alaçıqdan fərqlənirdi. Həcminə görə alaçıqdan kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə də ondan geri qalırdı [226, 124]. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, əslində alaçıq və dəyə eyni bir müvəqqəti yaşayış evinin iki müxtəlif növüdür. «Dəyə» istilahı bir çox türkdillli xalqlarda ümumiyyətlə, «ev» mənasında işlədilir [314, 249]. Qeyd etmək lazımdır ki, saxurlar arasında dəyə «qış evi» kimi məlumdur. Belə dəyələr Azərbaycan dəyələrindən kəskin surətdə fərqlənərək 1,5-2 m dərinliyində torpağın içərisində tikilirdi. Dəyənin ortasında 1 m dərinliyində qazılan ocaq yerinə qışda ayaqlarını sallayaraq qotunurdular [381, 550-551].

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində dəyə, inşaat materialına, plan quruluşuna, konstruksiyasına və təyinatına görə müxtəlif səciyyə daşmışdır. Şəki-Zaqatala və Qarabağ bölgələrində dəyə ya torpaqda qazılan kalafə kimi, ya da sal daşlardan tikilir və düzbucaqlı planda olurdu. Onlardan yaylaq və qışlaq şəraitində çobanlar istifadə edirdilər. Burada tikilən qazma tipli dəyələr ya ikisinəli dam çardağı ilə, ya da çubuqlardan düzəldilən qövsvari keçə örtüklə tamamlanırdı [121, 73-75; 74, 91].

Naxçıvan bölgəsində tikilən dəyələrdə inşaat materialı kimi gildən, ağacdan, otdan, küləşdən istifadə olunurdu. Gildən inşa olunan dəyə bir və ya ikimərtəbəli olmaqla, özünün xarici görkəminə görə qala bürcünü xatırladı və daimi yaşayış evi kimi nəzərdə tutulurdu [383, 124-125].

Dəyə yüngül konstruksiyaya malik olmaqla quruluşca çox sadə idi. Lazımı ölçüdə çubuqları kəsib ucları qəldəndikdən sonra onları dəyə tikilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yerə dairəvi şəkildə, bir-birindən 40-50 sm aralı basdırırdılar. Qarşı-qarşıya duran çubuqların uclarını əyərək yundan toxunmuş «örəmə» adlanan qotazlı ip vasitəsilə bir-birinə bağladıqdan sonra dəyənin gövdəsi hazır olurdu. Dəyənin üstünü örtmək üçün əvvəlcə çubuqların çöl tərəfdən ətrafına hündürlüyü 80-100 sm olan qarğıdan hörülmüş çəton (çitəmə, çığ) çəkirdilər. Çəton (çığ) giriş yolunu bağlamırdı. Bundan sonra dəyənin başı dörd hissə keçədən ibarət olub, dairəvi və dördkünc formada bir-birinə tikilən «baş qəlib» ilə örtülürdü. Dəyənin yanları isə, üç hissə keçədən ibarət olan və aşağıya doğru getdikcə enlənən «yan qəlibləri» ilə bağlanırdı. Qəlibləri külək atmasın deyə, uclarındakı iplər vasitəsilə ya çəkib dəyə çubuqlarına bağlayır, ya da kənarlarından ağac, daş

və s. asırdılar. Dəyənin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə onun üstünü də iplə (sicimlə) möhkəm çəkir və «yellik» düzəldirdilər. Ölçülərinə və örtük materialına görə varlı və kəsib dəyələrin bir-birindən fərqləndirmək mümkün idi [373, 205]. Bir qayda olaraq, dəyənin qapısı gündoğan səmtə baxırdı. Lakin nadir hallarda, xüsusilə oba quzeydə yerləşdikdə dəyənin baxar səmti günbatana tərəf olurdu. Qapı, adətən, bir-birindən 70-80 sm aralı basdırılmış iki yoğun çubuqdan düzəldilirdi. Giriş yolu həsirlə, palazla və yaxud, məhz bu məqsəd üçün xüsusi toxunmuş «qapılıq» adlanan kilimlə tutulurdu. Günəşli günlərdə dəyənin qapılığı çirmələnilib yuxarıda ip (kəşə) vasitəsilə bağlanırdı. Yağış sayunun dəyəyə dolmaması üçün onun ətrafına «qarım» adlanan ensiz və dayaz arx çəkirdi [Şəx. 1.30.1].

Dəyənin ölçülərindən asılı olaraq onu tikmək üçün 30-50-yə qədər çubuq, 4-6-ya qədər keçə (qəlib) işlənirdi [65, 35]. Qəlibi (keçəni) «həllac» adlanan xüsusi səriştəli ustalar hazırlayırdı [30, 104-105]. Adətən, üçlükdə işləyən həllaclər gün ərzində dörd qəlib hazırlaya bilirdilər [179, 176].

Müvəqqəti yaşayış evlərinin bir tipi də alaçıq idi. Dəyəyə nisbətən müəkkəb konstruksiyaya malik olan alaçıq, həm də həcmnin böyüklüyünə görə fərqlənirdi. Onu tikmək üçün gözəyari müəyyən edilmiş yerə ağac mixcə çalıb, ucuna ip bağlayırdılar. İpi mixcənin dövrəsi boyunca 6-8 addımlıqda fırladaraq, yerə dairə çəkir və bu qayda ilə alaçıqın dövrəsini müəyyən edirdilər. Bundan sonra dairənin mərkəzinə təxminən 3-5 m hündürlüyündə «sunaça» basdırılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sunaça «çöşür», «kəskü», «çatma-çırıx», «dirəncək», «lobar» adları ilə mənəm idi. Alaçıqlarda sunaçağın qoyulması həm onun həcmnin genişlənməsinə, həm də qəlibin ağırlığı altında çubuqların möhkəm dayanmasına təminat verirdi [348, 176]. Bəzi varlı alaçıqlarında sunaça «şirəzlə» və «çırıxlı» olurdu. Belə sunaçağın üzəri oyma üsulu ilə milli ornament və naxışlarla bəzədilir, ətrafında çoxlu təbii çixıntılar olurdu ki, oraya paltar, silah, xəncər, ov avadanlığı, əl çırağı və s. asılırdı. Sunaçağın başına, çəmbərəsi (sağanağı) boyunca 30-a qədər deşik açılmış çarpaz şəkilli və ya pərli çarx formalı dünnük keçirilirdi. Bir-birindən eyni məsafədə torpağa basdırılmış alaçıq çubuqlarının nazik ucları bu deşiklərə keçirilirdi. Bundan sonra çarxa bağlanmış ipi, çubuqlar qövsvari görkəm alana kimi aşağıya doğru tarım çəkir, sunaça yaxınlığında basdırılmış mixcə bağlayırdılar. Alaçıqın yan çubuqlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün bir-birinə paralel olaraq 1 m aralı «badaq çubuqları» da bond edildirdi. Bu qayda ilə gövdə hazır olduqdan sonra onun ətrafına çəton (çığ) çəkib həmin gövdənin üzərinə qəlib (keçə) salırdılar. Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müvəqqəti yaşayış evi kimi inşa olunan bu tip alaçıq «dünnüklü ev» adı ilə məlum idi.

Öz həcminə görə alaçıqdan nisbətən böyük olan muxurunun inşaat texnikası alaçıqdan heç də fərqlənmirdi [Şək. 1.30.2]. Muxurunun qəlibləri sadə naşıqlarla örtülür, interyeri müxtəlif toxunma lentlərlə (bafta), qapıüstü naşıqlarla bəzədilirdi.

Alaçıq və dəyənin içərisində «nəmi», yaxud «bucaq» deyilən xüsusi yer düzəldilir, burada heyvandarlıq məhsulları və ərzaq saxlanılırdı. Nəminin döşəməsi yastı çay daşları ilə döşənir, olacaq yerindən çətin arakəsmə və ya 30-50 sm hündürlüyündə daşqura divarla ayrılırdı. Ev müxəlləfatı (barxana, məfrəş və s.) künclərin birində daş ayaqaltı üzərinə taxta qoyulmaqla qurulan yük yerinə yığılırdı.

Azərbaycanın maldar elatları «mağardəyəsi» və ya sadəcə olaraq «mağar» adlanan iri həcmli yaşayış evləri də tikirdilər. Əsasən, böyük patriarxal ailəyə məxsus olan belə müvəqqəti tikililər uzunsov planda olurdu. Mağardəyəsinə tikmək üçün hər tərəfdə on ədəd çubuğu təxminən bir metr aralı qarşı-qarşıya basdırıb uclarını əyərək ip vasitəsilə bir-birinə badaq edirdilər. Qövsvarı şəkil alan bu çubuqlar 9 ədəd bel çubuqları vasitəsilə birləşdirilir, arxasını örtmək üçün isə beş ədəd çubuqdan istifadə olunurdu. Yan çubuqlarının ortasından bir xətt boyunca bağlanan badaq çubuqları dəyənənin möhkəmliyini daha da artırır. Qəlibin ağırlığı altında çubuqların əyilməməsi üçün onun içərisində iki dirək basdırılırdı. Bundan sonra ətrafına çətin çəkilmiş mağar dəyənini üstünə qəlib döşənirdi. Belə mağar dəyələrdə yaylaq şəraitində hətta toy etmək belə mümkün idi [Şək. 1.31.1].

Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik olan, təhs dilində «çədi kümə» («çədi ev») adlandırılan «qaraçadır»ın plan quruluşu mağar dəyəyə bənzərsə də, inşaat materialına və texnikasına görə ondan fərqlənirdi. Düzbucaqlı planda olan «çədi kümə»nin yan və kəllə tərəfləri köndələn qoyulmuş çubuqlara (kamat) daha elastik çubuqlar (reves) keçirməklə hərdülürdü. Yan tərəfləri daha sıx hörlümlü «çədi kümə»nin günəbaxarında düzbucaqlı formada giriş yolu qoyulurdu. Tavani əmələ gətirən qövsvarı əyilmiş çubuqların üzərinə keçdi qəzildən toxunmuş qara və ya tünd palıdı rəngli cecim (çədi) örtürdü. Alaçıq və dəyənə nisbətən daha davamlı tikilən «çədi kümə»ni sökmür, növbəti ildə istifadə üçün saxlayırdılar [307, 120-121].

Bəzən tavanasız maldar elatlar yaylaq şəraitində olduqca sadə tikinti konstruksiyasına malik olan «kolux» tipli olacaqlarda yaşayırdılar [Şək. 1.31.2]. Kolux, əsasən Naxçıvan mahalının maldar elatları üçün səciyyəvi olan müvəqqəti ev tipi idi. Onu qurmaq üçün 1,5-2 m hündürlüyündə iki ağac dirəyi bir-birindən 3-4 m aralı torpağa basdırır və onun haçasına köndələn ağac qoyurdular. Planda «П» şəkilli olan bu cür tikintinin üstünə cecimlə (palazla) örtür, uclarını ip vasitəsilə torpağa çalınmış mıxlara bağlayırdılar. Koluxun bir tərəfi giriş yolu üçün açıq saxlanılırdı [383, 121].

1.7. Yaşayış evlərinin daxili sahmanı

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yaşayış evlərinin daxili sahmanında Şərq arxitekturasına məxsus sadəlik özünü göstərirdi. Burada yaşayış evlərinin forma, plan quruluşu və tiplərindən asılı olaraq, interyerdə də onlara müvafiq dəyişikliklər baş vermişdi. Evin daxili sahmanında olan dəyişikliklərdə xalqın sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisaməti, xalq ənənələri, maddi-texniki imkanlar, iri şəhərlərə yaxın yerləşmə və s. amillər həlledici rol oynayırdı.

Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətinin yaşayış evləri XIX-XX əsrin əvvəllərində qazma, qaradam və pəyə tipli olduğundan, onlarda daxili səliqə-sahman bəsit olurdu. Belə evlərdən təkcə yaşayış üçün deyil, təsərrüfat məqsədləri üçün də istifadə edilirdi. Bu barədə XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda deyilir: «Adətən belə evlərə daxil olduqda ilk dəfə adamın gözlünə, bir-birinə söykənmiş mis qabların uzun cərgəsi, sonra yan-yan qoyulmuş xalçalar, keçələr və barxana dəyir. Evin ortasında yerdə ocaq qalayıb yemək hazırlayır, çörək bişirir və qışda isinirlər. Giriş yolu ilə üzübüz arxa divar boyu alaçq taxt yerləşdirilir, üstünə paltar və başqa müxəlləfat yığılmış yun məfrəşlər qoyulur, divardan isə silah asılır» [299, 231].

Yerüstü evlərdə isə daxili səliqə-sahman daha tez gözə çarpırdı. Burada müxtəlif məqsədlər üçün düzəldilmiş divar çarımları (taxça, zeh və ya rəf (ləmə), divar rəfi, yük yeri (camaxatan), dolab (xarxara), buxarı və s.) mühüm əlamət idi. Ailə məişəti üçün səciyyəvi olan bütün proseslər (yemək, yatmaq, dincəlmək, ev məişəti işləri və s.) döşəmə üzərində həyata keçirilirdi. Onun səliqəli düzəldilməsinə xüsusi fikir verirdi. Adətən, döşəmə saman qatılmış palçıqla qalın suvanır, suvaq quruyandan sonra onun üzərinə və divarlara ağ gildən şirə çəkilirdi. Şirələnmiş döşəməyə, ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə (garbit), palaz, cecim, həsir (tumu – püzətumu, liyə tumu), kilim, xalça, gəbə və s. salınır. Üzərinə aşılanmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balıx və döşəkçələr (nalça, nımdər) düzülürdü. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm hündürlükdə həsir çəkilirdi. Varlı evlərinde bu tərtibat daha zəngin olurdu: divarlara xalçalar asılır, üzərinə müxtəlif həndəsi və nəbati naşıqlarla bəzədilmiş bədii tikmələr bənd edilir, gözəgəlimli yerlərdə silah-sümsü, saz, uluların portretləri və qətələr (üzərində zərli xətlə Qurandan ayələr yazılan və çərçivəyə salınan xüsusi sənət əsəri) asılırdı. Bütün bu ev müxəlləfatları hər bir ailə üçün zəruri məişət avadanlığı olduğundan, bəziləri gəlin köçən qızların çəhiz dəstində də daxil edilirdi.

Naxçıvan bölgəsinin «var evləri»ndə xüsusi sifarişlə Təbriz ustaları tərəfindən toxunmuş xalı-xalça dəstləri ilə evi döşəmək adət hahmı almışdı.

Tavan istisna olmaqla bütün döşəmə və divar bütöv xalçaya tutulurdu. Sifarişi verilərkən evin qapı və pəncərə açırmalarının ölçüləri nəzərə alınırdu. Xalı döşəməni tam basmayanda, ona «kənarə» deyilən ensiz, uzunsov xalçalar əlavə edilirdi. Giriş qapısının astanasına payandaz atılırdı.

Bir qayda olaraq, ailə başçısı, hörmətli qonaq və ağsaqqal üçün evin buxarı yerləşən yuxarı hissəsində – «dör başında ayrıca nazlıbaşı qoyulurdu. Maraqlıdır ki, «evin dör (tör) başı» istilahı xakas və Altay türkləri arasında da eyni mənada işlədilmişdir. Türkmən-noxurlularda isə gələn qonaqlar süfrə arxasında dövrə şəklində əyləşirdilər. Adətən cavanlar bir dövrə, yaşlı ahılar isə ayrıca dövrə təşkil edirdilər. Ən hörmətli qonağı evin dör (tör) başı adlanan və qapı ilə üz bəuz yuxarı başında əyləşdirirdilər [227, 150]. Naxçıvan bölgəsinin «tənəbi evləri»ndə evin bu guşəsi «şahnışın» və ya «şanışın» adlanırdı. Özbəklər arasında da məlum olan «şahnışın» ayrıca otaqdan ibarət olmuşdu. V.L.Voroninin yazdığına görə Özbəkistanın Qaşqad-Dorya vilayəti əhalisi arasında «şahnışın» varlı evlərinin ikinci mərtəbəsində qonaqlar üçün ayrılan şərəfatlı otağa deyilirdi [242, 328].

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin daxili sahmanında mühüm məişət elementlərindən biri yük yerinin (camaxatanın) olması idi. Məlumdur ki, pəyə, qazma və qaradam tipli evlərdə yük yeri daş, kərpic və ya ağac dayaqlar üzərində qurulan yükaltılardan ibarət idi. Yerüstü evlərdə isə bu məqsəd üçün xüsusi düzəldilmiş divar açırmalarından istifadə edilirdi. Yük yeri evin ölüsündən asılı olaraq iki və ya üç ədəd olurdu. Daş və ya kərpic hörgülü evlərdə yük yerinin eni təxminən 1,3 m, hündürlüyü 1,45 m, divarın içinə doğru batığı isə 60-70 sm-ə çatırdı. Oraya əsasən yataq ləvazimatı: yorğan-döşək, paltar, ehtiyat saxlanılan gəbə, kilim, palaz, yataq dəsti və s. yığılırdı. Çox vaxt məişət müxəlləfatını məfrəş, yaxdan və sandığa yığib yük yerinə qoyurdular. Bəzən evdə iki və ya daha çox yük yeri olduğda, onlardan hətta ərzaq saxlamaq üçün də istifadə olunurdu. Yük yerlərinin qabağını adətən, ipək və pambıq parçalardan tikilmiş saya pərdələrlə, varlı evlərdə isə tikmə naxışlarla bəzədilmiş «zərəndaz» adlanan pərdələrlə tuturdular. Şirvan bölgəsində yerli adətə görə, gəlinin çehizləri arasında yük yeri pərdələrinin olması vacib sayılırdı. Ona görə də toydan xeyli əvvəl oğlan evinin yük yerlərinin ölçüsü götürülürək ona müvafiq pərdələr tikilər, baş tərəfinə rəngbərəng parçalardan qıyıq bükülmüş pərdəbaşığı tutulardı [106, 52].

Evlərin daxili sahmanındakı məişət elementlərindən olan taxça gündəlikdə işlədilməyən ev avadanlıqlarının, qiymətli şeylərin, qadın zinətələrinin, içərisinə xeyir-şər libasları qoyulan və bahalı parçalardan hazırlanan paltar boxçasının (Naxçıvanda ona «paltar çarşov» deyirdilər) saxlanılması üçün nəzərdə tutulurdu. Hər bir evdə, adətən, taxça bir cüt olmaqla, 140x80x25-30 sm

ölçüdə simmetrik şəkildə buxarı yerləşən divarın sağ və solunda düzəldilirdi. XIX əsrin ortalarına kimi taxçaların qabağı, üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilən pərdələrlə tutulurdu. Sonralar, xüsusilə də XIX əsrin sonlarında tikilən yaşayış evlərində taxçalara qapı qoyulur, «qarğaburnu» («qarğadil», «qalax») adlanan cəftə ilə bağlanırdı.

Gündəlikdə işlədilən qab-qacağı, azuqəni, çay və xörək dəstlərini taxçanın bir növü olan dolabda (dulada) saxlayırdılar. Taxça ilə müqayisədə dolab kiçik olub, təxminən 100x70x20-25 sm ölçüdə qurulurdu. Adətən, təkotəqlı evlərdə bir cüt dolab olurdu. Bəzən evin evyanında da dolaba təsadüf edilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində dolabın bir növü olan xarxaraya, adətən, yastıq, balıq, mütəkə, xırda döşək dəstləri (nalça, nımdər) yığılırdı.

Üzərinə müxtəlif mətbəx avadanlığı yığılmış rəf (zeh, ləmə) evin interyerində mühüm yer tuturdu. Onu, bir qayda olaraq, evin yarı divarları boyunca düzəldirdilər. Bəzən evin bütün divarları boyu düzələn zehi də təsadüf olunurdu. Yaşayış evlərində zehin iki forması (divardan yerləşdirilməsi batıq şəklində və divardan 20-25 sm irəli çıxmış qomqamış kəməv və ya taxta qurşaq şəklində) geniş yayılmışdı. Durma tipli yaşayış evlərində zehi xüsusi əndazə ilə qovaq ağacından yonub düzəldirdilər. 3-4 sm qalınlığında, 2,5-3 m uzunluğunda və 20-25 sm enində olan taxtanın hər iki başından açılmış qoşa deşiklərdən eşilmiş köşə keçirərək dam çardağının pərdələrinə bağlayırdılar. Divara söykənmiş vəziyyətdə olan zehin üzərinə məişətdə az işlədilən və tez sınıan ev avadanlığı müəyyən ardıcılıqla və xüsusi zövq ilə yığılırdı. Zeh bir növ ailənin iqtisadi vəziyyətinin barometri idi. Oraya düzülmiş qabların sırasına, sayına, dəyərinə və müxtəlifliyinə görə ailə sahibinin maddi vəziyyətini müəyyən etmək olardı.

Zehin daha yaraşlıq və formalı görünməsi üçün, adətən, yük yerinin üstü ilə zehin altında qalan aralıq hissəyə bütün divar boyu rəngbərəng parçalardan bucağının biri aşağıya doğru meyilli olmaqla üçbucaq formasında «zehqabağı» adlanan xüsusi biçimli qabaqlıq tutulurdu. Eynilə zehqabağı kimi düzəldilən, lakin ondan bəzəklərinin zənginliyi və gözəlliyi ilə seçilən «gərdəkbaşı» ən çox toy zamanı evin daxili sahmanında diqqəti cəlb edirdi. Adətən, tok otaqlı evə gəlin gətirdikdə evi «gərdək» adlanan rəzakəmə pərdə ilə iki hissəyə bölürdülər. Belə bir qayda Xəzərin cənub-şərq sahillərində məskunlaşan türkmənlər arasında da geniş yayılmışdı [282, 81]. Gərdək pərdəsinin yuxarı başına isə «gərdəkbaşı» bağlayırdılar. İnteryerə rəvnəq və rəvan gərdəkbaşı xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilir, rəngli muncuqlar və qotazlarla bəzədilirdi. Gərdəkbaşı hər bir ailənin ən əziz saxlanıcı, əmanəti kimi nəsil-dən-nəslə, anadan qızına keçərdi.

Maraqlıdır ki, Cənubi Sibir türklərində də ər-lə-ərvadın yaşadığı guşə xüsusi pərdə ilə evin digər guşələrindən ayrılırdı. Bu pərdə «köjö» adlanır, əsasən qalın və ya açıq rəngli ikeqat parçadan hazırlanırdı. Adətən onu toy günü hazırlayı və yeni evlənənləri qoruyan talisman kimi mənalandırırdılar. Buna görə də pərdəni dəyişmir, hətta evin bərkət və xoşbəxtliyini su yuyub aparmamaq üçün yumurdular. Ər və ya arvad dünyalarını dəyişəndə «köjö»-nün tən yarısını kəsib mərhumların məzarına qoyurdular [428, 150].

Azərbaycanın bəzi bölgələrində (Naxçıvan, Şirvan, Abşeron və s.) evlərin daxili sahmanında kürsü də müəyyən yer tuturdu. Adətən, ailə üzvlərinin qızınması üçün nəzərdə tutulan kürsüdən qış aylarında istifadə olunurdu. Evin ortasında qurulan kürsü döşəmə üzərində qazılmış dayaz çaladan, alçaq kətiləndən və onun üzərinə salınmış böyük «kürsü yorganı»ndan ibarət olurdu. Bəzi evlərdə çala əvəzinə, xüsusi düzəldilmiş gil küre və çuqun manqaldan da istifadə edilirdi. Kürsü qonşu İranın və Türkiyənin də yaşayış evlərində başlıca yer tutmuşdur [219, 72; 349, 100].

Evlərin daxili sahmanında diqqəti cəlb edən digər bir məişət elementi buxarı idi. Ondan xörək hazırlamaq və evləri qızdırmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Yaşayış evlərinin əksəriyyətində buxarı kəllə divarın ortasında yerləşdirilirdi. Bəzən otağın künclərinin birində ocaq oyuğundan və divarıçı tüstü borusundan ibarət buxarılarla da rast gəlmək olurdu. Atmosfer çöküntülərindən mühafizə edilməsi və tüstünün yaxşı çəkəməsi üçün buxarının başı hörülərək dam örtüyündən 80-90 sm hündürə qaldırılır, künbəzli, qövsvarı və ya üçbucaq formalı başlıqla tamamlanırdı. Şirvanın bağdadı tipli evlərində bu funksiyani «səbatbaca», Abşeronda isə «dubla» yerinə yetirirdi.

Lonkaran-Astara bölgəsi kəndlərində bismiş və çiy (kal) kərpicdən hörlümüş buxarlarının içərisinə xüsusi çuqun tava yerləşdirilirdi. İki qulpu olan tava istiliyi tənzimləyir, ev tüstünün dolmasının qarşısını alırdı. Belə ki, ocaq yeni yandırılanda qulp vasitəsilə tava fırladılır, tüstü ancaq bacadan çıxırdı. Köz düşdükdə isə tava əksinə fırladılır, bu zaman tavanın qövsvü bacanın yolunu bağlayır, istiliyi otağa ötürürdü.

Zaqatala bölgəsinin əksər kəndlərində buxarılar iki formada: «qarpızı» və «asma-qoyma» buxarı formasında mövcud olmuşdur. Adətən qarpızı buxarıları Dağıstandan (Zırx ellərindən) kəsbkarlığa gələn ləzgi ustalar daha yaraşlıq düzəldir, yerli ustalara da bu sənəti öyrədirdilər. Kəpənəkçi kəndində ahıllar indi də zırxlı usta Rəcəb və onun şəyirdi Hənifin qoyduğu qarpızı buxarıları yaxşı xatırlayırlar. Adətən qarpızı buxarıdan evləri isitmək üçün istifadə edilirdi. Asma-qoyma buxarıları düzəltməkdə üçün isə döşəmədən 1,20 sm hündürlükdə bir-birindən 60-80 sm aralı iki palıd yarmaçasını divara bənd edirdilər. Onun evin içərisinə doğru çıxıntısı 60 sm olurdu.

Burada kərpicdən buxarı yığılır, tüstü borusu tikilir, borunun qurtaracağında – dam çardağında künbəzvəri bələ düzəldilirdi. Belə buxarılarla iri kö-tüklər qoyulur, yəni qəca irəliyə itələndirdi. Xörək bişirmək üçün asma-qoyma buxarılar daha əlverişli idi.

Ancaq evlərin qızdırılmasına xidmət edən, özlərinin dekorativ işlənilmələri cəhətindən kamil sənət əsəri təsiri bağışlayan və quruluşca müxtəlif olan buxarılar isə əsas etibarilə varlıqların evlərində olurdu [Şək. 1.32.2.4].

Azərbaycanda yaşayış evlərinin qızdırılması üçün istifadə edilən süni vasitələr orta ocağı-buxarı-tənəkə (çuqun sobalar)-kürsü-(gil küre, manqal)-qaz sobaları və buxarla işləyən müasir istilik sistemlərinə kimi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bəhs olunan dövrdə evlərin qızdırılmasında yanacaq kimi odun, kərmə (qırma), təzak və s.-dən, Abşeron bölgəsində isə həm də neft-dən (mazutdan) geniş istifadə olunurdu.

Yaşayış evlərinin daxili sahmanında işıqlandırma məsələsi də başlıca yer tuturdu. XIX əsrdə evlərin süni işıqlandırılmasında gecələr orta ocağın, ucu alovlu köşəvdən, buxarıda yanan ocağın şölasindən, gündüzlər isə qarı və pəncərə açıqlarından, dam bacasından, sonralar müxtəlif yağlı bitkilərdən (albalı, palıd, tozağacı, gərməşov və s.) istifadə olunurdu. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın Qərb bölgələrində yaşayış evlərinin işıqlandırılması üçün daha çox ağac çubuğundan hazırlanmış «döymə» adlanan «çıraç»dan istifadə edilmişdi. Onu hazırlamaq üçün qarağac və ya şam ağacının nisbətən yoğun çubuğunu balta ilə döyüb yumşaldır, sonra yağa basır, yandıraraq işığında oturdular. Bəzən heyvan piyindən düzəldilmiş xüsusi «şamlar» da təsadüf olunurdu. Belə şamları hazırlamaq üçün heyvan piyini əridərək içərisinə piltə salınmış qarğı düdüyünə tökür, piy donub bərkliyəndən sonra düdüyü sındırır, içərisindəki hazır şamı yandırır-dılar.

Evlərin işıqlandırılmasında XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda mazut və qara neftlə işləyən qaraçıraqlardan istifadə olunmağa başlandı. Onlar saxsıdan, şüşədən, misdən və tənəkədən düzəldilir, döşəmədən müəyyən hündürlükdə, ağacdan qayırılmış çıraqbanların üstünə qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərinə yaxın qaraçıraqları tədricən şüşəli lampalar, fanalar əvəz etdi. Bundan sonra xalqın məişətinə ardıcılıqla «yeddilik», «onluq», «otuzluq» lampa növləri daxil oldu [Şək. 1.32.1.3].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin interyerlərinin bədi tərtibatında təbii olunan bədi vasitələr, məişət memarlığı elementləri xalqın çoxəsrlik həyatı və inşaat təcrübəsinin nəticəsi olmuş, əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəslə keçərək təkmilləşmiş, müasir işıqlı evlərin bədi tərtibatına kimi çox böyük inkişaf yolu keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin böyük əksəriyyətində, demək olar ki, mebel olmamışdır. Az-çox varlı ailələrdə «taxt» (taxtavan) adlanan ağac çarpayılar, ağacdən düzəldilmiş masa, kətil və s. avadanlıqlara təsadüf edilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan kəndinin sosial-mədəni siması əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Maddi imkanların artması nəticəsində fabriklə istehsalı olan çarpayı, stol, stul, şifon, bufet, servant, mətbəx mebeli, şkaflar, divarboyu mebel, paltar dolabı və s. mebel dəstlərinin kəndli məişətinə daxil olması XIX əsrə məxsus yaşayış evlərindəki divar açırmalarının mövcud əhəmiyyətini azaltmış və ya bütünlüklə aradan çıxarmışdır [341, 16, 22; 268, 89-97].

1.8. Ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri

Azərbaycanda əsrlər boyu xalq təcrübəsi və empirik biliklərin hesabına yaranıb inkişaf edən, yerli əhalinin məişətində özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanan tikinti mədəniyyətimizdə bir sıra maraqlı və son dərəcə əhəmiyyətli adət-ənənələr mövcud olmuşdur. Zamanın sınaqlarından çıxan, dərin mənası və məzmunu ilə xalqı uğurla təmsil edən bu adət-ənənələr, nəsillərin əmanəti kimi müasir dövrümüzdə qədr gəlib çıxmış, xalq sənətkarlarının peşəkarlığının, zəngin biliyinin, tikinti mədəniyyətinin mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Yaşayış evi tikintisi üçün rahat, əlverişli yerin seçilməsi, inşaat materiallarının tədarük edilməsi və daşınaraq ora yığılması, bünövrənin qoyulması, künc daşının bünövrə yerinə yerləşdirilməsi, möhrə vurulması, divar hörgüsü, tir başa bağlama, dərəsər qaldırmaq və digər inşaat prosesləri ilə bağlı adətlər xalqın empirik tikinti təcrübəsinin zənginliyinə gözəl nümunədir.

Hər şeydən əvvəl, yaşayış evi tikiləcək yerin rahat və əlverişli olmasına üstünlük verilirdi. Bu sahədə etnoqrafik cəhətdən maraqlı doğuran bəzi adətlər mövcud idi. Hər bir kəs yaşayış evi tikməzdən əvvəl, bir qayda olaraq, həmin yerin tarixi, başqa sözlə desək, əvvəlki taleyi ilə maraqlanırdı. Əgər seçilmiş sahə keçmişdə döyüş yeri, qəbiristanlıq, pır, sonsuz adamın ev yeri olmuşdursa, onda həmin yerdə ev tikməyi əlverişli hesab etməzdilər. Xalq etiqadına görə, belə yer ailə üçün bədbəxtlik gətirə bilirdi [253, 79]. Belə bir adətə taciklər və duncanlar da riayət edirdilər [371, 24; 283, 117-118].

Azərbaycanın bütün bölgələrində adətən yeni ev tikiləcək yerin halallığı alınırdı. Özgənin torpaq yerində, kiminsə gözü, nəzəri qalmış sahədə (belə yerə «haram yer» deyilirdi), bir sözlə, «el ağzında, sel ağzında, yol ağzında

ev tikməyi» ağsaqqallar, ağbircəklər rəva görməzdilər. Tikinti yerinin halallığının alınması üçün dövlət olunan ağsaqqal, yerin əvvəlki yiyəsinin nəslindən qalanlardan halallıq aldıqdan sonra tikintiyə xeyir-dua və rəvac verərdi.

Lənkəran-Astara bölgəsindəki həyətlərin əksəriyyətində su quyusu mövcud idi. Adətə görə, dünyasını dəyişən şəxs öz həyatindəki su quyusundan götürülən su ilə yuyulmalı idi (yüyət). Əgər şəxsin ev tikdirdiyi yerin halallığı alınmazdıda, onda öləndə yuyulduğu su da «halal su» hesab olunmazdı. Ona görə də hər kəs çalışırdı ki, məskən salacağı ərazinin (yerin) halallığını təmin etsin [165, 252].

Yaşayış evi yerini seçərkən gözü tox, uğurlu, əli yüngül, ailədə xoşbəxt həyat sürmüş şəxsə qonşu olmaq mülahizələrinə də müəyyən üstünlük verilirdi. Bunun üçün əsrlərə sınaqdan çıxmış «Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır» – el məsələsinə daha çox istinad edilirdi. Belə bir mülahizə xalq bəyətalarında da öz əksini tapmışdır:

Mən aşıqəm, şum olsun,
Şumla yeri, şum olsun.
Yaxşı evim oluncan,
Bir yaxşı qonşum olsun [26, 17].

Əlverişli tikinti yeri seçmək üçün dəfələrlə sınaqdan çıxmış belə bir inanca da riayət olunurdu: əgər örsüdən qayıdan mal sahibinin həyatına çatmaması kəndin dəyərində və ya kənarında eyni bir yerdə bir neçə gün dalbadal yatar. yaxud dayanardısı, onda həmin yer ev tikmək üçün uğurlu hesab olunardı [157, 44]. Y.N.Asanov Ceqəm dərəsindəki (Kabarda-Balkar) Köhnə Bulunqu kəndinin də belə bir mülahizə əsasında salındığını göstərir [203, 30].

Azərbaycanın Qərbi bölgəsinin bəzi kəndlərində ev tikmək üçün rahat yer seçərkən qarışqa yuvası olan sahəyə də müəyyən üstünlük verilirdi. Xalq etiqadına görə, qarışqa bollaq, bərkət, zəhmət təmsali olduğundan və öz yuvasını quraqlıq yerlərdə qurduğundan, həmin yerdə tikilən evdə bollaq, bərkət və halal zəhmət əskik olmaz, nəmlikdən səhbat gədə bilməzdi [232, 49].

Quba rayonunda və Şabran düzənliyində ev tikməyə münasib yer seçmək üçün düzənlik ərazilərdə və çay kənarlarında torpağı 0,5 m dərinliyində qazıb oraya içərisi su ilə doldurularaq ağzi parça ilə bağlanmış kuzə basdırılırdı. Bir gün ərzində orada qalan kuzə çıxarılar, əgər kuzədə suyun səviyyəsi aşağı düşərdisə, onda belə yer tikinti üçün əlverişli, suyun səviyyəsi dəyişməzdisə, onda belə torpaq nəmli hesab olunur, ev tikmək üçün yararlı sayılırdı [253, 77].

Evin bünövrəsinin (himinin) qoyulması da müəyyən maraqlı adətlərlə müşayiət olunurdu. Məlum olduğu kimi, divarın möhkəmliyi və evin davamlı olması bünövrənin keyfiyyətindən daha çox asılıdır. Xalq həyatına və məişətinə yaxından bələd olan böyük maarifçi H.B.Zərdabi öz əsərlərində evin davamlı olması və nəm çəkməməsi üçün bünövrənin əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişdir [276, 127]. Bunun üçün də evtikmə təcrübəsində möhkəm bünövrə qoyulmasına xüsusi diqqət verilir.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış adətə görə, bənna ev inşa ediləcək sahəyə gələrkən oranı nəzərdən keçirər, müəyyən hazırlıq işləri apardıqdan sonra evin ölçülərini, otaqların sayını, fəsadın baxar səmtini müəyyənləşdirir, «Xoşbəxt yaşasınlar!», «Uğurlu olsun!», kimi ürəyəyanı sözlər deyər və bünövrənin sağ küncünə ilk «işarə çivi»ni çalardı. Bu qayda ilə bütün çivlər çalınıb arasına işlər çəkildikdən sonra bənna bünövrənin qazılmasına işarə verərdi. Həyatı xoşbəxt və səadətə keçmiş, əli yüngül, orucunun, namazının vaxtını keçirməyən, haram işə əl qoymayan, oğullu-qızlı, nəvəli-nəticəli ağsaqqal, xeyir-dua verəndən sonra bünövrə yerinə birinci beli vurur, bundan sonra ustanı və qohum-qonşuları işə dəvət edərdi.

Bu zaman, Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan bir el adətinə görə, tikiləcək evin sahibi ustanın qabağına meyvə və çərəzlə dolu qab (tabaq) gətirərdi. Ev yiyəsi və yaxın qohum-qonşular tabağın üstünə xələt (pul, corab, yaylıq, parça və s.) qoyardılar. Usta «pəh-pəh»lə çərəzdən dadar, xələti qəbul edər və işə başlardı. Tabaq (xonça) gətirilməsi adəti tir başı bağlananda və sərmöhrə vurulanda da icra olunurdu. Xatırladaq ki, Lənkəran-Astara bölgəsində bu adət ev tikilib başa çatdıqdan sonra həyata keçirilirdi.

Naxçıvan bölgəsinin tikinti ilə bağlı xalq adətləri içərisində («Yallah» və ya «Ya Allah!») deyilən digər bir adət bu gün də qalmaqdadır. Tikintini başlayarkən usta palçıq dolu malanı yuxarı qaldırır və «Yallah» (və ya «Ya Allah!») deyirdi. Bu zaman ev yiyəsi və yaxın qohumlar ustanın malasının üstünə pul qoyurdular. Usta həmin pulları malanın palçığına sürtüb fərtuğunun cibinə qoyur, «arxası gəlsin!» deyirdi. Bu qayda ilə bütün qohumlar ustaya pul verirdilər. Bu adət, heç şübhəsiz, ustanı işə həvəsləndirmək, tikintinin gedişini sürətləndirmək üçün maddi stimül yaratmaq istəyindən meydana gəlmişdir [165, 253].

Bölgədə axır çərşənbə tonqalının küllünü evin dörd küncünə səpmək adəti də vardı. Bu, həm bərəkət kimi, həm də yaşayış evi həndəvərindən pis (bəd) ruhları qovmaq inamı kimi mənalandırılırdı.

Yaşayış evi bünövrəsinin ilk daşı (künc daşı), adətən, həcmcə bir qədər böyük və möhkəm olardı. Him qazılıb başa çatdıqdan sonra oraya künc daşının qoyulması üçün yenə də ağsaqqal dəvət olunardı. O, həmin daşı qaçağında, bir neçə nəfərin köməyi ilə bünövrənin dövrəsi boyunca hərlədikdən sonra tikintidə iştirak edənlərin alqışları altında künc yerinə qoyardı. Bundan sonra ustaya «iş avandlıq» arzularay, ev sahibinə isə «gözəydinli» verərdilər.

Quba-Xaçmaz bölgəsinə xas olan dini-magik xarakterli «tikinti qurbanı» adlanan adət ən qədim təsəvvürlərlə əlaqədar olub, yerin ruhuna qurban kəsmək əqidəsindən irəli gəlmişdir. Bunun üçün bünövrəyə künc daşı qoyulduqdan sonra ağsaqqal onun üstündə qurban (qoyun) kəsir, tikinti sahibi isə dolçanı heyvanın qanı ilə doldurub qalan üç küncə tökdürdü. Qubanın Amsar kəndində bu ayin evin divarı bir metrə qədər ucaldılandan sonra icra olunurdu. Kəsilən heyvanın ətinin bir hissəsi qohum-qonşulara paylanır, digər bir hissəsi isə ailədə qalır [253, 79-80].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, buna bənzər adət Şəki-Zaqatala bölgəsində də icra olunmuşdur. Evin bünövrəsinə (yerli əhali bünövrəyə «qacarı» deyir) ilk daşqoyma mərasimində heyvan kəsilər, onun qanı qacara axıdılar və dörd küncünə bulaşdırılırdı. Ağsaqqalların dediyinə görə, bunu ev bərəkətli-dövlətli, mal-qaralı olsun deyər, edərdilər. Bu adət evdə qurban kəsildəndə də icra olunurdu.

Yeni tikiləcək evdə bərəkət və bolluq olmasını təmin etmək üçün Azərbaycanın əksər bölgələrində bünövrəyə metal pullar, buğda, düyü, çörək, duz və başqa şeylər qoyar və deyirdilər: «Eviniz-əşiyiniz bərəkətli olsun», «xeyrini-bərəkətini görəsiz», «ciyində övladınız üçün toy edəsiniz».

Tikinti prosesində ev sahibinə yaxın qohumlar, qonşular, kənd sakinləri də kömək edərdilər. Tikinti sahəsinə ilk dəfə gələn hər bir kəs «gözəydinli» verərək tikintinin üstünə pul və ya başqa hədiyyə qoyardı. Ev inşasında çox zaman Azərbaycan kəndlərində geniş yayılmış qarşılıqlı yardım forması olan hoy, mədəd, əvrəz (imacilik) təşkil edilərdi. Kərcip kəsilməsi, bünövrə qazılması, evin tirinin qaldırılması (tir atmaq), darasərin qoyulması kimi güc tələb edən inşaat işlərində el köməyi adətlərinə daha çox ehtiyac hiss olunardı [37, 63-64]. Hoya (imaciliyə) gələnlər özləri ilə iş alətləri, araba və s. gətirərdilər. Ev sahibi tikintidə iştirak edənlərə qoyun kəsər, yemək hazırlatdırardı.

Tikinti prosesində həyata keçirilən maraqlı adətlərdən biri də «darasərin qoyulması» və «tiratdı» adəti idi. Adətən, qapı və pəncərə açıqlarının üstünə qoyulan darasər, eləcə də dam tirləri yoğun və möhkəm ağaclardan hazırlanar, nisbətən ağır olardı. Usta tirin və ya darasərin birinin ucundan

tutub ucadan: «qaldıra bilmirəm, kömək lazımdır!», – deyər qışqırdı. Bunu eşidən ev sahibi və yaxın qohumlarından biri ustaya bəxşiş verər və köməkləşib dərasəri və dam tirlərini düzərdilər. Ev tikilib başa çatandan sonra ev sahibi ustanın damdan düşməsi və evin içərisinə keçməsi münasibətlə də bəxşiş verərdi. Bundan sonra ev sahibinin yaxın qohumları da öz növbəsindən ustaya pul və ərzaq şəklində bəxşişlər verərdilər.

Tikinti başa çatan kimi ev sahibi tərəfindən bəzən təziyə (imam ehsanı) verilirdi. Belə təziyələr ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq üç gün, bəzən də bir həftə davam edirdi.

Ənənəyə görə, ata evindən ayrılıb müstəqil həyata başlayan hər kəs tikdirdiyi təzə evə ilk dəfə ata ocağından od gətirərdi. Bu adətin mahiyyəti dədə-baba ocağının davam etdirilməsi ilə izah olunurdu [94, 55]. Bundan başqa, ilk dəfə evə xoşbəxtlik və saadət rəmzi olan güzgü, lampa, bolluq və bərəkət rəmzi duz-çörək gətirərdilər.

Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində bünövrəyə bolluq-bərəkət rəmzi olan əşyaların (metal pullar, buğda, duz, çörək, qənd, un və s.) qoyulmasında, xüsusilə də yeni tikilən evə ilk ev avadanlıqlarının və şirniyyat xonçasının kimin keçirməsi məsələsində bütün ciddiliyi ilə əməl edilən adətlər mövcud olmuşdur. Azərbaycanda qədim matriarxat (anaxaqanlıq) dövrünün qalıqları ilə səsleşən bu adətlərə görə, ev tikdirən oğulun anası sağ idisə, ilk bünövrə daşının altına pul və ya bərəkət rəmzlərini mütləq o qoymalı idi. Maraqlıdır ki, bağda yetişən ilk meyvəni də ya oğulun anası, əgər o sağ deyildisə, evin qadını dərməli idi. Şübhəsiz ki, bu adətlərdə qadının-ananın müqəddəsliyi, onun bar ağacına bənzəməsi, ağac bar gətirən kimi, onun da nəslin davamı olacaq körpə dünyaya gətməsi kimi inanclar öz əksini tapmışdır. Qadının özü bar-bərəkət simvolu olduğu kimi, onun təzə evə öz əli ilə qoyduğu bərəkət də gələcəkdə yeni ocağın bərəkətli olacağına inamdan irəli gəlirdi. Ev tikilib başa çatandan sonra evə ilk gətirilən içərisi yağlı çörək (zerən), şirniyyat və çarəzlərlə dolu xonçası da mütləq ya oğul anası, ya da oğulun öz qadını gətirməli idi [165, 255].

Ailə yeni mənzildə məskunlaşandan sonra qohum və qonşular, eləcə də kənd sakinləri müəyyən bir hədiyyə alıb «ev görməsi»nə (görəlgəyə) gələrdilər. Bu adətin başlıca qayəsini yeni qurulan ocağa (evə) əl tutmaq, kömək göstərmək təşkil edirdi. Bu zaman yaxın qonum-qonşular, eləcə də həmkəndlilər imkanları daxilində palaz, pəncərə pərdəsi, damazlıq heyvan, imkanı geniş olanlar isə xalça, samovar, katil və s. gətirməklə gözəyidliyinə gələrdilər. Gələnlərə qonaqlıq süfrəsi açmaq da bir ayrı adət idi. Xatırladaq ki, «ev görəlgəsi» adəti Şəki-Zaqatala bölgəsində «evgörmə mövdudu», Naxçıvanda isə «evgörmə təziyyəsi» (imam ehsanı) ilə yekunlaşdı. Evgörmə təziyyəsi üç gün, bəzən də bir həftə davam edirdi.

Evgörmə adəti digər türk xalqları arasında da mövcud olmuşdur. Məsələn, Cənubi Sibir türklərindən olan teleutlar yeni tikilən evin şərafına təşkil etdikləri şənliyi «evin toyu» («üy toyu») adlandırdılar. Ev toyunun vaxtı irəliləmədən müəyyənləşdirilirdi. Kam (şaman) ev sahibi ilə birgə evin başına dolanır, əlindəki araqanı çiləyir və bununla xeyrixah ruhları gətirirdi. Gələnlər qonaqlar da özləri ilə hədiyyələr gətirirdilər. Yemək-içmək süfrəsi açılır, şənlik başlanır və yeni tikilən ev digər evlərin sırasına daxil edilirdi. Maraqlıdır ki, üç il müddətində yeni evdə ölüm-itim olmazdysa, həmin ev düşərlı hesab olunardı [428, 167].

1.9. Təsərrüfat tikililəri

Azərbaycanda təbii-coğrafi şərait, sosial-iqtisadi amillər, əhalinin məişət tərzi və təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq tarixən bir çox təsərrüfat tikililəri də formalaşmışdır.

Təsərrüfat tikililəri, ayrıca obyekt kimi, yalnız xüsusi mülkiyyət şəraitində meydana çıxmışdır. Bu vaxta qədər isə heç bir təsərrüfat tikilisində ehtiyac olmamış, yaşayış evi həm də təsərrüfat tikintisi vəzifəsini icra etmişdir. Təsərrüfat tikililərinin formalaşmasında XIX əsr Azərbaycanı üçün xarakterik olan əkinçilik, maldarlıq, əkinçilik-maldarlıq, qismən də ev peşəsi və sənətkarlıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplərin müstəsna rolu olmuşdur.

Təsərrüfat tikililəri əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq, onun malik olduğu təsərrüfatın həcmi və xarakteri ilə müəyyən olunur. Varlı ailələr özlərinin təsərrüfat tikililərinin sayının çoxluğuna görə əhalinin digər yoxsul təbəqələrindən xeyli dərəcədə fərqlənirdilər. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr, izafı maddi zərərə düşməkdən ötrü, yaşayış evində həm də heyvan saxlayırdılar. Bundan başqa, ayrıca təsərrüfat tikililərində yerləşdirilməli olan digər məişət əşyaları da yaşayış mənzilində saxlanılırdı [299, 231]. Buna işarə edən M.O.Kosven yazırdı ki, özünün yarandığı dövrdən etibarən yaşayış evləri təkcə əşyaların yaşaması üçün deyil, həm də onların əmək alətləri, ev əşyaları və ərzaq ehtiyatlarının, soyuq fasillərdə isə hətta ev heyvanlarının saxlanması üçün istifadə edilmişdir [345, 102].

XIX əsrdə Azərbaycanda fərdi təsərrüfat tikililərinin müxtəlif variantları mövcud olmuşdur. Onlardan bəziləri həyatın daxilində evə bitişik və ya ondan aralı, bəziləri kəndin içərisində, bəziləri isə kənddən xeyli aralı, qışlaqlarda və yaylaqlarda inşa edilirdi. Dağ və dağətəyi kəndlərdə ikimərtəbəli evin alt mərtəbəsindən təsərrüfat tikintisi kimi istifadə etməyə üstünlük verilirdi.

XIX–XX əsrin əvvəllərində xalqımızda məxsus olan təsərrüfat tikililəri istifadə məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif səciyyəli olduqlarından, onları əsasən üç qrupa bölmək olar:

I. Məişətə bağlı tikililər: təndirxana (təndirəsər), odun və kömür yığımaq üçün yer (odunluq), yağmurluq və ya quraqlıq, taxıl quyusu, saqan [13, 353], taxıl kəndisi [368, 409], çardağ (talvar), yandamı və ya əldamı, ginəbun, fakun, uja, anbar, tərəcə, buzxana-qırxayaq, zirzəmi-xərpiştə (Naxçıvan) və s.

II. Heyvandarlıqqa əlaqədar olan təsərrüfat tikililəri: pəyə, tövlə, mərək, banistan, vana, ağzıbir, yataq, sığırxana, küz, ağıl, göyəbaxar, kərəskə, xalxal (basdaray), poru, paçal, qəhəl, baharbənd, dolan (it damı);

III. İstehsal binaları: dükan, emalatxana, kümxana, dəmirçixana, dəyirman, dabbaxana, paraqlıq və s. [230, 89-90].

Təndirxana – təndir və onun yanında xərək hazırlamaq üçün düzəldilmiş qarımından, bunların üzərində isə dörd dirəklə qurulan çardaqdan ibarət idi. Təndirxanada qarımın düzəldilməsi ondan həmçinin yay mətbəxi kimi də istifadə olunmasına imkan verirdi. Təndirxananın yanları adətən açıq saxlanılırdı. Onu həyatın sakit, daldı bir tərəfində inşa edirdilər.

Müxtəlif ehtiyat ərzaq məhsullarını, mövsümü işlərdə işlədilən təsərrüfat alətlərini və məişət əşyalarını saxlamaq üçün hər bir ailə ayrıca olaraq yandamı və ya əldamından istifadə edirdi. Bu təsərrüfat tikilisi ya evin yan tərəfində ona bitişik halda, ya da evlə üzvbüz tikilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində ona fakun, uja və ya ginəbun, Naxçıvanda isə əl-ovuc damı deyilirdi.

Azərbaycan kəndlərində hər bir ailənin istifadəsində olan mühüm təsərrüfat tikilisindən biri də taxıl quyusu idi. Taxıl quyusu ya həyatda, ya da anbarın və ya əldamının içərisində qazılırdı. A. D. Yeritsov yazırdı ki, Qazax qəzasında taxıl quyusunu, adətən, həyatda evin qabağında, mümkün qədər quru torpaqda qazır, oraya yağış və qar suyu düşməsin deyə, ağzını böyük daş qapaqla örtür, üzərinə qalın torpaq qatı əlavə edirdilər [290, 170-171]. Taxıl quyusunun həm dördkənc, həm də dairəvi formada qazılırdı. Onun içərisinə bəzən suvaq çəkir, bəzən də əzilməmiş küləsi elastik çubuqlar vasitəsilə quyunun kənarlarına kipləşdirirdilər [29, 40-41]. Bəzən üzərində çardağ da qurulmuş belə təsərrüfat quyusunda bir neçə ton taxıl yerləşdirmək mümkün olurdu.

Quraqlıq və ya yağmurluq əsasən kənd təsərrüfatı alətlərinin (araba, xış, vəl, boyunduruq, mala, qara kotan, car-car, mərküz (kərdivar), çərəngüş, şana, bel, balta və s.) saxlanması üçün tikilirdi. Düzbucaqlı planda olan quraqlığın dam örtüyü çatma və ya yastıdamlı olurdu. Bəzən ətrafı qarğı və ya qamışla hörülmüş quraqlıqdan xalxal və kərəskə, Şirvanda isə kümxana kimi də istifadə olunurdu. Yastıdamlı tikilən quraqlığın üstünə ot tayası yığılırdı.

Oturaq həyat tərzini keçirən aran kəndlərinin əhalisi yay aylarında həyatın məişət bölməsində mətbəx müxəlləfatını yerləşdirmək üçün tərəcə tikirdi. Bunun üçün düzbucaqlı planda basdırılmış dörd dirəyin haçasına dörd ədəd zulaça qoyub onların arasına kəndönlər şəkildə nazik pərdilər döşəyir, üstünə qarğı tökürlər. Külək qarğını atmasın deyə onu bir neçə yerdən iplə tərəcə dirəklərinə bənd edirdilər. Gündəlik məişətdə işlədilən yemək qablarını tərəcənin üstünə, ağır qabları (səhəng, güyüm, iri mis qazanlar və s.) isə altına yığırdılar. Bəzən ətrafı qarğı ilə hörülmüş belə tərəcələrin içərisinə iri sandıq (yaxdan) qoyulur, altına müxtəlif zəruri müxəlləfat yığılırdı.

Məişət bölməsində inşa edilən digər bir təsərrüfat tikintisi olan buzxana adətən torpaqda qazılırdı. Bunun üçün 4m x 3m x 1,5m ölçüdə sahənin torpağı çıxarılır, burada dam çardağı qurulub üstü torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsində isə kəhrizlərin içərisində xüsusi səriştə ilə düzəldilmiş yerlərdə buzxana (qırxayaq) kimi istifadə edirdilər. Burada evlərin zirzəmisini (xərpiştə) də təsərrüfat tikilisi rolunu oynayır, xüsusi divar açırımları ilə təchiz edilirdi.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsərrüfat tikililərinin böyük bir hissəsi maldarlıq təsərrüfat sahəsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Burada iribuynuzlu mal-qara, at və dəvə üçün nəzərdə tutulan pəyə, tövlə, bahar-bənd, sığırxana, basdaray, ağzıbir, at xalxalı, qoyun-quzu üçün nəzərdə tutulan kaya, yataq, vana, kərəskə, küz, poru, paraq, paçal, ağıl, sərdən, göyəbaxan, banistan və s. kimi təsərrüfat tikililəri mövcud idi [385, 187]. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr bəzən bütün heyvanları bir yerdə – pəyəyə salır, onun içərisində ağac və ya çubuq arakəsmələr vasitəsilə xüsusi bölmələr (danahıq, buzovluq, quzuluq, bərdəq yerləri və s.) ayırırdılar.

Azərbaycanda qoşqu və yük heyvanları üçün tövlə tikilirdi. Tövləni tikmək üçün həyatın bir tərəfində düzbucaqlı formada təxminən 1-1,5 m dərinliyində kalafa qazır, onun ortasına «T» şəkilli «aşıq dirəyi» basdırırdılar. «Aşıq dirəyi»nin üstündən atılan qoşa tirlərin ucları harma dirəkləri üstündə yerləşdirilmiş kərənlərin üzərinə düşürdü. Sonra kalafanın qırağı boyunca torpağın (əgər kalafanın içərisində daş divar hörülübse, daş divarın) üstünə harma (keşəbənd) döşəyib tövlənin üstünə çəpəki şəkildə, bir ucu harmanın, digər ucu isə aşıq dirəyinin üstündən keçən qoşa tirlərin üzərinə düşməklə, pərdilər düzür, onun da üstünü avarla basdıraraq torpaq qatı əlavə edib möhkəm tapdalayırdılar. Tövlənin dam örtüyünün bütün ağırlığı «aşıq dirəyi»nin üstünə düşdüyündən, o, adətən ağır və davamlı ağac növlərindən (palıd, saqqız, qara ardic və s.) yonulub dördkənc formada düzəldilirdi. Tikilinin qapısı dabanlı olmaqla, adətən palıd ağacından yonulur, geydirmə üsulu ilə hissələr bir-birinə bərkidilirdi. Məili olaraq tövlənin içərisinə enən

giriş yolunun qarşısında dörd dirək üzərində çardaq tikilirdi. Tövlədə heyvanların yemlənməsi üçün axur da düzəldilirdi.

Maldarlıqla məşğul olan hər bir ailənin mərəyə (samanlığa) böyük ehtiyacı var idi. Mal-qara üçün tədarük olunmuş yemi saxlamaq məqsədilə tikilən mərək, adətən, çışlaqlarda, bəzən də xırman yaxınlığında olurdu.

Sadə konstruksiyaya malik olan mərəklər kərpicdən, qarğı və ya çubuqdan tikilərək yastıdamlı düzəldilirdi. Bəzən qazma dam formasında tikilən mərəklərə də təsadüf olunurdu. Onlar torpağın içərisində (yeraltı) tikilir, saman qoyub-götürmək üçün bir giriş yolu olurdu.

Təsərrüfat tikililərinin digər bir qismini də ev peşəsi və kустar sənətkarlıqla bağlı meydana gələn istehsal binaları təşkil edirdi. Bu qrupa daxil olan təsərrüfat tikililərinin böyük əksəriyyəti kəndin içərisində və ya həyat daxilində, bəziləri isə (dabbaqxana, dəyirman) su mənbələri üzərində tikilirdi.

Azərbaycan xalqının gündəlik məişətində ağacdən hazırlanmış ev avadanlıqları və təsərrüfat alətləri daha çox işləndiyindən dağlıq, dağətəyi və meşətrafi kəndlərin əksəriyyətində, xüsusilə də Quba, Şuşa, Lənkəran, Yelizavetpol, Zəngəzur, Göyçay, Şamaxı qəzalarında bu kустar sənət növləri ilə məşğul olan ustalar fəaliyyət göstərirdilər [437, 313]. Onların bəzən həyat daxilində (əgər yaşayış evi ikimərtəbəli idisə, alt mərtəbədə, ayrıca bir otaqda), bəzən də kəndin ortasında və şəhər küçələrində xüsusi emalatxanaları olurdu. Ağacişləmə sənətinin mahir biliciləri olan bu ustalar ayrı-ayrı məişət avadanlıqları hazırlamaq sahəsində ixtisaslaşmışdılar. Belə ki, onlardan bir qismi arabaçılıq və təkərçilik, bir qismi ev avadanlıqları hazırlamaq, digər qismi də kənd təsərrüfatı alətləri hazırlamaq üzrə sifarişlər qəbul edirdilər. Bəzən bu avadanlıqlar emalatxananın özündə xırd edilir, bəzən də həftəbazarlarına çıxarılır, taxıla və b. ərzaq məhsullarına mübadilə edilir, nağd pula satılırdı.

Digər bir istehsal binası olan dəmirçixana adətən ikimərtəbəli yaşayış binasının alt qatında, iri kəndlərdə ayrıca binada, şəhərlərdə isə ticarət cərgələrində yerləşirdi. Onun ön tərəfində geniş qapı və pəncərəsi olur, hazır məhsullar burada nümayiş etdirilirdi. Əhalinin dəmirçilik məmulatlarına olan tələbatını, qismən də olsa, ödəyən belə dəmirçixanalara, demək olar ki, hər bir kənddə təsadüf etmək mümkün idi [437, 321].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər və şəhəratrafi kəndlərində misgərlik, papaqçılıq, başmaqçılıq, dəriçilik, keçəçilik, toxuculuq, sərəcəliq, dulusculuq, kürçülük və s. kimi kустar sənət sahələri mövcud olduğundan, onların fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan emalatxana tipli təsərrüfat tikililərinə böyük ehtiyac olmuşdur. Dabbaq emalatxanaları və dəyirmanlar daha çox suya ehtiyacı olduğundan onlar kənddən xeyli aralı,

su mənbələri üzərində tikilirdi. Dabbaq emalatxanasının kənddən aralı tikilməsinin bir səbəbi də emal edilən dərinin islananda kəşif iy verməsi idi. K.Xatisovun yazdığına görə Azərbaycanda dabbaqlıq və dərişləmə əsasən Şamaxı, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarında daha çox inkişaf etmişdi [437, 352].

Azərbaycanın baramaçılıqla məşğul olan kəndlərində irəqkürdu bəsləmək üçün xüsusi təsərrüfat tikilisi dəyə (kümxana) tikirdilər. Kümxana, bir qayda olaraq, «toxmacaq» və ya «gərik» adlanan tut bağının içərisində inşa olunurdu. Kümxananın içərisində baramaqrdu bəsləmək üçün 3-5 cərgəlik tərəçə düzəldilirdi.

Yaşayış məskənləri və evlərin etnoqrafik baxımdan tədqiqindən tam aydın olur ki, maddi mədəniyyətin bu sahəsi uzun əsrlər boyu bir çox təbiəcoğrafi, sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni və s. amillərin fəal təsiri ilə böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş, xalq məişətinin əsasını təşkil etmişdir. Xüsusilə xalq yaşayış evi fondu, iqtisadi imkanların genişlənməsi, əhalinin mədəni həyat vəsiyyəsinin yüksəlişi və tikinti mədəniyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeni-yeni ev tipləri ilə zənginləşmiş, XIX-XX əsrin əvvəllərində qazma və qaradamlardan yerüstü evlərə – imarət, ağ otaq, aynabəndli ev, malikana və s.-ə qədər inkişaf edərək xalqın tələbatını tam ödəmişdir.

II FƏSİL

GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR

2.1. Azərbaycan geyimləri tarixindən

Ənənəvi xalq geyimləri və bəzəklər maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Geyimlərin və bəzəklərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, etik normalalarını, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o, xalqın etnogenezi probleminin öyrənilməsində də vacib mənbələrdən biri hesab olunur. «Digər tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərdə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenezi probleminin həllinə cəlb oluna bilər» [217, 3; 426, 3].

Mütəxəssislər geyim mədəniyyətinin başlanğıcını eramızdan əvvəl 40-25-ci minilliklərdə aid edirlər [325, 3]. Tarixi inkişafın gedişində sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi geyim növlərində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni-yeni geyim tipləri meydana çıxmışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə də iqlimin həlledici rolu inkaredilməzdir. «Hər cür iqlimdə yaşamağın» döyrənən insanda «soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltar tələbatı» da yaranmışdır. Buna işarə edən B.F.Adler yazır: «İnsanın yaşadığı ərazinin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng şəraitdə geyim elementləri ya təkmilləşmiş, ya da tənzümlənmişdir. Əgər insan onu əhatə edən mühitdə öz geyimi üçün lazımı material əldə edə bilirdisə, bundan geniş şəkildə istifadə edirdi. Səhrada və ya tundrada – yaşılığın kasad olduğu yerlərdə parça üçün əlverişli material əldə edilirdisə, insan dəri və yundan paltar geyirdi. O yerdə ki, insan sərt iqlim şəraitinin tələbi ilə isti geyinməyə məcbur olurdu, orada geyim ölkənin və iqlimin şəraitinə uyğunlaşdırılırdı» [190, 7]. Buradan geyim elementlərinin meydana çıxmasının ilk zəruri tarixi amilinin məhz təbiətin iqlim təsir-

lərindən qorunmaq olduğu aydınlaşır. Geyimin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti, bundan başqa, etik normalara əməl edilməsi və insanların zaman-zaman inkişaf edən estetik zövqlərinin təmin edilməsi zərurətini də geyim elementlərinin meydana gəlməsində müqəddəm şərtlər hesab edirlər [325, 3; 343, 7; 311, 174; 41, 25-26].

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Xalqımızın geyim mədəniyyətinin ilkinlik çağları haqqında məlumatları arxeoloji qazıntılardan, Azərbaycan haqqında məlumat verən qədim və antik dövr tarixçilərinin əsərlərindən, qayaüstü rəsmlərdən, təsviri materiallardan və b. mənbələrdən əldə edə bilərik. Bu mənbələrin araşdırılmasından aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ilk insanların geyimləri təbii əldə edilən materiallardan (dəri, süni liflər, yarpaq və s.) olmaqla, istifadə tərzinə görə bürüncək, sarıq, örtmə və geymə kimi müxtəlif variantlarda özünü göstərmişdir. Hələ toxuculuq sənətinin meydana gəlmədiyini Paleolit və Mezolit dövrlərində ibtidai insanların əsas geyimləri dəri bürüncəklər olmuşdur. İbtidai insanlar ovladıqları heyvanların ətinə yemiş, dərisini isə yağ-piy qalıqlarından qəşovlayıb təmizləmiş, sümük bizlər vasitəsilə dəşib bir-birinə ağac sırtıqları ilə bağlamış və beləliklə, primitiv bürüncəklər əldə etmişlər [238, 192].

Bəşər tarixində «Neolit inqilabı» adlandırılan tarixi kəşflərin tərkib hissəsindən biri olan toxuculuğun meydana gəlməsi ilə insanların geyimlərində toxunma elementlərin ilk növləri müşahidə olunur. Sonralar Neolit dövrünün sonu, Neolit dövrünün əvvəllərində artıq toxunma geyimlərin sayı artmış, insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən daha çox, özləri geyim istehsalı vərdişlərinə yiyələnmişlər. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri (daş və sümük bizlər, iynələr, sümük və gildən hazırlanan ayırıcı aletlər, sümükdən dəri pardaxlayıcıları və s.) Eneolit və Tunc dövrlərində toxuculuq sənətinin inkişaf etdiyini əyani faktlarla sübut edir [71, 67, 92, 96; 80, 31; 205, 32-33; 269, 30]. Bu alet və avadanlıqlardan istifadə edən qədim dövr insanların yun və digər təbii lifləri çox nazik şəkildə ayırmış, paltar toxumaq vərdişlərinə yiyələnmişlər. Toxuma sənətinin daha da təkmilləşməsində dəzgah toxuculuğu mühüm rol oynamışdır. Mingəçevir qazıntılarından əldə edilən parça qalıqları [205, 152] və toxucu dəzgahın hissələri [204, 68] ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda dəzgah toxuculuğunun yayıldığını göstərir. Bəsit olmasına baxmayaraq, toxucu dəzgahı hörmət əməliyyatından toxuma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr çərçivəsində ən mürəkkəb

kəb əmək aləti hesab olunurdu [111, 260]. Dəzğah toxuculuğuna keçməklə parça istehsalı və geyim növləri toxunması nisbətən artır və geyim elementlərinin sayı da çoxalır. Yazılı qaynaqların verdiyi məlumata görə, hələ er. əv. IX əsrdə Aşşur hökmdarı Aşşurnasirpal tarixi Manna (Azərbaycan) ərazisi olan Zama vilayətindən bac kimi yun və əlvan yun parçadan tikilmiş paltarlar almış [88, 99]. Bu dövrdə toxuculuq materialı kimi kətan, yun, sonrakı dövrlərdə isə pambıq və ipək əsas olmuşdur. Er. əv. V əsrdə yaşamış «tarixin atası» Herodot Azərbaycanda keyfiyyətli parçalar toxunduğunu, ağac yarpaqları ilə paltarların təbii boyadıldığını, həmin naxışların davamlılığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir [258, 108; 352, 7].

Azərbaycanda geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün hələ qədim dövrlərdən qoyun və quzu yunu, keçi qəzili ilə yanaşı, dəvə yunundan da istifadə edilmiş məlumdur. Tarixçi Elianın verdiyi məlumata görə, Albanıyanın Kaspiana vilayətində yunu Milet yunundan heç də yumşaqlığına görə geri qalmayan zəriflyunlu dəvələr saxlanılırdı və həmin yundan varlı, adlı-sanlı adamlar, eləcə də kahinlər paltar tikdirmə geyirdilər [20, 345]. Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixini araşdıran S.S.Dünyamalıyeva çoxlu faktik materiallar (maddi mədəniyyət nümunələri, təsvirlər) və tarixi mənzərələrdən çıxış edərək göstərir ki, eramızdan əvvəlki minilliklərdəki geyimlərin forması eramızın əvvəllərinə qədər də dəyişməmişdir. Ancaq alətlər (əyirmə və toxuma alətləri) bir qədər təkmilləşmiş, III minillikdə əl ilə hörülərək ensiz zolaqdan ibarət olan və əyinə kip yapışaraq, tam bədən formasını alan geyim, er.əv. VIII əsrdə eyni formalı, lakin sərbəst biçimli olmuş, er.əv. VI-V əsrlərdə isə xeyli enli materialdan tikilməklə, qırçınlanaraq kəmərlə bəldə yığılmışdır. Bu dövrün kişi və qadın geyimləri də bir-birindən çox fərqlənməmişdir [41, 79].

Geyimlər haqqında tarixi mənbələrin, təsviri materialların və maddi mədəniyyət nümunələrinin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, er. əv. I minillikdə Azərbaycan əhalisi yun və kətandan toxunma köynək və şalvar geymiş, dəri bürüncəklərdən istifadə etmiş, keçə və yun papaqlar qoymuş, ayaqlarına isə şişburun dəri ayaqqabılar geymişlər. Paltar hazırlamaq üçün başlıca xammal yun, dəri, çox ehtimal ki, həm də keçə olmuşdur.

Xalq geyimlərinin təkmilləşməsi prosesi orta əsrlər dövründə daha intensiv olmuşdur. Bu dövrdə geyim materialları içərisində dəri və yunla yanaşı, kətan və pambıqdan da geniş istifadə olunduğu qeyd edilir. Pambıq və kətandan, bir qayda olaraq, «bez» adlanan parça hazırlanırdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «aski pambıq bez olmaz» ifadəsi [85, 31], dastan qəhrəmanı Qanturalının «altunlu incə kətan bezini belinə sarıması» [85, 87], eləcə də Azərbaycanda pambıq yetişdirilməsi haqqında yazılı qaynaqlar [81, 16-17]

və arxeoloji dəlillər [150, 74] sübut edir ki, bəhs olunan dövrdə kətan və pambıq parçalar geyim materialları içərisində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Erkən orta əsrlərin Azərbaycan kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatları «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından almaq olur. Dastanda bütün geyimlər, bir qayda olaraq, ümumi şəkildə «don» adlandırılır [128, 150]. Burada kişi və qadın geyimlərindən kömək (köynək), şalvar («mahmudi şalvar», «al məxmuru şalvar»), cübbə («samur cübbə»), çuxa (adi və doqquzlama – doqquz qırçılı çuxa), kaftan (uzun və ınsaqol, yaxası açıq, ağ və qırmızı parçadan tikilən üst geyim növü), qurşaq («altunlu incə kətan bez»), kürk və yapıncının («kəpənək»); eləcə də baş geyimlərindən xanların tacı, bəylərin baş sarığı (çalma, dolbənd), börk (keçə börk), külah, niqab, duvaq, yaşmaq və çəmbərin (dinqə); ayaqqabı növlərindən isə başmaq, adik (çəkməzi xatırladan uzunboğaz kişi ayaqqabısı), soqman (topuğa qədər boğazlı olan ayaqqabı) və mərmuzinin («qadın ayaqqabısı) xalqın geyim fondunda üstünlük təşkil etdiyi aydınlaşır [48, 76-79; 128, 150-153; 59, 58-69].

S.S.Dünyamalıyeva çuxanın «doqquzlama» növünü üstü qızılı tikməli, tovuzquşu rəsmli ilə işlənmiş və ya tikmənlmiş çuxa hesab edir, onu «tovuzlama çuxa» (tovuzquşu rəsmli ilə bəzənmiş çuxa) adlandırır. Dastanda belə çuxalar «cığrab çuxa» («bəzəkli çuxa») kimi də təsvir olunur [41, 104].

Sasanilər imperiyasının ərəblər qarşı mübarizəsində Sasanilər tərəfindən bu döyüşlərdə iştirak etmiş Cavanşiri mükafatlandırmış Sasanilər hökmdarı III Yezdəgird onun belinə mirvari ilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılınc bağlatmış, qollarına qolbaqlar saldırmış, başına qaş-daş tac qoydurmuş, boynuna ağır mirvari boyunbağlar asdırmış, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırmış və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geydirmişdir [81, 118].

VII-IX əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ənənəvi əmitə mallarından bəhs edən ərəb müəllifləri yerli və dünya bazarlarına Bərdədən ipək, yaxşı pərdələr, müxtəlif parçalardan tikilmiş paltarlar, Dərbənddən isə kətan parçalar, onların boyanmasında istifadə edilən «qırmız» deyilən qiymətli boyaq maddəsi və marena ixrac edildiyini qeyd edirlər [19, 271; 154, 112, 118, 135].

Azərbaycanın «İntibah dövrü» hesab edilən XII əsrdə yaşamış böyük şair N.Gəncəvinin «Xəməs»ində həmin dövrün parça materialları və geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik [35, 38-42]. Bu dövrdə yüksək keyfiyyətli parça növləri içərisində ipək parçaların geniş çeşidindən (atlas, pərnıyan, qumaş, diba, gürçəm ipəyi, şüştər ipəyi, zərbarf və s.) söhbət açan şair, Azərbaycanda qadın və kişi geyimlərindən köynək, arxalıq, şalvar, kürk, çuxa, oba, cübbə, qəba, papaq, qəsəb, əmmamə, çarıq, xəyayi,

başmaq, corab, ləbbadə, nimtənə, don, çalma, qaftan və s.-nin xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstlərində əsas yer tutduğunu söyləyir [35, 40]. «Xosrov və Şirin» əsərində Nizami Azərbaycan qadınının geyimini belə tərənnüm edir:

Gülнар rəngində bir don geydi,
Onun üzərində saçının hər bir höriyü bir kəmənd idi.
Hələyə oxşar bir kəmənd çiyinə salmış
Hər bir hələsinə dünya qulağı halqalı qul idi.
Xalis qızıldan bir həmayili,
Ərgəvan rəngli ipəyin üzərinə çəkmişdi.
Çinlilər qaydası ilə başına
Cəvahirlə bəzənmiş bir örpək salmışdı.
Ənbər saçan zülf kimi qara bir örpək
Dürr saçan ay üzünə asmışdı.
Bir tovuz kimi bəzənmiş hüma
Turac kimi havada süzürdü [63, 235-236].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət-ticarət mərkəzləri bu və ya digər parça və geyim növünün hazırlanmasında, bir növ, ixtisaslaşmışdı. Belə ki, Gəncədə zərlə işlənmiş atlas və diba kimi ipək parçalar, eləcə də sadə ipək parçalar, Beyləqanda «kəzzəkşidə» adlanan ipək parça, Ərdəbildə «camə» adlandırılan qara rəngli zərif parça, Səlməs və Xoyda diba, nazik kətan paltar, Bərdədə ipək parça, habelə Naxçıvanda məşhur çuxalar, Təbrizdə atlasdan kişi üst geyimləri, Gəncədə yun paltarlar hazırlanırdı [14, 7-14]. Hələ X əsr ərəb müəllifi Əl-İstəxi «Kitab məsəlik və-l-Mamalik» (Məmləkətin yolları kitabı) əsərində Əl-Babdan (Dərbənddən) kətan parçalar ixrac edildiyini, Arran, Ərməniyyə və Azərbaycandan başqa, heç yerdə kətan paltarlar hazırlanmadığını yazırdı [154, 89; 22, 113; 57, 120]. Dərbənddə kətan paltarlar tikildiyini XIII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi də təsdiq etmişdir [451, 14; 22, 167]. Təbriz haqqında danışan müəllif burada əbaliq parça, siqlatan (qızıl sapla işlənmiş ipək parça), xətai (toxunma Çin parçası) atlas və b. parçalar toxunduğunu, bütün Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixrac olunduğunu da göstərməmişdir [451, 22; 22, 168]. XIII əsr İtaliya səyyahı Marko Polo da Azərbaycan haqqında məlumatlar verərkən burada ipək və ipək məmulatlarının bolluğundan, toxunan ipək və zərxara parçalardan, bu parçalara heç yerdə rast gəlinmədiyindən, eləcə də Təbrizin ipək və zərxara parçalarından ağızdolu danışmışdır [338, 60; 98, 68-69].

«Cami ət-təvərix» («Tarixlər toplusu») əsərinin müəllifi F.Rəşidəddin XIV əsrdə oğlu Şihabəddinə yazdığı məktubunda hər bir hakimin ona gərəkliliyi olan üç xəzinəsi (pul, yaraq, geyim-ərzaq) içərisində geyimin mühüm olduğunu göstərilirdi [22, 176].

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalq geyim fondunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, geyimlər gündəlik və mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, yas və s.) geyimləri kimi müxtəlif səciyyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərinə motivləşmə (biçim, rəng, bəzək və növ müxtəlliliyi) getdikcə daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsubiyyətlə əhəlinin geyimlərində görmək mümkündür. Bu dövrdə Azərbaycanda türk-islam mədəniyyəti də öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatır. Sənətdə mücərrədlik, həndəsi ornamentlərin mürəkkəb sistemi qoralarşı. Bütün bunlar isə özünü geyim mədəniyyəti sahəsində daha çox büruzə verir. İstər miniatür məktəbi nüməyəndələrinin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyah və coğrafiyaşünaslarının (Q.Klavixə, A.Kontarini, A.Cenkinson, A.Eduarde, L.Cepmen, D.Deket, T.Benster və b.) yol qeydlərində və əsərlərində xalq geyimlərində olan rəng harmoniyası, biçim gözəlliyi, simmetriya, geyimi daşıma zövqü və s. yüksək qiymətləndirilmişdir ki, bu da XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan geyim mədəniyyətinin daha da zənginləşdiyini bir daha sübut edir [41, 166-167]. XVI əsrdə Şamaxıda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson hökəmdarın geyiminin təsvirini vermişdir: «Hökəmdar özü orta boylu və zəhmli adam idi, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilər və daş-qaş düzülmiş paltar geyinmişdi. O, başına şiş uclu, yarım yard uzunluğunda (ingilis ölçü vahididir, təxminən 1 yard=91,44 sm) zəngin qızıl parçadan türban (papaq - F.V.) qoymuşdu, üstündən 20 yard uzunluğunda, qızıl sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində, mina ilə zərif bəzədilmiş və daş-qaş düzülmiş qızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sığalarının əl içi boyda asılı uclarına böyük qiymətli olan iki yaqut qoyulmuşdu» [200, 209-210]. Bu təsvirdən aydın olur ki, əhəli arasında sosial təbəqələşmə də geyimlərinə böyük təsir göstərmişdir. A.Cenkinsonun yol qeydlərindən o da məlum olur ki, Azərbaycan Səfəvilər dövlətində yerli istehsalatla əldə edilən parça materialları ilə yanaşı, Avropada istehsal edilmiş böyük çeşidli geyim materialları – mahud, kamzol, atlas, karazey, xüsusilə müxtəlif rəng çalarlı (qızılbaş əmmamələri üçün nəzərdə tutulan qırmızı rəngli parçalar da daxil olmaqla) holland parçaları və London mahudunun bütün növləri də geyim növlərinin hazırlanmasında əsas yer tutmuşdur [339, 137-138].

XVI əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm dövr olduğu kimi, geyim mədəniyyəti ənənələrinin zənginləşdiyi dövr kimi də diqqəti cəlb edir. Bu dövrə aid edilən süjetli parça növlərinin dünyanın bir çox muzeylərinin (Moskva Silah Palatası, ABŞ-da – Bostonda İncəsənət Muzeyi, Londonda Viktoriya-Albert Muzeyi, Budapeşt Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Parisdə Dekorativ Sənətlər Muzeyi və s.), eləcə də ayrı-ayrı kolleksiya sahiblərinin (Nyu-Yorkda cənab Morun, Parisdə cənab Levenin və b.) şəxsi kolleksiyalarını bəzəməsi [12, 14, 43, 64-68] son orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə parça istehsalının ənənəvi milli zəmin üzərində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bütün bu parçalardan hazırlanan kişi və qadın geyimləri özünün mühafizəkarlığını sonrakı əsrlərdə də saxlamış, biçilmə tərzində və tikiliş üslubunda müəyyən dəyişiklikləri, bədi-ideologiya çalarlarını və lokal xüsusiyyətlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanmışdır. XVI-XVIII əsrlərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yəni də alt və üst köynəyi (qaftan), dizlik, tuman, arxalığ, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqları dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək əsas yer tutmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan kişi əhalisinin geyimlərində köynək və şalvarla yanaşı, çuxa, arxalığ, kürk, qurşaq, qəbə, cübbə, başmaq, çalma-ommamə və s. həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi məlum olmuşdur [41, 230].

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin say və xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalı emalatxana və müəssisələri şəhərlərdə daha çox cəmlənməyə başlayır. Bu dövrdə ən böyük toxuculuq mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərləri olmuş, bununla yanaşı, digər Azərbaycan şəhərləri – Gəncə, Naxçıvan, Ərəş, Marağa, Ordubad, Dehharqan və Mərənd də vacib istehsal mərkəzləri kimi seçilmişdir. Şəhərlər arasında parça istehsalı ilə bağlı ciddi ixtisaslaşma olmasa da, hər halda Təbriz – məxmər, atlas, qumaş, rəngbərəng qaba parça, yüngül parça (duvaq); Ərdəbil – tafta, duvaq parçası və qaba parça; Şamaxı – tafta və ya «şamaxı», darayı, duvaq parçası; Naxçıvan – «qələmkar» adlanan parçaları ilə məşhurlaşmışdı [254, 69-70]. Külli miqdarda tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə, miniatur rəsmlərə və səyyahların məlumatlarına istinad edən M.X.Heydərov XVII əsrdə xalqımızın geyim dəstində yun, pambıq, kətan, ipək parçalardan tikilmiş və dəridən hazırlanmış müxtəlif dekorativ-bəzək xüsusiyyətlərinə, biçim tərzinə və tikiliş üslubuna malik olan geyimlərin – papaq, kaftan, kürk, qurşaq (kəmə), kürdi (məhduddan tikilən baş geyimi), dolama (uzunətək çuxa), baş örpəyi, şalvar, corab və s. mövcud olduğunu təsdiqləyir [254, 47-65]. Bəhs olunan dövrün geyimləri içərisində «dövrənd» adlanan qızılbaş papağı, ərəb-müsəlman donu hesab olunan

«üçətək» və «ləbbadə» əvəzinə geyilən «xırqə» (boğazdan kəmər yerinə qədər düymələnən, qurşaqsız yulduz uzun və enli paltar olub, adətən yundan tikilirdi. «Suf» – farsca «yun» adlandırıldığından, onu geyənlərə «sufilər» deyirdilər), xırqəyə bənzər, ancaq döyüş zamanı geyilən və belinə kəmərlə bağlanan «kəmərcin», dabanlı və ya dabansız, uzunboğaz və ya yarımboğaz çəkmə, qondara, ağ kətan ipdən toxunan, altına parçadan bir neçə qat altlıq salınan və «givə» adlanan ayaqqabı, yun ipdən toxunmuş corab və patava ilə geyilən «çaqcur» ayaqqabılar üstünlük təşkil edirdi. Zadəgan qadınları bağlanan «nim-tac» (yarımtac) və ya «tiyar» adlanan üçbucaqşəkilli tac qoyur, ətrafını lentlə bağlayırdılar. «Tiyar» – qadının həm də ərlə olduğunu bildirən mühüm əlamət hesab olunurdu. Subay qızlar «tiyar» əvəzinə saçlarını, üzünə müxtəlif qiymətli muncuqlarla və daş-qaşlarla bəzək-naxış salınmış lentvəri parçalarla bağlayırdılar. Zəncirəy tutulmuş araxçın, örpək, rübənd-niqab da qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissələri idi. Qadın kəmərcinlərinin ətəyi öndən qatlandıqca kəməre keçirildiyindən, onun astarı göz oxşayan rəngli ipək parçadan xüsusi səliqə ilə hazırlanırdı [166, 243-244].

XVI-XVIII əsrlərin ənənəvi geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlar dastan yaradıcılığında da, xüsusilə məhbəbbət dastanlarında öz əksini tapmışdır. Burada geyim materialı kimi yun (şal), ipək (atlas, qumaş, darayı və s.), kətan, pambıq (şilə, satın və çit) parçalardan tikilmiş köynək, don, ənbərcə, çəpkən, nimtənə, xalat, tuman, kələgəyi, çalma, qarğat, duvaq, niqab, rübənd, yaylıq, başmaq, külah, ipək qurşaq-şəddə və s. kimi qadın geyimlərinin mövcudluğunun şahidi oluruq. Bu geyimlər, müxtəlif səciyyəli və təyinətli qadın bəzəkləri ilə ahdəngdarlıq təşkil edərək, qadın görkəminə xüsusi gözəllik vermişdir [153, 46-53]. «Abbas-Gülgöz» dastanında Azərbaycan gözəllinin əndamına yaraşır verən milli geyimlərimiz incə zərif tərzəndə nümunə olmur:

Örtübən başına şalı-zor gözər,
Abdan nimtənə, qızıl düymələr.
Yarasır belinə zərbaftan kəmər,
Çəpkənli, qarqatlı; ağ bədən gəzir [1, 301].

Xanlıqlar dövründə müstəqilləşmə meylləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın nisbətən dirçəldilməsi, kənd sənət sahəsi məhsullarının istehsalının artırılması, Şuşa şəhəri kimi yeni sənət-ticarət mərkəzlərinin meydana gəlməsi, digər Şorq və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və s. amillər Azərbaycan geyim fondunun zənginləşməsinə, müxtəlif çeşidli geyim

materiallarının daha keyfiyyətli və kütləvi şəkildə istehsalına, geyim növləri hazırlayan kустar emalatxanaların sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə böyük Azərbaycan şəhərləri xanlıqlar mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də mühüm sənət-ticarət mərkəzləri kimi inkişaf edirdi. Parça və geyim növləri istehsalı başlıca olaraq və şəhərlərdə cəmləşirdi. XVIII əsrdə Avropa geyim elementləri də şəhər mühitinə «nifuz edir», əcnəbi naxışlar orta əsrlərin süjetli parçalarındakı naxışları sıxışdırıb aradan çıxarır və əvəzində həndəsi, nəbatı, xətti formalı naxışlar parça istehsalında üstün yer tutmağa başlayır. Bununla yanaşı, xalqın bədii zövqünün gözəl biliciləri olan səriştəli parça ustaları – şalbalılar, bəzzazlar, culfalar, qələmkarlar, basma-naxışçılar, şərbəllər, eləcə də paltar (libas) hazırlamaqla məşğul olan peşəkar dərzilər yeni-yeni empirik biliklər sistemi yaradır, geyim fondunu yeni parça materialları və geyim növləri ilə zənginləşdirir, gözəl və əlvan rəng çalarlı, müəmməl çeşidli xalq geyimləri hazırlayırdılar. XVIII əsr Azərbaycan şairi M.P. Vaqifin lirik şerlərində xalq geyimlərinin geniş çeşidinin, rəng əlvanlığının, forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizi sübut edir:

Xoş yaraşır sənə diba nımtənə,
Bu bəzəyin yenə əlaməti var [151, 67].

yaxud,

Libasın əlvandır, çarqat narıncı,
Saçaqlar yaraşır qıraqlarından [151, 52].

yaxud da:

Barmağında xatəm, guşında tənə,
Gireh-gireh zülfin tökə gərdənə.
Güləbətin köynək, abı nımtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir [151, 76] və s.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı onun siyasi müstəqilliyinə son qoysa da, burada müstəmləkə üsulidarəsi yaradılma da, dağıdıcı feodal-ara müharibələrinə son qoyuldu, Azərbaycanın natural təsərrüfat qapalılığı və feodal pərakəndəliyi aradan qaldırıldı. Ölkəmizin Ümumrusiya bazarına qoşulması və Rusiya iqtisadi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi burada kapitalist münasibətlərinin inkişafına, əmtəə istehsalı və mal dövriyyəsinin artmasına, rabitə-nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşməsinə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu, xüsusilə də XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq

Azərbaycanda geyim materiallarının hazırlanması ilə məşğul olan bir çox kустar sənət sahələrinin (toxuculuq, dabbaqlıq, papaqçılıq, başmaqçılıq və s.), manufaktura və fabrik müəssisələrinin güclü inkişafına təkan verdi. Bu dövrə aid olan statistik məlumatlar, yazılı mənbələr, dövrə mətbuat və rus müəlliflərinin tərtib etdikləri materiallar topluları, layihələr, iqtisadi-maliyyə hesabatları Azərbaycanın çar Rusiyasının xammal əlavəsinə çevrilməsinə və onun iqtisadi işğalına xidmət etsə də, hər halda Azərbaycanın XIX əsrə aid geyim fondunun mövcud durumunu da izləməyə imkan verir. XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir məlumatda deyilir ki, Yelizavetpol (Gəncə) dairəsində xanlıqlar dövründə 375, indi isə 200 ipək-toxuma dəzgahı, habelə ağ və qırmızı bez, calamaya (nazik bez) toxuyan 30 dəzgah işləyir. Bütün Yelizavetpol toxuculuq müəssisələrində il ərzində 10 min top parça, 15 min müxtəlif çeşidli yaylıq, 2 min top ağ, 200 top qırmızı bez (şilə) və 400 top calamaya hazırlanır [434, 389]. Bəzzazlıq sənəti adlanan pambıq parça istehsalı XIX əsrdə Gəncə ilə yanaşı, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də mövcud olmuşdur. 1829-cu ildə Şuşa şəhərində 28 bez karxanası fəaliyyətdə idi. Burda 80 toxucu dəzgahında il ərzində 8 min ədəd on arşınlıq bez toxunurdu [300, 312].

XIX əsrdə Azərbaycanı çar Rusiyası (şalbalıq) Qazax, Naxçıvan, Zəngəzur, Şuşa, Quba, Şamaxı, Göyçay qəzaları və Zaqafqala dairəsində geniş yayılmışdı. Şamaxı qəzası və Zaqafqala dairəsi isə təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Cənubi Qafqazda şal istehsalının yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış mərkəzləri arasında xüsusi yer tuturdu. Burada şal istehsalı iki istiqamətdə – yer şalı və culfalı şalı toxuculuğu istiqamətində inkişaf etmişdi [437, 304-305].

Azərbaycanda tarixən mövcud olan ipək parça toxuculuğu (şərbəllik) XIX əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Şəhərlər içərisində Şamaxı və Təbriz xüsusilə seçilmişdir. XVIII əsrin 90-cu illərində Şamaxı şəhərində daray, tafta və qanovuz toxuyan 1500 toxucu karxanasının olması [106, 64], 1843-cü ildə isə 220 şərbəf karxanasının mövcudluğu [111, 289] burada ipək parça toxuculuğunun geniş yayıldığı sübut edir. Şübhəsiz ki, geyim materiallarının çeşidinin və istehsalının artması onlardan hazırlanan geyim dəstlərinin də rəngarəng olmasını, çeşid, forma və rəv müxtəlifliyini şərtləndirmişdir. Xalq arasında həm xaricdən gətirilən, həm də yerli istehsal məxsus bu parça növləri «məni aldatdı», «alışdımyandı», «hacı, mənə bax», «gecə-gündüz», «küçə mənə dar gəlir», «minbir gül», «oturma, sına», «dur, mənə gazdır», «pinti mənə geyməz», «qonşu bağı çatladan», «sürüşdüm-düşdüm», «dəymə, gülüm tökülər», «əmsi-qəmər», «gəndə dur» və s. adlarla məşhur olmuşdur [16, 6; 192, 164; 232, 55].

XIX əsrin ortalarından başlayaraq xalq məişətinə getdikcə daha möhkəm daxil olan fabrik-sənaye məhsulları kустar toxuculuğu sıxışdırmağa başlayır. Bu dövrdə Azərbaycana Rusiya, İran, Avropa ölkələrindən gətirilən parçalar yerli istehsal üstələyir. «Firəng çiti», «rus çiti», Moskva fabrikanı İ.P.Abramovun «Proxorov yoldaşlığı» manufakturasının istehsalı olan «Proxoro ağı» kimi ucuz parça növləri, eləcə də fabrik istehsalı olan şilə, qədək, bez, cuna, satın, lastik kimi parça materialları geyim dəstlərinin hazırlanmasında daha sərfəli hesab olunur. Pambıq parça materialına yüksək tələbatın artdığını nəzərə alan Azərbaycan sənayəçisi və mesənənti H.Z.Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda pambıq parça istehsal edən fabrik açır. Xalq arasında bu fabrikin buraxdığı məhsul «Tağıyev ağı» kimi məşhurlaşmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın imkanlı sosial təbəqələri arasında barnus, naşura, darayı, qanovuz, tafta, mov, tirmə, xara, atlas, məxmər, mahud-şal və s. kimi bahalı parçalardan geyim dəstləri də uzun müddət öz istifadə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli geyim dəstlərinin hazırlanmasında xəz və gön-dəri məmulatları da mühüm yer tutmuşdur. Gön-dəri həm aşılınmış, həm də xam halda istifadə edilmişdir. Bir qayda olaraq, aşılınmış göndən başmaq, kəmə, mast, çəkmə, xəz-dəridən papaq və kürk; xam dəridən isə müxtəlif növlü çarıqlar və tüklü papaqlar hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, xalqın geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yerli xammalın – yun, ipək, katan, pambıq, dəri, gön, keçə və s. Azərbaycanda kifayət qədər bolluğu xalq geyimlərinin çeşidinin zənginliyinə, növ müxtəlifliyinə və tipoloji cəhətdən seçilməsinə imkan yaratmışdır.

2.2. Qadın geyimləri

Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə Azərbaycanın milli xalq geyimlərinə qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayrılmaq olar. XIX əsr xalq geyimlərini həm də mərasim geyimləri (toy, yas, bayram, qonaqlıq) gündəlik geyimlər, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zümrələrə məxsus geyimlər və s. kimi də fərqləndirə bilərik.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri özünün rəng əlvanlığı, biçim tərzə və tikij üslubunun mürəkkəbliyi, eləcə də tip və formalarının müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrinin əhalisinin ənənəvi qadın geyimlərində lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgələrə məxsus detallar və ştrixlər az və ya çox darəcədə

üzünü göstərsə də, bütövlükdə bu geyimlər ümumi cəhətləri ilə daha çox liqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı.

Azərbaycanın milli qadın geyimləri «alt paltar» və «üst paltar» olmaqla ki variantda mövcud olmuşdur. Qadın alt paltarı alt köynəyi (müxtəlif bölgələrdə ona «can köynəyi» və «at köynəyi» də deyirdilər) [Şək. 2.1.1-2], cüt-balaq (taylı tuman) [Şək. 2.2. 1] və darbalaqdan (dizlik) ibarət olmuşdur.

Qadın alt köynəyi əldə toxunma və ya satınalma pambıq və ipək parçalardan biçilib tikilirdi. Köynəklər, bir qayda olaraq, «Morozov ağı» və «Tağıyev ağı»ndan, bezdən (qalın ağ), humayun ağından hazırlanırdı. Bəzən onlar üst köynəyi əvəzinə də istifadə olunduğundan, rəngli parçalardan (şilə, qədək, qanovuz və s.) tikilirdi. Alt köynəyi, üst köynəyindən uzun, həm də gen biçilib tikilir, hər iki yanında kəsik («çarıq» və ya «peş») qoyulur, qolları uzun və büzmə-manjetli (biləzlikli) olurdu. Kəsib qadınların alt köynəyi bəzəksiz olub, boğaz altında bir və ya iki ilgək-düymə ilə bağlanır, varlı qadınların isə alt köynəklərinin yaxa kəsiyi və qollarının ağzına bəzən başqa rəng parçadan köbə qoyulur, bəzən də rəngarəng bəzək elementləri (bəxyə) salınır və qızıl düymə ilə düymələnirdi. Muğan bölgəsində qadın alt köynəyi «uzunluq» adlanır, qolsuz, yaxası üçbucaq şəklində əziq olub, yerli əhali arasında «sos» adlanan ağ çitdən tikilirdi. Parçanın genişliyini və təsərrüfat işlərini nəzərə alaraq, köynəyin qoltuqaltına «xiştək» adlanan əlavə parça kəsiyi tikilir və belə köynək «xiştəkli köynək» adlanırdı.

Cüt-balaq (taylı tuman) adətən tünd rəngli parçalardan (göy, palıdı, qara, qırmızı) iki ayrıca balaq kimi biçilir. xiştəklə (miyança) birləşdirilir, bəldə saxlanılması üçün yuxarı hissəsi büzülərək orada «nifə» tikilir və nifədən keçirilən «tumanbağı» vasitəsilə bağlanırdı. Cüt-balağın hər bir tayı 2-4 taxta parçadan hazırlanırdı. Bunun üçün 4 m-dən 8 m-ə qədər parça gərək olurdu. Balaqlarının gen olması, sərbəst hərəkət üçün imkan yaratması, qadın orqanizmini yaxşı mühafizə etməsi və s. kimi cəhətləri nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar taylı tumanı məhz köçmə həyat tərzə keçirən xalqlar arasında meydana gəldiyini qeyd edirlər [246, 122; 329, 133]. Məişət şəraitindən və maddi imkandan asılı olaraq taylı tuman həm alt paltarı, həm də üst geyimi kimi istifadə olunurdu.

Darbalaq bədənə kip yapışmaqla tikilən geyim növü olub, taylı tumanın altından geyilirdi. Darbalaq Şəki-Zaqatala, Naxçıvan və Ağsəron bələdiyyəsi əhalisinin yaşlı qadınlarının geyim kompleksində əsas yer tutmuş, digər etnoqrafik bölgələr üçün o qədər də xarakterik olmamışdır. Naxçıvan bölgəsində darbalaq «topuqluq» adı ilə məlum idi. Topuqluq ipəkdən gen şəkildə biçmə üsulu ilə hazırlanır, balaqları və beli qaytanla büzülürdü. İranda –

Təbrizdə daha çox dəbdə olan belə qadın alt paltarı Naxçıvana oradan gətirilirdi. Abşeronda da qadınların darbalaq geydiklərini vaxtilə buraya sayahət edən S.Q.Qmelin müşahidə etmişdi [263, 229]. Zaqatala bölgəsinin ayrı-ayrı əhali qrupları arasında bu geyim növünün müxtəlif adları olmuşdur. Belə ki, avarlarda «xebet», saxurlarda «bada», «vaxçək», ingiloylarda «nıbxavi», «mukasar» və ya «mukasa» adlanan darbalaq azərbaycanlılar arasında «dizlik» və «badış» adlanmışdır [306, 86]. Belə geyim növü qədimlərdən məlum olmaqla, Azərbaycan digər etnik qrupları (udinlər və «Şahdağ qrupu xalqları») arasında da mövcud olmuşdur [447, 16]. Adətən, ata rahat minmək və köç yollarında sərbəst hərəkət etmək üçün elat qadınları darbalaq geyməz, taylı tumanın balaqlarını badışın (ayaqlığı olmayan toxunma corab) içərisinə qabqarıb, qatma (hörmə ip) ilə bağlayardılar.

Azərbaycanın qadın alt geyim kompleksinə daxil edilən çaxçur, bir qayda olaraq, şəhər əhalisinin, xüsusilə də varlı və kübar ailələrin geyimi kimi mövcud olmuşdur. Ayağı büzməli salvarı xatırladan bu geyim növü Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Orta Asiya və Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, Ön Asiya vasitəsilə Azərbaycana keçmişdir. Q.T.Qaraqaşlı çaxçurunu Azərbaycanda yayılmasını farsların, xüsusilə də fars ruhanilərinin təsiri ilə əlaqələndirir [329, 134]. Çaxçur geyim növü kimi Gəncədə, Naxçıvanda, Abşeronda və Şirvanda (Şamaxı, Basqal, Lahic) daha çox istifadə olunurdu.

Qadın üst geyim növlərinin əsas elementlərindən biri üst köynəyi idi. Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrində üst köynəyi ayrı-ayrı məhəlli xüsusiyyətləri (bunlar özünü xırda detallarda göstərirdi) nəzərə almasaq, demək olar ki, ümumi səciyyə kəsb etmişdir. O, kəsmə və tuniki biçim üslubunda tikilərək, qollarının ağzı biləzlikli və yelpazəli olurdu. Sahibinin iqtisadi imkanından asılı olaraq, qadın üst köynəyi bahalı parçalardan (qanovuz, darayı, bursa, atlas, mov, xara), həmçinin ucuz başa gələn pambıq, yun və kətan parçalardan (satin, fay, şal, çit) tikilir, qoltuğunun altına isə fərqlənən parçadan xıştək qoyulurdu. Adətən yelpazəli üst köynəyi boyunduruqsuz olur, yaxa və boyun kəsiyinin ətrafına, üstü rəngli saplarla işlənmiş yaxalıq tutulurdu [Şək. 2.2.3]. Bəzən bu cür dekorativ bəzək elementləri («sarımabafta», «hərəmi», «qaragöz», «qaytan» və s.) üst köynəyin qollarının ağzına (biləzliklərinə və ya məcələrinə) və yan çapıqlarına (peş) da vurulurdu. Köynəyin qabaq ətəyinə üstü metal qulplu sikkələr (qızıl və gümüş abbasları) və müxtəlif döymə, basma və kəsmə bəzəklərlə (midaxıl, pilək, zərənduz-çaxma pilək və s.) zəngin olan «ətəklilik» tikilirdi. Belə köynəklərin ətəyi, bir qayda olaraq, tumanın üstündən salınırdı.

Qolları biləzlikli (məcəli) köynəyin yaxası düzbiçimli olub, boyun-duruqlu tikilirdi. Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fondunda saxlanılan sarı

rəngli təbii ipəkdən (qanovuz) hazırlanan belə köynəklərin birinin ətəyinə iki formada bəzək (gümüşdən iki qəpiklik boyda, üzərində 8 güşəli ulduz həkk olunmuş pullar və 5 çıxıntılı zıncırovu və ya insan əlinin barmaqlarını xatırladan bəzək) tikilmişdir. Bu köynəkdə xıştək qoyulmamış, buna görə də qol gövdəyə çiyin tikiləri olmadan birləşdirilmişdir. Ətək yanları çapıq tikilən köynəyin yaxa kəsiyi və biləzliyi (məcəsi) qızıl saplarla işlənmişdir. Köynəyin enli biləzliyi tikilən hissəsində dekorativ bəzək xarakteri daşıyan «ağzılıq» əlavə olunmuşdur [431, 168-169]. Belə qadın üst köynəkləri Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri (Qarabağ, Şirvan, Muğan, Gəncəbasar, Bakı) üçün xarakterik geyim növü olmuşdur [Şək. 2.2.2].

Köynək tikilərkən yaş fərqi ciddi nəzərə alınır, qız və gəlinlərin köynəkləri göz oxşayan rəngli parçalardan (qırmızı, tünd, çəhrayı, bənövşəyi, yaşıl və s.) yüksək zövqlü biçilib-tikilir, qadınlar tarı (göy, palıd və s.), qoca qarılar isə qara rəngli parçalara üstünlük verirdilər.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində, Naxçıvanda, Şəki-Zaqatala bölgəsinin bir çox kəndlərində, eləcə də Quba-Qusarın dağlıq hissəsində uzunətək köynək geniş yayılmışdı. Dizdən aşağı (topuğa qədər) çatan belə köynəyin biçim üslubunda fərq olmasa da, həm uzunluğu, həm də ətəklərinin getdikcə genəlməsi ilə əvvəlki köynəklərdən fərqlənirdi. Uzun ətəklilik və çoxtaxtalı tumanın üstündən geyilən belə köynəklərdə yan çapıqları da nisbətən böyük olurdu.

Ordubad bölgəsində qadın geyimlərinin tərkib hissəsi olan belə köynəklər XIX-XX əsrin əvvəllərində «oyma» adlanmışdır. Maraqlıdır ki, indi də Naxçıvan MR-də fabriki istehsalı olan qadın geyimi «oyma» adlanır. Bununla yanaşı, Ordubad qadınları qırşaqə qədər çatan qısa, ilgək-düy-məsiz, bütöv biçimli, nisbətən geniş ölçülü «çəpkən-köynək» adlanan üst köynəyinə də üstünlük vermişlər [394, 90].

XIX-XX əsrin əvvəllərində yaşlı qadınların geydiyi cütbəlaq (taylı tuman, cüttuman) kimi üst geyim növü ilə yanaşı, qadın üst tumanı da geniş yayılmışdı [Şək. 2.3.1-2]. Qabaq Asiyada yarandığı ehtimal edilən bu geyim növü İran vasitəsilə Azərbaycana da keçmişdir. Qadın üst tumanı xıştəksiz (miyançasız) tikilməklə, iki variantda (büzməli və qırçınli) təsadüf olunurdu. Muğan qadınları arasında belə tumanlar «qarmanlı» və «cimdikli» tuman adı ilə məlum idi [102, 84-85]. İqtisadi imkandan asılı olaraq qadın üst tumanı qanovuz, darayı, misqalı tirmə (misqalı tirmə – Azərbaycanca, İranda, Hindistanda, Türkiyədə kустar üsulla istehsal olunan, üzəri müxtəlif həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş nazik yun parçadır) [382, 122], alışı, marpus, zərəxara, zərəməxər, alxara, zərələm, zərənədur, baqaniya, məxmər, naşura, tafta, atlas və s. kimi bahalı parçalardan, eləcə də çit,

lastik, sətlin, müxtəlif rənglərə boyanmış mitqalı ağ, şal və s. kimi ucuz parçalardan tikilirdi. Bundan başqa, yaş fərqindən asılı olaraq qocaların (qarıların) tumanı adətən berrəng (qara, yaşıl, göy, paldı və s.) parçadan, qız-gəlin tumanı isə daha gözəgəlimli rəngli-güllü parçalardan hazırlanırdı. Xalq arasında geniş yayılmış:

Alış tuman vızvızı,
Ölürəm, a dəllək qızı! –

misraları ilə başlayan el mahnısında alış (qırmızı) parçadan tuman geymiş dəllək qızı vəsf olunurdu.

Adətən, orta yaşlı qadın tumanı 10-12 taxtadan (hissədəni) ibarət biçilir və taxtaları bir-birinə tikməklə hazırlanırdı. Büzməli tumanın bəldə qalan hissəsi büzülərək (çinlənərək) 5-6 sm enində olan nifəyə tikilirdi. Nifadən keçirilən ucu qotazlı (pürçümlü) ipək tumanbağı ilə tuman belə bağlanırdı.

Qırçınlı tumanda isə büzmə və nifəyə ehtiyac olmur, taxtanın baş tərəflərini bir-birinin üstünə qoyub «qasdıqdan sonra» üstünə köbə tuturdular. Qırçınlı tumanı bəldə saxlamaq üçün onu, sol yanda köbənini davamı kimi tikilmiş qatma ilə və ya ilgək-düymə ilə bağlayırdılar. İlgək-düymə ilə bağlanan tuman «ətək» adlanırdı. Bunun üçün tumanın başına təxminən 8-10 sm uzunluğunda yarıq qoyulurdu [Şək. 2.4.1]. Formasından asılı olmayaraq, geyilərkən hər iki tumanın başı üzəri bəzəklərlə zəngin olan üst köynəyinin altında qalırdı.

Gəncəbasar bölgəsində bəzən bağlı-qotazlı tumanların ətəyi yarıdan aşağı qırçınlı formada tikilirdi. Qırçınlı tuman dizə qədər 5-6 taxtadan, dizdən aşağı isə 10-12 taxtadan hazırlanırdı. Taxtaların qovuşduğu hissəyə tikiz boyu yaşıl, göy, qırmızı və b. rəngli atlas və tirmədən zolaq (qiy) qoyulurdu [69, 145].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şəki-Zaqatala bölgəsində isə qadın tumanının balağı enli olurdu. Onun ətəyinə əlvan parçadan enli ətəklilik salınırdı. Bəzən tumanın ətək yanlarına enli lentə bənzər «dosunka» deyilən ətəklilik də tikilirdi. Bu bəzək növü köynək və arxalığın boynuna, ətək yanlarına, cib kənarlarına, qollarının ağzına da əlavə olunurdu. Taylı tumanın yuxarı hissəsi saya parçadan, orta hissəsi əlvan parçadan, ətək yanları isə dosunkadan olurdu.

Qadın tumanlarının ətək hissəsinə 3-5 sm enində, üzəri pullar və tikmə naxışlarla bəzədilmiş «balaq» adlanan əlavə parça da tikilirdi. Belə tuman balağı özgə rəng parçadan, həm də eninə tikildiyinə görə, etnoqrafik ədəbiyyatda «qıycaq balaq» və ya «qıycaq köbə» kimi qeyd edilmişdir [337, 195;

210, 82]. Şirvanda belə qadın tumanlarının ətəyi bafta, qaragöz, hələmi, gümüş və qızıl pul, qiymətli ipək parçalardan tikilmiş «qıycaq balaq» və s. ilə tamamlanırdı. Dövlətli qadınların xara və məxmərdən tikilmiş tumanının ətəyi 2-3 cərgə «bacaqlı» və ya qızıl pulla bəzədilirdi. Çox vaxt «bacaqlı» ilə qızıl pul arasına «real» və ya «imperial» da düzülürdü [106, 87].

Qadın tumanları, bir qayda olaraq, alt tumanı, orta (ara) tumanı, üst tumanı olmaqla üç çeşiddə hazırlanırdı. Bəzən iqlim şəraitindən və imkanlardan asılı olaraq 2, 5, hətta 8 tumanı üst-üstə geyinə bilirdilər. Lənkəran düzənliyi, Şəki-Zaqatalanın bir çox kəndləri və Naxçıvan-Ordubad bölgəsi istisna olmaqla, qadın tumanı, əsasən, topuğa qədər uzun tikilirdi. Qarabağ bölgəsində isə qış aylarında orta (ara) və üst tumanın arasından geyilən «yorğan tuman» geniş yayılmışdı. Sırınmış yorğanı xatırladan belə tumanı, bir qayda olaraq, yaşlılar geyirdilər. Üzvlüyi ilə astarı arasına yun döşənib sırmış belə «sırıqlı tuman»lar Naxçıvan bölgəsi (Şahbuz rayonu) üçün də xarakterik olmuşdur. Onu «şəltə» adlanan qısa alt tumanın üstündən geyirdilər.

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq XIX əsrin ikinci yarısından Avropa biçimli geyim elementlərinin xalq məişətinə nüfuzu qadın geyimləri çərçivəsində «don» adlanan digər bir geyim növünün meydana gəlməsinə imkan vermişdir. (Xatırladaq ki, köhnə Bakıda arxalıq və küləcə tipli qadın və kişi geyimini yerli əhali «don» adlandırmışdır. Burada isə söhbət sırf «bütövbədənlı qadın donu»ndan gedir.) Tumandan fərqli olaraq, don ətək, gövdə və qolların ibarət biçilib tikilirdi. Etnoqrafik məlumatlar Azərbaycanda uzun ətək və qısa ətək qadın donlarının «gövdəli», «kəmərcin» və «büzməli» olmaqla üç müxtəlif formasının mövcud olduğunu göstərir. Bir qayda olaraq, belə geyim növlərini tirmə, şəmsi-qəmər, zərri, şal, «hacı, mənə bax», «gəndə dur», məxmər və b. adlarla məlum olan parçalardan hazırlayı, ətəklərinə sərmə, güləbətin, yaxasına isə hər tərəfində 8-10 ədəd olmaqla «şəms» adlanan qızıl kəsmələri düzürdülər [329, 155].

Qeyd etmək lazımdır ki, qadın geyimləri gündəlik və boğçalıq (bayramlıq) geyimlər olmaqla iki dəstədə hazırlanmışdır. İstər gündəlik, istərsə də boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin tərkib hissəsi kimi «döşlük» və «önlük», bir növ, geyim dəstinə tamamlayırdı. Döşlük, adından məlum olduğu kimi, döşdən başlayaraq dizdən aşağıya qədər qadın libasını ön hissəsini tuturdu. Onu bəzən boyvəboy bütöv parçadan, bəzən də dös və ətək hissələrdən ibarət biçib tikirdilər. Onun yuxarı ətək yanlarına bağlanan qatmalar bəldə düynələnir, dös hissəsinin uclarına bənd edilən «aşırma» və ya «üzəngi» isə boyuna keçirilirdi.

Döşlükdən fərqli olaraq, önlüyün döş hissəsi olmur, hər iki yuxarı əmək yanlarına tikilmiş qatmalar vasitəsilə belə bağlanırdı. Gündəlik libaslarla geyilən döşlük və önlük ucuz parçalardan tikilir, əməli əhəmiyyət kəsb etməklə, məişət işləri ilə məşğul olarkən paltarın çirklənməsinin qarşısını alırdı.

Toy və bayram libaslarının tərkib hissəsi olan döşlük və önlüklər isə bahalı parçalardan (qanovuz, xara, alışı, xaçqırmızı) tikilir, əmək yanlarına başqa rəng parçadan qırçınlı köbə qoyulurdu. İmkanlılar qırçınların üstünə qızıl-gümüş qozalar və düymələr düzürdülər.

Xatırladaq ki, döşlük təkcə qadınların deyil, həm də müxtəlif peşə yönümlü sənətkarların (dülğər, xarrat, bənnə, pinəçi, başmaqçı, dabbaq, sər-rac, şatırçı və s.) gündəlik geyimi olmuşdur. Sənətkar döşlüyü bəzən dəridən hazırlanırdı. Şəki-Zaqatala etnoqrafik bölgəsində döşlük (önlük) «meyzer», «mayzar» və ya «mezer» kimi qeydə alınmışdır. Bölgədə yaşayan avarlar onu «qaraxuni», saxurlar isə «yeyleylük» adlandırırlar. «Meyzer» sözü fars mənşəli olub, «örtük» mənasında işlədilir [306, 86].

Azərbaycanın Qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüduqlarında mövsümi səciyyəli, çiyinə geyilən qadın geyimi – zıvını (zıbnı) geniş yayılmışdır [Şək. 2.4.2]. Onu isti qış paltarı kimi köynəyin üstündən geyirdilər. Uzunluğu tumanın niyə yerinə qədər olan zıvınının yan tərəflərində çapıq (peş) olur, qolları dirsəyə qədər çatır, xiştək əvəzinə qoltuğunun altına kəsik qoltuqaltı qoyulurdu. Mövsümi səciyyəli geyim növü olduğundan, onu digər üst geyimlərinin (arxalıq, lavada, çərkəzi və s.) altından geyildiyindən, onu ucuz parçalardan tikir, heç bir bəzək növü əlavə etməzdi. Q.T.Qaraqaşlı ayrımlar arasında zıvınının iki tipini qeydə almışdır: «ara zıvını» və «üst zıvını». Müəllif ara zıvından fərqli olaraq, üst zıvınının ətəyinin mis və gümüş pullarla, müxtəlif asma bəzəklər və düymə-həbbəflə bəzəldiyini qeyd edir [329, 136-137].

İstər faktik, istərsə də etnoqrafik materialların araşdırılmasından aydın olur ki, zıvını da daxil olmaqla, arxalıq, nımtənə, ləbbadə (lavada), baharı və küləci kimi qadın üst geyimlərinin biçimlənməsində, xüsusi geyim növü kimi ayrılmasında «çəpkən» mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın Şəki, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Qərb, Şuşa və b. bölgələrində geyilən qadın üst geyimləri birbaşa çəpkənin səlfləridir [41, 351-353]. Bel, qol və yaxa kəsiklərinin, əmək düzümünün tərtiblənməsindəki fərqlər nəzərə alınmazsa, biçim tərz, tikiş üslubu, rəng seçimi və bədənə kip oturmaları ilə bu geyimlər, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Çəpkən – üst geyim növü olub, astarlı tikilir və hətta yüngül sınırdı [Şək. 2.5.1-2]. Onu, iqtisadi imkanın asılı olaraq bəzən bahalı ipək parçalardan

(məxmər, tirmə, zər-xara, tafta, qumaş, atlas, kəməxə və s.), bəzən də pambıq, yun və adi parçalardan hazırlayırdılar. Rəng seçimi çəpkəndə daha ciddi nəzərə alınır. Belə ki, cavan gəlin və qızlar qırmızı, mavi, yaşıl, yaşıl qöy, palıdı, bənövşəyi, qara parçalardan tikilmiş geyimə üstünlük verirdilər. Çəpkən bədənə bel yerinə qədər kip tutur, buradan isə yanlarda qoyulmuş çapıq vasitəsilə enlənirdi. Adətən, yaxa, qol, çapıq, əmək və calaq tikişlərinin üzəri, görünməsinə deyər, müxtəlif bafta, zəncirə, köbə, səhpəsənd, həşyə və b. bəzək elementləri vasitəsilə «bəzənilirdi». Çəpkənin yaxasının hər iki tərəfinə bəzən cərgə ilə qızıl və gümüş pullar tikilirdi. Belə çəpkənlər Qarabağda «pullu çəpkən» adlanırdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində çəpkən, adətən, qollarının quruluşuna görə fərqli xüsusiyyətlər kəsb edirdi. Etnoqrafik materiallar onun «uzunqol» və «sallamaqol» kimi iki variantının daha çox yayıldığını təsdiq edir. Qarabağ bölgəsində «sallamaqol», Naxçıvan və Lənkəran-Astara bölgələrində «uzunqol», Gəncəbasar bölgəsində isə dirsəyə qədər qolu olan çəpkən geniş istifadədə olmuşdur. Uzunqol çəpkənin qolları dirsəyə qədər dar olur, sonra yelpəzə şəklində 20-30 sm enlənirdi. Hərəkət sərbəstliyi yaratmaq üçün qoltuğun altında kəsik saxlanılırdı. Sallamaqol çəpkəndə isə qollar qondarma olaraq çiyin tikişlərinin üstünə tikilir, ucları «əlcək» və ya «qolçaq»la tamamlanırdı. Adətən, qondarma qolun kənarına tikilmiş ilgək-düymə vasitəsilə soyuq havalarda qolçaq yığılıb qol şəklində salınırdı. Bəzən isə qolçaq dirsək bükümündən biləyə qədər bəzəkli qaytanla da bağlanırdı. Bir qayda olaraq, sallamaqol çəpkənin qoltuqdan dirsəyə və biləkədən barmaq uclarına qədər olan hissəsi açıq saxlanırdı. Çəpkən qollarına gözəl görkəm vermək və rəng harmoniyası yaratmaq üçün onun astarı daha qiymətli, rəngli və fərqli parçadan hazırlanırdı. Xalq oyunları və rəqs-lərin zamanı bu rəng harmoniyası, qolçaq ətrafını bəzəyən qozalı düymələr, xırda zəngi (zınqırovu) xatırladan bəzəklər, qızıl və gümüşdən kəsilmiş pulların (sikkələrin) çıxardığı melodik səslərlə həmahəng qadın gözəlliyinə xüsusi rəvnəq verirdi.

Özünün biçim üsuluna və tikiş tərzinə görə çəpkənlə daha çox eynilik təşkil edən ənənəvi qadın geyimi «nımtənə» və ya «mintənə» olmuşdur [Şək. 2.4.3]. Gündəlik geyim növü kimi nımtənə yun və pambıq parçadan, «baş paltar» kimi isə məxmər, darayı, tirmə və b. parçalardan tikilirdi. Çəpkəndə olduğu kimi, onun da ətəyinə, qollarının ağzına, yaxa və yan kəsiklərinə qızıl-gümüş düymələr bəndlənir, sərmə bafta tutulur, pərvanə verilir, zəncirə tikilirdi.

Qadın üst geyimlərindən biri də arxalıq olmuşdur [Şək. 2.6.1-3]. Varlılar-da tirmə, tafta, atlas, xara, zər-xara, məxmər, darayı, qanovuz və b.

parçalardan, kəsiblərdə isə sətın, qara ləstik və digər ucuz parçalardan tikilən arxalıq Abşeronda «don», Azərbaycanın Qərbi bölgələrində isə «küləcə» adı ilə yayılmışdır [382, 122]. Qadın arxalıqları qol, yaxa və bel kəsiyinin quruluşuna görə etnoqrafik bölgələr üzrə lokal xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Belə ki, bel kəsiyinə görə, Bakı, Şirvan, Borçalı və Kürdəmir arxalıqları 10 sm-dən 31 sm-dək uzunluğa olan büzməli ətkli, Gəncə-Qarabağ arxalıqları 8-18 sm uzunluğunda zərif qırçınlı, nisbətən qısa ətkli, Naxçıvan, Lənkəran, İrəvan, Şəki, Qazax arxalıqları isə boyyəbəy olub, əlavə ətəksiz tikilirdi. Qollarının formasına görə Lənkəran, Naxçıvan, Şamaxı, İrəvan arxalıqları uzun qollu və düz biçimli; Qazax-Borçalı arxalıqları çəp-kən qollu; Şəki-Bakı arxalıqları dirsəyə qədər düz, dirsəkdən aşağı qondarma qollu; Gəncə-Qarabağ arxalıqları isə «nülufər qollu» (yelpəzəli) olurdu [41, 355-356]. Qadın arxalıqları yaxa kəsiyinin formasına görə də (düzyaxa, düzbucaqlı, oymalı) bir-birindən fərqlənirdi. Dağlıq Şirvanda qeyd edilmiş oymalı arxalıq bir variantı «bəhləli arxalıq» adlanırdı və onun qolları yarıq qolçaqla tamamlanırdı. Buraya çarpaz və ya qaytan-ilkək qoyulurdu. Dekorativ-bəzək səciyyəli qolçağın astarı sarı, qırmızı, abı və b. bahalı parçalardan (xüsusilə zərridən) tikilirdi [106, 88-89].

Qadın arxalıqının digər bir variantı Azərbaycanın Qərbi bölgəsində qeydə alınmış «ələkli arxalıq»dır. Onu gövdə və qollardan ibarət biçib astarlı tikirdilər. Kişi arxalıqından fərqli olaraq, ətəksiz tikilən belə arxalıqın yaxası boyyəbəy açıq olur, əmək yanlarında 20-25 sm ölçüdə çarpiq qoyulurdu. Çiyin tikiləri vasitəsilə gövdəyə birləşən qollar dirsəyə qədər yarıq saxlanırdı, buradan biləyə qədər ilgək-qaytanla bağlanırdı və nəhayət, ələklə (qolçaqla) tamamlanırdı. Qolçağın üstü ziqzəqlı xətlə bəzədilirdi. Libasın davamlılığını artırmaq və ona dekorativ-bəzək səciyyəsi vermək üçün arxalıqın yaxa kəsiyinə və əmək yanlarına başqa rəng parçadan köbə tutulurdu [232, 69].

Bəzi məhəlli xüsusiyyətlərinə və lokal yerli elementlərinə baxmayaraq, Azərbaycan qadın arxalıqlarının əksəriyyəti gövdə ilə əmək hüdudunda 2-3 ədəd çarpazla və ya düymə ilə (basma pilək) bağlanırdı ki, bu da bəldə kip oturmaqqla, qadın görkəmini olduğu kimi saxlayırdı. Arxalıqın yaxasına «midaxılı», «həbbəbi qızıl», nazik uzunsov gümüsh muncuqlardan ibarət «gümüş sərmə», qızıl və gümüş pullar, qızıl qozalardan ibarət «yaxalıq» tutmaq dəb idi.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgələrində büzməli ətkli, düzbicim qollu və bütöv yaxalı qadın arxalıqı da əhəlinin istifadəsində olmuşdur.

Gəncəbasar, Bakı, Şirvan, Qərbi və Şəki bölgələrində geniş yayılmış qadın üst geyimlərindən biri də lavada (ləbbədə) olmuşdur [Şək. 2.7.1-3]. O, iki qabaq (döş), bir arxa (kürək) və iki qoldan ibarət biçilir, içərisinə nazik

yun və ya pambıq döşəməsi qoyulur, astar çəkilərək tikilirdi. Lavadanın yaxası boyyəbəy açıq olur, belə oturan yerdə yanlarında çisa çarpiq qoyulurdu. Gəncəbasar və Qəbələ bölgəsində dəbdə olan zıvımdan azacıq uzun biçilən lavadanın qolları dirsəyə qədər düz biçimli və atmaqol omuqla iki variantda təsadüf olunurdu. Tikiş texnikasına görə də zıvımdan fərqlənən lavadanın qoltuq yeri açıq biçilir, atma qolları, ətəyi, yan kəsiklərinin üstü qaytan, zəncirə və bafta ilə işlənir, yaxa kəsiyi və ətklərinin qıraqlarına başqa rəngli parçadan köbə tutulurdu. Lavada bədənə kip otursun deyə, onun qabağı 3-4 cərgə çarpaz qarmaqlara (çarışqa, car-car) keçirilmiş rəngli qaytanla bağlanırdı. Lavadanın yaxasına gümüşdən qoza düymələr düzülür, atma qollarının kənarına zıncırov şəkilli asmalar bəndləyirdilər. Lavada, adətən, məxmərdən, taftadan, qanovuzdan və b. bahalı parçalardan tikilirdi.

Çərkəzi – biçim üsuluna görə lavadadan fərqlənirdi [Şək. 2.8.1-2]. Əmək gövdə və qollardan ibarət biçilən çərkəzinin ətəyi 7-8 sm enində bütüzlək yerdəyə tikilirdi. Çərkəzinin ətəyi o qədər də uzun olmayıb, qurşaq gövündən 10 sm aşağıya qədər enlənirdi. Bu geyimin yaxa kəsiyi hər iki çiyindən başlayaraq gövdənin qurtaracağına 8-12 sm qalana qədər trapeziya formalı biçilir, yaxalıqın aşağı hissəsi isə ortadan açıq saxlanırdı. Buraya 4-5 cərgə ilgək-düymə tikilirdi. Çərkəzi düymələndən zaman gövdənin aşağı hissəsi düymələr vasitəsilə bədənə kiçikləyirdi, qurşağa ehtiyac qalmırdı. Çərkəzinin qolları dekorativ-bəzək xarakteri daşıyırdı. Adətən, dirsəyə qədər düzdəmə biçilən qollar burada qoyulan çarpiqın köməyi ilə gedikcə enlənirdi. Varlı qadınlar çərkəzinin qollarının ağzına və yaxa kəsiyinin ətrafına tamam ayrı rəng parçadan lentvari qırçın da qoydururdular. İqtisadi imkanlardan asılı olaraq çərkəzi bahalı ipək parçalardan (atlas, məxmər, tafta, daray) və ucuz pambıq parçalardan (çit, sətın, qədək, şilə) tikilirdi.

Mövsumi səciyyəli qadın geyimlərindən başlıcası kürdü (eşmək) idi. Adətən onu məxmər, ayılduz, bafta, tirmə və b. parçalardan tikir, bəzən də yaxşı aşılannmış dəridən, xəzi içəriyə olmaqla hazırlayırdılar. Bu zaman kürdü astarlı tikilirdi. Azərbaycanda tünd sarı rəngli dəridən hazırlanmış və üzəri eyni rəng ipək sapla naxışlanmış Xorasan kürdüsünə böyük üstünlük veriliirdi [16, 7]. Parçadan hazırlanan kürdülər isə yerli bazarlardan satınalma yolu ilə əldə edilirdi. Adətən qolsuz, bəzən də yarımqol tikilən kürdünün (eşməyin) ətəyinə, çarpiq yerinə, yaxa və qol kəsiklərinin ətrafına xəz qoyulurdu. Kürdü yarımqol tikildikdə eşmək adlanırdı. Bəzən kürdünün sırtlı formasında da tikirdilər. Onun üçün parçanın üstünə yun döşənir, astar tikilir və ətraflara xəz qoyularaq sırımırdı. Xəzin ətrafı isə bafiyaya tutulurdu. Qarabağ kürdüsü bədənə kip yapışıq, qolsuz tikilir, xəz və baftadan başqa

heç bir bəzəyi olmurdu. Gəncədə isə dəridən hazırlanan kürdünün qollarına və kənar tikilşlərinə əlavə xəz qoyulmurdu. Dirsəyə qədər qolu olan kürdü (eşmək) yaxası açıq olur, qoltuqaltına çapıq (peş) əlavə edilirdi [Şək. 2.9.1-2].

Muğan bölgəsində kürdünün bu növü (caqlı) adlanırdı. «Gövdəsi iki hissədən biçilən yəlin (canlığın) qabaq və arxa tərəfləri bütöv olub, ətəyi qurşağa qədər uzanırdı. Onun yaxa kəsiyi ətəyə qədər davam edərək təxminən 2-3 düymə (bu bəzən gümüşdən kəsilmiş «qoz» olardı) ilə düymələniirdi. Qırmızı və yaşıl məxmərdən, pambıq parçalardan biçilib tikilən yəlin (canlığın) qol yerinə, yaxası və ətəyinə xəz qoyulurdu» [102, 86].

Kürdü (eşmək) və katıvi (və ya katibi) adlanan qadın üst geyimləri çox böyük oxşarlıq təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda da, bir qayda olaraq, onları eyni geyim növü kimi təqdim edirlər. Lakin bununla belə Borçalı bölgəsinin katıvi qadın geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan və kürdüyə bənzəyən katıvilardan kəskin fərqlənir. Borçalının Kəpənəkçi və Qaracala kəndlərindən Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fonduna verilmiş katıvilər atmaqol və yarımqol olmaqla, hər ikisi uzunətəklidir. Maraqlıdır ki, Qaracala katıvısı «katubu» kimi verilmis, yuxarı yaxa kəsiyi istisna olmaqla qol, ətək və aşağı yaxa kəsiyi xəzlə işlənmişdir. Kəpənəkçi katıvısının isə ancaq yuxarı yaxa kəsiyi xəzə tutulmuşdur [431, 174-178]. Xatırladaq ki, Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində əhalinin istifadəsində olan katıvi növü qadın üst geyimi qolsuz tikilmiş, kürdü kimi ətəyi, qol və yaxa kəsiyi xəzə tutulmuşdur. Onu əsasən, tafta, məxmər, tirmə, bəzən də mahud və şaldan astarlı tikirdilər. Bu geyim növü Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı. Biçim üslubu və tikiliş tərzinə görə, azərbaycanlı və erməni katıvıları [382, 514] birbirinə bənzəşlər də, gürcü katıvıları onlardan kəskin surətdə fərqlənirdi. Belə ki, gürcü katıvısının uzunluğu dizə qədər çatır, eyni uzunluqda olan qollar atma olur, yaxasına dekorativ bəzək məqsədilə iri düymələr bənd edilirdi [266, 108; 382, 301].

Qadın üst geyimləri arasında çəpkənlə tipoloji oxşarlıq təşkil edən, ancaq qolunun biçiminə və ətəyinin uzunluğuna görə ondan fərqlənən küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və Qərb bölgələrində boxcalıq (bayramlıq) geyim dəstəsinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur [Şək. 2.9.3-5]. Onu varlılar xara, darayı, qanovuz, atlas, məxmər, tafta və s.-dən, yoxsullar isə ucuz pambıq parçalardan astarlı tikirdilər. Küləcənin yaxa kəsiyi oval formada biçilir, yaxası boybəyoc açıq olur və qolları, bir qayda olaraq, düzdəmə tikilərək ensiz bilərziklə tamamlandı. Bəzən bilərziksiz (məcəsis) tikilən küləcə qollarının ağzına zərli saplarla «qiy» tikilirdi. Ətəyinə gəldikdə isə, çərkəzidən fərqli olaraq, ətək xeyli uzun tikilir, dizə qədər bədəni örtürdü. İki qabaq (dös), bir arxa (kürək), iki

qol və ətəkdən ibarət biçilən küləcə, ayrı-ayrı hissələrin bir-birinə tikilməsi ilə hazırlanır, qoltuğunun altına kvadrat formalı yarıq qoyulurdu. Küləcə qurşaq yerində xırda düymə və ya çarpaz vasitəsilə bağlanırdı. Belə nahiyəsinə qədər bədəni kip tutan küləcənin uzun ətəyi gövdəyə bəzmə edilərək birləşdirildiyindən, çox vaxt əhali arasında ona «büzmə» də deyilirdi. Küləcənin bəzək elementləri olduqca zəngin idi. İmkanlı qadınlar üst tumanın ətək bəzəkləri ilə küləcənin bəzək elementlərinin hamahəng olmasına xüsusi diqqət verirdilər. Küləcənin yaxası, bel kəsikləri, ətəyi, qollarının ağzı, tikmə sənətinin o dövr üçün son nailiyyəti hesab olunan güləbatın, muncuqlu pilək, mələlə tikmə, zəncirə, bafta, sərmə, qaragöz, buta, piləkli doldurma və düzmə, örtmə və s. ilə işləndir. Bəzək elementlərinin sayının çoxluğunu, əlvanlığını, üstündə baharı xatırladan gül-çiçək təsvirlərinin zənginliyini nəzərə alaraq küləcənin «güllü» sözündən əmələ gəldiyini söyləmək mümkündür [41, 358].

Naxçıvan küləcələri qanovuzdan, tirmədən və məxmərdən tikilir, yanları və qoltuqlarının altı açıq (xiştəklili) saxlanırdı. Ətək və yaxa həşyələrini əldə səliqə ilə toxuyub oraya tikirdilər. Bu həşyələrə «zəncirə» deyilirdi. Bəzən küləcənin üstündəki güllər badam formasında olduğu üçün ona «badam küləcə» deyirdilər. İmkanlılar küləcəyə hər tərəfdə 6 ədəd olmaqla, 12 qızıl düymə qoyurdular ki, bunların da hər birinin ağırlığı 45 qrama çatırdı. Düymələrin üstü oval və naxışlı olurdu.

Bütün bu geyimlərlə yanaşı, Azərbaycan qadınları ilin soyuq vaxtlarında kürdüyə bənzəyən, lakin xəz qoyulmadan tikilən qolsuz və sırtlı-astarlı bir geyim növündən də istifadə edirdilər ki, buna Qərb bölgəsində içlik (işdik), Şəki-Zaqatala bölgəsində «döşlük», Quba-Xaçmaz bölgəsində «candon», Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələrində «cilitka», «bədənçə», «qolsuz», eləcə də «pambıqlı», «sırtlı», «canlıq» və s. deyirdilər. Astarına pambıq və ya yun döşəyib sırımıqla hazırlanan bu geyim növü köynəyin üstündən, çəpkən, arxalıq, küləcənin isə altından geyilirdi.

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq ənənəvi qadın geyim kompleksi [Şək.2.10.1-3] əsaslı dəyişikliyə məruz qalmış, fabrik istehsalı olan yerli, rus və Avropa libaslarının (kofta, kostyum, palto, plaş və s.) xalq məişətinə sürətlə daxil olması hesabına geyim fondu büsbütün yenilənmişdir. Əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni geyim növlərinə maraq milli geyimlərin məişətimizdə mühafizə olunmasına imkan verməmişdir. Bununla yanaşı, xalq arasında geniş yayılmış belə bir inama görə, vəfat etmiş ailə üzvünün paltarlarını (onlar «barata» və ya «sovxa» adlanırdı) yuyucuya (mürdəşirə) verməklə, ya da evdəmən kənar bir yerdə torpağa basdırmaqla yad (bəd) ruhları kənarlaşdırmaq mümkün idi. Zənnimizcə,

milli geyimlərimizin məişətdə heç mühafizə olunmamasına başlıca səbəb elə bu zərərli inam və adət olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan qadın geyim kompleksinin üzvi tərkib hissəsi olmuş geyimlərlə biz indi muzey salonlarında, milli rəqslərimizi ifa edən rəqqasələrin əyirlərində [311, 174-185], bayram və el şənliklərində rastlaşırıq.

2.2.1. Qadın baş geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində istifadə olunan Azərbaycanın qadın baş geyimləri öz mühafizəkarlığı ilə digər geyim növlərindən daha çox seçilir. Keçən əsrlərdə Azərbaycan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən xeyli baş geyimi növü mövcud olmuşdur. Şorq əlminədə qadınların nəinki naməhərəm yanında, hətta evdə belə başaşıq gəzməyi qəbahət hesab olunduğundan, baş geyim növlərinin çoxluğu və müxtəlifliyi də, görünür, bu mülahizələrdən irəli gəlmişdir.

Qadın baş geyimləri geymə (qoyma) və bağlama (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrup baş geyimlərinə təsək (çəpçik), çutqu, araqçın [Şək. 2.11.1], dingə; ikinci qrup baş geyimlərinə isə müxtəlif ölüclü və adlı ləçəklər, çalmalar, kələğayılar, şallar, örpəklər, eləcə də niqab, rübənd, çutquqabağı, çadra, çarşab, duvaq və s. aid idi.

Təsək (çəpçik) növü qadın baş geyimləri XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Qərb bölgələri üçün daha xarakterik olmuşdur. Qərb bölgəsində qadın təsəklərinin biçim üsulları, formasına, başa geyilmə tərzinə və parça materialına görə fərqlənən üç növü (saya, qaysava və inci təsəklər) qeydə alınmışdır [160, 57].

Saya təsək ağ və ya rəngli pambıq parçadan kəsmə biçim üsulu ilə hazırlanırdı. İki yan (qulaqcıq) və kəlləlikdən ibarət olan təsək tərs üzünə tikildikdən sonra çevrilir və tikişlər içəridə qalırdı. Təsəyi başa elə geyirdilər ki, o, həm boynun ardını, həm də qulaqların üstünü örtür, xüsusi əndazə ilə düzəldilmiş burma və birçəkləri möhkəm saxlayırdı. Başda möhkəm durması üçün təsəyin sağ qulaqcığına ucu ilğəklili qaytan (qatma) tikilir, çənanin altından keirilərk sol qulaqcığa bənd edilmiş düyməyə bağlanırdı. Başın əmgək hissəsində dayanan təsəyin «alınliğı»na müxtəlif rəngli saplarla bəzək də vurulurdu.

Saya təsəyin daha mükəmməl forması «inci» və «qaysava» adlanan üstü bəzəkli təsəklər (araqçın) idi. «İnci təsək», bir qayda olaraq, yekrəng ipək parçadan olur, yan dairəsinə və mərkəzinə «buta», «sarma», «güləbətini», «ulduz», «əşrafı» və s. bəzəklər tikilirdi. «İnci təsəy»in alın dövrəsinə üstü baftalı bəzəklərlə örtülmüş «qəfəsə» adlanan qabaqlıq tutulurdu.

«Qaysava» təsəyin də üstü müxtəlif naxışlarla «işlənirdi». Bir qayda olaraq, qırmızı və yaşıl məxmərdən tikilən «qaysava» təsəyin yanları ensiz, tərkii isə yastı olurdu. «Qaysava» təsəyi gəncələrin, xüsusilə də gəlin köçən qızların geyim dəstində tez-tez təsadüf etmək olardı. Buna görə də belə təsəyin qız üçün gələn nişan boğçası içərisində olması vacib şərt sayılırdı. «Qaysava» təsək müxtəlif asma və tikmə bəzəklərlə zəngin olurdu. Adətən, dingəyə bağlanan üzəri gümüş, bəzən də qızıl pullu bəzək bu təsəyin də qabağına bənd edilirdi. Hərəkət və rəqs zamanı bu bəzəklər, həmçinin saç höriyünün uclarına bənd edilən qumroylar (zınqırov) xoşahəng cingiltili səslər yaradırdı [160, 57]. Şəki-Zaqatala bölgəsində saya təsəyin bir variantı «düy-məçə» adlanan baş geyimi olmuşdur [Şək. 2.11.2-4]. Lakin saya təsəkdən fərqli olaraq, onun arxa hissəsi əlvan naxışlarla bəzədilir, boğazın altından keçən ucu qozalı gümüş zəncir əks tərəfdə gümüş pul-düy-məyə bağlanırdı. Zəncirin də üzərinə gümüş pullar düzmək dəb idi. «Düy-məçə» növü qadın baş geyimləri Dağıstan və İranda da geniş yayılmışdı [306, 87-88].

Şirvan təsəkləri (araqçın) saya və ya nadir hallarda güllü parçalardan, «baş paltar» təsəkləri isə bahalı şax parçalardan, xüsusilə qırmızı və yaşıl məxmərdən tikilirdi. Saçların «cığa» və «birçəyi» üstündə telbasan rolunu oynayan «təsəyin üzərində simmetrik vəziyyətdə 4 ədəd buta, onun mərkəzinə isə «ulduz» və «əşrafı» tikilir, yanları müxtəlif rəngli ipək sapla «badamı» və «təsbəhi» tikişlərlə bəzədilirdi» [106, 92-93].

Muğan qadınları məxmər və tirmədən tikilmiş, alçaq, girdə, qabağı baftalı və sərməli araqçın geyirdilər. Bəzən kartondan özlü düzəldir, üstünə məxmər və ya ipək parça çəkir, onun də üzərinə bəliqbəli adlanan gümüş pərkəklər düzərək araqçın hazırlayırdılar. Araçqın bəzəklərində güləbətini naxışlardan da istifadə edilirdi [102, 87].

Naxçıvan bölgəsində «aygün», «ulduz», «buta», «qönçəçiçək», «zəncirə» və s. bəzəklər salınmış araqçınlara üstünlük verilir. Bundan başqa, incə ilə rəngbərəng saplardan salınmış tikmə zərli naxışlardan «bababörkü» (çobanyastığına bənzər), yanlara salınan və tərsinə toxunma üsulu ilə başa gələn naxışlardan «merişka», eləcə də pilək düzgüsü araqçın bəzəklərində geniş istifadə olunurdu. Araçqın başda çəngəlli çənəbənd vasitəsilə saxlayırdılar. Varlılarda büsbütün qızıdan olan belə çəngəlli çənəbənd imkansız ailələrdə ucuna mis çəngəl bağlanmış qaytandan ibarət hazırlanırdı. Naxçıvan qadınları araqçının üstündə «bağdadı kələğay» salırdılar.

Araqçın Orta Asiya xalqları arasında [425, 344-351] və Türkiyədə də [349, 119] geniş yayılmışdır. O.A.Suxareva Orta Asiya xalqlarına məxsus beş müxtəlif araqçın növünün olduğunu göstərərək onların tam etnoqrafik təsvirini verməmiş, yayılma arealını müəyyənləşdirmişdir [425, 344-351].

Geymə (qoyma) növlü qadın baş geyimlərindən biri də «çutqu» idi. Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində geniş yayılmış bu geyim növü qadının saçlarını və hörüklərini içərisinə qabqardığı ayağı açıq torbanı xatırladır, həm gigiyenik, həm də əməli mahiyyət daşımaqla, qadın görünüşünə xüsusi gözəllik verirdi. Başa çutqu olduğunda, təsək qoyulmazdı. Çutqunun həm gündəlik, həm də bayramlıq növləri olurdu. Düzbucaqlı formada biçilib tikilən çutqunun eni 20-30 sm, uzunluğu isə 50-60 sm olurdu. Astarlı tikilən çutqunun başa geyilən hissədə tikişi 15-18 sm ölçüdə açıq saxlanılırdı ki, geymək asan olsun. Ayaq hissəsi saçaqlı (pürçümlü) hazırlanırdı, baş hissədə isə kəməçklərinə qotazlı qaytan bağlanırdı. Bir qayda olaraq, saçlara (hörüklərə) geyilən çutqunun qaytanları ya boğazın altında, ya da alında bağlanırdı. Alının üstündə çutqunun görünüşünə «çutquqabağı» tutulurdu. Adətən, çutquqabağı məxmər və tafta ilə, eləcə də gümüş və qızıl kəsmə bəzəklərlə işlənirdi. Bayramlıq qadın çutqusuna bahalı ipək parçalardan hazırlanırdı, rəng parlaqlığı ilə (qırmızı, yaşıl, sarı, göy və s.) seçilirdi. Şəki etnoqrafik bölgəsində, eləcə də Qax rayonunun azərbaycanlı və saxur əhalisi arasında qadın çutqusuna «tülü» adı ilə məlum idi [309, 97]. Çutqunun özü və çutquqabağının bəzək elementləri görünsün deyə, çox zaman onun üstündən zərif işləməli cuna (püstümarı cuna, misqalı cuna) çəkər, tor örpək örtər və ya narın toxumalı kələğayı bağlayırdılar.

Geymə (qoyma) növlü qadın baş geyimlərinin digər bir qismini də mü-rəkkəb quruluşlu «dingə» və «çalma»lar təşkil edirdi. Naxçıvan, Şirvan və Qərbi bölgələrində qadın geyimində daxil edilən dingə söyüd və ya tənək çubuqlarından hörülmüş «çənbər» adlanan dingə səbətinin üzərinə şal sarımaqla qurulurdu [Şək. 2.12.1-2]. Başda möhkəm dayanması və əndazəsinin pozulmaması üçün adətən dingəyə qızıl qarmaq bənd edər, üstündən isə örpəkli bağlayırdılar. Etnoqraf Ə.Ə.İzmaylova dingənin «qəmzə» adlanan bir və ya bir neçə ipək yaylıqdan sarıdığındı qeyd edir [305, 78].

Naxçıvanda, xüsusilə də Ordubad bölgəsində qadınların geydikləri belə baş geyimi – «kərkə», ahi qadınların geydikləri isə daha arxalı baş geyimi hesab olunan «dingə» adlanırdı [308, 85]. Kərkə qaytanlarla və kəsmə metal lövhələrlə bəzədilirdi. Dingənin üzərinə vurulan bəzəklər və zینət şeyləri onun sahibinin maddi vəziyyətini aydın əks etdirirdi. Yoxsul və ortabənd ailədən olan qadınların dingəyə vurduqları bəzəklər üzəri gümüş pullu «tetir» və «qabaqlıq»dan, həmçinin tunc qarmaqdan ibarət olurdu. Varlılarda isə bütün bunları qızıldan, az miqdarda isə gümüşdən hazırlanmış zینət şeyləri (pörək, aypörək və s.) tamamlayırdı. Şirvan bölgəsində dingə digər bölgələrdən fərqli olaraq çubuqlardan deyil, birbaşa baş şalını dingə səbəti formasında bağlamaqla qurulurdu. Dingə bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik baş geyimi olmuşdur.

Dingədən fərqli olaraq, çalma başa təsək qoyulduqdan sonra onun üstündən bağlanırdı [Şək. 2.12.3-4]. Çalmanı başa müxtəlif üsullarla bağlayırdılar. L.F.Boqdanov Şərq ölkələrində bir-birindən rənginə, materialına, bağlanma tərzinə görə fərqlənən qadın və kişi çalmalarının (ammamə) minə yaxın forması olduğunu qeyd edir [219, 75]. O.A.Suxareva isə çalmanın əksər Orta Asiya xalqları (özbək, tacik, qaraxalpaq, qazax, qırğız, hatta belgəli arəb və yəhudilər) arasında da məlum olduğunu təsdiqləyir [425, 304-305, 325-328]. Adətən ipək yaylıq qıyqac (üçkünc) edərək başa salır, sonra onun qulaqlarını: sağ qulağı sol çiyin, sol qulağı isə sağ çiyin üstündən asırmaqla, boyunca arxasında çarpazlayıb qabağa gətirir və yenidən çənənin altında çalkeçir etdikdən sonra boynun arxasında düyünləyirdilər. Çalma bağlamağın digər bir üsulunda isə başa salınmış yaylığın uclarını boğazın altında çalkeçir etdikdən sonra bir ucunu sinə üstünə sərbəst buraxır, digər ucunu isə boyuna dolaylay kürəyə atırdılar. Çox vaxt çalmanın sərbəst ucunu yaşmaq rolunu oynayırdı. Çalmanı başda möhkəm saxlamaq və yarasızlıq görünməsinə təmin etmək üçün, bir qayda olaraq, ərli qadınlar onun üstündən qarmaq vururdular. Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Qarabağ, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan və s.) çalmanı başda saxlamaq üçün onun üstündən başın dairəsi boyunca kiçik ləçək bağlamaq da adət idi. Dərbənd azərbaycanlıları arasında «burma» adlanan çalma, bütün etnoqrafik bölgələrimiz üçün xarakterik olan qadın baş geyimi olmuşdur. Gənc qadınlar çalmanın üstündən «herat», «hələbi», «qonşuçatlanan», «gülvəngi», «bağdatı» və s. kimi ölvən rəngli kələğayı bağlayırdılar. Yaşlı qadınlar isə tünd rəngli çalmaya üstünlük verirdilər.

Azərbaycan qadınlarının örtmə (bağlama) baş geyimlərinin bir qismini kələğayı təşkil edirdi [Şək. 2.11.5-6]. Burada yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli kələğayılar daha geniş yayılmışdı. Həm yerli kустar istehsalına məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Başqal kələğayıları, həm də gətirilən kələğayılar («qonşuçatlanan», «saçaqlı kələğayı», «bağdatı», «herat», «hələbi» və s.) varlı qadınlarının gündəlik geyimində, yoxsulların isə bayramlıq (boxçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu. Adətən, təsəyin üstündən örtülən kələğayını başa bağlamaq üçün onu diaqonal boyunca qıyqac edir, uclarından birini sinə üstünə sərbəst buraxıb, digər ucunu sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atırdılar. Kələğayının kürəyə atılan qanadından yaşmaq kimi də istifadə edilirdi.

Qadın baş geyimləri içərisində kустar üsulla toxunan və fabrik istehsalı olan örpəklər də məxsusi yer tuturdu. Şirvanda belə örpəklərin «sərəndaz», «naz-nazi», «hələlə», «xaralı», «alafə», «bənərgə», Lənkəran-Astara bölgəsində «Qaragilə», «paxlava», «Yusif-Züleyxa», «Zəkiyyə»; Quba-Xaçmaz

da «Zəkəriyyə»; Naxçıvanda isə «toksin», «zərli örpək», «baftalı örpək», «Bağdatı örpək» və s. kimi növləri geniş istifadədə olmuşdur [Şək. 2.13].

Bəzən başa təsək qoyulandan sonra onun üstündən ləçək (çəki) adlanan kiçik yaylıq bağlayırdılar. Ən geniş yayılmış ləçək bağlama və ya baş çəkmə üsulu bundan ibarət idi ki, başa qıyqaları (üçkünc) salınmış yaylıq ucları çənənin altında çəkicir edilərkən boynun arxasında düyünlənirdi. Digər bir baş çəkmə üsulunda isə çəkinin (ləçəyin) ucları boynun arxasında bir dəfə düyünlənəndən sonra uclarını qulaqların üstündən götürüb alında düyünləyirdilər. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX əsrdə Azərbaycan bölgələrində qadın ləçəklərinin müxtəlif növlərindən (qaşbənd, qıyqac, çikila, xınabənd, pelandı, qıymaçə, qadar və s.) istifadə olunurdu.

Mövsumdən asılı olaraq istifadə olunan qadın baş şalı (şaddə) kустar üsulla yerli karxanalarda toxunurdu. Kvadratşəkilli toxunan şəddənin kənarları, adətən saçaqlı olurdu. 1882-ci ildə «Qafqaz» qəzetində (№ 310) dərc olunan bir məlumatda XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında 500 ədəd qədr yun şal toxunduğu qeyd olunurdu. Onu soyuq havalarda evdən çıxarkən başa örtürdülər. Bundan başqa, dağ kəndlərində yaşayan əhaliyə dəvə yunundan toxunmuş baş şalı da yaxşı tanışı idi. Lakin o, bəhə qiymətləndirildiyindən, geniş yayılmamışdı. Azərbaycanda istehsal olunmayan belə baş şalını bazarlarla sıx əlaqə saxlayan varlıların qadınları örtürdü.

XIX əsrdə qadınların geyim dəstində çadra da mühüm yer tuturdu [Şək. 2.14.3-4]. Evdən çıxarkən geyilən çadra bədəni topuğa qədər bürüyürdü. Abşeron, Muğan, Talış və Naxçıvan bölgələrinin kəndləri istisna olmaqla, çadra kəndli məişəti üçün o qədər də xarakterik deyildi. Kiçik Qafqazın şimal-şərq və mərkəzi bölgələrinin əhali arasında mövcud olan qaydaya görə, ərə gedən qızı, müəyyən müddət keçdikdən sonra, ərə ilə birgə ata ocağına qonaq çağıranda ata tərəfindən ona çadra bağışlanırdı. Buna görə də, nişanlı qıza göndərilən toy-nişan hədiyyələri arasında heç vaxt qadralıq parça qoyulmazdı [329, 146-147; 328, 58]. Kəndli qadınlar əsasən baş şalının boyuna dolanan qanadı ilə ağız və burunun ucuna yaşmaq alırdılar. Muğan bölgəsində bu məqsədlə boyuna, dörd qatlıb dolanan ayrıca şaldan da istifadə edilirdi.

Etnik mənsəbiyyətin, etnik düşüncə tərzinin və Şərq xalqlarına məxsus ailə məişətinin formalaşdığı, eləcə də müsəlman şəriət normalarının qoyduğu qadağaların təyinatı XIX əsr Azərbaycanında yaşmaq, çadra və çarşab qadın hüquqsuzluğunun təsdiqi demək idi. Yəni «yaşmaq qadının ağzının bağlanması elə bir daimi xatırlatma əlaməti idi ki, qadın kişi ilə danışmaq hüququna malik deyildir. Çadra ilə qadının üzünü örtməsi isə elə bir daimi xatırlatma əlaməti idi ki, qadını naməhrəm kişi görməməlidir» [195, 119].

Biçim tərzinə və tikili texnikasına görə Azərbaycanda çarşabın iki forması – (yarım dairəvi-oval və düzbucaqlı) geniş yayılmışdır. Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələri üçün xarakterik olan yarım dairəvi-oval çarşab başa salındıqdan sonra boğazın altından keçirilən qaytanla bağlanırdı. Ordubad bölgəsində belə çarşab – «yapıncı çarşab» adı ilə məlum idi. Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Naxçıvan, xüsusilə Ordubad etnoqrafik bölgələrində düzbucaqlı biçimli çarşaba üstünlük verilirdi. Ordubadda əsasən düzbucaqlı biçimli «məfrəş çarşab»lar daha çox istifadədə olmuşdur. Xalq arasında onlar «qutu çarşab», «madam məfrəş» və «keci məfrəş» kimi tanınırdı. Madam məfrəşin yanlarına mənqulə, zəncirə və güləbətin düzülürdü. İkiqat hazırlanan bu məfrəşin orta tərəfindən güləbətin bəndləri olurdu. (Yerliyi palıdı, xırda kvadratları qara rəngdə olan madam məfrəşin bir nümunəsi Ordubad rayonu, Vənon kənd sakinii 75 yaşlı Xəlilə Məmmədali qızı Muradovanın şəxsi geyim kolleksiyasında indi də saxlanılır).

Keci məfrəşin isə yerliyi qara və göy, üstünün damaları ağ kvadrat və rombşəkilli olurdu. Onu, bir qayda olaraq, yaşlı qadınlar örtürdülər. Adətən, mərhumu son mənzilə yola salanda da onu keci məfrəşə bükürdülər.

Qadın çarşabının rənginə görə onun sahibinin yaşını, sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyənəlmək mümkün idi. Belə ki, cavan yaşlı qadınlar ağ (bəyaz), ahi-yaşlılar isə tünd rəngli çarşaba üstünlük verirdilər [Şək. 2.14.1-2]. Hələ XV əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş İspaniya elçisi Klavixo öz gündəliyində yazırdı ki, Təbriz dükənlərində satılan ətir və boyaları almaq üçün gənc qadınlar özləri gəlirlər. Onlar başdan-ayağa kimi ağ örtüyə bürünmüş şəkildə və gözlərini örtərək yeriyirlər [22, 177-178].

XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq rübənd, niqab, tor, tül və s. üz örtükləri kimi, çarşab və çadra da qadın geyim dəsti tərkibindən çıxmışdır. Lakin bununla belə Abşeron və Naxçıvan bölgəsi kəndlərində yaşlı qadınların hələ də çadra örtməsinə təsadüf olunmaqdadır.

2.2.2. Qadın ayaq geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının ənənəvi ayaq geyimləri corab, badiş, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nələyin, məst, dəbanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kolik və s.-dən ibarət olmuşdur.

Qış aylarında ayaq geyimləri çərisində yundan toxunma corabları əsas yer tuturdu [Şək.2.15.1]. Adətən, onu sayə (rezinli) və bazekli (rezinsiz) toxuyurdular. Sayə corabların boğaz hissəsində 7-8 sm enində rezin toxunurdu. Bunun üçün ilmələri «sülü» adlanan dörd ədəd corab milinə düzür, sərbəst

qalan beşinci sülü ilə toxunma aparılırdı. Hər dəfə ilmələrin bir cərgəsi toxunub başa çatdıqda sülülərdən biri sərbəst qalırdı. Rezin hissə qurtarıldıqdan sonra ilmələr tərsinə deyil, avandına düzülür və toxuma qurtarana qədər bu payda ilə davam etdirilirdi. Corabın ölçüsü hər kəsin ayağının üstündə gəzəyər təyin edilirdi.

Bəzəklə corablarda isə rezin toxunmur, hörmə işi rəngli iplər vasitəsilə aparılırdı. Azərbaycan qadınları coraba bəzək vurmaq işində mahir idilər. Əhali arasında «taxta-müjə», «ərsin», «alamuncuq», «qarğağzı», «qoçbuy-nuzu», «güllü-xəmsə», «dəhrəburnu», «cəhrəpəri», «gəldirgə», «zəncir», «göl», «quyrum» və s. kimi həndəsi, bitki və xalça ornamentləri olan corablar daha çox yayılmışdı. «Dəhrəburnu» naxışlı corabı toxumaq üçün gülləri (ilmələri) yan-yana düzür, ilmənin birindən o birinə «sındıra-sındıra» keçməklə hörmə işini davam etdirirdilər. Bəzəklə corabların boğazında adətən, 30-40 sm uzunluğunda yun ip saxlanırdı ki, bununla corabı baldıra bağlayırdılar. Üzərində xalça ornamentləri salınmış bəzəklə corablar Qarabağda «gəbə corab», Astara bölgəsində isə «şal corab» adlanırdı. Qış corabları bəzən dize qədər, əksər hallarda isə dizdən bir qarış aşağıyadək toxunurdu. Azərbaycanın Qərb bölgəsi, Gəncəbasar, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Naxçıvan və b. bölgələrində corab toxuculuğu xarakterik olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsində boyanmış ipək saplardan toxunan əlvan naxışlı «keci corablar» da geyilirdi. Adətən belə corabları ya qız evinin adamları, bəzən də nişanlı qızın özü bəy, onun sağdışı və soldışı üçün toxuyurdu. Belə corablar yüksək zövqlə toxunar, uzunboğaz olar, tamam naxışlarla bəzədilərdi. Yalnız toy günü geyilən belə corablar toydan sonra da uzun müddət yadigar kimi saxlanar, qıyılıb geyilməzdi.

Ənənəvi ayaq geyimlərindən biri də badış idi [Şək. 2.15.4]. O, ayaqlığı olmayan corab kimi toxunur, topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qatma ilə baldıra bağlanırdı. Badışı həm qadınlar, həm də kişilər geyirdilər. Əsasən köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali arasında bu geyim növü daha geniş yayılmışdı. Qadınlar dağ və aran köçü zamanı at mindiklərindən, həm soyuqdan qorunmaq, həm də sərbəst hərəkət etmək üçün taylı tumanın balaqlarını badışın içərisinə yığirdilər.

Ev şəraitində Şirvan, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgəsinin azərbaycanlı, tat və ləzgi qadınları «şətəl» adlanan gödəkboğaz, hörmə (toxunma) ayaqqabı geyirdilər. Qalın yun iplərdən toxunan belə ayaq geyiminin altına keçədən və ya aşılınmış dəridən altlıq salınırdı. Qalın pəncəli şətəlin burnu şiş olub, yuxarı qatlanmış formada toxunurdu.

XIX əsrdə daha xarakterik qadın ayaq geyimi növü başmaq olmuşdur [Şək. 2.15.3,5]. Arxası açıq, hündür dabanlı, pəncə üstü müxtəlif rəngli müşkü və tumacdan, altlığı isə aşılınmış göndən hazırlanan qadın başmaqları «zənanənə», «miyanənə» və «qız başmağı» olmaqla üç ölçüdə tikilir. Sifarişdən asılı olaraq yüksək zövq ilə bəzədilirdi. Uc hissəsi yuxarı qatlanmış formada tikilən belə başmaqlar, ayaqda gözəl görünsün deyə, əlvan saplarla və ya qızılı simlərlə tikilir, daban oturaçağına əlvan parçalardan «döşmə» qoyulurdu. Varlılarda başmağın daban döşəməsi gümüşdən və ya qızıldan kəsilən lövhəyə tutulur, ətrafına bəzəklər (naxışlar) salınırdı. Başmağın pəncə üstü qalın parçadan (məxmərdən) tikildikdə, onun üzərini güləbatın tikmə ilə bəzəyirdilər. Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəki və Naxçıvan (Ordubad) kimi iri sənətkarlıq mərkəzləri başmaq hazırlanmasında məşurlaşmışdılar.

Azərbaycan şəhərlərində başmaq ustalarının say göstəricisi də bu sənət sahəsinin inkişafını təsdiqləyir. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan şəhərlərində 327 başmaqçı işləyirdisə, əsrin ortalarında onların sayı 579 nəfərə çatmışdı. Başmaqçılığın Şamaxı mərkəzində bu dövrdə 227, Nuxa (Şəki) mərkəzində isə 147 nəfər başmaqçı işləyirdi [423, 108]. Səriştəli başmaq ustalarının hazırladığı başmaqlar çox zaman istehsal olunduğu sənət mərkəzinin adı ilə tanınırdı: Gəncə başmağı, Qala başmağı, Ordubad başmağı, Şirvan başmağı və s. Naxçıvanda mövcud olan üç bazar meydanından biri məhz «Başmaqçı meydanı» adlanırdı. Ordubadın yaşlı sakinləri indi də başmaqçı Ələkbərin yüksək zövqlə hazırladığı qadın başmaqlarını (çəpşi başmaq) yaxşı xatırlayırlar. İmkanlı ailələr «sağrı başmağı» daha çox üstünlük verirdilər.

Naxçıvan və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan qadın ayaq geyimlərindən biri də «quşkeçən» idi. Onun dabanı çox hündür olduğuna görə, belə adlandırılırdı. Naxçıvan quşkeçənləri zərif aşılınmış dəridən üzünür, üstünə muncuq düzülür, qatma (qaytan) ilə bağlanır, burun hissəsi enli olurdu.

El şənliklərində, toylarda dikdaban (quşkeçən) geyən qızlara gözəlti axtaran oğlanlar tərəfindən müştəri gözü ilə baxılırdı. Naxçıvan toylarında oxunan el mahnılarının birində deyilirdi:

Gəl gedək beləsinə,
Sarvanlar məhləsinə.
Axtarıb tapammasaq,
Od vuraq məhləsinə.
Ay sarı yalxq, sarı kofta, badamı çittuman,
Yandırb yaxır adamı dikdaban.

Adətən, quşkeçən ayaqqabıları nişanlı qızlara bayram və toy hədiyyəsi kimi aparırdılar. Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycanda gəlin köçməli olan hər bir nişanlı qıza oğlan evi tərəfindən göndərilən nişan (toy) libası içərisində bir neçə cüt başmağın, uzunboğaz çəkmə və quşkeçən olması vacib hesab olunurdu. Qeyd etmək maraqlıdır ki, hazırda gəlin üçün nişan sovqatı aparən zaman onun içərisinə ayaqqabı qoyulmur. Xalq inamına görə ayaqqabı «darlıq», «sıxıntı» və s. kimi mənalandırılır.

Qərbi bölgəsində quşkeçən uzunboğaz və yarımboğaz, hündürdabanlı çəkmə növünə deyilirdi. Belə çəkmələrin üstü bəzən safyandan, bəzən də tunc və meşindən tikilir, müxtəlif tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Əhali arasında Şirvanın «qaytarmaburun», Gəncəbasarın isə yanları hörmə rezinli, xrom və ya adi aşılanmış göndən tikilmiş alçaqqabanlı, uzunboğaz çəkmələri geniş istifadədə olmuşdur [Şək. 2.15.2]. Bir qayda olaraq, boğazlığı qırmızı, ayaqlığı isə yaşıl, qara, göy rəngli dəridən hazırlanan belə ayaq geyimi özünün formasına, materialına, tikilmə tərzinə görə Kazan tatarları arasında «içeki» adı ilə məşhur olan dabanlı, üstü tikmə naxışlarla bəzədilmiş qadın çəkmələri ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi [241, 258].

Təsərrüfat işləri zamanı qadınlar corab və badişın üstündən çarqı da geyirdilər. Qadın və kişi çarqlarının tikilmə tərzində materialı arasında heç bir fərq olmasa da, qadın çarqı ölçüsünün kiçikliyinə görə seçilirdi. (Çarqı haqqında «Kişi ayaq geyimləri» bölməsində ətraflı məlumat verilir).

Ev şəraitində geyilən ayaqqabılar içərisində nicbətən yumşaq dəridən hazırlanan «məst» yüngül geyim növü olub, başlıca olaraq qara, qırmızı, tünd göy, yaşıl rəngli safyandan və tuncdan dabanızsız tikilirdi. «Çüst» isə həm kənd, həm də şəhər qadınlarının başmağa nisbətən daha çox üstünlük verdikləri ayaq geyimi idi. Onun altı aşılanmış göndən, üstü isə müşkü və tuncdan hazırlanırdı. Çüst, bəhs olunan dövrdə həm qadın, həm də kişi ayaq geyimi olmuşdur.

Şəhərli qadınlar ev şəraitində daha çox nələyin və kəlik geyməyə üstünlük verirdilər. Digər ayaqqabı növlərindən fərqli olaraq, nələyin və kəliyin dabanı yastı olub, ev işləri görərkən daha rahat hesab edilirdi. İlin isti mövsümlərində imkanlı qadınlar həyatın eşik (məişət) bölməsində ev işləri görərkən çox zaman ayaqlarına köhnəlmiş ayaqqabılardan dabanını kəsməklə dəvəldənilən «şap-şap», «sürütmə», «çəkələk» və s. geyir, toxunma yun corabın altına keçə və ya dəri tikib ayaqqabı dəvəldənilər (şətal) istifadə edirdilər. Əksər hallarda isə ayaqalın gəzməyə üstünlük verilir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin güclənməsi, əmtə istehsalının artması, əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin nisbətən yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq qadın ayaq

geyimlərində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Fabriklə istehsalı mallarının xalq məişətinə kütləvi surətdə daxil olması, Rusiya və digər Şərqi ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin genişlənməsi əhalinin ayaq geyimlərində tufli, səndəl, qaloz və b. geyim növlərinin üstün yer tutmasını zəruri etmişdir.

2.3. Kişi geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikiliş texnikasına görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşımaqla, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxaqlıq, içlik (canlıq, ciltqa, pambıqlı) çuxa, kürk, yapıncı, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət idi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzası Salahlı kəndi əhalisinin kişi geyimlərində bəhs edilən B. Veniaminov yazırdı ki, onlar çit və ağdan tikilmiş köynək, onun üstündən ipək və yun arxalıq (kəmər və xəncərlə birlikdə), yun və mahud çuxa, yun başlıq və mahuddan tikilmiş şalvar, qoyun dərisindən papaq, başmaq, kürk və yapıncı geyirlər [235, 107]. Bu geyimlər gündəlik (iş paltarları) [Şək. 2.20; Şək. 2.21] və boğçalıq (xeyir-şər paltarları) [Şək. 2.22] olmaqla iki dastdan ibarət hazırlanırdı. Boğçalıq paltarlar qiymətli parçalardan tikilir, geyim elementlərinin çoxluğuna, təzəliyinə və s. görə gündəlik geyimlərdən fərqlənirdi. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan etnoqrafiyası elmində ilk dəfə olaraq xalq geyimlərimizin, qeyri-dəqiq olsa da, təsnifatını verən görkəmli maarifçi-alim H.B. Zərdabi olmuşdur. O, azərbaycanlıların geyim dastlarının «alt paltarını», «uşaq paltarını», «səfər paltarını» və «yuxu və yatacaq paltarından» ibarət hazırladığını göstərir [175, 444-453; 276, 19-20].

Kişi geyimləri həmçinin, əhalinin sinfi mənsəbiyyətindən, sosial vəziyyətdən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən və s. asılı olaraq da bir-birindən fərqlənirdi. Buna işarə edən B.F. Adler yazırdı ki, şəxsin cəmiyyətdəki sosial vəziyyəti geyimlərdə öz əksini tapan xüsusi tələblərlə məşayiət olunurdu. Belə ki, ovçu libası tacir libasına az bənzəyirdi: din xadiminin, şamanın, monaxın geyimləri öz biçim üsuluna və rənginə görə müxtəlif olurdu. Böyüklərin, uşaqların və qocaların da geyimləri eyni olmayıb, şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyinə və yaş xüsusiyyətlərinin tələblərinə ödəməli idi [190, 76-80]. İqlim şəraiti Azərbaycanda mövsümi səciyyəli kişi geyimlərinin (kürk, başlıq, yun corab, yapıncı, ayaq salı və s.), sosial mənsəbiyyət isə din xadimlərinin geyimlərinin (əba, qəba, cübbə, əmmamə, çəltarı və s.) formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ənənəvi kişi alt paltarları alt köynəyi və dizlikdən (kişi tumanı) ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində fabrik istehsalı olan parçaların kəndli məişətinə kütləvi surətdə daxil olduğu zamanadək ayrıca alt və üst köynəyi olmamışdır. Adətən, köhnəmiş yamaqlı köynəklər altıdan, təzə və bahalı parçalardan tikilən köynəklər isə üstədən geyilərdi. Necə geyilməsindən (altıdan və ya üstədən) asılı olmayaraq, hər iki köynəyin biçim üsulu və tikij texnikası eynilik təşkil edirdi.

Kişi alt köynəyi bez, qalın ağ, midqal, batist (patsğa), humayun ağı, Tağiyev çiti, satin və s. parçalardan tikilirdi. Tuniki və ya kəsmə üsulla biçilən belə alt köynəyin Azərbaycan da «düzyaxa» forması dəbdə olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi, düzyaxa köynəyin yaxası düz biçimli olurdu. Onu tikmək üçün parçanı iki qatlayıb ortadan qövsvari boyun kəsiyi və düzünə yaxa kəsiyi açırıldı. Gövdə, yaxa və qollardan biçilən alt köynəyi tərs üzünə tikilərək hissələr bir-birinə birləşdirilir və avand üzünə çevrilirdi. Tikij prosesində müxtəlif tikij növlərindən («kökmə» və ya «kökatma», «basdırma» və ya «qıraqbasma», «xırdasıraq», «közəmə» və s.) istifadə edilirdi. Adətən, düzyaxa köynəyin qolları bilərziksiz (məcəsis) tikilirdi. Maraqlıdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında yaşayan cavan azərbaycanlı kişilərin alt köynəklərinin qolları bilərzikli tikilmişdir [3, 73]. Ensiz parçalardan tikilmiş köynəyin qollarının altına, bir qayda olaraq, xıştək (qoltuqaltı) qoyulur, ələyinin yanlarında isə 10-12 sm ölçüdə çapıq saxlanılırdı. Yeniyetmələrin və nişanlı oğlanların alt köynəyinin boyunluğu və yaxa kəsiyi müxtəlif motivli tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Köynəyin yaxası ilgək-düymə, bəzən də rəngli ip-qaytanla bağlanırdı.

Kişi alt paltarının digər bir elementi də dizlik idi [Şək. 2.16.4]. Onu midqal, bez, çit, batist və s. parçalardan tikirdilər. Biçim üsuluna görə şalvara bənzərsə də, şalvardan fərqli olaraq dizlik bədənə dizi qədər kipi tuturdu. Onu, bir qayda olaraq, iki balaq, niyə və miyançadan (tuman ağı) ibarət dörd hissəni bir-birinə tikməklə hazırlayırdılar. Dizliyin qabağı bütöv olur, bel yerinə tumanbağı keçirmək üçün niyə qoyulurdu. Qabağı bütöv olduğuna görə, dizliyi hər iki üzünə (arxasını qabağa və ya əksinə) geymək mümkün idi. Bunun üçün niyənin qabaq və arxa tərəfində tumanbağı keçirmək üçün yarıq saxlanırdı. Dizliyin balaqları paça yerinə kvadrat biçimli miyança (xıştək, narvan, tuman ağı) vasitəsilə birləşdirilirdi.

Forma müxtəlifliyi, parça materiallarının çeşidi, rəng çalarlarının əlvanlığı, eləcə də azərbaycanlı kişilərin peşə, zümrə (sosial təbəqə) və yaş mənsəbiyyəti üst geyimlərində daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində kişi üst paltarları bəldə saxlanan və çiyinə geyi-

lən olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa şalvar, ikinci qrupa isə üst köynəyi, içlik, arxalıq, çuxa, kürk, yarpıcı və s. daxil idi.

Şalvarı yoxsullar yer hanasında toxunmuş «qılıcı şal»dan, Şirvan şalından (Zarat şalı, Əlvənd şalı), satınalma ləzgi şalından; varlılar isə mahuddan, məndulodən, diaqonaldan və yekrəng ipək parçalardan tikdirirdilər [Şək. 2.16.5]. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış «xəşmə şalvar» zərif parçadan hazırlanırdı və əyində qəşəng görüldüyü üçün xalq yaradıcılığında tez-tez tərənnüm olunurdu:

Araz qırağında vardı talvarım,
Evdə göy çuxam var, xəşmə şalvarım.

Özünün biçim üsuluna və tikij texnikasına görə dizliklə eyniyyət təşkil edən şalvar ondan balaqlarının uzun (topuğa qədər) və nisbətən enli olması ilə fərqlənirdi. Belə şalvarın qabağı bütöv olmaqla bəzən ciblə də təchiz edilirdi. Qara, yaşıl, bənövşə, qırmızı mahuddan, şaldan və ipəkdən tikilən belə şalvarlar əhali arasında «nifəli şalvar» və ya «musurmanı şalvar» kimi məşhur idi. Varlıların geydiyi qabağı yarıq şalvar «urusu şalvar» adlanırdı.

«Musurmanı şalvar»ın bel yerinə niyə tikilərək oraya tumanbağı keçirilirdi. Tumanbağının uclarında qızıl və gümüşü güləbətın sapdan toxunmuş yaraşıqlı qotazları olurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda tumanbağı toxuyan dəzgahın qalıqlarının tapılması [204, 68; 7. 83; 56. 6-7] burada əhalinin çox qədimlərdən nifəli şalvardan istifadə etdiyini təsdiqləyir. Qaba şaldan tikilmiş şalvarların paça yerinə «ağ» və ya «şalvar ağ» (narvan, miyança) tikilir, yun parça bədənə sürtməsin deyər, pambıq parçalardan astar qoyulurdu. «Musurmanı şalvar»ın ayağı (balağı) topuğun üstündə 10-12 sm ölçüdə çapıqla tamamlanırdı. Buraya rəngli ip-qaytan tikilirdi. Ümumilikdə isə, şalvarın balağı ayağa geyilən ayaqqabının növündən asılı olaraq ya ayaqqabının boğazlığına qabqarılır, ya da onun üstündə qalırdı. Zümrə mənsəbiyyəti və peşə yönümü müxtəlif olan əhali arasında şalvar balağının hansı qaydada qalmasında fərqli xüsusiyyətlər vardı. Məsələn, «maldarlıq və qismən də əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər şalvarın balağını corabın içinə salır və üstündən dolaq çəkirdilər. Xüsusilə çobanlar dolağı dizi qədər dolaq salır və üstündən dolaq çəkirdilər. Çox vaxt at belində gəzən bəzən ösilzədə dövlətli şəxslər uzunboğaz çəkmə geydiklərindən, şalvarın balağını çəkmənin boğazına salırdılar. Varlı gənclər əksər hallarda yaşıl rəngli ipək parçadan şalvar geyirmişlər. Başmaq geyən gənclərin şalvarının balağına

çox vaxt bafta tikilirdi» [106, 72]. Etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə aid edilən bu xüsusiyyətlər bütün Azərbaycan bölgələri üçün də xarakterik hesab edilə bilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrindən daha da genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda qabağı yarıq «urusu» şalvarlar, Avropasayağı biçim tərzli «qalife şalvar»lar da dəbdə olmuşdur.

Özünün biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə kişi alt və üst geyimləri bir-birindən fərqlənməyə də, rəng əlvanlığına, parça materialına, bəzək çeşidlərinə, boyunduruqlu və bilərəzlikli tikilməsinə görə üst köynəyi fərqli xüsusiyyətlər daşıyırdı. Tuniki (qatlama) və kəsmə (doğrama) üsulu ilə biçilən kişi üst köynəklərinin Azərbaycanda «düzyaxa», «çəpyaxa» və «mindoylu köynək» olmaqla üç forması xüsusilə geniş yayılmışdı [Şəx. 2.16.1-3]. «Düzyaxa» formalı kişi üst köynəyi eyni formalı alt köynəyin tam oxşarı idi.

Çəpyaxa köynəyin yaxa kəsiyi, birincidən fərqli olaraq, adətən boğazın sol tərəfindən döşün üstünə doğru açılırdı. Boyunduruqlu və köbəli tikilən belə köynəyin boğazı bir ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı.

Mindoylu köynək yaxa kəsiyi çiyində qoyulan köynəyə deyilirdi. Belə köynəyin yaxa kəsiyi sol çiyin üzərindən qol yerinə kimi uzanır və qaytanla bağlanırdı. A.Cikiyevin şəhadətinə görə, belə biçimli köynəklər Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) civarında və Darca yarımadasında yaşayın türkmənlər arasında «təğələk yaxa» köynək adı ilə məlum idi [282, 90]. Əvvəlki iki köynək formasından fərqli olaraq bu köynəyin bir üstün cəhəti vardı ki, onu istənilən tərəfinə geyməklə, uzun müddət istifadə etmək olurdur [232, 56].

Kişi üst köynəkləri şilə, qədək, çit, fay, qanovuz, atlas, mahud, məxmər parçalardan biçilib tikilirdi. Xüsusilə evlənməyə hazırlaşan gənclərin bəylik köynəkləri zövqlə və yüksək diqqətlə biçilib tikilir, boyunluq, yaxalığı, bilərəziyi baftaya tutulurdu. Nazik və zərif ipək parçalardan tikilən köynəklərin ətəyi niyə şalvarın içərisinə salınır, qalın parçalardan tikilən köynəklərin ətəyi isə şalvarın üstündən azad buraxılırdı. Bu zaman hökmən belə qayıqla bağlayırdılar. Düzyaxa və çəpyaxa köynəklər Azərbaycanda əksər etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olsa da, mindoylu köynək əsasən Gəncəbasar və Qərb bölgələrində daha çox istifadədə olmuşdur. Belə köynəklər kürək, sinə, yaxalığ, boyunluq, qoltuqaltı qol, bilərəzlik, cib kəsiyi və cib qapağından ibarət biçilib tikilirdi.

Keçmişdə köynəyin üstündən geyilən kişi içliyi (işdik) Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «canlıq», «qalınça», «sırıqlı», «pambıqlı», «cılıtqa», «can arxalığı» və b. adlarla məlum idi [Şəx. 2.17.4]. Onu qədək, şilə, satın,

həmçinin əldə toxunma şaldan tikir, içərisinə astar qoyurdular. Adətən, iki sinə və kürək hissələrindən biçilən içliyin uzunluğu qurşağa qədər olurdu. İçliyi tikmək üçün biçilmiş hissələrin üstünə nazik yun və ya pambıq qatı döşəyib astar çəkir və üzlə birlikdə sıraq vururdular. İçliyin yaxası boğaz yerindən aşağı boyvəboy düz biçilərək açılır, oraya ilgək-düymə tikilirdi. İlgək əksər hallarda qolsuz olurdu. Bəzən müstəsna hal olaraq qocaların və xəstə kişilərin içliyi qollu tikilirdi. Biçim tərzində və tikiş texnikasında böyük oxşarlıq olan kişi içliyi ilə qadın zivansı mövsümi səciyyəli geyim növü kimi istifadə olunurdu.

Milli-ənənəvi kişi geyim kompleksinin tərkib hissəsindən biri də arxalıq idi. Onu, adətən, soyuq vaxtlarda içliyin üstündən və çuxanın altından, isti mövsümlərdə isə birbaşa köynəyin üstündən geyirdilər. Kişi üst geyim elementi kimi arxalıq hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından məlum olur. Dastan qəhrəmanlarının geyimləri içərisində adı çəkilən «qaftan» tipoloji cəhətdən arxalığa çox yaxındır [128, 151; 59, 60-61]. Dastandan məlum olur ki, qaftan (arxalıq) geyilmə məqamına görə, adi (ağ), qara və qırmızı parçalardan tikilmişdir. Gündəlikdə ağ, matəm mərasimlərində qara, təntənələrdə, toylarda, el şənliklərində isə qırmızı qaftan geyilməmişdir [84, 52, 53, 64, 153]. A.Ə.Əsədovanın fikri ilə biz də razılaşırıq ki, «çiyin geyim olan qaftan son dövrlərdə çiyin və bel geyim növlərinə bölünərək qofta-tuman adlandırılmışdır» [59, 61]. Belə bölgüdən sonra qaftan qadın geyim dəstəsinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın Abşeron etnoqrafik bölgəsində «don» adlandırılan arxalıq eyni adla, bəzən də «beşmet» və «zəpun» adı ilə Şərqi Avropa, Volqaboyu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Sibir tatarları, Qabaq və Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, biçim üsulu və tikiş texnikasında müxtəlifliyə baxmayaraq, gürcü, erməni və Dağıstanın bir çox xalqları da bu geyim növünü arxalıq adlandırmışlar [418, 25].

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, araşdırılan dövrdə kişi arxalıqları yaxa kəsiyinin quruluşuna görə «döşüaçıq», «önürlü» (çarpaz və ya aşırma), döş yaxası iki sıra düyməli) və «önürsüz» (düzyaxa və ya döş yaxası bir sıra düyməli); qollarının biçiminə görə «bütöv», «atmaqol» və «qolçaqlı»; əmək quruluşuna görə isə «büzməli» və «çinli» (kəmərçin) olmaqla müxtəlif variantlarda biçilib tikilirdi. Biçmə üsulundan asılı olaraq bütün arxalıqlar iki ədəd döş, iki qol, kürək, iki qoltuqaltı, boyundurucu və əmək olmaqla 9 hissədən hazırlanırdı. Arxalığın hamısı astarlı olurdu. Onu əsasən əbrişim, çit, mahud, atlas, satın, əl şalı (belə arxalıq «şal arxalıq» adlanırdı), həmçinin fabrikin istehsalı olan satınalma yun və ipək parçalardan tikirdilər. Əhali arasında məndülə, kəşmiri, alaca, aksamit,

altabas, zərbaft, mitqal və s. kimi xarici parçalardan tikilmiş arxalığa da rast gəlmək olurdu. Bu parçalar karvan ticarəti vasitəsilə və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən səfərlər zamanı ölkəmizə gətirilirdi. Məsələn, mənduləni, bir qayda olaraq, ziyarətə gedənlər Kərbəla, Məşhəd və b. şəhərlərdən alıb gətirirdilər.

Döşüaçıq arxalıq Azərbaycanda «Qarabağ arxalığı» kimi tanınırdı [210, 87]. Onun yaxa kəsiyi sinə üstündə düzbucaqlı və ya oval formada biçilir, buradan qurşağa qədər düymələnir, qolları dekorativ-bəzək xarakterli daşıyan qolçaqla tamamlanırdı. Bu arxalıq növü kübar ailələrin, mütəbər şəxslərin, varlıların geyim dəstində əsas yer tuturdu. Digər arxalıq növlərindən fərqli olaraq, döşüaçıq arxalıq daha erkən yaranmış geyim növü hesab olunur. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu biçimli arxalıq xalq geyim kompleksinin tərkibinə daxil edilməkdədir.

Önürlü (çarpaz və ya aşırma) arxalıq gövdə, qol və ətək hissələrindən ibarət biçilib tikilirdi. Adətən, gövdə qurşaq yerinə kimi bədənə kip yapışıq, ətək isə büzməli olaraq gövdəyə birləşdirilirdi. Arxalığı geyərkən onun döş hissəsi bir-birinin üstünə çarpaz şəkildə aşırılır, qurşaq yerinə kimi düymələnirdi. Belə arxalığın üstün cəhəti onun uzun müddət geyimə yararlı olmasında idi. Əgər döş çarpazlarından birinin rəngi solardısa, onda digər çarpazı üst hissəyə keçirib ilgək-düymə və ya çarpaz-çarışqalarının yerini dəyişməklə yaxasını bağlamaq mümkündür. Belə arxalıq həm də sinə nahiyəsini isti saxlayırdı [Şək. 2.17.2].

Önürsüz (düzyaxa) arxalığın yaxası isə düz biçilir, qurşağa qədər gümüş düymələrlə düymələnirdi. Bəzən düymə əvəzinə çalkeçir (çarışmaq) adlanan qarmaqlardan da istifadə edilirdi. Belə arxalıq nisbətən ucuz başa gəldiyindən xalq arasında geniş istifadə olunmuşdur. Adətən, xeyir-şər paltar dəsti üçün nəzərdə tutulan arxalığın astarı və qolçaqları əlvan parçalardan hazırlanırdı ki, bu da toy rəqsləri və müxtəlif məişət oyunları zamanı göz oxşayır, kişi görkəminə xüsusi rəvnəq verirdi. Yaşlı kişilərin arxalığı tünd, çəngəlin və evli cavanların arxalığı isə açıq rəngli parçalardan hazırlanırdı. Mürəkkəb biçim üsuluna və tikiş texnikasına malik olduğu üçün arxalığı, bir qayda olaraq, dərziyə sifariş verirdilər [Şək. 2.17.3].

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində «sırıqlı arxalıq» adlanan kişi geyim növü də geniş yayılmışdı [Şək. 2.17.1]. Bu arxalığın fərqləndirici xüsusiyyəti əvvəllər ibarət idi ki, onun içərisinə nazik təbəqə yun və ya pambıq döşəyərək astar çəkir və sıx şəkildə sırıq vururdular. Adətən, mövsümi səciyyəli geyim növü olan belə arxalıq yaşlı kişilərin sevimli geyimi idi. Soyuc vaxtlarda cavanlar tərəfindən də geyilən belə arxalıq bayatılarda tərənnüm olunurdu:

Arxalığı sıx sırıq,
Büzməsi bəldən buruq.
Kim sevdi, kim apardı,
Kim qaldı boynu buruq [26, 91].

Arxalığın üstündən, bir qayda olaraq, mütəbər şəxslər, ruhani, tacir və bağqallar qurşaq dolayır, kəsiblər qayıq-kəmər, varlılar isə qızıl kəmər, gümüş təkbənd bağlayırdılar.

Kişi qurşaqları ya yerhanasında zərif quzu yunu ipindən toxunur, ya da parçadan tikilirdi. Ortayaşlı kişi qurşağının eni təxminən 2-3 qarış, uzunluğu isə 3-4 arşın olurdu. Müxtəlif əhali təbəqələrinin bağladığı qurşağın rənginə görə ayırmaq mümkündür. Belə ki, varlılar Kirman şalından hazırlanan ağ qurşaq, din xadimləri yaşıl, yoxsul və ortabab əhali təbəqəsi isə qonur, qəhvəyi və qara rəngli qurşaq bağlayırdılar.

Qadın kəmərlərindən fərqli olaraq, kişi kəmər-qayıq və təkbəndləri əməli əhəmiyyət daşıyırdı. Bir qayda olaraq, kəmərdən xəncər asılır, içərisinə tütün, biçaq, çaxmaq-qov və s. qoyulan dəri və parçadan tikilən kiçik torbalar bənd edilirdi. Tacir-tüccar əhlinin kəmərləri xüsusi əndazə ilə düzəldilib üzlə astar hissəsinin arası boş saxlanılırdı. Oraya qızıl sikkələr doldurulurdu ki, bu da qarətçilik mülahizələrinin aradan qaldırmaq üçün düşünülürdü. Çünki keçmişdə dəvə karvanları tez-tez qarətçi hücumlara məruz qalırdı.

Kişi geyim dəsti içərisində çuxa mühüm yer tuturdu. Azərbaycan ərazisində çuxanın qədim geyim növü olmasını «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı təsdiq edir. Burada çuxanın «adi» və «doqquzlaşma çuxa» olmaqla iki forması haqqında məlumat verilir [48, 77; 128, 152].

Biçim üsuluna görə Ümumqafqaz səciyyəli olan çuxalar bir-birindən yalnız müəyyən lokal xüsusiyyətlərinə və adlarına görə fərqlənirdilər. Cənubi Qafqazda geniş yayılaraq qurşağa qədər düymələnən erməni [382, 513] və qadın çuxalarından (çoxa-axaloxi) [382, 302] fərqli olaraq, Azərbaycan çuxalarının yaxası düymələnmiş (və ya müstəsna hallarda bir çarpaz və ilgək-düymə ilə düymələnir), üstündən qurşaq vurulmurdu [382, 126].

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı çuxaları ələyinin formasına görə «büzməli» (kəmərçin), «çinli» (kahlı) və «büzməli-çinli»; qol yerinin formasına görə isə «qoltuqlu» və «qoltuqsuz» («atmaqol») olmaqla müxtəlif variantlarda mövcud olmuşdur. Naxçıvan və Qarabağ bölgəsi üçün xarakterik olan oyma yaxalı çuxalar, eləcə də döş hissəsinə vəznə qoyulan və ələyi qısa «vəznəli çuxa» («çərkezi çuxa») da xalqın geyim dəstində mühüm yer tutmuşdur.

Adlandırakı fərqi müxtəlifliyinə baxmayaraq, çuxalar, adətən, bədən (gövdə), əmək və qollardan ibarət olmaqla biçilib tikilir, uzunluğu dizdən aşağı olurdu. Şirvanda geniş yayılmış «düzdəm çuxa»dan fərqli olaraq, Gəncəbasar və Qərb bölgəsi əhalisinin büzməli çuxasının qabaq hissəsi boyvəboy deyil, bədən və atəkdən ibarət biçilirdi. Büzməli çuxanın ətəyi bədənə birləşən yerdə büzülərək bel yerinə tikilirdi [Şək. 2.18.2]. Çimli çuxanın ətəyi, adından göründüyü kimi, çimli düzəldilirdi. Buna görə də çuxanın ətəyi yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə enlənirdi. Çuxanın tikilmə tərzindən asılı olaraq, çinlərin sayı da müxtəlif olurdu. Adətən, 6, 8 və 9 çimli çuxalar daha tez-tez sifariş verilir. Həm büzməli, həm də çimli tikilən çuxalar arxa tərəfdən büzməli, iki yan tərəfdən isə çimli olurdu.

Varlıqların gündəlik geyimi olan «vəznəli çuxa»nın döş hissəsinin hər iki tərəfinə vəznələr tikilirdi. Əvvəllər əməli əhəmiyyət kəsb edən vəznələr (ondan patrondaş kimi istifadə olunurdu) sonralar dekorativ-bəzək səciyyəsi daşmışdır [Şək. 2.18.3].

Çuxalar, həmçinin qollarının quruluşu və onun gövdəyə birləşmə tərzinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, qollar bütöv şəkildə biçilirdi. Bu zaman çuxanın qolları biləyə doğru getdikcə daralır, ya da enlənirdi. Qollar bəzən qoltuğun altından başlayaraq biləyə qədər açıq saxlanılırdı ki, bu da dekorativ-bəzək məqsədilə edilirdi. Belə çuxa «atmaqol çuxa» adlanıb, qol kəsiyinin ucları oval və düz kəsilmiş qolçaqlarla tamamlanırdı. Soyuc vaxtlarda atmaqol çuxanın qollarını burada qoyulan ilgəklərə çalkeçir qaytan keçirməklə biləyə qədər bağlayırdılar [Şək. 2.18.1].

Çuxa yun şaldan, mahuddan, qəsdordan, tirmədən və b. parça növlərindən tikilir, adətən gövdə və qollarına, bəzən də hər yerinə yumşaq ipək və pambıq parçadan astar qoyulurdu. Əhali çuxanı yaş səviyyəsinə görə, açıq və tünd parçalardan tikdirirdi. Bir qayda olaraq, cavanların çuxası qısa ətkli, açıq rəngli, yaşlılarınkı isə tünd rəngli parçalardan hazırlanırdı. Çuxanın qol astarı xoş görünmək üçün göz oxşayan parçalardan qoyulurdu. Onun qol kəsikləri, yaxası, ətəyi güləbətinlə bəzədilən, müxtəlif qızılı bafta və sərməyə tutulur, başqa parçalardan köbə ilə haşiyələnərdi. Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan digər bir el adətincə isə toy çuxası arxalığın rəngi ilə uzlaşdırılırdı. Adətən, arxalıq açıq rəngli olduqda, çuxa tünd parçadan və ya əksinə tikilirdi. Ağ çuxa – ağ günün, xoş güzəranın, qara çuxa isə iqbəlın, bəxtin yatması, qara günün başlanması, güşənişlik kimi monalandırılırdı. Çuxanın növünə, tikildiyi parçanın dəyərinə görə şəxsin sosial mənsəbiyyətini və iqtidarını müəyyən etmək mümkündür.

Mövsumi səciyyəli kişi geyimləri arasında bir neçə əsli qoyun dərisindən tikilən kürk də əhəmiyyətli yer tuturdu. Azərbaycanda kürkün müxtəlif

biçim üsulu ilə hazırlanan «kaval kürk» (buna bəzi etnoqrafik bölgələrdə «sallama kürk» və «üzlü kürk» də deyirdilər) və «geyimmə kürk» («çoban kürkü») kimi iki növü geniş yayılmışdı. Əsasən maldar əlatların mövsümü geyim növü olan geyimmə kürk 4-5 qaba aşılanmış qoyun dərisindən kустar üsulla hazırlanırdı, tikiləri kobud olur, üzərinə heç bir bəzək-naxış elementini olmurdu. Çox zaman belə kürklər əhalinin özü tərəfindən biçilib-tikilirdi [Şək. 2.19.3].

Kaval kürk isə yüksək keyfiyyətli zərif aşılanmış 9-10 qoyun dərisindən yunu içəri omuqla biçilib-tikilir, dekorativ bəzək səciyyəsi daşıyan qolları və ətəyi topuğa qədər uzun olurdu. Qolları bütöv (yalançı) olduğundan, onu çiyinə salmaq geyirdilər. Kaval (sallama) kürk varlı zümrələrin və şəhər əhalisinin geyim dəstəsinə daxil idi. Belə kürkdən zəvvar və çarvadarlar səfər zamanı yatacaq kimi də istifadə edirdilər. Bu geyim növünün varlı zümrələrə aid olmasını Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış «kürküm var, mülküm var!» – deyimi də təsdiq edir. Xalq arasında kaval (sallama) kürk daha çox «Xorasana kürkü» adı ilə məlum idi. Onu Xorasana, Məşhədə, Ərdəbilə, Kərbəlaya gedən zəvvarlar gətirirdilər. Bundan başqa, belə kürkü Ön Asiyadan gətirilən zərif aşılanmış dəridən yerli sənət mərkəzlərində (Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan) sifarişlə işləyən usta-kürkçülər də hazırlayırdılar. Bir qayda olaraq, kürkün üzünü onu geyinin yaş mənsəbiyyətinə uyğun olaraq qırmızı, sarı, qara, çəhəvəyi rənglərlə boyayır və əlvan rəngli ipək saplarla naxışlayırdılar. Kürk uzun zaman istifadəyə yararlı olduğundan, onu qiymətli hədiyyə kimi aziz qonağa, hörmətli şəxslərə bağışlayırdılar. Kürk həm də miras kimi atadan oğula qalırdı. Azərbaycanda kürk mövsümü səciyyəli geyim növü olsa da, yaşlı özbəklər kürkdən isti aylarda da istifadə edirdilər [294, 160] [Şək. 2.19.1].

XIX əsrdə Azərbaycanın Bakı, Gəncəbasar, Şirvan, Şəki və Qarabağ bölgələri əhalisinin varlı zümrələrinin bayramlıq geyim dəstəsinə nadir hallarda xəzdən tikilmiş kürk də təsadüf edilirdi. «Xəz-əzəmi» adlanan belə kürk növü tarixən digər türkdilli xalqların da istifadəsində olmuşdur. M. Kaşğarlı tərəfindən XI əsrdə yazılan «Divani lügət-it-türk» əsərində qeyd olunur ki, türklər arasında «çimək» adlanan və quzu dərisindən tikilən kürklər geniş yayılmışdı. Onlar həmçinin samur və sincab dərisindən də kürk geyirdilər. Türklər sincaba «tiğün», samura isə «kiş» deyirdilər. Bunların dərisindən tikilən kürk isə «çük» adlanırdı [75, 97]. Heç şübhəsiz ki, XI əsrdə geyilən «çük» ilə XIX əsrin «xəz-əzəmi» növlü kişi üst geyimləri arasında tipoloji oxşarlıq olmuşdur.

Maldar əhali arasında üst geyim növü olan yapıncıdan da geniş istifadə olunurdu [Şək. 2.19.2]. Ümumqafqaz səciyyəli bu geyim növü haqqında

dənmişən A.S.Piralov yazırdı ki, qafqazlı kişinin üst geyimi olan yapıncı onun at belində keçirdiyi bütün həyatının yol yoldaşı idi. Qafqazlı kişini yapıncısız təsəvvür etmək olmazdı [396, 20]. Yağış və qar suyunu keçirməyən, insan orqanizmində soyuqdan, küləkdən və bürküdən yaxşı qoruyan yapıncıdan köçmə həyat tərzini keçirən əhali həmçinin yorğan-döşək kimi də istifadə edirdi. Azərbaycanın Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz, Qarabağ, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan yapıncının «qabardını» (tüksüz), «knyazı» (saçaqlı) və «qartı» (çoban yapıncısı) olmaqla üç növü yayılmışdı. Naxçıvanın dağlıq bölgələrində (Şahbuz, Ordubad) saçaqlı yapıncı «eşmə yapıncı» adlı ilə də tanınırdı. İrəvan quberniyasında ona «kəpənək», Muğan bölgəsində isə «bürünmə» deyirdilər.

Yapıncının materialını kəndbəkənd gözərək keçə salan həllaclar hazırlayırdılar. Biçim üsuluna görə sadə olan yapıncını material əldə edən hər kəs özü tikməyi bacarırdı. Bunun üçün düzbucaqlı şəkildə salınmış keçənin hər iki çiyin üstünü tərs üzünə tikərək avandına çevirir və boyun yerini yarım-dairə şəklində kəsirdilər. Yapıncının ətəyi, boynu, yaxa kəsiyi, calaqları sür-tülüb didilməsin deyə, oraya dəridən, tumacdan, bəzən də meşindən köbə tuturdular. Yaxası boyvəboy açıq qalan yapıncını yalnız boğazın altında qaytanla bağlayırdılar. Küləkli havada üzü küləyə doğru gedən zaman, külək yapıncını yellətməsin deyə, onu tərs üzünə çevirib geyirdilər. Bu zaman yapıncının yaxa kəsiyi arxada qalırdı.

Növündən və keyfiyyətindən asılı olaraq yapıncı müxtəlif sosial zümrələr tərəfindən geyilirdi. Adətən, ağ və qara rəngli knyazı (saçaqlı) yapıncıları böy-mülkədar və qolçomaq zümrəsi, qabardını (saçaqsız) yapıncıları sarkar və kollədarlar, qartını isə çobanlar geyirdilər.

Naxçıvan bölgəsinin və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının azərbaycanlı əhalisi keçədən hazırlanan kişi üst geyim növü – xillik (xillək) da geyirdi. Materiali güzmə yunundan hazırlanan, nazik keçədən ibarət olan xilliyin dağətəyi ərazilərdə silindrik-qutu, dağlıq ərazilərdə isə konsuvari-çətiri növləri yayılmışdı. Yapıncıdan fərqli olaraq, xillik gödək olur (baldıra qədər), çiyinlərində qol keçməsi üçün «qol yarığı» qoyulur, boğazın altında bir ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı. Xillik mövsümi səciyyəli geyim növü kimi maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur [3, 78].

XIX əsrin sonlarında Zaqatala dairəsi əhalisi arasında keçədən xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilən, qısaqol, yaxası açıq üst geyim növü olan «çopoz» da geniş yayılmışdı [417, 288; 112, 129; 170, 177]. Çopoz əsasən lazgi-avar geyim növü idi, lakin bölgənin digər etnosları da ondan istifadə edirdilər.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanca əba, qəba, çübbə, ərəbi don, kəyani don, xırqə və s. kimi kişi üst geyim növlərindən də istifadə olunmuşdur.

Sosial-mənsubiyyət nöqtəyi-nəzərindən ruhanilərə (molla, seyid, axund, dərviş, əfəndi, müfti və s.) məxsus olan belə geyimlər biçim üsuluna, materialına, rəng çalarına, geymə tərzinə görə digər kişi geyim kompleksindən əsaslı surətdə fərqlənmişdir.

Azərbaycanda təsərrüfat və peşə məşğuliyyəti yönündən asılı olaraq geyim elementləri də mövcud olmuşdur. Belə ki, sənətkarlar və tacirlər parçadan və dəridən hazırlanan önlük və döşlülərdən, biçinçilər qolçaqdan və taxtadan (bəzən göndən) hazırlanan barmaqçalıqlardan, arıçılar qabağı torlu xüsusi papaqdan, Lənkəran bölgəsində bicara (çəltik biçininə) gedənlər isə palçıqa bulaşmamaqdan ötrü tünük və dasavnadna istifadə edirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların xüsusi «toy paltar» və «matəm libası» olmamışdır. Adətən, toy paltarını göz oxşayan bahalı parçalardan tikilir və təzə olması ilə fərqlənirdi. «Matəm libası» isə berrəng tünd parçalardan (qara, tünd göy, palıdı) hazırlanırdı.

2.3.1. Kişi baş geyimləri

Ənənəvi kişi geyim kompleksinin mühüm elementlərindən biri də baş geyimləridir. Xalq arasında papaq həmişə şərəf, qeyrat və namus simvolu kimi dəyərləndirilmiş, ictimai yerlərdə, ailədə başaçıq gəzmək qəbahət sayılmış, papağın itirilməsi və ya oğurlanması təkcə şəxsin özünün deyil, onun mənsub olduğu nəslin də təhqir edilməsi hesab olunmuşdur. Azərbaycanlı kişilər namazqabağı dəstəmaz ayini istisna etməklə nə süfrə başında, nə də gecə yatağında başaçıq olmağı qəbul etməmişlər. Yataq zamanı ya papaq dəyişdirilərək gecə papağı ilə (şəbkiləh) əvəz olunmuş, ya da başa sarıq bağlanmışdır. Buna görə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kişi baş geyimlərinin məhəlli-etnik xüsusiyyətlərinə, formasına, materialına, geymə tərzinə, dəyərinə və hətta rənginə görə fərqlənən çoxlu növləri olmuşdur.

Ənənəvi kişi baş geyimləri müxtəlif növ materiallardan (dəri, keçə, parça) hazırlanmaqla, həm tikili, həm də bağlama formasında olmuşdur. Tikili baş geyimlərinə müxtəlif formalı və adlı dəri və keçə papaqlar, araçəm (təsək və yaxud tərrik), başlıq; bağlama baş geyimlərinə isə baş dəsmalı (sarıq), çalma və əmmama daxil edilmişdir.

Baş geyimləri içərisində yerli qoyun dərisindən hazırlanmış papaqlar xüsusilə üstünlük təşkil edirdi [Şək. 2.23.1]. Lakin bununla belə, varlı şəxslər öz papaqlarını Krım və Orta Asiyadan gətirilmə qaragül dərisindən tikdirirdilər. Yerli əhali arasında bu dəridən tikilən papaq «Buxara papağı»

adlanırdı. Qaraqul dərisinin rənginə müvafiq olaraq «Buxara papaqlar» qara (ərəbi papaq), çal (Şirazi papaq və ya çalpapaq) və qızıl, yaxud gümüşü (sür papaq) kimi müxtəlif adlarla məlum idi. Bu cür papaqların başlıca müştəriləri bəylər, əsilzadələr, qoçular, varlı tacirlər və b. idi. Yerli börkücü-ustalar tərəfindən tikilən bu papaqlar öz formasına görə həm də «daqqa papaq» və «qələmi papaq» olmaqla iki qrupa ayrılırdı. Daqqa papaq əksərən qaraqul dərisindən, bəzən də yerli körpə quzu dərisindən ülgü əsasında biçilib tikilirdi. Papaq gövdə, tərək və astardan ibarət olurdu. Onun tərkinə (üst hissəsini) çox vaxt parçadan deyil, tumac və ya asılı dəridən tikirdilər. İlin fəsilələrindən asılı olaraq papağın astarı yun və ya pambıq parçadan qoyulurdu.

«Qələmi papaq» yastı formalı «daqqa papaq»dan fərqli olaraq bütöv dəridən hündür şiş papaq formasında tikilirdi. Şirvan əhalisi arasında ona «şikarı papaq», «qacarı papaq» və «qoçu papağı» da deyilirdi.

Quba-Xaçmaq bölgəsində «kazak papağı», «ləzgi papağı», «çərkezi papaq», «noqay papağı»; Lənkəran-Astara bölgəsində isə bütöv qoyun dərisindən hazırlanan «ğijina kuli» (dəri papaq) və enli hığ (həsir) qayışlarını bir-birinə tikməklə hazırlanan, daha çox yayda geyilən «zənbilə kuli» (zənbili papaq) xüsusilə dəbdə olmuşdur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmış kişi baş geyimləri yerli dəridən tikilən müxtəlif növ papaqlar olmuşdur [Şək. 2. 24].

Şiş papaq. Bütöv konusu xatırladan belə papağı ayrı-ayrı dəri hissələrindən biçib-tikirdilər. Bunun üçün lazımı ölçüdə biçilmiş hissələri saxsı ıynəsi ilə tərs üzünə tikdikdən sonra astar çəkir və avand üzünə çevirirdilər. Papağın astarına sırıq vurulurdu. Şiş papaq ən çox qara və ağ rəngli saçaqlı quzu dərisindən tikilirdi. Onun saçaqlarını xüsusilə aletlə burub qıvrımlayırıdılar. Azərbaycanın Quba bölgəsində bu cür papaq «qırmıq papaq»; Şirvanda «Zərnəva papağı», «Qəbələ papağı», «züllə papaq», «molla papağı»; Qərbi bölgəsində «armudu papaq» və «ayırım papağı» adlanırdı.

Şələ papaq. Kəsik konus formasında tikilən belə papaqlar da saçaqlı olur, üst hissəsinə tünd rəngli parçadan «tərək» salınırdı. Papağın astarı da eyni rəngli parçadan hazırlanmaqla, dəri ilə birgə sınırdı. Mövsümdən asılı olaraq, şələ papağın astarı yun və ya pambıq parçadan çəkilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində belə papaqlar «çapıq papaq», «zağaralı papaq», «yastı papaq», «yappa papaq», «Qarabağ papağı», «motal papaq», «ğijina kuli», «dəyirmi papaq», «çoban papağı», «qırmızı papaq» və s. adlarla məşhur idi.

Azərbaycanda geniş istifadədə olan kişi papaqları etnik və məhəlli xüsusyyətlərinə görə də fərqləndirildilər. Belə ki, burada «ləzgi papağı», «noqay

papağı», «ayırım papağı», eləcə də «Buxara papaq», «Kırım papağı», «Şirazi papaq», «Qarabağ papağı», «Qəbələ papağı» və s. əhalinin geniş istifadəsində idi.

Aşıqların geydiyi silindrik formalı «aşıq papağı» Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Göycə, Gədbabay bölgələrində geniş yayılmışdı.

Kişi baş geyimlərinin bir növü də «başlıq» idi [Şək. 2.23.6]. Onu, adətən, soyuq və boranlı havalarda uzaq səfərə çıxanlar və dağ şəraitində yaşayanlara papağın üstündən geyirdilər. Başlıq, əsasən, sıx toxunuşlu yun parçadan (şaldan), mahuddan, ən qiymətli isə dəvə yunundan hazırlanırdı. Bu cür baş geyimini kəlləlik (başlıq) və iki qulaqcıqdan ibarət biçib tikirdilər. Başlıq qulaqcıqları uzun olduğundan geyinən zaman onları boğza dolayıb, düyünləyib arxaya (kürəyə) atırdılar. Qiymətli başlıqların qulaqcıq astarını göz oxşayan rəngli parçadan tikir, taposında isə rəngbərəng saplardan düzəldilmiş bəzəkli qotaz qoyurdular. Başlıq təkcə Azərbaycan üçün deyil, əksər Qafqaz xalqları üçün də səciyyəvi baş geyimi növü olmuşdur.

Araqçın (təsək və yaxud tərrik) [Şək. 2.23.4-5] papaq, çalma və əmmamanın altından geyilən kişi baş geyiminə aid idi. Araqçın saya və naxışlı olmaqla iki formada hazırlanırdı. Saya araqcınlar, bir qayda olaraq, papaq altından geyilir, bəzəkli araqcınlar isə sərbəst olaraq başa qoyulurdu. Adətən, saya araqcını yaşlı kişilər, naxışlılarını isə uşaqlar və cavanlar qoyurdular. Azərbaycanda tikilən və başı sərinc saxlayan araqcın Orta Asiya araqcından fərqli olaraq, dördkünc deyil, dairəvi (girdə) formada biçilib tikilirdi.

Araqçın baş geyim növü kimi Azərbaycanın hər yerində eyni cür yayılmışdı. Belə ki, onu Qərbi bölgəsində ən çox İrandan gələn ayrım kəndlərdə çərçilik edən və Simens qardaşlarının misarım zavodlarında işləyən azərbaycanlılar geyirdi. Burada araqcını ancaq varlı ailələrdə və toy etməyə hazırlaşan cavanlarda görmək olardı.

Kişi araqcını Aşeron, Naxçıvan, Lənkəran-Astara, Şirvan bölgələrində əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Onun yan hissəsi (çevrəsi) rombvari, təpə hissəsi isə dairəvi biçilib tikilirdi. Araqcının astarı berrəng parçadan hazırlanırdı.

Naxışlı araqcın xüsusilə əndazə ilə işlənir, üzəri müxtəlif tikişlərlə, zəngin həndəsi və nəbati naxışlarla, gülbətinlə bəzədilirdi. Şirvanda gənclərin araqcınının (təşəyinin) qırağına qızıl və gümüşü bafta tutulurdu. Burada el adətincə, təzə bəy mütlək bəzəkli təsək geyməli, bu təşəyi isə (ona «sərbəst təsək» deyilirdi) qaynana toydan qabaq öz kürəkəsinə göndərməli idi [106, 80].

Lənkəran-Astara bölgəsində «aynalı araqcın» dəbdə idi. Adətən, toylarda, bayramlarda geyilən belə naxışlı araqcının sağağına balaca dairəvi güzgülərdən çevrələmə tikərdilər. Bu, baş geyimi, şübhəsiz ki, varlı ailələrin geyim kompleksinə daxil idi.

Əslrərcə formalaşan xalq adətinə görə, evdə, ailədə, naməhrəm yanında başıaçıq gəzmək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qəbahət sayıldığından, hər bir azərbaycanlı kişi və ya qadın yataqda da başıaçıq olmazdı. Kişilər yatan zaman başlarına şəbküləh və ya təsküləh qoyardılar [Şək. 2.23.3]. Şəbküləh (təsküləh) bahalı parçalardan hazırlanır, üzəri tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Dörd ayrıca üçbucaqşəkilli hissələrdən biçilən şəbküləhi, bu hissələri tərs üzünə tikib astar çəkərək avand üzünə çevirməklə hasilə gətirirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda din xadimlərinin (dərviş, seyid) gündəlik geydikləri «küləh» və «çəltəri» də olmuşdur [Şək. 2.23.2]. Biçim üsulu və tikiş texnikası cəhətdən şəbküləhdən fərqlənməyən küləhin bəzəkli naxışlarının arasına əski əlifba ilə «Əli» və başqa din xadimlərinin adları yazılırdı. Bu yazılar hər bir üçbucaq hissənin üzərində yuxarıda iri fonda bir, aşağıda isə nisbətən kiçik fonda üç ədəd olmaqla yan-yanə əlvan saplarla naxışlanırdı. Bəzən yaşlı kişilər yatan zaman başlarına «gecalik» (gecə papağı) adlanan qalın tüklü papaq keçirirdilər. Yumşaq quzu dərisindən hazırlanan belə papaq çox da böyük olmayıb, əsasən astarsız olur, nadir hallarda içərisinə pambıq parçadan astar çəkilirdi.

Tikilmə baş geyimlərinin bir qismini də dairəvi şəkildə hazırlanan, ancaq başın ortasını tutan fəs təşkil edirdi. Adətən, ziyalıların və mötəbər şəxslərin geydikləri fəs bahalı ipək parçalardan astarlı tikilirdi. Fəsin yan çevrəsi bəzədilmir. ağız yanlarına köbə tutulur, qübbəsi isə tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində keçədən tikilmiş baş geyimləri bəhs olunan dövrdə o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin tarixi faktlar təsdiq edir ki, hələ ilk orta əsrlərdə Dədə Qorqud qəhrəmanları keçə bürkdən baş geyimi kimi istifadə etmişlər:

Başındakı turulğanı nə öyərsən mərə kafir?

Başındakı (keçə) bürkümcə gəlməz mana [84, 30].

XIII əsrin əvvəllərinə aid naməlum bir coğrafiyaçının yazdığı «Əcaib-əd-dünya» əsərində isə Gəncə şəhəri və onun ətraflarında cavanların əksər hissəsinin başlarına «bətəl», yəni keçə papaq (küləh) qoyduğu qeyd edilir [255, 28]. Görünür, sonralar bu növ baş geyimi arxaikləşərək aradan çıxmışdır. Bununla belə, Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində, Aboşeronda, eləcə də İrandan Azərbaycana kəsbkarlığa gələnlərin geyim dəstlərində keçə papağın olması söyləməyə imkan verir ki, bu növ papaq Azərbaycanda, az da olsa, yayılmışdır. Lənkəran bölgəsində belə papaq dörd, altı, bəzən də səkkiz kiçik taxtadan (hissədən) konusvari və ya silindrik şəkildə biçilib tiki-

lir, qübbəsinin hündürlüyü 3-4 sm-dən artıq olurdu. Altından araçın geyilən belə papaq «şolakilo» və «tasuy» adlanırdı [304, 98; 431, 150].

Bağlama baş geyimlərinin yoxsul əhali içərisində ən geniş yayılmış növü sarıq (baş dəsmalı) olmuşdur. Qadın baş çəkilərdən fərqli olaraq kişi sarıqları əsasən sayə olur, pambıq parçadan 50x60 sm ölçüdə hazırlanırdı. Sarıq başa iki üsulla bağlayırdılar. Birinci üsuldə dörd qatlanmış yaylıqın uclarını düyünləyib başa keçirirdilər, ikinci üsuldə parçanı diaqonal üzrə qatlayıb başa salır, uclarını boyunun arxasında çarpazlayır və alının üstündə düyünləyirdilər. Adətən, sarıqdan yaşlı kişilər isti havalarda çöl-təsərrüfat işləri görəndə zaman və yatağa uzanarkən istifadə edirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bağlama baş geyimlərinin bir qismini də çalma və əmmamə təşkil edirdi. Çalmanı, biq qayda olaraq, nüfuzlu elm adamları, şairlər, mötəbər şəxslər, dövlət qulluqçuları və b. gəzdirdirdilər. Əmmaməni isə əsasən ruhanilər (molla, əfəndi, seyid, müfti və b.) geyirdilər. Əmmaməni başa kiçik papaq – araçın və ya küləh qoyduqdan sonra xüsusi əndazə ilə sarıyırdılar. Əmmamələr parçasının rənginə, ölçüsünə və başa dolama qaydalarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Azərbaycanlı din xadimləri əsasən ipəkdən, humayun və batist ağından hazırlanan əmmamə geyirdilər. Özgə millətdən olan əhali müsəlmanlardan fərqlənmək üçün qara, yaxud göy (ermənilər), həmçinin sarı rəngli (yəhudilər) əmmamə üstünlük verirdilər. Azərbaycanda ali ruhani zümrələri arasında yaşlı əmmamə dəbdə olmuşdur.

Şəriət qanunlarına görə, əmmamədən təkə baş geyimi kimi istifadə edilməmiş, o, həm də əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, əmmamənin ölçüsü hər bir kəsin öz boyuna müvafiq olduğundan, onu lazım gələndə süfrə, qurşaq və hətta kafən yerinə də işlətmişlər [149, 40; 44, 882].

XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid kişi baş geyimlərinin böyük əksəriyyəti istifadədən çıxsada, bəziləri (dəri papaqlar, baş sarığı, buxara papaq və s.) hələ də xalqın istifadəsindədir.

2.3.2. Kişi ayaq geyimləri

Keçmişdə kişi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Bunlar çarıq, başmaq, dübəndi, muqur, zəngəl, qondara [Şək. 2.25.2], şiblit, uzunboğaz çəkmə (boğazlı, xrom çəkmə, lapçın), çust, məst, nəleyin, corab, patava, dolaq, badiş və s.-dən ibarət idi. Ayaq geyimlərinin növlərinə görə, şəhər və kənd əhalisi ilk baxışda seçilirdi. Adətən, şəhər əhalisinin ayaq geyimləri yaxşı asılanmış gəndən (sağır,

atvi, meşin, tumac, müşkü, müşəmbə) xüsusi ülgü əsasında tikilir, təzəliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

Yüngül və ucuz başa gəlməsi, çöl-təsərrüfat işləri zamanı əlverişli olması çarığı əhalinin böyük əksəriyyətinin gündəlik ayaq geyiminə çevirmişdi [Şək. 2.25.1]. Çarıq həm aşılanmış, həm də xam gəndən tikilirdi. Hər kəsin gündəlik geyidi çarıqdan başqa, peşəkar çarıqçılar tərəfindən tikilən və rəngli bağları olan 1-2 cüt çarığı da olurdu ki, onu, adətən, bayram və məişət şənlilikləri zamanı, eləcə də şəhərə-bazara gedərkən geyirdilər. İl ərzində 6-12-yə qədər çarığa ehtiyac olurdu. Bəzən imkansız adamlar çarıq dağılan zaman onun altına gəndən və ya qalın parçadan «döşəm» salıb istifadə edirdilər.

Azərbaycanda kişi çarıqlarının «kotuğu», «quşburnu», «qızqaytaran», «kalman», «xəlbirqırağı», «quşgözü», «şirvanı» (şirmayı və ya şatırı), «şirazı», «zilani-kürdü», «qurdağın», «təkburun», «qılıbzma», «divel», «əcəmi», «üçburun», «qarabağın» və s. kimi biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə fərqlənən müxtəlif növləri olmuşdur. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə (Naxçıvan, Lənkəran-Astara və s.) qismən də olsa, həsirdən hazırlanan «həsiri çarıq»lara da təsadüf olunurdu [169, 30-31].

Çarıq, hər kəsin ayağının ölçüsündə biçilir, qabaqdan başlayaraq dabana doğru tikilirdi. Çox zaman çarığı onun burnunun quruluşuna görə fərqləndirirdilər: «çütmə burun», «quşburnu», «təkburun», «üçburun» və s.

Çarığın ayaqda dayanması üçün onun dabanına köşədən 2-3 ədəd «körpü», dabanla pəncə arasının yanlarına bir cüt olmaqla «üzəngi» («gözlək»), pəncə üstünün yanlarına isə «gözlər» («bacalar») toxunurdu. Tikmə işi ya üzərinə mum çəkilmiş eşmə iplik vasitəsilə, ya da gəndən nazik çəkilmiş «köşə» (sirim, duvula, çirə) vasitəsilə aparılırdı.

Çarıq ayağa geyildikdən sonra «çarıqbağın» vasitəsilə bağlanırdı. Çarıqbağı rəngli toxunma ipdən hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, gəlinin chezləri içərisində xeyli çarıqbağı da olurdu. Çarıqbağının pəncəüstü gözlərə çarpaz doladıqdan sonra onun uclarını daban körpüsünə və yan üzəngilərə keçirir, artıq qalan hissəsini isə baldıra dolayb bağlayırdılar.

Qərb bölgəsi əhalisinin bayram libası dəstinə daxil edilən «quşgözü çarıq» digər çarıq növlərindən öz yaraşığı ilə seçilirdi. Onun pəncə üstü ipli olur, bəzəklə çarıqbağı ilə bağlanırdı. Çarığın ayaqda gözəl görünməsi üçün adətən, üzəngi bəndlərinin altından hər iki yanda simmetrik olmaqla sərəçə gözü boyda deşiklər qoyulurdu.

Lənkəran-Astara bölgəsində geyilən çarıq «şım» adlanırdı. Burada alınma dəvə gönündən tikilən «sətra şım» daha çox dəbdə idi. Onu tikmək üçün istifadə olunan gəndən çəkilən duvula (köşə) qızılağacının qabığından hazırlanmış məhlulla qırmızı rəngə boyadılırdı. Çarıq patava ilə geyiləndə

ona «şım-putya» deyirdilər. Çarığın «şımaband» adlanan pəncəüstü, duvula vasitəsilə çalkeçir şəkildə hörülürdü.

Çarığı, bir qayda olaraq, müxtəlif yun corab (saya və bəzəkli), badış [Şək. 2.25.5], patava və dolaqlarla [Şək. 2.25.6] geyirdilər. Yun corabın üstündən saxtalı havalarda dolaq bağlanırdı. Onu, eni 20 sm, uzunluğu isə 70-80 sm olan sıx toxunma şaldan hazırlayırdılar. Dolaq baldıra, patava isə ayağa kip sarınır, şalvarın balağını qıvrıq saxlayır. təsərrüfat işləri zamanı sərbəstlik yarırdı. Bəzən çöl-təsərrüfat işləri zamanı dolağı badış əvəz edirdi. Kişilər şalvarın balağını onun içərisinə qabqarıb topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qaytanla bağlayırdılar.

Yayıma arealına görə şəhər əhalisinin geyim dəstində əsas yer tutan kişi başmağı «mərdanə başmaq» adı ilə məlum idi [Şək. 2.25.3-4]. Əsasən iri sənət mərkəzlərində peşəkar başmaqçılar tərəfindən istehsal olunduğundan, çarıq ilə müqayisədə bəhə başa gəldiyindən kənd əhalisinin böyük əksəriyyəti başmaqdan istifadə edə bilmirdi. Hündürləbənlə, altına nal vurulmuş, aşılanmış gəndən (müşkü, tumac, sağı və s.) bəzəklis hazırlanan kişi başmaqının başlıca müştərisi şəhər əhalisi idi. XIX əsrin 30-70-ci illərinə aid edilən statistik məlumatlarda Gəncədə 75 çəkməçi və başmaqçının [319, 339], Tiflisdə 100 şagirdi ilə birlikdə 201 çəkməçinin [413, 89-90], Şamaxıda 227 başmaqçının, Nuxada 147 başmaqçının işləməsi və ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycan onların sayının 579 nəfərə çatması [423, 108] bu ayaq geyimi növünə olan tələbatı aydın əks etdirir. Ordubadda hazırlanan qadın və kişi başmaqları adla söyülürdü. Şuşa şəhərində hazırlanan «Qala başmağı» da keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Bir qayda olaraq, kişi başmağı qalın və davamlı gön materialından, at, uzunqalaq, qatır gönündən hazırlanırdı, iri ölçülü olmaqla da qadın başmaqlarından fərqlənirdi.

Şəhər əhalisinin əksəriyyətinin, kənd əhalisinin isə varlı zümrələrinin ayaq geyimləri içərisində çüst, məst, mələyin və s. də mühüm yer tuturdu. Adətən, yumşaq aşılanmış deridən altlıqsız hazırlanan məstin üstündən gəzməyə çıxan zaman başmaq geyilirdi. Dabanı açıq olan başmaqdan fərqli olaraq, çüstün daban çevrəsi bağlı olurdu. Gündəliyə geyilən çüst Bakı, Abşeron, Şirvan və b. bölgələrdə geniş yayılmışdı.

Əhali arasında geniş yayılmış kişi ayaq geyimlərinin bir orupunu da uzunboğaz çəkmələr (boğazdı, dübəndi, lapçın) təşkil edirdi [Şək. 2.25.7].

Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində və Şəki-Zaqatala bölgəsində kişi ayaq geyimi kimi lapçına tələbat böyük idi [Şək. 2.26.1]. Uzunboğaz ayaqqabı növü olan lapçının üzvlüyü tumac və keçədən, altı isə gəndən tikilirdi. Onu geyərkən boğazının (kücünün) kəşik hissələrini bir-birinin üstünə qoyur, xüsusi qaytanla dolayb bağlayırdılar. Lapçının ucu şiş və nisbə-

tən yuxarıya qatlanmış olurdu. Bu ayaq geyimi növü dağ kəndlərinin əhalisi arasında XX əsrin əvvəllərinə qədər qorunub saxlanmışdı [308, 89].

Boğazdı (uzunboğaz çəkmə) varlı elat kişiləri arasında dəbdə idi. Ayaqlığı başmaqla eyni cür olan boğazdının altı aşılannmış göndən, üstü isə bahalı material sayılan tumac, xrom və ya müşküdən tikilirdi.

Dübəndinin boğazı nisbətən kiçik olub, ayağı topuğa qədər örtürdü. Onun boğazlığı, bir qayda olaraq, qara və ya tünd qəhvəyi rəngli dəridən tikilir, altına aşılannmış göndən altlıq çəkilir və dabanına nal vurulurdu. Adətən, bu ayaqqabı ayağa geyildikdən sonra onun boğaz hissəsindəki simmetrik qoşa dəşiklərdən keçirilən bəzəklə qaytanla üstü bağlanırdı. Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan ingiloylar arasında «zəngəl» adlanan ayaq geyiminə qış aylarında daha çox tələbat olurdu. Keçədən hazırlanmış bu uzunboğaz çəkmə popozla qoşa geyilir, yer don olan zaman sürüşmə təhlükəsini aradan qaldırırdı [112, 135].

Şəki-Zaqatala bölgəsində etnoqrafik materiallar toplayarkən məlumatçılarımız keçmişdə bölgənin Alazan vadisi azərbaycanlı kəndlərində «muqur» adlanan kişi ayaq geyimindən də istifadə olunduğunu söylədilər. Muqur bütöv aşılannmış dəridən yarımböğaz çəkmə formasında tikilir, pəncəüstü oynaqdan ayaqqabının boğazına kimi çalkeçir şəkildə bağla (qaytanla) bağlanırdı. Oturacağı yumşaq olmaq üçün geyilən zaman içərisinə ot (küləş) çəngəsi qoyulurdu.

Azərbaycanda başmaq, məst və uzunboğaz çəkmə növlü ayaq geyimlərdən istifadə olunmasının qədim tarixi vardır. Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və er.əv. XI-VIII əsrlərə aid edilən gil ayaqqabı – qablar [313, 36-60] XIX əsrdə xalqın istifadəsində olan eyniadlı ayaqqabılarla tipoloji oxşarlıq təşkil edir. Bu isə bir daha sübut edir ki, bu ayaqqabı növləri uzun zaman əsaslı dəyişikliyi uğramadan öz müha-fizakarlığını qoruyub saxlamışdır [Şək. 2.26.2-4].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqın geyim dəstinə rus və Avropa ayaq geyimlərinin tədriclə daxil olması, həm kişi, həm də qadın ayaq geyimi olan qalosuun kütləvi istehsalı çarçı, patava, dolaq, çüst, başmaq, məst və s. kimi ayaq geyimlərinə ciddi surətdə sıxışdırıb məişətdən çıxarmağa nail olmuş, ayaq geyimlərində keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. Yüngüllüyü, yumşaqlığı, ucuz başa gəlməsi və təsərrüfat işlərində davamlılığı qalosuun indi də kənd əhalisinin ayaq geyimləri içərisində üstün-lüyünü qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, əhali fabrikin istehsalı olan digər ayaqqabı növlərinə də məişətdə geniş yer ayırır.

2.4. Uşaq geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində uşaq geyimləri, demək olar ki, bütünlüklə bö-yüklərin (kişi və qadınların) milli libaslarının eyni biçimdə, lakin kiçik öl-çüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaqlar çağa vaxtlarından müəyyən yaş həddinə çətana qədər (6-7 yaşa qədər) onların geyimlərində bö-yüklərin geyimlərindən fərqlənən səciyyəvi cəhətlər müşahidə olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, yeni anadan olmuş uşağı (çağanı) bələkdə saxlayır-dılar. Doğulan gündən 40 gün keçənə qədər bələkdə olan çağaya «qırx köy-nəyi» və «qırx papağı» adlanan paltar geydirirdilər. Adətən, «qırx köynəyi» yumşaq və ağ pambıq parçadan, tikişləri bayırda qalmaq şərtilə tuniki biçim üsulunda tikilirdi. «T» şəkildə biçilmiş köynəyin yaxa açırımınn kənarlarına bəzən rəngli qaytan tikilir, bəzən də yaxa açıq saxlanırdı. Belə köynəyin qolları düz biçimli olub, biləyə qədər çatırdı [232, 73].

«Qırx papağı» da «qırx köynəyi» kimi tikişləri üzə qalmaqla tikilir, saya qadın papağına bənzəyir, başa geydirildikdən sonra boğazın altında qaytanla bağlanırdı. Belə papağın alınlığı tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Bəzən papağı nazik pambıq parçadan olan yaylıq da əvəz edirdi.

Xalq arasında geniş yayılan və indiyədək davam etməkdə olan adətə görə, təzə doğulan uşaq üçün lazım olan hər şey – «qırx papağı», «qırx köy-nəyi», kiçik yorğan, dösək, balış, uşaq bələyi, beşik (xatırladaq ki, beşik azərbaycanlı əhali arasında yüyük, talışlarda «güze», udinlərdə «loros», in-giloylarda «akvani», avarlarda isə «kini» adlanır) [87, 219], beşik bağı və s. gəlinin öz anası tərəfindən hazırlanmalı idi. Lənkəran-Astara bölgəsində daha böyük ölünklərlə müşayiət olunan bu adət uşağın qırxının çıxması günü icra olunur və «beşikbağlama» adlanırdı. Bu zaman uşağı görməyə gələn yaxın qohum-qonşular imkanları daxilində uşağın adına və uşaq sahibinə hədiyyələr (uşaq paltarı, parça, corab, pul və s.) verirdilər. Həmin gün gəlinin anası qohum-əqrəbası ilə birgə qudasi evinə gəlir, uşaq üçün hazırladığı yataq dəstinə və beşiyi də götürür.

Adətən, uşaq beşikdə vəziyyətini dəyişib yuxulmasını deyə, onu beşiyə enli və əlvan parçadan ucu qotazlı və ya ilgəklə-qaytanlı hazırlanan beşik bağı vasitəsilə bağlayırdılar. Beşiyi, bir qayda olaraq, həyatda xoşbəxt ömür sür-müş, əməli saleh, ağzı dualı, novəli-nəticəli ağbirçək bağlayırdı. Şübhəsiz ki, adətın adı da buradan götürülmüşdür. «Beşikbağlama» adət böyük qorçaqlıq süfrələri ilə tamamlanır, yeni doğulan körpəyə xoşbəxt ömür, heyr-dualar arzulanırdı. Bölgə əhalisi arasında adət daha tonənlə şəkildə yazırdı da davam etdirilməkdədir. Etnoqrafik materiallar Şəki-Zaqatala bölgəsində də bu adətənin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində uşağın doğulmasından qırx gün keçəndən sonra «qırxın tökülması» adlanan bir mərasim də icra olunurdu. Uşağın, eləcə də ananın «qırxının tökülması» üçün əvvəlcə onları çimizdirir, sonra bulaq və ya çay yatağından götürülmüş 40 ədəd xırd daşı, içərisində qaynar su olan qazana salırdılar. Bundan sonra, həmin sudan 40 xörək qaşığı götürüb «qırxqaçar camı» adlanan qaba tökür, çimizdirilmiş ananın və uşağın çiyinlərindən aşağı səpərək: «Balamın ağırlığı-uğurluğu, dördi-azarı dağlara-daşlara, hürrişən itlərə, söyləşən arvadlara» – deyirdilər. Qərb bölgəsi əhalisi arasında bu qırxtökmə mərasimi «cənabət qüsulu» adlanırdı.

Abşeron bölgəsində bu mərasim «uşağın çillədən çıxarılması» adlanır və bir qədər fərqli icra olunurdu. «Uşağı çillədən çıxarmağı» üçün onun adını söyləyir, «filankəsin çillədən çıxması naminə» – deyərək, qırxqaçar camındakı təmiz suyu uşağın çiyinləri üzərindən keçirirdilər. Belə bir mərasim ailə qurumlarının 40 günü tamam olmamış ər-arvad üçün də həyata keçirilirdi [50, 150]. «Qırxgünlük dövr» mərasimi Anadolu türkləri, Sibirin, Altayın, Volqaboyunun türk birlikləri, eləcə də, Orta Asiyanın bir çox türkdilli xalqları (türkmənlər, özbəklər, qaxaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və s.) arasında da geniş şəkildə icra olunmuşdur [416, 71; 124, 67; 90, 155-180].

Uşağın qırxı çıxana kimi onu bədnəzərdən, şər qüvvələrdən qorumaq üçün ana əlindən gələni edirdi. Bir qayda olaraq, uşaq yatan otağa naməhrəm adamların daxil olmasına yol verilmirdi. Əgər belə bir zərurət olarsa, onda əhali iki qaydadan istifadə edirdi: birinci halda, uşağı öz yatağından çıxarıb yarı otağa aparır, kənar adam otağa daxil olandan sonra uşağı «onun üstünə» götürürdilər. İkinci halda isə, uşaq yatan otağa daxil olmaq istəyən naməhrəmi çörəyin altından keçirirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində naməhrəm kişiləri həm də beşiyin altından keçirirdilər. Bundan sonra onun otağa girməsinə icazə verilirdi. Uşağın qırxı çıxandan sonra bunlara ehtiyac olmurdu.

Xalq, həmçinin üstündə müxtəlif təyinatlı dualar, gözmunuğu, göyərtmə muncuğu və s. olanların da qırxı çıxmamış uşaq yatan otağa girməsinə qətiyyət imkan verməzdi. İnəmə görə, üstündə göyərtmə muncuğu olan naməhrəmin uşağın üstünə gəlməsi, onun rənginin göyərməsinə və mütləq ölümünə səbəb ola bilərdi.

Naxçıvan bölgəsində göyərtmə muncuğu «baboglu» adı ilə məlum idi. Yaşıl-göy və ya sarımtıl rəngi olan bu muncuğu Şərurda bütün qadınlar taxırdı. Xalq inamına görə, həmin muncuğu qırxlı uşağın üstünə gətirdikdə uşaq ölə bilərdi. Bunun qarşısını almaq üçün uşağı baboglu muncuğunun üstünə aparardılar. Bununla müncüq kəsərdən düşürdü. Burada geniş işlədi-

lən: «Mənim üstümdə baboglu yoxdur ki, məndən niyə qaçırsan?» – ifadəsi də məhz həmin muncuğun sehri, dini-magik qüdrətini ifadə edirdi.

Xalq inamına görə, qırxı çıxmamış uşağın üstünə çiyət, qızılgül, eləcə də yaşıl rəngli nə olursa-olsun, fərqi yoxdur, götürmək olmazdı. Çiyət uşağın boynununət kimi sallanmasına, qızılgülünətəri onun bihüş olmasına, yaşıl rəngli hər şey isə uşağın göyərtməyə (eplepsiyaya) tutulmasına və hətta ölümünə səbəb ola bilərdi. Əgər bilməyərəkədən evə çiyət gətirilərdisə, onda uşağı həminətin qaynadılmış suyunda çimizdirərdilər ki, uşağın bədəni «ət gətirməsin» (ət xalları nəzərdə tutulur).

«Qırxın tökülması» və ya «uşağın çillədən çıxarılması» mərasimini tamamlamaq üçün işlədilən «qırxqaçar camı» Xorasan və Kərbələdə istehsal edilməklə, ölkəyə zavvarlar tərəfindən gətirilirdi. Üzərində (çiyət və bayır tərəfindən) arəb əlifbası ilə «Qurani-Kərim»dən 40-a qədər ayə həkk edilmiş bu cam tuncdan və ya misdən hazırlanırdı, yastı oturaçağı qabın içərisinə doğru qabarıq olurdu. Qabın kənarlarındakı dəşiklərdən keçirilən saplara, üzərində «bismillahlə» sözü yazılmış 40 ədəd lövhə – «qaçar» asılırdı. Orta Asiya və Qazaxıstan xalqları arasında «çilkəli» adlanan bu qab eyni mərasimin icrası üçün nəzərdə tutulurdu [406, 68-70].

Körpə uşaq, bir qayda olaraq, iməkləyə kimi bələkdə saxlanırdı. Bələk 6-7-yə qədər bir-birindən azacıq böyük olan yumşaq parça materialından hazırlanırdı. Uşağı bələmək üçün parçalar, ən böyüyündən başlayaraq bir-birinin üstünə qıyqac (üçkünc) şəkildə salırdı, sonra uşağı onun ortasına qoyaraq çiyindən aşağı parçaya bələyirdilər. Üst qatda olan birinci bələk parçasının qıyqac ucu uşağın qıçlarının arasında keçirilirdi. Bütün parçalar uşağın bədəninə sərindikdən sonra, təxminən metr yarım uzunluğunda «bələk ipi» vasitəsilə «çalkeçir» edə-edə bələyi ayaqdan başa doğru bağlayırdılar. Bələk ipi olvan parçalardan lentvari düzəldilirdi.

Adətən, 6-7 aylıq uşağın qollarını bələkdən «azad edir», ona müvafiq biçimli köynək geydirirdilər. Uşağın açıq qalmış əllərinə isə kiçik torbayaoxşar, barmasız, boğazı büzməli əlcək geydirir, onu iplə biləyə bağlayırdılar. B.F. Adlerin yazdığına görə, koryaklar belə əlcəklərin əvəzinə uşağa, üst hissəsində yarıq olan qolu bütöv köynək geydirirdilər [190, 54].

Bələyə salınmış uşağı beşiyə qoyarkən onun üzünə, bir qayda olaraq, nazik cuna salırdılar. Xalq inamına görə, çəgəni üzünə qatırmaq günah hesab olunurdu. Çünki, belə olduqda, uşağı «beşik quşu vurar», bu da ölümə nəticələnməyə bilərdi.

Bəzi ailələrdə yeni doğulan uşaqlar ardıcıl olaraq ölür, valideynlərinin «əlinə qalır»dılar. Bunun üçün Qarabağ bölgəsində yeni doğulan uşaqlara «özgə paltarını, bəzən də dilənçi qiyafəsi geydirirdilər. Bu tədbir «ölüm ilahəsi»

ni azdırmaq» (çaşdırmaq) kimi mənalandırılırdı. Türk xalqlarının ümumi inamlar panteonunda bəd ruhlar azdırmaq üçün yeni doğulan uşaqların çox-uşaqlı ailələrə satılması adəti də mövcud olmuşdur [90, 159-160].

Uşaq müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra onun geyimi xüsusi diqqətlə hazırlanırdı. Bu işdə qadınların xüsusi səriştəsi, təkrarsız zövqləri özünü daha çox büruza verirdi. Ə.K.Ələkbərov haqlı olaraq yazırdı ki, qadınların öz bəcaırlarını nümayiş etdirmək üçün vahid, mən deyərdim ki, yeganə yaradıcı saha uşaq geyimləridir. Üzdür, bu geyimlər bütünlüklə böyüklərin geyimlərini kiçik ölçüdə təkrar edirdi, lakin yenə də qadın-ana burada özünün şəxson xəyalında canlandırdığı zövqünü əks etdirə bilirdi. Bu qadına ona görə müyəssər olmuşdu ki, hələ yetkinlik yaşına çatmayan uşaq və onun geyimi adət hüququ normalarının təsirinə məruz qalmamışdı [195, 131].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, əgər kiçik yaşlı qızların geyimləri bütünlüklə qadın geyimlərinin təkrarı idisə, oğlan uşaqlarının geyimlərində fərqli cəhətlər vardı. Bu, ilk növbədə özünü, uşaq şalvarlarının biçim və tikij tərzində göstərirdi.

Azərbaycanda uşaq şalvarının «bağlı» (nifəli), «aşırılmalı» və «finka» olmaqla üç növü geniş yayılmışdı. Bu şalvarların növ müxtəlifliyi ilə yanaşı, bir ümumi cəhəti də vardı ki, onların heç birini açıb-bağlamağa ehtiyac yox idi. Bunun üçün şalvarın orta hissəsinə miyança (şalvar ağı) qoyulmur, onun bədənə başlayaraq qabağa qədər arası yarıq tikilir. Eyni növ uşaq şalvarları tatarlar və taciklər arasında da mövcud idi [241, 258; 430, 134].

«Bağlı şalvar» bəldə saxlanmaqla, nifə yerinə tumanbağı keçirilərkən geyirdi. Adətən, belə şalvarın balağı açıq saxlandıqından, ona «balağı açıq şalvar» da deyilirdi.

«Aşırılmalı şalvar»ın beli nifəsiz, balaqları isə büzməli olurdu. Arxada – çanaq sümüyü üstündə şalvarın başının hər iki tərəfinə bir-birindən 12-15 sm aralı, ucu ilgəkliliklə aşırılmalı tikilirdi. Lentvari olan bu aşırımlar kürək-də çarpaz edilərkən çiyin üstündən qabağa gətirilir, burada şalvarın başına tikilmiş düymələrə bağlanırdı.

«Finka» adlanan şalvarın həm balaqları, həm də beli büzməli tikilir, bəzən buraya rezin də salınırdı. XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər bu formalı şalvar əsas uşaq geyimlərindən biri olaraq qalmaqda idi. Onu, başlıca olaraq, qara və göy sətindən tikirdilər. Finka, XIX əsrin 40-ci illərindən başlayaraq Azərbaycana köçürülən rus tərzi geyimlərindən (molakanlar, duxoborlar, subbotniklər) mənimsənilmişdi. Rusca-azərbaycanca lügətdə finka – «ayağı büzməli, qan balaqlı uşaq tumanı» kimi təqdim olunur [133, 435].

Oğlan uşaqlarının digər geyimlərində elə bir fərq nəzərə çarpmırdı. Onlar da böyüklər kimi ayaqlarına çarışq və başmaq geyir, başlarına

araçqın, təsək və dəri papaqlar qoyur, köynək, arxalıq, çuxa və s. geyirdilər [Şək. 2.27.3]. Mirzə Qədim İrəvaninin XIX əsrin 70-ci illərində çəkdiyi yeniyyətmə oğlan tərsimində bu geyim növləri aydın görünür [Şək. 2.27.1].

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri rəng əlvanlığı, estetik gözəlliyi, biçimin xüsusi əndazəsi, narın tikij texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərin çoxluğu ilə səciyyələnirdi. Bir qayda olaraq, bu geyimlər parlaq rəngli (tünd qırmızı, mavi, çəhrayı, narıncı), əlvan narıxışlı bahalı ipək parçalardan tikilir, yaxa kəsiyi, ətək yanları, boynu və qollarının ağı zərif tikmə bəzəklərlə örtülürdü [Şək. 2.27.2]. Qız uşaqlarının geyim təstində qadın geyimlərinin kiçik ölçüdə təkrarı olan ətəklilik, köynək, arxalıq, baharı, küləcə, çəpkən, nimətə, katibi, kiçik ölçülü baş yaylığı, kələğayı, başmaq və s. əsas yer tuturdu. Varlı zümrələrin uşaq geyimlərində qızıl və gümüşdən kasılmış düymələr, tuman-köynəy və digər üst geyimlərinə bəndələnən bəzəklər, eləcə də müxtəlif baş, boyun və qol bəzəkləri onların geyimlərinə xüsusi rəvnəq verirdi. Kasıb ailələrin qızları üçün bu geyim dəstələrini geymək arzu olaraq qalırdı. Belə ailələr «necə geyinmək deyil, nə tapıb geymək» haqqında düşüncələrə [Şək. 2.28.1].

Uşaq geyimlərinə əlavə edilən müxtəlif tikmə bəzəklər, narıxışlar və bəx-yələr (bafta, şəhrəsənd, zəncirə, pilək, sərma, gəldirgə, görüş, dördtikə, çalkeçir, güləbətən, muncuq, tikmə və s.) sırf bəzək funksiyası daşıyırdısa, rəngli şüşələrdən və qiymətli metallardan hazırlanmış muncuqlar (göz muncuğu, sarılıq muncuğu, möhrə muncuğu, qusuntu muncuğu, süleymani, göyərtnmə muncuğu, baboğlu (babaqulu) muncuğu, şəvə muncuğu və s.) [Şək. 2.28.2], həmçinin üstü rəngli saplarla örtülü olan üçkünc dualar, «boy-lama» adlanan dördkünc dualar, tsəbağa küroyi, dağdağan çiliyi asma bəzək növlərinin digər bir qrupunu təşkil etməklə, xəstəlikdən (bədnəzərdən), səp qüvvələrin hökmündən, səhrəbaz təlsimindən qorunmaq məqsədi güdürdü. Bunların müəyyən dini-mistik dünyagörüşü və təfəkkür tərzilə bağlılığı xalq arasında onlara çox güclü inam yaratmışdı. Belə əsmlərin hər birinin müəyyən mühafizə etmə gücü olduğunu xalq dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdı. Məsələn, digər muncuqlar arasına taxılan şəvə muncuğu uşağı qarabasmadan, sarılıq muncuğu sarılığa tutulmaqdan, nəzər duaları, göz muncuğu və dağdağan çiliyi bədnəzərdən, möhr muncuğu mədə ağrısından, qusuntu muncuğu soyuqdaşymədən, baboğlu (babaqulu) muncuğu şərdən və bədbəxtlikdən «qoruyurdu». «Süleymani» altı küncü metalın (əsasən gümüşün) içərisinə yerləşdirilmiş muncuq olub, həm paltarından asılır, həm də yatan zaman uşağın başının altına qoyulurdu. Bu muncuq uşağı bəd ruhlardan (hal anası, şeşə, şəppə, vurğun və s.) qorumaq üçün düşünülmüşdü. Q.P.Vasilyeva haqlı olaraq yazır ki, müxtəlif materiallardan (gümüş,

muncuq, ağac) hazırlanan bu bəzəklər uşaq anadan olduğu ilk gündən başlayaraq onun boyununa, əllərinə, ayaqlarına, papağına və paltarına bəndlənirdi [228, 182].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ailə və məişət tərzində, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən köklü dəyişikliklər qadın və kişi geyimləri kimi, uşaq geyimlərinin də fabriklə istehsalı olan geyimlərlə əvəz olunmasını şərtləndirmiş, XIX əsrin ənənəvi geyim elementlərini istifadədən çıxarmış, uşaq geyimləri və bəzəklərlə bağlı bir sıra adətləri, inamları və mərasimləri isə unudmuşdur.

2.5. Bəzəklər

Kişi və qadın geyim kompleksini tamamlayan, onlara xüsusi yaraşır verən bəzəklərin meydana gəlməsi tarixi geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir. Hələ təbiəti dərk etmək iqtidarında olmayan ibtidai insan, hazır şəkildə əldə etdiyi və ya özünün bəsit «sənət yaradıcılığı» fantaziyası ilə yaratdığı əşyalardan hamı həqiqi mənada bəzək elementi kimi, həm də magik və mifik düşüncə tərzinə uyğun bəhrələnməyə çalışmışdır. Əhatəsində yaşadığı aləmin müxtəlif qüvvələrdən (ruhlardan) ibarət olduğunu düşünən ibtidai insanlar, bu ruhlara ixtisarındə xeyirxahlara səcdə etmiş, şəf, qəzəbli, ziyanverici və xəstəliklər törədən bədix ruhlara lənətlər oxumuş, onlardan qorunmaq üçün magik qüvvəyə malik «qoruyucular» düşüncə tərzində tapmışlar. Bunlar daş, sümük, buynuz, insan və ya heyvan diş, balyqulağı, eləcə də bədəne həkk olunmuş döymələrdən (tatuirövka) ibarət olmuşdur. İbtidai insanın ilk dəfə müraciət etdiyi bəzək elementləri yaraşdıqdan daha çox məhz əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında, ideologiya və dünyabaxışında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, xüsusilə də metalşləmə sənətinin və bədii metal sənətkarlığının təşəkkül tapması bəzək elementlərinin praktik-əməli əhəmiyyətini arxa plana sıxışdıraraq onları əksərən sırf bəzək-zinət əşyaları kimi səciyyələndirməyə başladı. Qədim Azərbaycan ərazisində metalla ilk tanışlıq Eneolit dövründən başlasa da, tuncun, dəmirin, sonralar isə nəcib metalların (qızıl, gümüş və s.) istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi zinət-bəzək əşyalarının hazırlanmasında böyük çevriliş yaratdı. Arxeoloji qazıntılardan nəticəsində Azərbaycanın antik və orta əsr abidələrindən əldə edilmiş külli miqdarda bəzək və zinət nümunələri [206; 72] burada bəzək istehsalı texnologiyasının təkmilləşdiyini göstərir. Saxlanca, cəhiz və ya müxtəlif hədiyyələtmə yolu ilə əsrdən-əsrə, nəsilən-nəslə keçən bu zinət əşyaları və onların bəzək dekor-

ları xalqın etnik tərkibini, sinfi (sosial) və yaş mənsubiyyətini, maddi və mədəni mədəniyyətini, estetik-bədii zövqünü, istehsal həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycanın zərgərlik mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsinə də Manna incəsənəti nümunələri mühüm mərhələ təşkil edir. Urmiya gölünün cənub-şərqində yerləşən Ziviyadən tapılan və er. əv. VIII-VII əsrlərə aid edilən «Ziviyə dəfnəsi»nin tərkibindəki şir başları ilə bəzənmiş qızıl biləzək, təsvirli qızıl kəmə, qızıl sinəbənd və s. bu dövrdə bəzək elementlərindən geniş istifadə edilməsini təsdiqləyir [135, 46-53; 136, 63-64]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında təkcə qadınların deyil, kişilərin də üzük taxdıqları və qulaqlarına qızıl tana – «altun küpə» keçirdikləri göstərilir [48, 78-79; 59, 67-68]. Vaxtilə aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan, eramızın IV-VII əsrlərinin ən yaxşı alban incəsənəti nümunəsi hesab olunan və hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanılan tunc gül qabı üzərindəki atlı təsviri kişilərin bəzək elementlərindən geniş istifadə etdiyini təsdiqləyir. Alban hökmdarı Cavanşirin təsviri ehtimal edilən [429, 290] bu atlının başında tac, belində qiymətli kəmə, qolunda qolbaq, qulağında isə sırğa vardır [131, 3].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasının orta əsr sənətkarlığı mərkəzlərində (Qəbələ, Mingəçevir, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Beyləqan, Şabran və b.) digər kəstar sənət sahələri ilə yanaşı, bəzək-zinət istehsalı sahəsi də hərtərəfli inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılardan nəticəsində müxtəlif materiallardan (mis, tunc, dəmir, qızıl, gümüş, bürünc, şüşə, gil) hazırlanan, çoxçeşidli istehsal texnologiyaları vasitəsilə (döymə, tökmə, yonma, burma-əşmə, lehimləmə, bəndətmə, zərbətmə və s.) hazırlanmış gətirilən rəngarəng çeşidli bəzəklər (sırğa, üzük, biləzək, sinəbənd, asma möhür və medalyon, sancaq, kəmə-təpəqə və s.) orta əsrlər dövrünün bədii sənətkarlığı haqqında geniş təsvirlər yaradır [131, 11-48; 76, 89-103; 317, 296-299; 321, 67-76; 388, 175-209].

Bəzək-zinət əşyaları istehsalı, xüsusilə də qadın bəzəklərinin geniş çeşidi haqqında məlumatlar klassiklərin əsərlərində və dastan yaradıcılığında da aydın izlənilir. Dahi mütəfəkkir N. Gəncəvi «Xəmsə»də bəzəklərlə bağlı xalq təsəvvürlərindən, daş-qaş və zər-zivərin rəmzi mənə daşınmasından, onların çeşidinin müxtəlifliyindən və milli ornamentlərinin (bəzək dekorunun) misilsiz təkrarsızlığından ürək dolusu bəhs etmişdir. Onun əsərlərində rast gəldiyimiz üzəri sikkələr və gövhərlərlə bəzədilmiş qızıl kəmə, qaşlı və qaşsız tacıdar möhürü rolunu oynayan üzük, «təg», «gərdənbənd», «xalxal», «zərli həmayıl», «ənbərinə boyunbağ», «tac», saça taxılan ağ möhür, sırğalar, eləcə də libasa vurulan bəxşlər Azərbaycan qadınının milli libasını bəzək elementlərinin zənginliyini göstərir [35, 42-49].

Dastan yaradıcılığında, əsasən, zər-zivər içərisində süslənən əsəb-nə səbli bəy, xan, tacir-tüccar təbəqəsinin bəzək əşyaları hesab olunan boyunbağlara («mərcanə», «silsilə» və s.) təsadüf olunur:

Ay hazarat, gəlin sizə söyləyim,
Göz düşüb Səlbinin mərcanəsinə.
Sarraflar yığılıb qiymət qoysunlar,
Mın tuman kəsdirib bir danəsinə [62, 55].

yaxud:

Bülbül ayrılığı sitəmdə gülə,
Güləbətin naxış süsən sümbülə,
Badilə mintənə, üstədən silsilə,
Sərəndazdan töküb başa-baş Pəri [97, 249].

Göründüyü kimi, kamil sənət əsəri səviyyəsində hazırlanan bu bəzək nümunələri bahalı olmaqla yanaşı, zərgərlik incəsənətinin inkişaf durumunu da göstərir. «Şah İsmayıl» dastanında «Gülzarın boynunda babasının yeddi illik bac-xərəcə ilə başa gəlmiş bir boyunbağı»dan bəhs olunur [145, 260]. Bütün bunlar Azərbaycan zərgərlərinin sənət bacarığını, yerli istehsalın səviyyəsini, başlıcası isə, sosial təbəqələrdə arasında qeyri-bərabərliyi və bəzəklərin az bir qism əhali arasında dəbdə olmaqla, dərs sosial mühitdə yayıldığını təsdiq edir.

XVII əsrdə Azərbaycanda zərgərlik və zinət-bəzək əşyalarının hazırlanma səviyyəsindən bəhs edən M.X.Heydərov bir çox Avropa və türk səyahətlərinin (Qemelli Karyeri, Adam Oleari, Korneli de Bryuin, Övliya Çələbi və b.) məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, zərgərlik məmulatları, müxtəlif bəzəklər orta əsr Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də əyanlar və varlı tacirlərin məişətinə o dərəcədə geniş daxil olmuşdu ki, bu, zərgərlik məmulatları satan zərgər dükənlərinin xüsusi cərgəsinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Təbriz və Ərdəbil qeysəriyyələrində ən bahalı və ən zərif zərgərlik məmulatları tağbəndli zərgər dükənlərindən ibarət sənət cərgələrində müşahidə olunurdu. Bəhs olunan dövrdə belə sənət cərgələri Şamaxı şəhərində də mövcud idi [254, 87-88]. Eyni məlumatın XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinə də aid edildiyinin şahidi oluruq. Bu dövrün rus səyahətçisi E.Markov yazırdı ki, memorial abidələri ilə diqqəti cəlb edən bu şəhərdə (Bakıda) örtülü bazarlar (qapalı carılar), zərgərlik emalatxanaları cərgə ilə düzülmüşdür. Orada gümüşdən fərqli və bəzədilmiş filiqran-şəbəkəçilik məmulatının gözəl nümunələri emal olunmaqdadır [354, 114-115].

Geyimlərə xüsusi yaraşlıq verən bəzək məmulatlarının hazırlanması və satışı XVIII-XIX əsrlərdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Quzey Azərbaycanda Naxçıvan, Ordubad, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, Quba, Şuşa, Lənkəran və Salyan şəhərləri başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı. XIX əsrin 50-ci illərində Gəncədə 24 zərgər [319, 339], 80-ci illərdə Qazax qəzasının Şəmsəddil sahəsində 3, Zəyəm stansiyasında 2 gümüşbənd [423, 172], XIX-XX əsrin hüduqlarında isə Bakıda 130 nəfər qeydiyyatdan keçmiş zinət ustası və 89 nəfər şagird, Şamaxıda 25, Salyanda 13, Qubada 12, Gəncədə 33, Nuxada 22, Şuşada 12 nəfər zinət ustası fəaliyyət göstərmişdir [296, 60, 64; 111, 196-197].

XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayış, kəmə, xəncər və xəncər qını, saat və saat qabı, vəznə-patron-daş, tütün qabı, saat zənciri, üzük-möhür və s.) istisna olmaqla, kişi geyimləri demək olar ki, bəzəksiz olurdu. Bu məsələdə əhali «erkək atın çulu cırıq olar», «bəznəmək qadına yaraşar» – kimi mülahizələrə əsaslanırdı.

Bəhs olunan dövrdə hazırlanan bəzək-zinət məmulatları qadın geyim kompleksinin vacib elementi kimi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Zərgərlik incəsənətinin tədqiqatçıları bu dövrün zərgərliyinin yeni-yeni bədii və texniki xüsusiyyətlərinin meydana çıxdığını, hazırlanan məmulatda xalqın adət və ənənəsinin, əqidəsinin, sosial mövqeyinin şərti dekorativ formada, rəmzi mənada işlədilməsinin ön plana keçməsinə qeyd edirlər. Azərbaycan zərgərliyində bəzək şeylərinin bədii formasını və naxışlarını (dekorativ bəzəyini) gücləndirmək məqsədilə həm yekcins qızıl və gümüşdən, həm də müxtəlif cəvahiratın ahəngdar qarışığından möhərlə istifadə etməklə bu və ya digər zinət növünün hazırlanmasında həndəsi, nəbatı, zoomorf və astral motivli naxışlar tətbiq edilir, məmulatın surəti (ay, ulduz, günəş, yarpaq, gül, şaxə, balıq, quş və s.) təbii-dekorativ formalardan alınır [60, 6-7].

Kustar sənət üsulları ilə (döymə, qəlibkarlıq, basma, savadlama, şəbəkə, minasazlıq, xatəmkarlıq) hazırlanan bəzək-zinət məmulatlarının əksəriyyəti Azərbaycanın sənət mərkəzlərində ərsəyə gəlsə də, bəzən varlı əyanların və tacir-tüccar əhlinin qadınlarının bəzəkləri içərisində xaricdə hazırlanan, üzəri kəsmə sikkələrlə (əşrafı, imperial, çervon, lirə, real, tilani) tərtiblənən bahalı kəmə, boyunbağı və qolbaqlara da rast gəlmək olurdu.

Etnoqrafik və ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan qadınlarının bəzək-zinət əşyalarının hazırlanmasında müxtəlif qiymətli daşlar (mirvari, yaqut, aqiq, almaz, kəhrəbə, zümrüd, firuzə, mərcan, şəvə, həkka brilyant) mühüm yer tutmuş, mürəkkəb əslən zinət məmulatlarının dəkor tərkibi olmuşdur. Bu qiymətli daşlardan bir çoxu ölkəyə karvan ticarəti vasitəsilə Şərqi ölkələrindən gətirilirdi. Belə kombinasiya edilmiş şəkildə

(qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın kombinəsi) hazırlanan zinət və zər-zə-bərəcdə bəhə başa gəldiyindən, imkansız qadınlar ucuz daşlardan, adi süşədən, misdən, tuncdan, hətta bəzi meyvələrin çayirdəklərindən (iydə, xurma və s.) sapa düzməklə bəzək şeyləri hazırlayıb gəzdirir, toyda, el şənliklərində isə varlı qadınlardan bəzi zinət-bəzək əşyalarını 1-2 günlüyə «bırovuz» götürürlər.

Azərbaycan qadınlarının qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın qarşılıqlı tətibindən tərtiblənən zinət əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünürdü. Lakin qadın bəzəkləri təkcə bunlarla məhdudlaşmırdı. Qadın üst geyimlərinin boyunluğuna, yaxalığına, qollarının ağzına, ətkələrinə, hətta bəzən çiyinlərinə də müxtəlif üsullarla bəzəklər vuruldu. Müxtəlif bəxyə, bafta, zəncirə, həşyə, güləbatın tikmə və s.-dən ibarət olan bu əlavələr dekorativ-bəzək funksiyası daşıyırdı.

«Çiçəğ» adlanan baş bəzəkləri dəstinin Azərbaycanda «tac» («dingə», «cıqqa»), sonralar isə «qəfəsə», «alınlıq», «tetir», «çəngəlli çənəbənd» («qarmaq»), «qıraqlıq», «cütqabağ», «gəlintac», «qarabatdaq» («araşqın»), «təşəkqabağ», «taclı cütqabağ», asma baş bəzəkləri [Şək. 2.32.7] və s. kimi müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə dövlət başçılarının hakimiyyət rəmzi olan tac XIX-XX əsrin əvvəllərində əsasən qadın toy-nişan geyim dəstinin mühüm elementinə çevrilmişdir [Şək. 2.29.1-2].

Qəfəsə başa dingə qoyulduqdan sonra onun qabağına tutulan (tikilən) üstü baftalı bəzək idi. Başa qoyulan dingəyə daha yaraşlıq görkəm verməkdən ötrü onun qabağına bəzən ətrafına qızıl və gümüş pullar düzülmüş «tetir» tuturdular. Rəqs və hərəkət zamanı metal cingiltili melodik səslər çıxarsın deyə, dingənin dövrəsinə «qıraqlıq» adlanan xüsusi bir bəzək elementinin əlavə edilməsi də dəb idi. Qıraqlığın üstü gümüş pullarla örtülü olurdu [232, 75].

Taclı cütqabağı şəbəkəçilik üslubunda nəfis işlənməklə, bəzək-nəqş ünsürlərinin (gül-çiçək, ulduz, yarpaq, qonça, qübbə, aypara, buta və s.) öndə (alında) cəmlənməsi ilə səciyyəli idi. Bakı zərgərlik (şəbəkəçilik) məktəbinin nümayəndəsi Məmməd Şəfi taclı cütqabağı hazırlamağın mahir ustası olmuşdur [60, 16].

Çəngəlli çənəbənd və ya qarmaq əməli əhəmiyyət kəsb etməklə mürəkkəb quruluşlu çalma və dingələri başda möhkəm saxlamaq, hürüyə gəlməyə cığa-birşəyi nizamlaşdırmaq, son nəticədə isə bəzək məqsədilə işlədilir [Şək. 2.29.6]. Çəngəlli çənəbənddən (qarmaqdan), biq qayda olaraq, ərli qadınlar istifadə edirdilər. Bəzək-nəqş formalarından asılı olaraq Azərbaycanda çəngəlli çənəbəndlərin «gül çəngəl», «mərçənə qarmaq», «körpü qarmaq», «həsiri qarmaq», «qabırğalı çəngəl» və s. kimi dəstləri hazırlanmışdır.

Boğaz bəzəyi kimi qarabatdaq sadə və ətkəli olmaqla iki variantda hazırlanırdı. Sadə qarabatdağı, adətən, rəngli muncuqları (xüsusilə də «ə» formalı «qum muncuğu»nu) sapa (ipa) nəfis şəkildə düzməklə hazırlayıv və boğaza kip bağlayırdılar. Bəzən belə muncuqlar bir neçə sıra hazırlanırdı ki, onun da hər cərgəsi «hel» adlanırdı.

Ətkəli qarabatdaq isə qızıl və ya gümüşdən nəfis şəkildə kəsilmiş rombşəkilli, konusvari, ulduz, aypara, düzbucaqlı-kitabvari, yarpaq, buta, badamı və s. şəkilli bəzək elementlərini bir neçə cərgədə halqalar vasitəsilə sapa (ipa) düzməklə əldə edilirdi [Şək. 2.29.3]. Sübhəsis ki, sadə (muncuqlu) qarabatdaq aztavanalı, ətkəli qarabatdaq isə kübar qadınların, tacir-tüccar əyalının sevimli bəzək-zinət elementi olmuşdur.

Qulaq bəzəkləri Azərbaycanda zaman-zaman «altun küpə», «tana», «güş-vərə», «sırğa», «zənaqəş» və b. adlarla məlum olmuş və çox geniş çeşiddə hazırlanmışdır [Şək. 2.30]. «Darağın», «səbatı», «gilası», «dolu» («dola»), «kufə», «minarə», «heydəri», «aypara», «yarpaq», «gül», «qozalı», «fındıq», «piyalə-zəng», «buta», «badamı», «satılı», «üçdüyümə», «dördüdüymə», «qırxdüyümə», «piyalə», «pərəkli», «zənaqəş», «ətkəli», «şarlı» [Şək. 2.32.3] və s. sirmə növləri, cəvahir tana uzun zaman Azərbaycan qadınlarının istifadə etdiyi bəzək-zinət əşyaları arasında üstün yer tutmuşdur. Sırğa (tana) növləri qulağın «niçək» adlanan aşağı hissəsinə – qulaq pipiyinə bağlanırdı. Bunun üçün, bir qayda olaraq, kiçik yaşlarından qızların qulaq pipiyini küllə ovub keyidir, sonra saplı iynənin arxa tərəfi ilə onu deşir, oradan keçirilən sapa 1-2 ədəd muncuq taxırdılar. Deşilmiş yer bitməsinə deyər, sapı tez-tez yağlayır və tərpədiridilər. Ailədə uzun müddət dünyaya golişi gözlənilən, əziz-xələf sayılan, nəslin və ya tacın (şahlıq-xanlıq dövründə) davamçısı kimi qəbul edilən oğlan uşaqlarının bir qulığına da sırğa («heydəri sırğa») taxmaq dəb olmuşdur. Qeyd edək ki, türkdilli qaqauzlar uşağın sağ qulığına sırğanı yaman ruhlarından qorunmaq məqsədilə taxırdılar [267, 22].

Qadın bəzəklərinin böyük əksorietini boyun və sinə (dös) bəzəkləri təşkil edirdi. Bunlar həm bahalı daşlardan tərtiblənən muncuqlardan, həm qiymətli metallardan (qızıl, gümüş), həm də daş-qaşla (cəvahiratla) əlvan metalların kombinəsindən xüsusi incəliklə hazırlanırdı. Etnoqrafik bölgələrimizdə «boğazaltı», «yaxağülü», «məcciyə», «heykəl», «hamayıl», «qozalı boyunbağı» [Şək. 2.32.2], «yelpəzli sinəbənd» [Şək. 2.31.1], «nil», «arpa», «bacaqlı», «nargilə boyunbağı», «yarpağı boyunbağı» [Şək. 2.31.4], «gül boyunbağı» [Şək. 2.29.5], «qızıl boğazaltı» [Şək. 2.31.5], «mərçənə», «silsilə», «çəçik», «qarabatdaq», «qazayağ», «mumasın» [Şək. 2.31.6], «ilgək-qarmaq», «sərmə», «gərdənbağı», «müsavıyan», «şəddə», «gərdənənd» və s. adlarla məlum olan geniş çeşidli boyun və sinə (dös) bəzəkləri varlı qadınlara

rının geyim dəstində üstün yer tuturdu. Maddi cəhətdən imkansız qadınlar, bəzənmək xatirinə, hətta adı muncuqdan, tuncdan, misdən, iydə və xurma çəyirdəklərində boyunbağı taxırdılar. Çəyirdəkli boyunbağını düzəltmək üçün meyvə çəyirdəklərini qızdırılmış iynə ilə uzununa və ya eninə desir, sapa düzürdülər. Uzun müddət istifadədə olan bu «muncuqlar» sürtülərək parıldayırdı.

Qərb bölgəsi qadınlarının daha çox xoşladıqları sinə-döş bəzəkləri «heykəl» və «həmayil» idi [162, 35-36]. «Heykəl» – ortasında iri paxlavavari muncuq olan boyun bəzəyinə deyilirdi. Sapa keçirilmiş «heykəli» boyuna elə bağlayırdılar ki, iri muncuq sinənin ortasında dayanırdı. Bir qayda olaraq, «heykəl»in kənarlarına qızıl və gümüş pullar da bənd edirdilər. El şairi Cöban Əfqan Qərb bölgəsi qadınlarının əlvan geyimlərini tamamlayan nəfis işlənmiş belə bəzəkləri vəsf etmişdir:

Qapına gəlmişəm sayılam, sayıl,
Haqq verən paylara mən oldum qayıll.
Sağına, soluna heykəl, həmayıl,
Qızıl bilərziyi qol kənarında [146, 40].

Naxçıvan bölgəsində boyun-sinə bəzəkləri içərisində «qarabatdaq», «çəçik», «silsilə», «sərmə», «gərdənbəg», «sinəbənd» və «gərdənbənd» geniş yayılmışdı. «Çəçik» daha mürəkkəb dekora malik zərgərlik sənəti nümunəsi olub, əsasən qızıldan hazırlanırdı və üzəri qiymətli daşlarla bəzədilirdi. Bölgənin bəzi kəndlərində çəçiyə «çənbərə» və yaxud «çəmpərə» də deyilirdi [Şək. 2.29.4].

Naxçıvan zərgərlik məktəbinə məxsus digər bir qadın bəzəyi olan «sinəbənd» silsilə formasında hazırlanmaqla, dörd ədəd aşağıya doğru getdikcə kiçilən, üstü şəkəbə işləməli ayparadan, böyük ayparanın uclarına bəndlənmiş iki yaqut qaşdan, çoxsaylı asma-qulplu qızıl sikkələrdən və ələyi tamamlayan bir ədəd daha iri sikkədən («süleymani») ibarət olurdu. Sinəbəndin bəzək dekorlarının üzərinə qiymətli daşlar (almaz, yaqut, mina, cəvahir, brilyant və s.) düzülürdü [Şək. 2.31.2].

«Silsilə» böyunbağının böyüyü «sərmə» adlanırdı. Sərmənin sırası (ətəkləri) variantdan asılı olaraq 4-5-ə qədər olurdu. Sərmənin də hər bir bəzək dekorunun üstünə qiymətli daşlar yerləşdirilirdi.

«Gərdənbənd» – bağlamaq üçün uclarında qarmaqları olan 14 ədəd zərif işlənmiş, halqalarla bir-birinə bəndlənmiş və üstünə sıraşırı qırmızı və yaşıl daşlar düzülmüş bəzək elementlərindən, həmçinin bu bəzək dekorundan asılmış 14 ədəd şəkəbəli sırğayabənzər hissələrdən hazırlanırdı [Şək. 2.31.3].

«Gərdənbəg» isə narın muncuqlardan düzülmüş ətəklili bəzək növü olub, sinəyə qədər çatırdı.

Muğan bölgəsi üçün daha xarakterik olan «mədiyyə» («imperial») boyunbağını hazırlamaq üçün sapa əvvəlcə böyük «hil», sonra isə xırda «apra hil» düzülürdü. Altı ədədi sağda, altı ədədi isə solda olan həmin hillərin arasına qulplu qızıl imperial asılırdı. Burada dəbdə olan digər bir boyun bəzəyinin – «bacalıq boyunbağı»nın sinədə dayanən ələyinə ürək-şəkili usunsov kəsmə qızıl asılırdı. Bu bəzək elementinin ortasına dairəvi və ya aypara zümrüd salınır, kənarlarına dilim-dilim qızıl naxışlar vurulurdu [102, 90].

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri üçün səciyyəvi olan «arpa boyunbağı»lardan istifadə olunmasının tarixi olduqca qədimdir [Şək. 2.32.6]. Mingəçevirdən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən «arpa» muncuqlar, indi hazırlanan eyniadlı muncuqlarla tam oxşarlıq təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu muncuqlar Azərbaycanda 2500 il bundan əvvəl mövcud olmaqla, nəsilən-nəslə keçmiş, zamanamizə qədər gəlib çatmışdır. «Arpa boyunbağı»ların ortasına gözəl naxışlarla bəzədilmiş dairə formasında digər bir hissə də əlavə edilirdi. Bəzən də onun əvəzinə şəkəbə üsulu ilə işlənmiş altı, səkkiz və ya on iki guşəli, ortasında yaqut və ya firuzə qaşı olan ulduz, onun da altını tamamlayan aypara yerləşdirilirdi [45, 30].

Kişi və qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən bel bəzəkləri, xüsusilə də toqqa və kəmərlər özünün bədii-ornamental xüsusiyyətlərinə, tətbiqi məqamına, yayılma arealına və lokal fərqlərinə görə müxtəlif idi [Şək. 2.33]. Azərbaycanda kişi və qadın bel bəzəklərinin «ətəklili» («sallama»), «taxta kəmə», «təkənd», «belbağı» [Şək. 2.34.3], «sallıtoqqa», «suvadax toqqa», «çilik toqqa», «qabırğalı kəmə», «çərkəzi», «qarmaq kəmə», «zərli kəmə», «zəncirli kəmə», «düzmə kəmə», «girvənək toqqa», «çəngər kəmə», «kərpü kəmə», «sikkə kəmə» və s. kimi çoxlu çeşidi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Gəncəbasar bölgələrində geniş istifadədə olan «çərkəzi kəmərlər» əsasən kişi geyim dəstində başlıca element olmuşdur. Nazik meşindən düzəldilən, ələyinə qotazlar bənd edilən belə kəmərin üzərinə paxlava, dairə, üz-üzə dayanmış qoç və at təsvirləri, eləcə də digər metal-kəsmə fiqurlar yerləşdirilirdi [69, 87-88].

Qadın kəmərləri içərisində yayılma arealına görə üstün yeri «sallama» («ətəklili») kəmə tuturdu. Bu növ kəmərlərin qayışı dəridən 10-12 sm enində hazırlanırdı, qayış kəmə toqqasına bərkidildikdən sonra üzərinə 20 çəpiklik gümüş pullar üç cərgədə bənd edilirdi. Kəmərin toqqa hissəsi iki ayrı-ayrı hissələrdən düzəldilərək bir-birinə iki qarmaq və iki halqa vasitəsilə

bağlanırdı. Hissələrdən birinin (adətən, qarmaq olan hissənin) ortasında dairəvi şəkildə göy yaqutdan «qaş» salınırdı. Naxçıvan bölgəsində bu cür qadın kəməri «göbəkli kəmərlər» adlanırdı. Ümumiyyətlə isə kəmərlər ona görə «sallama» («ətəklilik») kəmər deyilirdi ki, onun aşağı hissəsinə (ətəyinə) kəmərdən aşağıya doğru 10-15-20 çəpəklilik qulpu gümüş pullar gümüş zəncirlər vasitəsilə aypara formasında bir-birinə bənd edilirdi. Rəqs və hərəkət zamanı bu gümüş pullar bir-birinə toxunaraq metal səciyyəli melodik səslər verirdi. Hazırda Samux rayonu Eldar kənd sakini Minayə Nəsir qızı Orucovaya məxsus olan belə kəmərlərdən biri XIX əsrin 60-cı illərində Gəncə sənətkarları tərəfindən hazırlanmaqla, bu sənət mərkəzi nümayəndələrinin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətini bariz şəkildə nümayiş etdirir [Şək. 2.33].

Azərbaycan qadınlarının istifadəsində olan qol, bilək və barmaq bəzəkli içərisində müxtəlif formalı «qaşlı» və «qaşsız» üzüklər (nişan üzüyü – «halqa-xatəm»), «əyrəməç», «barmaqçalıq» və ya «barmaqçılı», eləcə də zümrüd, firuz, yaqut, əqiq, ləl, mirvari və b. qaşlı üzüklər), bilərzik və ya qolbaq-dasinələr («həsiri», «güli», «eşmə», «kəhlq», «yığma», «kərpü», «xəngəl»), «qolaxçası» üstünlük təşkil edirdi [Şək. 2.34.1-2]. Qaşsız üzüklər içərisində xüsusilə seçilən nişan üzüyü («halqa-xatəm»), bir qayda olaraq, ərik qızların «gəlin barmağı»na taxılırdı. Azərbaycanın Qərbi bölgəsində «barmaqçalıq» adlanan nişan üzüyünə məhəbbət, etibar, sədəqət və vəfa rəmzi kimi xüsusi diqqət verilir. Adətən, xatircəmlilik, nişan (bəlgə) üzüyü sayılan xatəm (halqa) təkəbinli (monoqam) ailələrin meydana gəlməsindən sonra dəbə düşmüş, deyikli (bəşikkərtmə, göbəkəsmə) oğlanlar və qızlar arasında gələcək kəbin münasibətləri qiz evinə əvvəlcədən beh kimi qoyulmuş xatəm vasitəsilə rəsmiləşdirilmişdir [111, 201].

Üzəri qiymətli daş-qaş və lal-cəvahiratla tərtiblənmiş «büzübdən» kişi qol-bilək bəzəyi kimi məlum olsa da, «qolaxçası» cavan gəlin və qızların bəzək əşyaları kompleksinə daxil idi. Təxminən 2-2,5 sm enində dairəvi formada olan «qolaxçası»ni biləkdən bir qədər yuxarıya kipi bağlayırdılar. O, üzərinə kiçik və zərif zəncirlər vasitəsilə gümüş pullar bənd edilmiş bəzək növü idi. Hərəkət və rəqs zamanı, «tetiri», «alınlıq» («qabaqlıq»), «sallama kəməri», «piyalə-zəng» sığa, xüsusi andaşa ilə tərtiblənən «qızıl ətəklilik», libasa bənd edilən «zincirov-qumroy»larla [Şək. 2.32.1.5] bircə hamahəng gəngilti səslər verən «qolaxçası», demək olar ki, əksər gəlin və qızların bəzək dəstində mühüm yer tuturdu.

«Həsiri» bilərzik (dasinə) Lənkəran-Astara və Muğan bölgələri üçün xarakterik qol bəzəyi idi. Eyni formalı və eyni bəzəkli 50 ədəd qızıl hissədən tərtiblənən bilərzikin hər iki kənarında sap keçirmək üçün dəlikləri olurdu. Sapa düzükdən sonra bilərzik qola bağlanır, sapların ucları düyünlənir və

düyünün üstünə qızıl düymə bənd edilirdi. Qolun ölçüsündən asılı olaraq qızıl hissələrin sayı artırılıb azaldıla bilərdi [Şək. 2.34.4].

Toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər əhalisinin varlı qadınlarının (bəy, tacir-tüccar, əsəb-nəsəbli zadəgan qadınlarının) nadir hallarda istifadə etdiyi «xalxal» ayağa (topuğa) bağlanmaqla, qızıldan hazırlanırdı. Üzərinə kiçik zincirovların (qumroylar) sıra ilə bənd edildiyi «xalxal», bir qayda olaraq, rəqqasələrin ayağında olsa da, varlılar da ondan, yeri gəldikcə, istifadə edirdilər.

Qiymətli metallar və bahalı daşlardan hazırlanan bəzək-zinət əşyalarının sırf bəzək və əməli əhəmiyyətindən başqa, simvolik və qoruyucu funksiyaları da qeyd etmək lazımdır. Xalq arasında geniş yayılan inama görə, firuzə təmizlik və paklıq rəmzi, arpa boyunbağı – bolluq, var-dövlət, sərəca – sağlamlıq simvolu, göz muncuğu – bədnəzərdən qoruyucu vasitə, mirvari isə ürəyin qüvvətləndiricisi, göz xəstəliyinin qarşısını alan və görməni qüvvətləndirən daşlar sayılırdı [66, 21].

Azərbaycan qadın bəzəklerinin bir qismini də libasa bənd edilən ənənəvi zərgərlik sənəti nümunələri (yaxalıq, ətəklilik, çalqeqir-qarısqqa, qoza-düyümə [Şək. 2.35.4], zəngəbənzər qumrov, sikkə-düzmələr və s.), toxuma və hörmə bəzəklər (bafta, qaytanlı naxış, çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə (təksərmə və qoşasərmə), şəms, pürçüm, qotaz, pitik, buta, şahpəsənd, güləbətin, muncuqlu tikmə, zəncirə və s.) və paltarla vurulan müxtəlif bəxəy, tikiş və həşyələr (nəlbəki, görüş, dördtikə, büzmə, dejurka, ziqaq-sığırşidiyi, cəhrəpəri, qayçıqulpu, qoşasıraq, xoruzsayağı, qiyi, dahrəburnu, xanımsallandı, gəldirgə, ikisaplı, üçsaplı, dördsaplı, doldurma tikiş, quyrum və s.) təşkil edirdi. Bafta enli və dar biçimli olub, ipək və zərli saplardan toxunur. Lavada, küləcə, arxalıq, baharı, çəpkən kimi qadın geyimlərinin yaxa, boyun, əmək və qol kəsiklərinə tutulurdu. Özunməxsus yaradıcılıq zövqü, tikmə və naxışsalma qabiliyyəti olan sənətlər qadınlar yuxarıda sözügedən toxuma, hörmə və naxış-tikiş nümunələrinin mahir yaradıcıları idilər.

Həm sırf estetik-bədii bəzək funksiyası daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən, həm də bir çox hallarda dini-magik rolu ilə fərqlənən bəzək nümunələrinin ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərşəxslilik daha dolğun əks etdirilməklə, bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türkcüllü xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir. Əksər hallarda xalqın güzəranını və xoş əhval-ruhiyyənin göstəricisi olan bəzəklərdən islam aləmi ilə sıx bağlı olan bəzi

dini mərasimlərin (orucluq, məhərrəmlik və s.) keçirilməsi zamanı, eləcə də qırx günlük matəm mərasimi və doğuşdan sonra qırx gün müddətində istifadə edilməsi qəbahət sayılırdı. Xalqın məişətində uzun əsrlər boyu formalaşan bu adət hazırda da icra edilməkdədir.

Bəzəklərdən az və ya çox dərəcədə istifadə edilməsinin bir xüsusiyyəti də (şəxsin) qadının yaş mənsubiyyəti ilə bağlı idi. Adətən, uşaqlıq və yeniyetmə çağlarında qadın bəzəkləri azlıq təşkil edir, nişanlılıq və gəlinliyin ilk dövrlərində qadın zینətlərinin sayı xeyli çoxalır, ailədə övlad artdıqca və qadın yaşa dolduqca üzük və sırğa istisna olmaqla, bəzəklər getdikcə geyim dəstəsinin tərkibindən çıxır, çehiz, saxlan və ya hədiyyə predmetinə çevrilirdi.

Toplanmış etnoqrafik materiallar təsdiq edir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində qadın geyim kompleksini bədii-dekorativ cəhətdən tamamlayan, onun milli kaloritini və estetik bütövlüyünü təmin edən bəzəklər çoxçeşidli hazırlanmaqla, bir qayda olaraq, zər-zibə içində süslənən bəy, ağa, xan, tacir-tüccar qadınlarının libaslarında üstün yer tutmuşdur.

III FƏSİL

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

3.1. Yeməklər

Bəşər cəmiyyəti meydana gəldiyi ilk dövrlərdən insanların, əsas tələbat kimi, qida məhsullarına böyük ehtiyacları olmuş, yaşamaq uğrunda mübarizədə geyim, sığınacaq kimi maddi vasitələrlə yanaşı, yemək məhsullarının əldə edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Yaranışın ilkinlik çağlarında özünü bütünlüklə təbiətin öhdəsinə verən, yəni qida məhsullarını təbiətdən hazır şəkildə alan ibtidai insanlar, sonralar ictimai inkişafın gedişi prosesində özləri də yeni yeməklər istehsalı vərdişlərinə yiyələnmişlər. Buna görə də yeməklər və içkilər insan cəmiyyətinin yaranması ilə bir dövrdə meydana gəlməklə, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən birini təşkil edir. F.Engels L.H.Morqanın bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrünə gətirdiyi sistem haqqında danışırkən, onun belə bir fikrinə diqqətimizi yönəldir ki, «...bütün canlı mövcudatdan yalnız insan yemək şeyləri üzərində, demək olar ki, hədsiz hökmranlığa nail ola bilməmişdir» [42, 182]. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, ibtidai insanlar özlərinin ilk əmək vərdişlərinə məhz yeməli qida məhsullarını axtarıb tapmaqla başlamış, onların əldə edilməsi və saxlanması isə ilk primitiv əmək alətlərinin və yemək qablarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dünyanın bir çox əraziləri kimi, Azərbaycan ərazisinin də ilk insanın meydana gəldiyi antropogen zonasına daxil olmasını elmi tədqiqatlar çoxdan sübut etmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aşkar edilən ilk insan mağara-düşərgələrindən (Azıx, Tağlar, Qazma, Buzeyir, Zar və b.) əldə edilən daş əmək alətləri, heyvan sümükləri və s. kimi maddi mədəniyyət qalıqları [270, 28-31, 34-36; 20, 60-70] söyləməyə imkan verir ki, ölkəmizin ilk sakinləri yığılıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olmuş, onların yemək öyrənməsində bitki mənşəli yeməklərlə bərabər, ət yeməkləri də mühüm olmuşdur. Məskunlaşma nöqtəyi-nəzarindən daha qədim olan Azərbaycanda, şübhəsiz ki, uzun əsrlərin empirik bilik və vərdişləri hesabına yaranan, ənənəvi olaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülən zəngin qidalanma ənənələri mövcud olmuş, maddi mədəniyyətin bu sahəsində etnosun milli xüsusiyyətləri daha aydın izlənməkdədir.

Hələ çox qədimlərdən flora, fauna və hidroqrafiya cəhətdən zəngin olan Azərbaycan ərazisində çoxəsrlik qida mədəniyyətinin formalaşması üçün mükəmməl baza, ilkin şərtlər də mövcud olmuşdur. Bu təbii ehtiyatlardan istifadə edən xalqımız müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanmasında zəngin bacarığa, biliyə və təcrübəyə sahiblik etmişdir.

Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahəsi olan yeməklər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçdiyindən, ona məhsuldar qüvvələrin tədrici inkişafı, istehsal alətlərinin meydana gəlməsi də təsir göstərmiş, yeməklərin çeşidini artırmış, tərkibini zənginləşdirmişdir. Mezolit dövründə ox və kamanın kəşf olunması, «Neolit inqilabı» hesab olunan dulusçuluğun və toxuculuğun meydana gəlməsi ibtidai insanların yemək öynəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olmaqla, ərzağın kəmiyyət və keyfiyyətinə həlledici təsir göstərmiş, onun uzun müddətə saxlanması üçün şərait yaratmışdır.

Vəhşi heyvanların əhliləşdirilməsi, əvvəlcə təbii, sonralar isə süni oddan istifadə edilməsi ibtidai insanları təbiətin asılılığından azad edərək sərbəstliyinə şərait yaratmış, onları təbiət üzərində hökmranlıq etməyə sövq etmiş, istehsal məharətinə yiyələnməyə, qida mənbələrini genişləndirməyə vadar etmişdir. Azərbaycanda odla tanışlığın bir neçə yüz min il tarixi vardır. Azıx mağarasında aşkar olunmuş ocaq qalıqları [270, 36; 70, 30-31] sübut edir ki, ölkəmizin ən qədim sakinləri odla davrana bilmiş, ondan istifadə etməyi bacarmışlar. Oddan istifadə olunması ilə insanlar yeni yeməklər hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndilər, ən başlıcası isə odda bişirilən ət və b. qida məhsulları yarı hazm olunmuş halda yemək öynəsində çıxarılmğa başladı.

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində qidalanma mədəniyyətinin formalaşmasında hər bir xalqın təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətinin də (əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, yıgıncılıq və s.) mühüm təsiri olmuşdur. Azərbaycanda əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə yaşayan əhalinin yemək süfrəsində bitki mənşəli yeməklər üstünlük təşkil etmiş, dağlıq bölgələrdə yaşayan maldar elatların qida öynəsində isə ət-süd yeməkləri bitki mənşəli yeməkləri üstələmişdir. Buna görə də hər bir xalqın yemək mədəniyyətini öyrənmək üçün onun təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirmək vacib şərtdir.

İlk baxışdan adı görünən yeməklərin müxtəlifliyi xalqın sosial vəziyyətdəki fərqlərə də müəyyən olunur. Məlum olduğu kimi, bütün orta əsrlərdə Azərbaycanda sosial-sinfi təbəqələşmə son həddə çatmışdı. Hərtərəfli təmin olunmuş ağa, bəy, əsilzadə, mülkədar, tacir-tüccar əhli, ruhani və b. sosial zümrələrdən fərqli olaraq, kəndin rəiyyət-rəncəbar ailələrində süfrəyə müxtəlif çeşidli yeməklər çıxarmaq yalnız arzu olaraq qalırdı. Heç şübhəsiz ki, qidalanma mədəniyyətinin formalaşmasında varlı zümrələr mühüm rol oynamışlar [106, 101].

Bütün bunlarla yanaşı, müxtəlif çeşidli yeməklərin meydana gəlməsində təbii-coğrafi yerləşmə, iqlim şəraiti, iri şəhərlər – ticarət-mədəni mərkəzlərlə yaxınlıq və qonşu xalqlarla etnik-mədəni əlaqələr də müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Bəşər tarixinin ümumi inkişaf qanunauyğunluğunun əsasında maddi-iqtisadi bazisin dayandığını nəzərə alsaq, bu maddi-iqtisadi bazisin bir tərkib hissəsi olan yemək və içkilərin cəmiyyətin həyatında nə dərəcədə həlledici rol oynadığının şahidi olarıq.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların qidaya olan tələbatını ödəyərək keyli zənginləşən yeməklər xalqın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bir sıra məsələlərini tədqiq etməyə də geniş imkanlar açır. Bu cəhətdən etnoqraf Q.T.Qaraqaşlının belə bir mülahizəsi maraqlıdır: «Yeməklər, məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyətin daha geniş fəaliyyət göstərən elementlərindən biridir. Bəzən onun tərkibinə, hazırlanma qaydalarına və ona olan tələbatla görə tədqiq olunan xalqın həyatının tarixi sənədlərdə az əks etdirilmiş və ya heç işıqlandırılmamış bir sıra vacib məsələlərini, məsələn, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və hətta xalqın mənşəyinin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmaq mümkündür» [329, 232]. N.A.Qavrilyuk isə qeyd edir ki, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olan qida sistemi etnik spesifikasi ilə yanaşı, sosial, iqtisadi və mədəni xarakterli məsələləri özündə əks etdirir. Yeməklərin öyrənilməsi xalqın maddi mədəniyyəti və məişəti haqqında təsəvvürləri daha da dərinləşdirir, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin qoyuluşuna və həllinə imkan yaradır [245, 21].

Yeməklər və içkilər təkcə qidaya olan tələbat baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. Xalq yemək və içkilərin hazırlanmasında bütün qabiliyyətini, bilik və bacarığını ortaya qoyur, bayram və mərasimlərdə süfrələr ləziz və müxtəlif çeşidli yeməklərlə, meyvə-çəraz, xüşkəbar xonçaları ilə bəzəyir, lətafətli və xoşətlə içkilər hazırlayır, ağır el yığnaqlarını, el toylarını, şərəfətli qonaqlıqları yemək-içmək süfrəsi ilə rəvənləndirir. Xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi zəngin təcrübə, vərdiş, bilik və bacarıqlar daim zənginləşmiş, bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın yeməkləri və içkiləri Qafqazda şöhrət qazanmış, binayiqədimdən bütün Qafqaz xalqlarının yemək süfrəsinə həlledici təsir göstərmişdir [186, 187-188]. Maddi mədəniyyətimizin bu sahəsi Ümumtürk və Ümumdünya mədəniyyəti çərçivəsində də sayılan-seçilən yerlərdən birini tutur, xalqımızın milli xüsusiyyətlərini dünya miqyasında layəqətlə təmsil edir.

Azərbaycanın yemək və içkiləri haqqında yazılı qaynaqlarda, ölkəmizdə səyahətdə olan cənəbilərin yol qeydlərində, şifahi xalq yaradıcılığı nümunə-

lərində, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Vaxtilə «tarixin atası» Herodot massagetlər və onların hökmdarı Tomris haqqında məlumat verərkən İran-Əhəməni şahı II Kirin massagetləri hiylə ilə məğlub etmək üçün çoxlu qoyun kəşib bol yemək-içmək süfrəsi açdırdığını, süfrəyə tünd şərəblə dolu çoxlu qab düzüldüyünü, hər cür təam qoyulduğunu qeyd etmişdir [98, 29].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Azərbaycan yeməkləri haqqında zəngin məlumatlar cəmlənmişdir [84, 15, 60, 159]. Dastandan məlum olur ki, əhalinin yemək öynəsində dənlil bitkilər, ət-süd və bağ-bostan məhsulları əsas yer tutmuşdur. Burada «ətmək» adı altında «bozlamac» və «güməc» kimi çörək növlərindən istifadə edildi qeyd olunur [47, 97-99; 129, 207; 130, 281].

«Albaniya tarixi»nin müəllifi M.Kalankatuklu Albaniya ölkəsindəki bolluq və bərəkətdən söhbət açarkən bu ölkənin balığı, taxıl və üzümü, duzu və zeytunu haqqında ağız dolusu danışır [81, 16-17]. Şübhəsiz ki, əhali bu nemətlərdən ləziz təmli yemək və içkilər hazırlaya bilmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü yeməkləri və içkiləri haqqında qiymətli məlumatlara N.Gəncəvinin «Xəmsə»sində rast gəlinir. Müəllif çeşidli çörəklərin, ət və balıqdan bişirilmiş xörəklərin, badam, püstə və küncütdən hazırlanmış şirniyyatın, eləcə də mürəbbələrin, limonlu şərbətlərin, gül-çiçəkdən çəkilmiş lətif içkilərin Azərbaycan süfrələrini bəzədiyindən xəbər verir [64, 216, 220].

«Xəmsə»dən aydın olur ki, orta əsrlər Azərbaycanında gündəlik və mərasim yeməkləri bir-birindən fərqləndirilmiş, yeməklər bitki və ət-süd məhsulü olmuş, yemək süfrələrində müxtəlif kökərlər, külçələr, arpa, buğda və çovdar çörəkləri yeyilmiş, kabab, ətli xörəklər, halva, aş (plov), balıq və quş yeməkləri, tutmac, muzəvvər şorbəsi, xəngəl, süd-ağartı yeməkləri, bal və s. süfrələr bəzəyi olmuş, güləb, buxur, şərbət, adi su, ayran, üzüm şərbəti və s. kimi içkilərdən istifadə edilmişdir [35, 49-55].

XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin nahar süfrələrində iştirak etmiş məşhur İtaliya səyyahı və diplomatı A.Kontarini saray əhlinin «az miqdarda ət qatılmış saraçın darısı və ya başqa hər hansı bir darı»dan hazırlanmış xərayı (plovu – F.V.) həvəslə yediklərini qeyd edirdi. Hökmdarın özünə və onunla bir süfrədə nahar edənlərə isə çox və olduqca yaxşı hazırlanmış xörəklər verirdilər [98, 113].

1562-ci ildə Şirvan hakimi Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson yazırdı: «...nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi; xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülürdü;

mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığıdırıb, təzə süfrələr saldılar. Ortaya 150 növdə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi» [200, 203].

XVII əsrin məşhur türk səyyahı E.Cələbinin «Səyahətnamə» əsərində Təbrizin məşhur «ağ dəyirmi çörəklərindən», «qızardılmış kəkliyəndən», «40 növ ətirli plovundan», «zamilərində 7 növ çox məhsuldar buğda yetişdirilməsindən», «paxla və arpanın bol məhsul verməsindən» ağız dolusu danışılır, şəhərdəki bolluğun və ucuzluğun səyyahı heyran etməsi vurğulanır [440, 128].

Səyyahların əsərlərindən və yol qeydlərindən göründüyü kimi, bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda qidalanma mədəniyyəti yüksələn xəttlə inkişaf etmiş, yeni-yeni yeməklər və içkilərlə zənginləşmiş, qazanılan bəlik və təcürbələr nəsilərə ötürülmüşdür. Hətta Azərbaycan yeməkləri içərisində elələri də olmuşdur ki, səyyahlar onlardan xüsusi olaraq bəhs etmişlər. Məsələn, rus alimi İ.N.Berezin plovu Şərqi Azərbaycanın klassik xərayı adlandırmış [218, 3 h., 114], məşhur fransız səyyahı A.Düma isə kabab haqqında belə yazmışdır: «Kabab mənim səyahət boyu rast gəldiyim ən ləzzətli yeməkdir. Onu Fransada məşhur olan yeməklərin siyahısına daxil etmək olar» [40, 93].

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, xüsusilə də dastanlarımızda yemək və içkilər haqqında müfəssəl məlumatlar cəmlənmişdir. Xalq dastanlarında adı çəkilən çörəklər (nan, küllü kömbə, lavaş, şəkərcərəyi), halva, plov (aş), bostan-tərəvəz məhsullarından hazırlanan yeməklər, ət-süd məhsulü yeməklər (kababların müxtəlif növləri – qoyun, ceyrən, öküz, durna, qırqovul, kəklik kababları, süd-ağartı yeməkləri – qatıq, qaymaq, şor, pendir, yağ və s.), eləcə də bal, ayran aşı, qayğanaq, şirniyyat növləri – noğul, nabat və b. əhalinin istifadəsində olan, gündəlik və mərasim yeməkləri süfrəsini rəvənqləndirən başlıca yeməklər olmuşdur [153, 64-70].

«Koroğlu» dastanında qəhrəmanın ağır yığınqlarında süfrəsinin bolluğu, özünün mərdliyi, qonaqpərvərliyi səmimiyyətlə təarannüm olunur:

Bir hay desə, ağır tüplər basılır,

Qancıqadan qanlı başlar asılır.

Hər içkidə yetmiş quzu kəsilir,

Verir aş, ağ lavaşı Koroğlu [86, 312].

Azərbaycanın ənənəvi xalq yeməkləri və içkiləri XIX əsrə məhz belə çoxəsrlik baza əsasında qədəm qoymuş, XIX-XX əsrin əvvəllərində daha da zənginləşmişdir. Bu dövrə aid olan tədqiqat əsərlərində, müxtəlif dərəcə

və məcmuələrdə, səyyahların yol qeydlərində Azərbaycan kulinariyasına diqqət daha da artmış, özünəməxsus məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilən Azərbaycan yeməkləri təriflənmiş, onlardan ağızdolusu söhbət açılmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, nişan, bayram, ehsan) yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünürdü. Mərasim yeməkləri «üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» kimi hazırlanma texnologiyası, həcmi və tərkibinin kaloriliyinə görə gündəlik yeməklərdən fərqlənirdi.

Azərbaycan xalq yeməkləri tərkib komponentlərinə görə də iki qrupda cəmlənmişdi: bitki mənşəli yeməklər və maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu yeməklər hazırlanıb süfrəyə verilməyə qədər qarışıq tərkibdə olduğundan, bəzi qruplaşma şərti qəbul edilməlidir. Xalq yeməkləri çeşidlərinin müxtəlifliyi və istifadə olunan əsas qida-ərzaq mənbələrinə görə o qədər rəngarəngdir ki, onları süd, ət, xəmir, tərəvəz və b. xörəklər kimi qruplaşdırmaq da məqsədəuyğundur. Azərbaycan qida mədəniyyətinin əsas ənənəvi xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada xəmir və bitki mənşəli xörəklər əsas yer tutur [192, 152].

Azərbaycan xalq yeməklərinin hazırlanma qaydalarında və qəbulunda da çoxlu xarakterik xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. Bu yeməklər həm də ciddi mövsümi səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edirdi: yaz-yay fəsilələrində daha çox istifadə olunan bitki-tərəvəz yeməklərindən fərqli olaraq, soyuq fəsilələrdə isti bişmişlərə, ət və xəmir xörəklərinə üstünlük verilirdi.

3.2. Əsas qida-ərzaq məhsulları

Xalqımızın təsərrüfat məişətində hələ qədim zamanlardan aparıcı sahə kimi əkinçilik və maldarlıq geniş yer tutduğundan, yemək öynəsində bu iki başlıca təsərrüfat sahəsinin məhsulları daha üstün olmuşdur. Ət və süd məhsulları, undan hazırlanan məmulatlar, çörək və xörəklər, müxtəlif mədəni-yabanı bitkilər və meyvəçət əsas ərzaq məhsulları olmuş və indi də xalqın yemək süfrəsində layiqli yer tutur.

Gündəlik yemək öynəsində undan bişirilmiş çörəklər və xörəklər üstünlük təşkil edirdi. Bunun üçün buğda, arpa və darı unundan istifadə edilirdi. Arxeoloji qazıntıların nəticələrindən aydın olur ki, xalqımız artıq Eneolit dövründən başlayaraq arpa və buğda yetişdirmiş [370, 7; 222, 58], çörək bişirməyi bacarmışlar [378, 139-149]. Çörək əsasən buğda unundan, bəzən də arpa ilə buğda unu qarışığından (kərdiyar) hasilə gətirilirdi. Qarğıdalı ununu buğda və ya darı ununa qatmaqla «cad» adlanan balaca, girdə çörəklər bişirilirdi. Adətən cad çörəyini isti halda yeyirdilər.

Buğdadan, bir qayda olaraq, un şəklində istifadə edilirdi. Ondən həm də donə halında (hədik, qovurğa, səmoni və s.) və ya əl dəyirmanında (kirkirə, dəstə) yarma halına salınaraq yemək (yarma aşu, yarma-xaşıl və s.) hazırlanırdı. Xalq arasında buğdanın qırımı və ağ gülgənə, gülüsür, Qarabağ buğdası, sarı buğda, qaragilə buğda, qaracılıq, kərə buğda, güllər buğda, görmiyan, dəvədiş, nümə buğda və b. növlərindən un əldə etmək üçün geniş şəkildə istifadə edilirdi.

İlk vətəni Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri hesab olunan, VI əsrdən Azərbaycanı becərməyə başlayan [95, 12] çəltik bitkisi və ondan alınan düyü əhalinin yeməklərində başlıca yer tuturdu. Azərbaycanda 50-yə qədər plov növü hazırlamağa qədər səriştəli aşpazlarımız olmuşdur. Xalq öz mətbəxinə düyünü əsasən donə halında (plov, çəkme, südlü sıyuq, şilə və s.) və kirkirədə üyüdülmüş halda (firni) işlədirdi. Bundan başqa, düyü müxtəlif xörəklərin (dolma, küftə, dovğa, tilkam, şorba və s.) içərisinə də qatılırdı. Düyü, Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində çörək əvəzi kimi də işlədilmişdir. Burada bişirilən «çanqurur», «dəkür», «tavalökü» və «patalökü» kimi çörəklər düyü unundan və yarmasından hazırlanırdı. XIX əsrdə Azərbaycanın əsas çəltikçilik bölgələri hesab edilən Talış, Şəki, Quba, Şirvan və Qarabağda xan düyüsü, sədr (dünsiyah), ənərbəru, alabaş, ağ çəltik, qızıl çələli, şəril və s. kimi 50-yə qədər çəltik növü əkilib-becərilirdi.

Bostan-tərəvəz məhsullarından qarpız, yemiş, xiyar, lobya, paxla, badımcan, soğan, sarımsaq və s. həm əhalinin gündəlik yeməklərində təzə halda, həm də onların bəzilərindən hazırlanan turşu (tutma, şoraba) halında istifadə olunurdu. Pomidor, kələm, kartof və b. tərəvəz bitkiləri xalqın yemək öynəsinə nisbətən gec daxil olmuşdur.

Mədəni və yabanı şəkildə yetişən bağ məhsulları (üzüm, alma, armud, zəğal, tut, heyva, nar, əzgil, orik, şaftalı, əncir, giləs, gavalı və s.) həm bağ mövsümündə təzə halda, həm də emal edilərək (qax, albuxara, qayst, kişmiş, mövüc, alana, sucuq, basdıq və s.) işlədilir. Bundan başqa, bu meyvələrdən bəkməz (doşab), riçal, nardaşa (narşərəb, nardana, rubbinar), qora suyu, şərbət, şirə və s. də hazırlanırdı. Bu bağ-bostan məhsulları becərdiydi yeməklərin adı ilə daha da şöhrətlənmişdilər. El arasında Sabirabadın və Zirənin qarpızı, Gədəbəyin ağçıcaq dəməy kartofu, Hövsanın soğanı, Göyçayın narı, Naxçıvanın tutma qovunu və gülbəsər xiyarı, Tovuzun Qazqulu xiyarı, Kürdəmirin yemişi, Qubanın ağ alması, Ordubadın əriyi, Ağdaşın heyvası daha yüksək qiymətləndirilirdi [171, 204].

Əsas qida-ərzaq məhsulları içərisində ən kalorili ərzaq məhsulu idi. Mövsümdən asılı olaraq ətdən təzə halda yaz, yay və payızda, qurudulmuş (qaxac) və qovrulmuş halda isə (qovurma) qışda istifadə edirdilər. Qafqazın

bütün müsəlman xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da ev heyvanlarından qoyun, keçi, inək, dəvə və qismən də camış ətinə üstünlük verirdi. Qeyd etmək maraqlıdır ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda at əti də yeyilmişdir. «Kitabi-Dəbdə Qorqud» dastanında deyilir: «Xanlar xanı xan Bayandır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərin qonaqlardı. Yenə toy edib atdan ayırır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırması...» [84, 16]. Ehtimal ki, sonralar atın müqəddəsləşdirilməsi, müharibələrdə atın rolunun artması, atın igidə arxa, dayaq və yaxın dost olması ilə əlaqədar azərbaycanlılar onun ətinə yemək-düzdən imtina etmişlər. Donuz əti, İslam dini normalarına görə haram buyrulduğundan, nə donuz saxlayır, nə də onun ətindən istifadə edirdilər.

Azərbaycanın varlıq əsirləşməsinə, bəy-xan zümrəsinə, həmçinin, vəhşi çöl heyvanlarının (dovşan, ayı, ceyran, əlik, maral, dağ qoçu, qaban və s.) və çöl quşlarının (çöl qazı, ördək, kəklik, turac, qırqovul, bildirçin, bəzək, durna, meşə xoruzu və s.) əti də yaxşı tanışı idi. Ov işini özlərinə sevimli əyləncə hesab edən əsəb-nəsəb sahibləri müxtəlif ov üsullarından istifadə etməklə yemək süfrələrini ov əti ilə kifayət qədər təmin edə bilirdilər.

Xalqımızın ev təsərrüfatında hər bir ailənin saxladığı qaz, ördək, toyuq, hind toyuğu əhalinin quş ətinə və yumurtaya tələbatını ödəyirdi.

Azərbaycan əhalisinin qida məhsullarının tərkibinə balıq əti də daxil idi. Balıqdan müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanması hələ qədim zamanlardan Xəzərsahili bölgələrin, həmçinin Kür, Araz, Qanıq, Qabırçı və digər çayboyu ərazilərin əhalisi arasında dəbdə olmuşdur. Ərəb müəllifləri (İbn Hövqəl və İbn əl-Fakih), «Alban tarixi»nin müəllifi M.Kalankatuklu vaxtilə Albaniyanı söhrətəndirən yüksək keyfiyyətli balıq növləri haqqında məlumat vermişlər [30, 39; 81, 16]. Azərbaycanda XIX-XX əsrin əvvəllərində də balıqçılıq kifayət qədər inkişaf etmişdi [310, 48-61]. İslam dininin qoyduğu qadağalarla əlaqədar olaraq pulsuz balıqlar (nərə və b.) bütün orta əsrlər boyu yeyilməmişdir. XIX-XX əsrin birinci yarısında əhalinin yemək öyrəşməsinə qızıl balıq (azatmayı), ziyad (kütüm), xəşəm, qızıl xallı və ya fərəl (qızılalə, alabalıq), şamayı (ağsol), çəki, çapaq, qaradol, külmə, sif, axçalı, siyənkək, sazan, qızıl üzgəc, enlibaş (kefal), lilibalığı və s. kimi pullu balıqlar əsas yer tutmuşdur. Uzunburun (qırmızı balıq), nərə, ağbalıq (bölge) və cökə kimi qiymətli pulsuz balıqlar XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yemək süfrələrinə çıxarılmışdır. Əhali balıqdan həm təzə halda, həm duza qoymaqla, həm də qurudulmuş şəkildə istifadə edirdi.

Azərbaycan əhalisinin qida məhsulları içərisində minilliklər boyu süd-ağartı məhsulları üstün yer tutmuşdur. Süd və süd məhsulları hər bir azərbaycanlı ailəsinin güzəranında əvəzədiməz qida mənbəyi idi. Südü, qoyun, keçi, inək və camışdan alırdılar. Orta əsrlərdə at südüdən istifadə edilərdə,

XIX-XX əsrin əvvəllərində onu öydən çıxarmış, ulaq və dəvə südü ilə müalicəvi məqsədlər üçün müraciət edilmişdir. Süd qaynar şəkildə içilir, ondan müxtəlif yeməklər hazırlanır, çoxsaylı süd məhsulları (qatıq, qaymaq, ciyə, yağ, şor, ayran, kəsmik, süzmə, qurut, körəməz, pendir) əldə edilirdi. Bunlardan bəziləri gündəlik yemək üçün istifadə olunur, bəziləri isə ehtiyat ərzaq kimi tədarük edilirdi.

Xalqın yemək öyrəşməsinə xeyli yer tutan yabanı yeməli bitkilər yeməklərin ən qədim növlərindən biri hesab olunmaqla, əcdadlarımızın qida mədəniyyətinin ilkinlik qəfləri ilə səsləşir. İbtidai insanın ilk qidalandığı yabanı yeməli bitkilər, eləcə də sonradan mədəniləşdirilmiş bir çox otlar və dirrik məhsulları (unnuca, şomu, əvəlik, ispanaq, pərpəron, qazayağı, qırqbuğum, əməkəməci, kığı, kortum, cacıx, qulancaq, qanqal zoğu, gicitkən, yemlik, quzuqulağı, quşəppəyi, turşon, yolotu, cincilin, kəklikotu, keşniş, süyüd, şalgam, baldırğan, tərşun, tərə, cəfəri, nanə, reyhan və s.) həm təzə halda yeyilir, həm də onlardan sızma, kükü, tükam, dovğa, kətə və s. kimi yeməklər hazırlanırdı. A.A.Qrossheym yazırdı ki, yabanı yeməli bitkilər Qafqaz xalqlarının geniş istifadəsində olduğundan, onların qida öyrəşməsi çox zaman bu bitkilər üzərində qurulurdu. Onlarla orqanizmə çoxlu miqdarda vitamin daxil olduğuna görə, bu öyrənmə daha çox əhəmiyyətlidir [265, 3].

Bütün bunlarla yanaşı, xalq kulinarları çoxçeşidli, rəngarəng növlü gündəlik və mərasim yeməklərinin hazırlanmasında duz, bal, şəkər tozu, həmçinin bütün dünyada məşhur olan Şorç ədviyyatlarından (zəfərən, istiot, darçın, zəncəfil, hil, mixək, sarıkök, sumax, nanə qurusu, dəfnə yarpağı, keşniş toxumu və s.) yüksək ustalıqla istifadə etməyi bacarmışlar.

3.3. Bitki mənşəli yeməklər

Bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan xalqının yemək süfrəsində bitki mənşəli yeməklər daim üstünlük təşkil etmişdir. Bitki mənşəli yeməklərin hazırlanmasında isə əsasən dənli bitkilərdən (buğda, arpa, darı, çovdar, qarğıdalı və çəltik) geniş istifadə edilmişdir.

Bitki mənşəli yeməklər içərisində çörək əsas yer tutmuşdur. Azərbaycanda çörəkdən istifadənin çox qədim tarixi vardır. Burada, onun ocaq yerində, üzərinə qor, isti kül töküülərək bişirilən küllü kömbədən («dəyirman kömbəsi») tutmuş, müasir çörəkxanalarda bişən çörəklərə qədər təkmilləşərək keçdiyi inkişaf yolunu izləmək mümkündür [34, 28; 207, 33-61].

Azərbaycanda bişirilən çörəklər tərkibinə, formasına, naxış elementlərinə, istifadə olunan çörəkbişirmə vasitələrinə [Şək. 3.1.1-3; Şək. 3.2.1], ağız

(maya, xamra, acı xamra, balatı) və acıtmasız olduğuna görə bir-birindən fərqlənirdi. Tərkibinə görə çörəklər - buğda çörəyi, arpa çörəyi, darı və qarğıdalı cadı, diylü çörəyi və b. adlar altında qruplaşdırılırdı. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələrdə qarışıq (kərdiyar) tərkibli çörəklərin bişirilməsinə təsadüf olunurdu.

Təndir çörəklərinin əksəriyyəti, «xamral» adlanan sac çörəyi, fırın və sənəq çörəkləri, bir qayda olaraq, acıtmalı xəmirəndən hazırlanırdı. Qısa müddətə (bir-iki öynəyə) yeyilməsi nəzərdə tutulan sac çörəkləri isə (fətir, yuxa) acıtmasız (mayasız) bişirilirdi. Cad və xəmək çörəyi də acıtmasız olurdu.

Azərbaycan çörəkləri formasının müxtəlifliyinə (oval, dəyirmi, yastı-uzunsov, nazik və s.) və üzərinə vurulan naxışların rəngarəngliyinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Adətən yuxa, lavaş, fətir və b. çörək növlərinin kündəsi olduqca nazik açılır, sacın üzərini bütöbün tuturdu. Təndirdə bişirilən lavaş və pəncəkəş istisna olmaqla, digər təndir çörəkləri girdə-dairəvi formada yastılanırdı. Sacda bişirilən xamralının (bozlamac, yannama) kündəsi iri tutulmaqla 2-2,5 sm qalınlığında və 20-25 sm diametrində olurdu [158, 295]. Üzəri barmaqla naxışlanan çörəklərin içərisində Lənkəran-Astara, Şirvan, Muğan bölgələri üçün səciyyəvi olan «pəncəkəş» adlı təndir çörəyi xüsusi seçilirdi. Uzunsov formalı bu çörəyi təndirə yaparkən əlin dörd barmağı ilə onun kündəsinin üzərində şırımlar açılırdı. Çörəklərin üzəri həmçinin gil və ya ağacdan düzəldilmiş külçəbasanla da naxışlanırdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən gil külçəbasanlar ondan istifadənin qədimliyini göstərir [327, 125; 205, 9].

Azərbaycanın ev təsərrüfatında çörəkbişirmə ilə ancaq qadınlar məşğul olurdular. Lakin bununla belə, orta əsrlərdən başlayaraq bazarı çörəkbişirmə sənəti də (şatırçılıq) geniş inkişaf etmişdi. Bu peşə sahəsi başlıca olaraq kişilərin ixtiyarında idi.

Azərbaycanın Naxçıvan, Göyçə, Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgələrində sacda və ya təndirdə bişirilən lavaş çörəyi, adətən uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün birdəfəlik 8-10 pud unun çörəyi bişirilirdi [Şək. 3.2.2]. İş prosesi ağır olduğuna görə bu zaman iməcilik (mədədçilik) el köməyindən istifadə olunurdu. Bişirilən lavaş qurudulur, üst-üstə yığılır, quru yerdə saxlanılır, lazım gəldikdə müvafiq miqdarını isti su çiləyərkən yumşaldır və süfrəyə verirdilər. İməcilik növbə ilə iştirakçıların hər biri üçün də icra edilirdi.

Etnoqrafik materiallar XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin istifadəsində 50-dən çox çörək növünün olması təsdiqləyir. Onların müəyyən qismi adı çörəklər, bir qismi isə xəmirinə yumurta, şəkər tozu, süd,

ağız südü, yağ, bal, müxtəlif ədviyyatlar qatılmış çörəklər idi. Bu çörəklərin növ və növ müxtəlifliyi (təndir çörəyi, yuxa, lavaş, fətir, kələfətir, sənəq çörəyi, xamralı, bozdamac, yannama, fəsəli, şirin kömbə, küllü kömbə, bişi, cad, lökü (tavalökü, patalökü), külçə, zireyin çörəyi, şorqoğalı, bəyim çörəyi, südlü çörək, nazik, pəncəkəş, çırpmə, qalın, tapı, dastana (köməc), sacarası kömbə, kata, qulan, bəysumat, somun, yağlı kal, xəmək çörəyi, qalınca, ovma, dəyirman fətiri, cır çörək, qatdama, yelapardı, əyirdək, naqqaş çörəyi, çöçə, bombı, bayram çöçəsi, südlü lavaş, cıppa, saqqallı qalın, qoz çörəyi, kada, şoti, Ayvaz fətiri, gül çörəyi, qəlit və s.) bir daha sübut edir ki, xalqımız çörək və çörək məmulatlarının hazırlanmasında çoxəsrlik ənənələrə dayaqlanan zəngin bilik, bacarıq və təcrübəyə sahib olmuşdur.

Maraqlıdır ki, müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən (açıq ocaq, təndir, sac, fırın-külfa, xəmək və s.) istifadə edilməklə bişirilən [207, 32-58; 51, 75-82] çörəklərin hər birinin ayrıca adı və özünəməxsus dadı-tamı olsa da, əhali bunları ümumi bir ad altında birləşdirərək «əppək» adlandıır. Bu istilah, çox ümumi ki, Ümumtürk leksikonunda işlənən «əpmək» (ətmək-çörək) sözünün dilimizə uyğun təkmilləşdirilmiş formasıdır. Bu istilah «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında [84, 15] və Mahmud Kaşğarının məşhur lüğətində də rast gəlinir [275, 101].

Çörək, Azərbaycan yeməkləri içərisində yeganə müqəddəs nemətdir ki, istisnasız olaraq bütün yemək öynələrində süfrəyə yetərincə çıxarılır. Gündəlikdə daha çox işləndiyinə, bolluq, bəxətə simvolu olduğuna, hətta «Qurani-Kərim»dən belə üstün tutulduğuna görə satış üçün nəzərdə tutulan çörəklər bəhə qiymətləndirilməmiş, onu hər kəsin ala bilməsi mümkün olmuşdur. X əsr ərəb müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycanda çörəyin ucuzluğundan təccüb doğuracaq heyratlı yazırdı ki, burada bir dirhəmə 50 lavaş almaq mümkündür [154, 106].

Azərbaycanlıların yemək süfrəsində təzə çörəyi pendir və kərə yağlı ilə yeməyə üstünlük verilirdi. İsti təndir çörəyinin arasında kərə yağlı qoyunla döyməncə də hazırlayırdılar. Yuxanı və fətiri şor, pendirli büküb dürmək düzəldirdilər. İçərisinə yağ, şor, pendir və b. ağartılar qoyulan dürmək Qubadlı bölgəsində «abatdıd» adlanırdı. Zaqatala bölgəsinin Muğanlı kəndində bişirilən «Ayvaz fətiri»nin xəmirini isə şorla yoğurur. yastılayaraq sacın üstündə hər iki üzünü bişirir, yağladıqdan sonra isti-isti yeyirdilər. Çörəyi sulu xəməklərin içərisinə doğramaqla yemək, qızartma, bozartma və kababları çörəklə birgə yemək də bir ayrı qayda idi. Gəncəbasar bölgəsində fətiri yağda qızartmaqla «ölgözü» adlanan yemək hazırlanırdı. Müqəddəsliyinə, bəxətəinə hörmət əlaməti olaraq xalqımız süfrəyə əvvəlcə çörək qoyar, yeməkdən sonra isə ilk dəfə süfrədən çörəyi yığırdırdılar. Xalq çörəyi süf-

rəyə həmişə təzə halda verməyə çalışırdı. Boyat olmuş, qurumuş çörəkdən isə «soğança» adlanan yemək hazırlayırdılar. Bunun üçün yağ-soğan qovurub üzərinə su əlavə edir, iri doğranmış çörək hissələrini qaynayana suya tökürlər. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «əppək suyu» (Gəncəbasar) və «kəsnək» (Borçalı) adlanan və yeməyin hazırlanması bir daha onu göstərir ki, əhali çörəyi qənaətlə işlətməmiş, onun itkisinə yol verməmişdir.

Azərbaycan yeməkləri içərisində şirin çörəklər qrupuna aid edilən şirniyyat-qənnadı məmulatları da mühüm yer tuturdu. Onları hazırlamaq üçün başlıca ərzaq məhsulları kimi buğda və ya düyü unu, süd, yağ, yumurta, bal, doşab (bəkməz), şəkər tozu, qoz, fındıq, badam, püsta və müxtəlif Şorq ədviyyatlarından istifadə edilirdi. Bir qayda olaraq xalqımızın bayram, mərasim və el şənlikləri süfrələrini bəzəyən belə şirniyyatlar içərisində halva, şəkərbura [Şək. 3.5.3], şorqoğalı [Şək. 3.5.1], paxlava, badambura [Şək. 3.4.2], şəkərcörəyi, dürmə, külçə, tıxma, qurabiyyə, bamiyyə, nişasta-tərək, çanquri, təndir çöçəsi, xanımköbəyi, mütəkkə və s. dadına-tamina, xüsusi səriştə ilə hazırlanmasına, göz oxşayan formalarına, başlıcası isə süfrədə yerinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Şirniyyat məmulatlarının hazırlanması bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, onların bəziləri məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilirdilər. Belə ki, xalq arasında daha çox Şəki halvası [Şək. 3.3.2], Şamaxı mütəkkəsi [Şək. 3.4.1], Zaqatala və Bakı qurabiyyəsi, Şirvan, Qazax qatlaması, Naxçıvanın təndir çöçəsi, Qarabağ kətəsi [Şək. 3.3.1], Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Quba və Lənkəran paxlavası [Şək. 3.5.2], Quba-Xaçmaz qozçörəyi, Ordubad qozlu dürməsi, Lənkəran-Astara çanqurisi, Quba tıxması, Muğan qəliyi və b. ləziz tamına, yüksək ustalılıqla hazırlanmasına görə adla şövlənirdi.

Bitki mənşəli yeməklər arasında buğda unundan hazırlanan çoxçeşidli xəmir xörəklərinin (xəşil, xəngəl, süllüllü, halva, əriştə aşı, əriştə istisi, börə, mürəssə, umac, quymaq, qovud, qımdı, düşbərə, gürrə, qaşıqxəngəli və s.) xüsusi yeri vardı. Azərbaycan əhalisi xəngəlin bir neçə növünü hazırlaya bilirdi. Yemək süfrəsində ən çox yer tutan kəsmə və ya yarpaq xəngəl (buna həmçinin süzmə xəngəl də deyilir) [192, 91] və qaşıq xəngəli (qaşxəngəli və sulu xəngəl də deyilir) idi. Qaşıqxəngəlinin bişirilməsi üçün soğançalı qaynayan suya nazik yayılmış xəmiri xırda kvadrat hissələrlə (1,5x1,5 sm) kəsərək tökülür, üzərinə sarımsaq-qatıq əlavə edərək yeyirdilər. Onu soyuqdoyma və öskürəyə tutulan ailo üzvlərinə daha çox bişirirdilər. İçərisinə istiot əlavə edilməsi bu xörək növü güclü tərlətmə xüsusiyyətinə malikdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində içərisinə ot cızdağı, lobya, lərgə, maş, mərcimək və s. əlavə edilməsi bu yemək növünə tutmac da deyirdilər.

Qaşıqxəngəldən fərqli olaraq, yarpaq xəngəlinin nazik yayılmış xəmiri təxminən 7x8 sm ölçüdə kəsir, suda bişirdikdən sonra kəfkirlə (duşlaq-

la) süzür, dayaz sinilərə çəkərək üzərinə sarımsaq-qatıq, qurut, yağ-soğança əlavə edib əllə yeyirdilər. Buna görə də etnoqraf Q. Qaraqaşlı bu yemək növünü ayırım etnoqrafik qrupu arasında «əl xəngəli» kimi qeydə almışdır [329, 248]. Üstünə qoyulmuş xuruşdan (qaradan) asılı olaraq Azərbaycanca xəngəlin bir neçə növü qeydə alınmışdır: beçəli, qovurmali, cızdaqlı, qurudlu-soğançalı, tika-ətli, döymə, kəklikli, yağlı xəngəl və s. [232, 82]. Qeyd edək ki, xəngəl bu gün də Azərbaycan əhalisinin sevimli yeməklərindən olub, süfrələrə tez-tez çıxarılır.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və qismən də Gəncəbasar bölgələrində əhali qış aylarında, təsərrüfat işləri seyrələndirən vaxt əvvəlcədən tədarük etdiyi qaxacdan süllüllü (sülhüllü) bişirirdi. Xüsusi səriştə ilə xəmidən bəhşə qatılmasına bənzər sülhüllü hissələri hazırlanır, suda qaynadılır, süzlərək dayaz və enli sinilərə çəkilirdi. Xörəyin üzərinə həlim, döyülmüş sarımsaq və nardaşa qatılmış məhlul tökülür, süfrə sahibininin maddi imkanı daxilində ayrıca bişirilmiş qaxacdan 2-3 parça qoyulurdu. Sülhüllünün «sulu sülhüllü» və «südlü sülhüllü» növləri də vardı. Sulu sülhüllü qaxacın suyunda, südlü sülhüllü isə süddə bişirilirdi. Bu yeməklər aşızəndə süzlü-mür və birbaşa süfrəyə verildirdi. Qeyd edək ki, sülhüllünün ləzzətlər arasında da geniş yayıldığını göstərən S.S. Ağasirinova onun «xurma xəngəl» adlandığını yazır [189, 259]. Şəki-Zaqatala bölgəsinin İlisu və Suvağil kəndlərində sülhüllü «çəsmə xəngəl» və ya «cırt xəngəl» (cırtala) adı ilə məlum idi və xüsusi ləzzəti ilə fərqlənirdi.

Buğda unundan bişirilən və Naxçıvan bölgəsi üçün daha xarakterik olan qamqax acıtmalı xəmidən olurdu. Xəmiri oxlovla açır, yarpaq xəngəl kimi doğrayıb yağda qızdırır, üstünə bal, doşab və şəkər tozu səpib yeyirdilər.

Xəşil buğda unundan bişirilən xörək idi. Bunun üçün qaynar suya tədriclə un əlavə edərək oxlovla çala-çala (qarıdıraraq) qaynadırdılar. Məhlul qatılmasında od üstündən götürülür, boşqablara çəkilir, üzərinə şəkər tozu, bal, ərinmiş yağ və doşab tökülərək yeyirdi. Südlü bişən xəşil «tutmac» adlanırdı.

Azərbaycanda xəmir xörəklərinin ən sadə və geniş yayılmış növlərindən biri də umac idi. Umac öz tərkibinə görə üç növdə (adi, südlü və əvəlikli) hazırlanırdı. Südlü umac istisna olmaqla, digər umac növlərinə istiot və nar suyu qatılır, soyuqdoyməsi olan ailo üzvlərinə tərlətmə vasitəsi kimi verildirdi.

Muğan bölgəsi üçün xarakterik olan mürəssəni bişirmək üçün xəmiri xırda-xırda kəsib ayrıca bir qabda qovurur, sonra onu ya aşa qatır, ya da ayrıca suda qaynadıb yağ-soğanla bişirirlər [102, 96].

Azərbaycanın əksər bölgələrində bişirilən xörəklər içərisində əriştədən hazırlanan əriştə istisinin və əriştə aşının xüsusi yeri vardı. Əriştəni nazik

yaşılmış xəmirədən uzunsov olaraq kəşib təzə halda bişirir, bəzən də qurudur, yüngül qovurur və lazımlı gələndə istifadə edirlər. Əriştə istisi sulu xörək kimi bişirilirdi. Yağ-soğan dağ edilən qazana su əlavə edilir, içərisinə əriştə və maş lobya tökərək qaynadırdılar. Əriştənin xüsusi bir növü olan «xəmirəş» Bakı kəndlərində və Şirvanın dağlıq bölgələrində əsasən mərhuminun qırxını bağlamaq məqsədilə hazırlanırdı və mərasim yeməyi hesab olunurdu [143, 151]. Əriştə istisi adətən sirkə-sarımsaq, abqora və ya nar suyu ilə yeyilirdi. El arasında əriştə ilə bağlı tapmacaların («qaşığa minər, ayağını sallar»), el deyimlərinin («özünə umac ova bilmir, özgəsinə əriştə kəsir»; «əriştə bəylər aşı, tutmac onun yoldaşı») geniş yayılması bir daha təsdiqləyir ki, bu yemək növü xalqımız tərəfindən daim istifadədə olmuşdur.

Qurudulmuş, qovrulmuş əriştədən bayram aşısı bişirmək əhali arasında dəbdə idi. Bişirilərkən dəmə qoyulan əriştə aşına qazmaq hazırlayır, tərkibinə bəzən düyü, lobya və ya paxla qatır, zövqdən asılı olaraq ət qovurması və ya quru balıq ilə yeyirdilər.

Xəmir və döyülmüş ətdən hazırlanan düşbərə, kirs, gürzə də xəmir xörəkləri cərgəsinə aid edilir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş rus alimi İ.N.Berezin burada bişirilən xəngəlin müxtəlif növləri ilə yanaşı, gürzənin də adını çəkmişdir [218, II h. 112]. Gürzə bişirmək üçün qoyun qiyməsi soğan, duz və istiotla qatılıb qovrulur, xəmirə bükülüb qaynar suya tökülürdü. Süzülüb boşqablara çəkilən gürzənin üstünə darçın səpilir, sarımsaqlı-nənəli qatıqla yeyirdilər. Dağıstan azərbaycanlıları arasında gürzə «çudu xəngəl» adı ilə məlum idi [272, 351].

Kirs düşbərəyə nisbətən, gürzə isə kirsə nisbətən iri bükülürdü. Düşbərə adətən öz həlimində süfrəyə verilir, üzərinə doğranmış keşniş və nənə əlavə edilir, sarımsaqlı sirkə və abqora ilə yeyilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində bişirilən xəmir xörəyinin qırs adlanan, döyülmüş ətlə, kəsmiklə, gicitkən və əvəliklə bişirilən növü də məlum idi.

Azərbaycanın əksər bölgələrində xəmirədən müxtəlif qutablar da hazırlanırdı. İçərisinə qoyulmuş xuruşdan asılı olaraq bu qutablar ət qutabı, göy qutabı (kətə), boranı qutabı və s. adlarla bir-birindən fərqlənirdi. Abşeron kəndlərində dəvə ətindən bişirilən qutab yüksək qiymətləndirilirdi. Dəvə əti qutabı adətən təndirdə bişirilirdi, onu çörək kimi təndirin divarına yapırıdılar. Bu qutablar həmcəmi qutablardan böyük olurdu [77, 344]. Qutabın bir növü də içərisinə düyü və ağ lobyadan hazırlanan xuruş qoymaqla bişirilirdi. Hələ XVII əsrdə yaşamış məşhur təbib Məhəmməd Möminin özünün «Təvhət-əl-möminin» (Möminin təhfəsi) əsərində nazik xəmirədən hazırlanan, içərisinə ət, göyörti, badam, şəkər tozu qoyulan qutablar haqqında məlumat verərək yazırdı ki, ət qutabı tədricən həzm olunsada, orqanizmi

qüvvətləndirir. Onu sumax, göyörti və təzə tərəvəzlə yemək məsləhətdir [196, 31] [Şəh. 3.6.2].

Buğdadan təkcə ən şəkildə deyil, dənə halında da istifadə edilirdi. Xüsusi olaraq bu məqsəd üçün seçilmiş buğdadan qovurğa, həliməşi və səməni halvası bişirirdilər. Qovurğanın içərisinə çox zaman qoz və fındıq ləpəsi, küncüt, şabalıd, tut qurusu və s. qataraq çərəz kimi yeyirdilər. Buğdadan bişirilən hədik isə mərasim yeməyi olub, dış dişəyən uşaqlar və qocalar üçün bişirilirdi.

Orta əsr Azərbaycanında əhalinin heç də hamısının buğda və buğda unu ilə tam təmin olunduğunu söyləmək mümkün deyildir. Feodalizm quruluşunun dözülməz qayda-qanunları, yerli ağaların amansız zülmü, çoxçexidli vergilər və s. kəndli-rəiyyətin iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Buna görə də bəzi torpaqsız və ya aztorpaqlı ailələr hətta arpa və ya darı əldə etməyə belə çətinlik çəkirdilər. Belə vəziyyət XIX əsrdə də özünü göstərirdi. Azərbaycan kəndlisinin ağır vəziyyətini böyük sairimiz M.Ə.Sabir özünün «Əkinçin» satirasında çox aydın cizgilərlə əks etdirmişdir:

Söz açma mənə çox çalışıb az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən deməyindən!
Mən gözləməyəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən!
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi! [137, 48-49].

Buğda ununun xəmirədən bişirilən çörəklərin, şirniyyat-qənnadı məmulatlarının və xəmir xörəklərinin belə rəngarəngliyi, çoxçexidliliyi Azərbaycan xalq kulinariyasının əkinçilik mədəniyyəti ənənələri üzərində pərvəriş tapdığını söyləməyə imkan verir. Bu fakt əhalinin ta qədimlərdən oturaq həyat şəraitində yaşadığını və əkinçilik mədəniyyətinin yüksək olmasını təsdiqləyir. Gündəlik, mərasim-ayın yeməklərinin əksəriyyətinin undan hazırlanması – Xıdırnəbidə qovut hazırlanması və evin kəndarına un qoyulması, nəzir-niyaz üçün undan yağlı çörəklər bişirib kasıblara paylanılması, ev heyvanları itərkən şər qüvvələri rəhmə gətirmək üçün pırə yağlı çörəklər nəzir edilməsi, səksəkəli yatan uşaqların başının altına çörək qoyulması, müsahibi inandırmaq üçün çörəyə and içilməsi, ehsan yeməyi olaraq halva hazırlanması kimi faktların dini-mistik mənalara kənara atılmısaq, burada qədim əkinçilik ənənələrinin arxaik köklərini görmək mümkündür [106, 114].

Bitki məhsulları içərisində düyü yemək rasionunda buğdadan sonra ikinci yeri tuturdu. Çəltik bitkisindəndə alınan düyüdən həm dənə halında ayrıca yeməklər hazırlanırdı, həm müxtəlif xörəklərin tərkib komponenti kimi

istifadə olunur, həm də yarma və ya un halına salınaraq çörək və xörəklər bişirilir.

Etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqı arasında düyüdən hazırlanan yeməklərin şahənə tacının plov hesab olunduğunu təsdiqləyir. Sosial mənsubiyyətdən və iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq varlıqların gündəlik məhk süfrəsində, yoxsulların isə bayram süfrəsində plov təsadüf etmək olardı. Çəltikçiliyin geniş yayıldığı bölgələrdə isə plov istisnasız olaraq gündəlik yeməklər sırasına daxil edilirdi.

Hazırlanma üsullarına, tərkib zənginliyinə, süfrəyə təqdim etmək qaydalarına görə Azərbaycanda plovun üç növü – daşma plov, süzmə plov və döşəmə plov (Lənkəran-Astara bölgəsində: basdırma plov) geniş yayılmışdı. Bu plov növləri içərisində daşma plov hazırlanma qaydasına görə daha bəsit olub, digər plov növlərinə nisbətən arxaikliyi ilə seçilirdi. Onu hazırlamaq üçün saxsı çölməyə tökülən düyünün üzərinə su əlavə edilir, su tam çəkilənə qədər bişirilir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində plovun bu növü «çəkmə», əgər südlə su qarışığından bişirildisə «südlü plov» adlanırdı. Lakin daşma plovdan fərqli olaraq çəkmə-plovun düyüsünə xırda-xırda doğranmış ət, südlü plov isə zövqdən asılı olaraq kişmiş, qaysı, xurma, hətta doğranmış balqabaq əlavə edirdilər. Daşma plov süfrəyə bir qayda olaraq isti-isti və ya soyuq şəkildə çıxarıldı. Lənkəran-Astara bölgəsində bu plov səfər yeməyi kimi də hazırlanırdı. Bunun üçün axşamdan bişirilən çölməkdə saxlanan plov çölməyin formasını alırdı. Onu götürüb dəsmala bükür, səfər yeməyi kimi soyuq plov şəklində tədarük edirdilər. Çörəyin keçmişdə düyü ilə əvəzləndiyi bu bölgədə daşma plov yemiş-qarpızla, şor balıqla, yağla, qatıqla yeyilirdi.

Azərbaycanda daha geniş yayılmış plov növü aş-qaralı plov və ya süzmə plov idi. Belə plovu, yarıbışmış düyünü süzərək üzərinə ərinmiş yağ əlavə etməklə və altına isə qazmaq hazırlamaqla iri, qalaylanmış «keyir-şor qazanları»nda dəmə qoyaraq bişirirdilər. Dəmə qoyulan düyünün içərisinə kişmiş atır, üzərinə isə sarıkök və zəfəran suyu vururdular. Yağlı qoyun ətini ərik qurusu, şabalıd, albuxara və yağ-soğanla birgə qovuraraq ayrıca «aş-qarası» hazırlayıb plovun üstünə qoyurdular. Plov bişirmək üçün əhali daha çox «sədiri», «ənbərbu» və «xan düyüsü»nə üstünlük verirdi. Azərbaycanda xəngəl kimi süzmə plovun da üzərinə qoyulan qaradan (xuruşdan) asılı olaraq çoxlu növlərini [192, 96-122] hazırlaya bilən səriştəli aşpazlar vardı. Ümumiyyətlə götürüldükdə, Azərbaycanda süzmə plovların 50-dən çox növ və növ müxtəlifliyi hazırlanırdı ki, bunlar da Azərbaycan kulinariyasında bitki mənşəli yeməklərin bir daha üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir. Düyünün plov üçün bişirilməsi və süzülməsi qaydaları eyni olsa da, «qara»nın hazır-

lanmasındakı fərqlər plovların da adlarındakı müxtəlifliyi şərtləndirirdi. Qovurma-plov, turşu-qovurma plov, fisincan plov, şüyüd-plov, lobya-çilov plov [Şək. 3.7.1], qiymə-plov, parça-döşəmə plov [Şək. 3.7.2], səbz-qovurma plov, cücə plov [Şək. 3.8.1], balıq plov, müsəmbə-plov, çığırtma plov, əriştə-plov, kükü-plov [Şək. 3.8.2], ləvəngi-plov, kimi plovlar məhz qara (xuruş) komponentlərinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Süfrəyə verilərkən dəmə qoyulmuş düyü və aşqarası ayrı-ayrı qablarda çəkilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində süfrəyə plovun əsas aş-qarası ilə yanaşı, əlavə aş-qaraları da – qiymə-badımcan, ləvəngi-badımcan, kükü (səbz kükü, qoz küküsü) və nar-daça qoymaq da dəb idi. Plova ayrıca qabda əlavə olaraq ərinmiş yağ da verirdilər. Süfrədə əyləşən hər kəs düyünün üzərinə özünün zövqünə və iştahasına uyğun aş-qarası, yağ və əlavə aş-qarası qoyub yeyirdi. Muğanda aş-qaralı süzmə plov «mintəəm plov» adlanırdı [102, 97].

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, qismən də Gəncəbasar bölgələrinin əhalisi arasında döşəmə plov xüsusi səriştə ilə hazırlanırdı. Süzmə plovdan fərqli olaraq döşəmə plovun ət, şabalıd və s. əlavəsi qazana qazmaqın üstündən yığılır, üzərinə yarıbışmış düyü əlavə edilərək dəmə qoyulurdu. Döşəmə plovun ət əlavəsi toyuq, hind toyuğu, balıq, körpə və yağlı quzu əti, ov quşu əti və s. ola bilərdi. Lənkəran-Astara bölgəsində belə plovun döşəməsi balıq və ya toyuq ləvəngisindən də hazırlanırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın çay və dənizsahili bölgələrində plovu, xüsusilə də südlü plovu şor balıqla, balıq-ləvəngi ilə və ya qurudulmuş balıqla yeməyə üstünlük verirdi [382, 130; 281, 42; 4, 95; 143, 149]. Plova əlavə olunan balıq ləvəngisi kütüm (ziyad) balığından hazırlanırdı. Lənkəran-Astara bölgəsində plovu döşəmə kimi kəllə-paçadan istifadə edilməsi təcrübəsi də olmuşdur.

Düyüdən həmçinin şilə, südlü yayma, südlü çəkmə, hoppaca, həsi (horra) kimi yeməklər də hazırlanırdı. Şilə ət suyuna düyü və xırda doğranmış bişirilmiş ət qatmaqla hasilə gətirilirdi. Digər südlü-düyülü yeməklər isə şəkər tozu, doşab və ərinmiş yağ əlavə etməklə süfrəyə verirdi. Onları bəzən quru kütüm və ya xəşəm balığı ilə, yağda qovrulmuş kişmiş, ərik və xurma ilə də yeyirdilər. Quba bölgəsində südlü plov adlanan yeməyi ortabab ailələr nişan və paltarəkədi (parça biçini) mərasimlərində verirdilər [23, 17]. Düyü həsis isə diş çıxarması üçün əlaqəli, eləcə də qocalara rahatlıq kimi verirdi.

Düyüdən hazırlanan ağ aş həlimli olur, onu isti halda şəkər tozu və alça turşusu qatmaqla mərasim xörəyi kimi bişirir, maddə narahatlığı olanlara və iştahsızlara verirdilər. Süfrəyə həlim qarışığı ilə verildiyi üçün ağ aş həlim-əşi də deyilirdi.

Yeri gəlmişkən, xalq arasında plov çox zaman «aş» adlandırılır. Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda plovdan (aşdan) istifadənin qədim tarixi

olduğunu təsdiqləyir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qazan xanın arvadı Burla xatunun dilindən deyilən: «Umanına, usanına aş yedirdim» və «Ayğır atım boğazlayıb aşım versin» – ifadələri də buna əyani misaldır [84, 76, 79].

Ayrı-ayrı xörəklərin (küftə, dovğa, tilxam, dolma, düyü şorbası və s.) tərkib komponenti kimi də düyü əvəzəndirilməz idi. Tərkibinin nişastalılığı, həlimvermə qabiliyyəti, artımlı olması, ləziz dadı və s. keyfiyyətləri düyünü əhəliyə sevdirmişdi. Bəzən düyünü lobya, ərīştə, mərcimək, axta zoğal və s. ilə qarışdıraraq da yemək hazırlayırdılar. Belə yeməklər çilov adlanırdı: lobyaxilov, axtaxilov, mərcixilov və s.

Düyü unundan firni adlanan zərif məzə yeməyi və çanquri, lökü kimi çörəklər də bişirilirdi. Firni, südə tədriclə düyü unu qatıb bulamaqla hazırlanırdı. Tərkibinə duz və şəkər tozu əlavə edilmiş firnini dayaz boşqablara çəkib süfrəyə verərkən üstünə rombşəkili və ya kvadrat təsvirli darçın səpirlirdi. Firni, bir qayda olaraq, orucluğu iftar süfrələrinin əsas yeməyi hesab olunurdu. Naxçıvanda düyü unundan bişirilən zirətov quymağa bənzəyirdi.

Düyü unundan və yarmasından bişirilən çörəklər (lökü, çanquru) Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik idi. Burada lökünün tavalökü və patalökü adlanan iki növü hazırlanırdı. Tavalökünün özünün də iki növü – adi (yavan) və süd, yağ, şor qatılmaqla hazırlanan növləri məlum idi. Tavalökünün xəmirini tavanın içərisi boyda yastılayır, hər iki üzünü qızartmaqla bişirirdilər. Öz dadına görə süd, yağ və şor qatılmış tavalökü yavan lökündən fərqlənirdi. Yemək zamanı onları paxlava formasında doğrayaraq süfrəyə verirdilər.

Patalökü düyü yarmasından (kəsmə-xırda) hazırlanırdı. Suda yarım-bişmiş düyü yarmasından balaca girdə kündələr tutur, tavada yastılayıb, hər iki üzünü qızardırırdılar. Patalökü tavalöküyə nisbətən həcminə görə kiçik olurdu.

Çanqurinin xəmiri düyü unundan, ərinnmiş yağ və süddən hazırlanırdı. Sonra saxsı çanquri tavasında hər iki üzünü qızardılırdı. Ölçüsü nəlbəki boyda olurdu. Lökü və çanquri çörəkləri (daha doğrusu: şirin çörəkləri) bölgədə əsasən buğda çörəyini əvəz edirdi.

Toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanda əhalisi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qarğıdalı bitkisinin məhsulundan da geniş şəkildə istifadə etmişdir. Qarğıdalını kirkirədə üydürək qarğıdalı çörəyi (cad) bişirirdilər. Girdə, balaca və azacıq qalın olan bu çörəyi qatıq, qaymaq və südlə yeyirdilər. Bəzən qarğıdalını suda qaynadaraq (sütül) və isti qorun içində bişirərək də yeməli şəkildə salırdılar.

Xalqımızın yemək öynəsində bitki mənşəli yeməklər içərisində bağbostan və tərəvəz məhsulları, göyərtilər, yeməli yabanı bitki və otlar da özünəməxsus yer tuturdu. Əsas qida mənbəyi kimi insanların uzaq keçmişlərdən həyatını və fizioloji tələbatını təmin edən bu rasion, tərkibinin vitaminlərlə zənginliyinə, təbii əldə edilməsinə, asan həzm olunmasına, ucuz başa gəlməsinə görə fərqlənir, mövsümi səciyyəli qida rasionu olub, ilin isti fəsilələrində süfrələrdə birinci tələbat rolunu oynayırdı. İlin digər fəsillərində onlar emal edilərək süfrəyə çıxarıldı (mürəbbə, bəkməz, riçal, quru, axta, lavaşana, şoraba və s.)

Xalqın qida rasionunda meyvə-meyvəvəcat, giləmeyvələr təzə halda çərəz kimi istifadə olunurdu [Şək. 3.9.1-2]. Üzümü pendir-çörəklə yemək, şabalıdı qovurub yemək, yarpaq və kələm dolması xoş ətir vermək üçün tərkibinə alma və ya heyva dilimləri əlavə etmək, alçanı duru xörəklərin və yağlı xörəklərin içərisinə qatıb yemək adət halını almışdı. Ərikdən qaysava bişirmək Göyçə mahalı və Naxçıvan bölgəsi əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Aşıq Ələsgər şerlərində qaysava ləzzətli yemək növü kimi təriflənirdi:

Göyçənin qonağa çoxdu hörməti,
Qaysava, qayqanaq verir ləzzəti.
Plov, dolma, kabab, əmliyin əti...
İnsaf eylə, tək motaldan dənşmə! [8, 204].

Qeyd etmək lazımdır ki, meyvə və giləmeyvələr təkcə çərəz və təzə halda yeyilmir, həm də ehtiyat ərzaq məhsulları kimi tədarük edilirdi.

Bostan-tərəvəz məhsulları (qarpız, yemiş, xiyar, balqabaq, badımcan, lobya, paxla, mərci, noxud, soğan, sarımsaq, bibər, kələm, çuğundur, kartof, pomidor, müxtəlif mədəni və yabanı göyərtilər və s.) həm yüngül yeməklər kimi təzə (çiy) halda yeyilir, həm xörəklərin tərkibinə qatılır, həm də bəzilərdən ayrıca yeməklər hazırlanırdı. Bostan mövsümü zamanı qarpız, yemiş və xiyarı şor və ya pendir-çörəklə yemək əhali arasında geniş yayılmışdı. Balqabaq (boranı, kudu, qabaq, qundir) qaynadılaraq və qızardılaraq şəkər tozu səpməklə yeyilir, ondan plov, südlü-boranı aşı, pürə, qutab, pətə (Şirvan və Muğanda: pırtlama) da hazırlayırdılar. N. Kalaşevin yazdığına görə, Səlyanda boranın içərisinə kişmiş, albxara və ədviyyat doldurub tündirdə bişirirdilər [323, 169].

Azərbaycanda geniş istifadə edilən bostan-tərəvəz bitkilərindən biri də badımcan idi. Ondən hazırlanan dolma, qiymə, ləvəngi, çığırtma, qızartma, pətə süfrələrimizin sevimli yeməkləri hesab olunurdu. Badımcandan həmçinin acəb-səndəl, plov, taskabab və s. kimi xörəklərin tərkib komponenti

kimi istifadə olunur, turşu-şoraba (sirkə-badımcan) və mürəbbə də hazırlanırdı.

Ənənəvi milli yeməklərin hazırlanmasında soğan və sarımsağın yeri və rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycanda soğan və sarımsaqdan istifadənin tarixi qədimlərlə səsəlir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlədilər («sarımsaq otun yemədən için göynər», «arpa ötməyi, acı soğan öynəciyi deyəyinmi?» – kimi ifadələr [84, 75, 80] də bunu təsdiqləyir. Soğan və sarımsaq həm göyərtilər kimi, həm baş bağladıqdan sonra çiyrəkə kimi, həm də xörəklərin tərkibinə əlavə edilirdi. Doğranmış, üzərinə duz və narşarab (yaхуд abqora) əlavə edilmiş soğan balıq xörəkləri ilə iştahla yeyilirdi. Südlü yeməklərdən başqa əksər isti və quru yeməklər soğanla hazırlanırdı. Yağ-soğan qızartması plov və xəngəl kimi yeməklərin əsas tərkib hissəsi idi. Döyülmüş ətdən hazırlanan bütün yeməklərin farşına da soğan qatılırdı. Azərbaycanda Masallı və Hövsən soğanları keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Hövsən soğanı hətta XIX əsrdə xarici bazarlara satışı da çıxarıldı. Onun qiyməti baha, alıcısı isə çox idi [298].

Sarımsaq dş halında təzə-təzə yeyilir, əzilərək qatığı, süzməyə və ya quruda qarışdırılıb bir çox xörəklərin tərkibinə əlavə olunur (xəngəl, ağsoğlaq, qaşığıxəngəli, ariştəli isti və s.), sirkə, abqora, nardaşa ilə sarımsağın qarışığı düşbərə, xaş, kəllə-paça kimi xörəklərlə yeyilir, bəzi ət yeməklərinin farşına qatılırdı. Sarımsaqdan ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tutma-şoraba da hazırlanırdı [Şək. 3.10.1]. Sarımsağın sağlamlıq qoruyucu, cavanlaşdırma iksiri olduğunu hələ er. əv. VI-V minilliklərdə Tibet monastırı alimləri bildirdilər. Sarımsaq buna görə də Tibet təbabət üsulunda başlıca yer tutur, ondan hazırlanan cövhər cavanlaşdırma iksiri kimi hər altı ildən bir qəbul edilirdi [46, 143].

Azərbaycan qidalanma mədəniyyətində lobya, paxla, mərci, lərgə və b. paxlalı bitkilərdən də çoxçeşidli yeməklər hazırlanırdı. Bu bitkilərdən başlıca olaraq plov hazırlanırdı (paxla plov, mərci plov, lərgə-plov, maş-əriştə plov və s.). Nəfis doğranmış göy lobyayı yağda qovrulmuş soğanın üzərinə əlavə etməklə və yumurta vurmaqla lobya çığırtması bişirilirdi. Onu sarımsaq-qatıqla yeyirdilər. Qurudulmuş lobyadan Azərbaycanda lobya kükküsü, şeşəmodu, lappa, məysənə kimi quru yeməklər də bişirilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində mərcidən qəlyə və pətə kimi yeməklərin hazırlanması adət halını almışdı.

Yemək rasionunda az-az işlədilən noxuda ayrı-ayrı yeməklərin (piti, dovğa və s.) tərkib hissəsi kimi müraciət olunurdu. Noxuddan, bir qayda olaraq, bayram süfrələri üçün qovurğa və ləb-ləbi hazırlayırdılar. Tərkibinə süd hopdurulub qovrularaq çoraz kimi istifadə edilən ləb-ləbini kişmişlə yeməyə üstünlük verilirdi. Noxudu hədiyyin də içərisinə əlavə edilirdilər.

Kələm, kartof, pomidor və b. bostan-tərəvəz bitkiləri xalq məişətinə nisbətən gec daxil olsa da, əhali onlardan da ləzzətli yeməklər hazırlamağı bacarırdı. Kələm dolması, kələm şorbası, yağ-soğanda qızardılmış kələm; kartof soyutması, qızartması, əzması, kartof şamisi, pomidor salata, pomidor çığırtması və b. yeməklər bu qəbildəndir. Kartofdan sulu xörəklərin tərkibinə geniş istifadə edilirdi. Kələm və pomidordan turşu-şorabalar da hazırlayıb ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tədarük edirdilər.

Yuxarıda haqqında qısaça bəhs etdiyimiz yabanı və mədəni bitkilər, göyərtilər mövsümi səciyyəli olmaqla, qida rasionunda başlıca yer tuturdu. Göyərtilər təzə halda pendir-şor-çörəklə yeyilir, onlardan müxtəlif xörəklər hazırlayıb, təzə və ya qurudulmuş halda ayrı-ayrı yeməklərə (xörəklərə) əlavə kimi istifadə edilirdilər. Yeməli mədəni göyərtilər kimi süfrəyə başlıca olaraq şüyüd, keşniş, göy soğan, tərşun, yarpız, kəvər, vəzəri (acıtorə, acıçı), nana qoyulurdu. Bu göyərtilər əsasən quru və yağlı xörəklərin yanında süfrəyə çıxarıldı.

Təzə göyərtilərdən müxtəlif çeşidli yeməklər hazırlanırdı. Göy kətəsi, göy qovurması, dovğa, sıxma (tilxam), kükü, gicitkən çığırtması, və b. yeməklərin əsas tərkib qarışığı göyərtilər və yabanı yeməli bitkilər idi. Xatırladaq ki, yeməklər içərisində yeganə istisna olaraq əvəlikli umac xüsusi olaraq dərilərəmək saç kimi hövülmüş və qurudulmuş əvəlikləri xırda-xırda doğramaqla bişirilirdi.

Kətəni hazırlamaq üçün nazik yayılmış xəmirin yarı hissəsinə narın doğranmış göyərtilər (ümumi adı: pəncər), göy soğan və quru şor (əzilmiş pendir də ola bilər) qoyaraq digər hissəsinə onun üzərinə qatılır. Kənarlarını yapışdırır, sacın üstündə bişirirldilər. Bişmiş kətənin hər iki üzünü (bazən də içərisini) kərə yağı ilə yağlayır, iri sinilərdə isti-isti süfrəyə verir, sumaxla yeyirdilər. İçərisinə qoyulmuş pəncərdən asılı olaraq kətənin adı da müxtəlif olurdu: şomu, unnuca, qırıxbuğum, cincilim, gicitkən kətəsi və s. Kətəni əsasən yaz aylarında, pəncər bol olan vaxt bişirirldilər.

Tilxam (sıxma) bişirmək üçün içərisinə düyü qatılmış soğançalı suyun üzərinə doğranmış, acı suyu çıxarılmış (sıxılmış, sıxma sözü də elə buradan yaranıb) pəncəri töküüb, bişirir, sarımsaq-qatıqla yeyirdilər.

Şirvan tərəsi müxtəlif yeməli yabanı və mədəni bitkilərin yağda qovurması idisə, Lənkəran bölgəsində tərə göyərtilər qarışığından bişirilmiş duru xörəyə deyilirdi. Lənkəran tərəsi yavanlıq kimi və ya plova əlavə aşqarası kiriti süfrəyə verilir. Xatırladaq ki, Lənkəran tərəsi Şirvanda turşu-sıyıq, Şəkədi, Göyçə gölü və Qərb bölgələrində balva adı ilə məlum idi. Balva əmə-köməci və göy soğandan bişirilir, tərkibinə düyü, un, isladılmış lavaşana, yumurta və yağ da əlavə olunurdu.

Tərkiibi göyörti ilə zəngin olan yemək növlərindən biri də dovğa idi. Ayrana və ya qatığa doğranmış göyörti qatıb bulamaqla bişən dovğaya zövqdən asılı olaraq düyü, noxud və ya xırda ət-küftə də qatırdılar. Xarakterik haldır ki, Naxçıvanda dovğa hind toyuğunun ətinin işgənəsinə göyörti qatmaqla, Qubada isə qatıq və ya ayrana kələm qatmaqla bişirilirdi.

Azərbaycan həm də yeməli göbələklərin vətəni olmuşdur. Əhali göbələyi suda bişirib yağ-soğanla qovurmaqla və göbələk «papağına» azca duz tökərək od üzərində bişirməklə yeməyə üstünlük verirdi.

Azərbaycanın Qərb, Borçalı və Göyçə bölgələrində yeməli yabanı bitkilərdən olan qulançarı xüsusi əndazə ilə bişirirdilər. Bunun üçün 8-10 sm diametrlı tut və ya göyrüş ağacının qabığı 30-40 sm uzunluğunda bütöv çıxarılı, içərisinə quzuqulağı döşənir, bir dəstə qulançarı oraya yerləşdirildikdən sonra çıxıqları mamırları və qora basdırılırdı. Bu üsulla qovsara (ağac qabığı qovsara adlanır) qulançarı bişirmə deyilirdi. Müəyyən müddətdən sonra qovsara qordan çıxarılır, mamır qabıq suyunda isləndiyinə görə yanmır, quzuqulağı isə duz rolunu oynayır ki, bu da qovsara üsulu ilə bişən qulançara xüsusi dad verir [123, 122]. Qulançarın qovsarada bişirilməsi, zənnimizcə, odun yenəcə meydana gəldiyi və hələ məişət qablarınnın geniş yayılmadığı dövrlərin yeməkbişirmə ənənələri ilə əsaslaşır.

Yabanı və mədəni yeməli bitkilər və otlar həm də qurudularaq ehtiyat ərzaq məhsulları kimi tədarük edilir, keyfiyyəti və xassələri öyrənilir, yeməklərə əlavə kimi işlədilir. Keşniş, şüyüd, nanə, yarpız, reyhan, cəfəri, mərza, kəklikotu, sarıçiçək, qırxbuğum, qantəpər, qəflıçiqəyi, əvəlik və b. bu qəbiləndir. Quru ot və bitkilərin bəziləri həm də qış aylarında çay kimi dəmləndir.

Tərkibində çoxlu miqdarda «S» vitamini, mineral maddələr, nişasta, zülal və b. həyatı əhəmiyyətli komponentlər olan bitki mənşəli yeməklərdən Azərbaycanda geniş istifadə olunması xalqımızın qidalanma mədəniyyətinin yüksək olmasını təsdiqləməklə, bu çoxçeşidli yeməklərin zəngin biliklər, vərdişlər və ənənələr hesabına meydana gəldiyini, mühafizəkarlığını, qonşu xalqların qida öynəsinə müsbət təsirini də söyləməyə imkan verir. Bu bir həqiqətdir ki, bütün Qafqazda zəngin bitki mənşəli yeməklər yarada bilən, onu qoruyub yaşadan, özgə xalqlara bu rasiondan bəhrələnməyə səmimiyyətlə razı olan, özü isə özgə mətbəxindən çox «xəsisliklə» faydalanan yeganə xalq Azərbaycan xalqıdır.

3.4. Ət və süd mənşəli yeməklər

Şirəli və qidalı otlarla zəngin olan yaylaqlar, mülayim iqlimə malik geniş çışlaqlar Azərbaycanda maldarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı. Maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklər gündəlik, bayram və mərasim süfrələrinin ən ləziz və sevimli yeməkləri idi. Ətdən hazırlanan yeməklərin gündəlik yemək öynəsində süd məhsullarına nisbətən az yer tutmasına baxmayaraq, onların hazırlanma qaydaları xalqımızın yüksək qida mədəniyyətindən soraq verir. Ət yeməklərinin çoxçeşidliliyi, müəkkəb üsullarla ətin istifadəyə yararlı hala salınması, ət yeməkləri hazırlanmasının çoxmərhələli qaydaları və s. Azərbaycan xalqının yemək öynəsində ətdən istifadə edilməsinin qədim tarixi olduğunu təsdiqləyir [402, 160].

Odun meydana gəlməsi ilə ət bişirmənin XX əsrin əvvəllərindəki qədim çixmiş «közdəmə» və ya «qəbon kababı», qızmış daş üzərində ət bişirmə, «qorabasdırma», «büryan» kimi arxaik qaydaları ibtidai cəmiyyətin «qida mədəniyyəti»nin qalıqları olmaqla, xalqın məişətində maldarlığın da qədim təsərrüfat sahəsi olduğunu sübut edir. Çöl-səhra skiflərinin kulinariya mədəniyyətini arxeoloji materialları əsasında tədqiq edən N.A. Qavriyuk eyni ət bişirmə qaydalarının skiflər arasında da mövcud olduğunu söyləyir [245, 26]. Közdəməni bişirmək üçün nazik kəsilmiş ət parçalarını közün üzərində hər iki üzü bişənəyə saxlayırdılar. Tez hasilə gətirənlə görə ona «əlüstü kabab» və yaxud, «qəbon kababı» da deyirdilər. Ət külbə bulanmasın deyər, közdəməni bəzən qızmış daş üzərində də bişirirdilər.

Qorabasdırmanı ən çox yaylaqlarda hazırlayırdılar. Bunun üçün xırda heyvanı (qoyun, quzu) bütöv soyur (xırda buynuzlu heyvanları bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan iki qaydada: açma və bütöv soyulur), ətinə doğrayır, içərisinə ədviyyat və süd sağıb tökdükdən sonra heyvanın öz ətinə yığaraq dərinin bütün çıxıntılarını bağlayırdılar. Ətlə dolu dərinin, içərisində od qalanmış çalaya (qarıma) yerləşdirir, üstünü köz və qorla (isti kül-köz qarışığı) və torpaqla basdırıb 1,5-2 saat müddətində bişirirdilər. Dərinin yunu yanaraq qətranşəkilli xüsusi qoruyucu örtük əmələ gətirirdi. Sonra dərinin kəsib hazır yeməyi iri tiyanlara boşaldırdılar. Bəzən quzunu xəmirə də bükərək bu qayda ilə bişirirdilər.

Arxaik dövrlərlə əsaslaşan ətbişirmə qaydalarından biri də «büry-ın» idi. Əsasən Naxçıvan və Qarabağ bölgələri üçün xarakterik olan bu yeməyi bişirmək üçün yağlı erkək toğlunu bütöv soyub hazır qoyur, təndiri qalayib köz əldə edirdilər. Közün üstünə balaca tiyan və ya çölmək qoyulur, içərisinə yarma və yaxud düyü tökülür, su əlavə edilirdi. Bundan sonra bütöv cəmədəyin arxa ayaqlarını bir-birinə bağlayıb arasına ağac keçirir, cəmədəyi

üzüsağı təndirə yerləşdirildilər. Təndirin ağzı kipi bağlanırdı. Burada 1-2 saat qalan cəmdək qıpqırmızı bişib büryan olurdu. Təndirdəki çölməyin içərisinə ona görə su əlavə edirdilər ki, su həm zaxarlanıb içəridə bişən ətin yumşalmasına şərait yaratsın, həm də bişmə zamanı cəmdəkdə yağ damcılarını əmələ gəlib çölməyə tökülənə qədər orada qoyulan düyünün və ya yarmanın yanmasına imkan verməsin. Çölmək yağ dənələrinin köz üstə düşərək yanmasının və tüstü yaratmasının qarşısını alır. Bəzən çölmək yarması quyruq yağı ilə elə qarışdırılır ki, ətdən də yeməli olurdu.

Əhalinin yemək öynəsində ət həm təzə halda, həm qurudularaq (qaxac), həm də qovrularaq (qovurma, cızdaq) istifadə olunurdu. Azərbaycanda ətdən təzə halda istifadəyə üstünlük verilir, ondan olduqca rəngarəng çeşidli yeməklər hazırlanırdı. Xüsusilə maldar elatlar arasında geniş yayılan, ümumiyyətlə isə bütün xalqa tanış olan ənənəvi ət yeməkləri arasında tika kabab, lülə və ya döymə kabab, basdırma kabab, hüseyini kabab, tava-kabab, taskabab, balıq kababı, təndir kababı, sac kababı, daş kababı, kabab-büryan, tor kababı, içalat kababı, bağırsağ kababı, quyruq kababı və s.; saciçi, bozartma, şəşəndaz, seyfilmiş, qızartma, yəxni [129, 207-209], soyutma, kələpır, pörtlənə, içalat qovurması, doldurma (bağırsağ və qarın doldurması), bozbaş, piti, buğlama və s. yeməklər üstünlük təşkil edirdi.

Təzə əti qiyməkəşlə döyüb müxtəlif xörəklər – küftə, küftə-bozbaş, arzumən küftəsi, rizə küftə; dolmalar (tənək, kələm, bağayarpağı və badımcan dolmaları, Abşeronda xiyar və alma dolmaları [143, 148], yalançı dolma və s.), taskabab, lülə və ya döymə kabab bişirirdilər.

Xalq arasında xırdabuynuzlu heyvanların baş-ayağından «kəllə-paça», iribuynuzlu heyvanların dirnağından isə «xaş» yeməyinin hazırlanması ilin soyuq fəsiləri üçün daha xarakterik idi. Heyvanların şirin bağırsağından çöz, bağırsağ kababı, qarından basdırma qarın kababı və qutab, quyruğundan isə cızdaq, quyruq kababı bişirmək də məlum idi. Zaqatala-Balakan bölgəsində qoyun içalatından bağırsağ doldurması, Qərbi bölgələrinə isə heyvan baş-ayağından qarın doldurması bişirməyi bacarırdılar. Sonuncunu sümükdən ayrılmış kəllə-paça ətinə xırda-xırda doğramaqla qarına yerləşdirib qaynayan suyun içində 2-3 saat bişirib hasilə gətirirdilər. Ləzgi-lərin azərbaycanlılardan mənimlədikləri bu yemək növü içalatdan (ürək, böyrək, ciyər) bişirilirdi [189, 263-264]. İngiloyların yas mərasiminin tipik yeməyi olan «bari» isə mal içalatı (qarın, qurşağ, ciyər, dalaq) və şirin bağırsağdan hazırlanırdı [112, 176-177]. Maraqlıdır ki, qarında ət bişirilməsi qaydaları Mərkəzi Asiya köçəriləri [292, 65], skiflər [245, 26] və digər xalqlar arasında da [284, 121] məlum olmuşdur. Xüsusilə monqollar heyvan içalatının (ürək, böyrək, ağ ciyər, qara ciyər, dalaq) xörək təyinatı ilə yanaşı, insan or-

qanizminə müvafiq təsirinə də inanırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, qara ciyər yemək – güc, ürək yemək – cəsarəti və mətinliyi, dalaq yemək isə cinsi potensianı artırır [292, 67].

Qarında bişirilən xarakterik yemək növlərindən biri də gupa idi. Onu Ordubad əhalisi xüsusi səriştə ilə hazırlayırdı. Yuyulub-təmizlənmiş mal qarını əl boyda kəsilib, içərisinə turşu, noxud ləpəsi, düyü və ədviyyə qarışığından hazırlanan içlik doldurulur, ağız hissəsi sapla tikilərək yağ-soğanda qızdırılır, sonra su əlavə olunurdu. Gupanı boşqablarda süfrəyə verir, onu yeyən şəxs sapları özü kəsirdi.

Azərbaycanda təzə ətdən hazırlanmış yeməklərin belə müxtəlif çeşidləri olsa da, hər halda bütün ət yeməklərinin şahı kabablar, dolmalar və piti olaraq qalırdı. Yaranma tarixi etibarilə onun meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edən kabab təkcə Azərbaycanda deyil. Qafqazda və Şərqi ölkələrinin çoxunda geniş yayılmışdır. Kababa «şişlik» adı ilə ən qədim yazılı abidəminiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da təsadüf edilir [84, 20]. Əsasən əlamətdar hadisələr zamanı (bayramlarda, el şənliklərində, əziz qonaq gələndə, digər əliə ziyafətlərində) hazırlanan kabablar içərisində tika-basdırma kabab (qırma kabab) daha ləyaqətli kabab növü hesab olunurdu.

Azərbaycan kababları bişirildikləri qablara və ocaqlara görə (tava kababı, taskabab, manqal kababı, təndir kababı, sac kababı, daş kababı və s.); istifadə olunan ətin təyinatına görə (quzu kababı, toyuq kababı [Şək. 3.10.2], qaban kababı, hinduşka kababı, içalat kababı, balıq kababı, quyruq kababı, çöl heyvanları və quşların kababları), eləcə də istifadə olunan ətin emal üsullarına görə (tika-qırma kabab [Şək. 3.11.1], lülə [Şək. 3.11.2], qiymə və ya döymə kabab, basdırma kabab, şam kabab və s.) bir-birindən fərqlənir, hər birinin ayrıca adı, tami, süfrədə yeri və bəyənilmə dərəcəsi olurdu. Kabablar süfrəyə verilərək yanında zövqdən asılı olaraq göyörti, sumax, narşərab, müxtəlif tutma-şorabalar və salatlar da qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq badımcan, kartof və pomidor kababları da meydana gəlmiş, ət kabablarına əlavə kimi verilmişdir. Naxçıvan bölgəsində ət kabablarına verilən pomidor-badımcan əlavəsi qısaca olaraq «qırmızı-qara» adlanır. Kababları süfrəyə ləyaqət rəmzi olaraq şişdə verməyə daha çox cəhd göstərilirdi. Adətən, əziz qonağın və ya ocağa gətirilən gəlinin ayağı altında kəsilən qurbanlıqdan bişirilən kababları süfrəyə şişdə verirdilər.

Azərbaycanda bişirilən dolmalar döyülmüş ətin büküldüyü materiala görə (yarpaq dolması [Şək. 3.12.1], əvəlik dolması, kələm dolması [Şək. 3.12.2], badımcan dolması, bağayarpağı dolması); eləcə də hazırlanan içliyin xüsusiyyətinə görə (yalançı dolma, müğəşərli dolma və s.) bir-birindən fərqlə-

nirdə. Bağayarpağı dolmasını nadir hallarda bəşirir, onu mədə-bağırsaq xəstəliyi olan ailə üzvlərinə verirdilər. Yalançı dolmanın isə içliyi göyörti-pencər və düyü qarışığından hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, bayram və mərasim üçün bəşirilən yarpaq dolmasını 10-12 ədəd olmaqla sapa düzür, bəşirir, bir ədəmliq boşqablara çəkirdilər. Kələm dolmasına alboxara və şabalıd qatılır, heyva dilimlənib altına və aralarına qoyulurdu. Gəncəbasarda belə dolma sirkə-şirə ilə yeyilirdi. Yarpaq dolması isə süfrəyə qatıq və ya sarımsaq-qatıqla verildirdi. Müğəşərli dolmanın içliyi isə döyülmüş ətə noxud-müğəşər qatmaqla hazırlanırdı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalq məişətinə pomidor, bolqar bibəri və b. tərəvəz bitkilərinin daxil olması ilə əlaqədar badımcan, pomidor və bibər dolması xalqın yeməkləri içərisində mühüm yer tutmağa başlayır.

Azərbaycan xalqının ənənəvi milli yeməklərindən biri də piti idi. Bu yemək növünü xüsusi saxsı qablarda (piti dopusu, piti bərnisi, ailəvi piti çöl-məyi) hazırlayırdılar [187, 226]. Kərpə əmliyin dözəti və quyrugundan hazırlanan piti yüksək qiymətləndirilirdi. Piti vaxtında 6-7 saata qədər bəşirilirdi, içərisinə bişmə ardicilliyinə əməl etməklə ət, noxud, soyulmuş baş soğan, quyruq, eləcə də zövqdən asılı olaraq zəfəran, quru nana, təzə və ya quru alça qatırdılar. Pitinin suyu (işğənəsi) və qarışığı ayrı-ayrılıqda yeyilirdi. Adətən doğranmış səngək çörəyinin üstünə piti suyu tökülərək taxta qaşığıla yeyilir, piti qarışığı isə həvəngdəstədə döyülərək çörəklə birgə süfrəyə verildirdi. Şəhər qaydasınca pitinin yanında göyörti, sumax və istiot vermək də dəb idi. Bütün orta əsrlərdə, eləcə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncə və Şəki şəhərləri öz pitisi ilə məşhurlaşmışdı [Şək. 3.13.1].

Göründüyü kimi, həm xalis şəkildə işlənilən, həm də ayrı-ayrı xörəklərin tərkib hissəsi kimi ət xalqımızın qidalanma mədəniyyətində başlıca yer tutmuşdur. Kəsilən heyvanın bütün əzalarından yemək hazırlayan Azərbaycan xalqı arasında heyvan qanından yemək hazırlamaq nadir hadisə sayılırdı. Lakin etnoqrafik ədəbiyyatda qurbanlıq erkəyin qanının təmiz qaba tutularaq laxtaladıb ondan qovurma bəşirilməsi qaydası Gürcüstan azərbaycanlıları arasında qeydə alınmışdır [55, 114-115]. Yağda qovrulmuş heyvan qanı adətən zəif düşən xəstələrə türkçərə vasitə kimi verildirdi. Çox güman ki, qan qovurmasından istifadə İslamdan əvvəlki dövrlərin əski inanclarından bəhrələnirdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, lamaizmə sitayiş edən tiva türklərinin milli mətbəxində qandan hazırlanan müxtəlif xörəklər mövcuddur. «Çimçaq xan», «saydajı», «kadiq xan», «söyündüqə kutkan xan» və s. bu qəbildəndir [104, 235]. Tibetlilər, tiva türkləri və moqollar qandan yemək kimi istifadə etməklə yanaşı, həm də qan kolbasası düzəldirdilər [292, 67; 293, 38].

«Üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» hesab olunan ət xörəklərinin Azərbaycanda çoxlu lokal-məhəlli variantları qeydə alınmışdır. Naxçıvanın «gupa»sı, «doğramacı», «xan atlandı»sı, «büryanı», «müğəşərli qiymə»si, «ət şamısı», «Gəncəbasarın «bağırbeyni», Ayrım bölgəsinin «sığırşidiyi», Qarabağın «çoban qovurması», Qərb bölgəsinin «qorabasdırma»sı, «doldurma»sı, «xəngəli», Zaqatala-Balakən bölgəsinin «bağırsağ doldurması», Şəkinin və Gəncənin pitisi, Lənkəran-Astara bölgəsinin «toyuqatıq» (şirin qatıq), «kəllə-paça plovu», «ləvəngisi», Bakının və Ağsəronur «düş-bərə»si, «küftə-bozbaş», «şəşəndaz», «seyfilmülkü», «Arzuman küftəsi», dəvə ətindən qutabı, Qazax «kələpir» adlı söylənr, qonaq qarşısına çıxarılan ləfəfəli xörəklər kimi səciyyələnirdi.

Azərbaycanda vəhşi çöl heyvanlarının ətindən də yeməklər hazırlanması az-çox dərəcədə məlumdur idi. Ceyran-cüyür kababı, dovşan qızartması, dağ kəli, əlik, dağ qoçu və b. çöl heyvanlarının ətindən bəşirilən ləziz kabablar, bozartma, qızartma, qovurma və b. yeməklər qonaqlıq süfrələrinə bəzəyirdi.

Ev və çöl quşlarının ətindən, yumurtasından əhalinin əksəriyyəti istifadə edə bilirdi. Xalq arasında geniş yayılmış inama görə, ov quşlarının dimdikləri qar gördükdən sonra, qaz və ördəyin ayaqları sazaqdan qızarana, toyuq və hindtoyuğunu isə il boyu yemək məsləhət idi. Quş ətindən həm sulu-isti, həm də quru xörəklər hazırlanırdı. Ən geniş yayılmış və bütün əhalinin sevimli yeməyi toyuq şorbası idi. Bundan başqa, quş ətindən çığırtma, soyutma, qızartma, kabab, ləvəngi və b. yeməklər də hazırlanırdı. Quş əti həm süfrəyə ayrıca yemək kimi verilir, həm də xəngəl və plov kimi klassik yeməklərə qara (xuruş) kimi əlavə edilirdi. İqtisadi cəhətdən az təmin olunmuş kəndli ailəsinin qonaq süfrəsinə çıxartdığı ən ləziz yemək məhz quş ətindən bəşirilirdi. İri heyvan kəsmək kəndli ailəsinin izafi maddi xərcə saldığı üçün hətta bayram yeməkləri də çox zaman ev quşlarının ətindən hazırlanırdı. Lənkəran-Astara, Şirvan və Şəki bölgələrində quş ətindən ləvəngili çölmək kababı, təndir kababı bəşirmək adət halını almışdı.

Əhalinin yemək öyrəsində ev quşları ilə yanaşı, çöl ördəyi, çöltoyuğu, çöl qazı, qızılqaz, kəklik, bildirçin, qırqovul, turac, dovdaq, bəzgək, qaşqaldaq və başqa ov quşlarının ətindən hazırlanan yeməklər də müəyyən yer tuturdu. Bu quşların əksəriyyətinin ətindən kabab, ördək, qaz və qaşqaldaq kimi yağlı quşlardan isə ləvəngi, çölmək kababı, fisincan və b. yeməklər hazırlanırdı. Sərxə əti və işğənəsi mualicə vasitəsi kimi milli xörəklərimizin tərkibinə daxil edilmişdi. Xalq arasında qismən də olsa, hind toyuğu ətindən dolma və xəmirə bükməklə qorabasdırma da məlumdur idi.

Yumurtadan qayğanaq və soyutma bəşirilirdi, müxtəlif çığırtma xörəklərinin üstünə vurulur, plov qazmağı hazırlanırdı. Yumurtə kükü və lobya

yeməyinin də başlıca tərkib komponenti idi. Lənkəran bölgəsində bişirilən kükküə yumurta ilə yanaşı, əzilmiş qoz ləpəsi də qatırıldı. Təzə yumurta çiy halda müalicə məqsədilə içilirdi. Naxçıvan əhalisi arasında yumurtadan silikmə və ballı qayğanaq bişirmək də geniş yayılmışdı. Novruz bayramında rəngli soyutma yumurta bişirmək, yumurta döyüsdürmək, yumurta ilə fala baxmaq əhalinin sevimli adətlərindən idi. Kondli məişətində yumurtanın böyük əksəriyyəti mübadilə rolu oynamaqla yanaşı, ev quşlarının sayının artırılmasına (toyuq basdırmaq) sərf olunurdu. Adətən, çöl quşlarının yumurtasından müalicə məqsədləri üçün istifadə olunurdu. Gec dil açan uşaqlara göyərçin yumurtası içirtməklə bu xətanı aradan qaldırmaq mümkün idi.

Azərbaycanın dənizsahili və çayboyu ərazilərində yaşayan əhali arasında da balıq yeməkləri geniş yayılmışdı. Hələ qədim zamanlardan balığı ilboyu yemək üçün duza qoyur, qurudur, qaxac edir, həm də təzə halda bişirib yeyirdilər. Lənkəran-Astara, Muğan və Abşeron bölgələrində təzə balıqdan, bir qayda olaraq, kabab (təndir kababı, buxarı kababı), soyutma, qızartma (bütöv və yaxud doğramaqla qızartma), balıq ləvəngisi, buğlama, balıq sırdağı, ləmbic, balıq mütəncəmi, dolma və b. yeməklər hazırlanırdı. Əhali balığı həmçinin plov qarası kimi süfrəyə verir, basdırma plovun altına balıq və ya balıq ləvəngisi qoyurdu. Balıq kababı əsasən ziyad, qızılbalıq və xəşəmdən şışə keçirməklə bişirilir, bir qayda olaraq varlı əsilzadə süfrələrini bəzəyirdi. Bəzən ziyad, xəşəm, çapaq və çəki kimi balıqları bütöv şəkildə içəlatını təmizləyib başını quyruğuna tikməklə bişirirdilər. Muğanda balığı əncir və ya üzüm yarpağına büküb buxarıda qızmış kərpiclərin üstündə qora basdırmaqla bişirməyə üstünlük verilirdi. Qərb bölgələrində xram balığından balıq soyutması bişirmək ənənəsi var idi. Bunun üçün təmizlənmiş balıqları bütöv halda suda qaynadır, süfrəyə verərkən yanına istiot, nardaşa qoyurdular. Bir qayda olaraq, yağlı balıqlar qızardılır, yağsız balıqlar isə soyutma bişirilirdi.

Şamayı və qaradol kimi xırda balıqlar bütöv, qızılbalıq, ziyad (kütüm), xəşəm, qızılxallı, çapaq və çəki kimi balıqlar isə fal-fal doğranmaqla tavada qızardılırdı. Süfrəyə verildikdən yanına doğranmış soğan, sumax, istiot və narşarab da qoyulurdu. Xəzərsahili bölgənin əhalisi arasında qızardılmış balığı südlü plovla yemək adət şəklini almışdı. Yarıqızardılmış balıqdan dəşməplov da hazırlanırdı.

Lənkəran bölgəsi əhalisinin sevimli yeməklərindən biri də balıq sırdağı idi. Çapaq və ziyad balıqlarından bişirilən balıq sırdağını ayrıca qızardılmış balıq və xırda-xırda doğranaraq yüngül qızardılmış sarımsağı lay-lay qazana yığıb, üstünə cəfəri və qora suyu əlavə etməklə vaxt odda dəmləyə-

rək hasilə gətirirdilər. Onu həm plova qara kimi verir, həm də çörəklə yeyirdilər. Balıq sırdağından fərqli olaraq Muğan ləmbicində sarımsağı soğan və göy-göyörti tərkibi əvəz edirdi. Üzərini yağ əlavə edilən ləmbic xəşəm və sif balığından hazırlanır, sacın içində bişirilirdi.

Muğan bölgəsi üçün xarakterik olan balıq mütəncəmini hazırlamaq üçün balığı təmizləyib doğrayır, duzla və doğranmış soğanla qarışdırıb qazana (çölməyə) yığır, üstünə yağ və sirkəli su əlavə edib vaxla bişirirdilər [102, 110-111]. Qazanın qapağı kip örtülürdü ki, balıq öz buğunda bişsin. Onu qızılxallı və xəşəm balığından hazırlayır, plovla yeyirdilər.

Azərbaycanın orijinal milli balıq yeməkləri içərisində balıq ləvəngisinin əvəzini tapmaq çətinidir [Şək. 3.13.2]. Onu, adətən, kütüm, xəşəm, çəki, çapaq və külmə balıqlarından bişirir, bayram, mərasim, ailə şənlikləri və qonaqlıq süfrələrinə çıxarırdılar. Bunun üçün qoz ləpəsi, soğan və balıq kürüsündən içlik «ləvəngi» hazırlanır, qarın boşluğuna təmizlənmiş, duz, istiot və turşu (alça turşusu) vurulmuş balığın içinə yığılır, sapla tikilir, balığın quyruğu başına bənd edilərək dairəvi şəkildə salınır, sonra ocaqda və ya təndirdə bişirilir. Balıq ləvəngisi ayrıca və ya plovla yeyilir.

Dənizsahili və Muğan bölgələrinin əhalisi arasında balıqdan buğlama, dolma və s. yeməklərin hazırlanması təcrübəsi də vardı. Adətən Abşeronda dolmanı təzə balıq ətindən, Muğanda isə duzlu və şit balıqlardan bişirirdilər.

S.Vurğun «Bakının dastanı» poemasında Azərbaycanda məlum olan balıq növləri və balıq yeməkləri haqqında yazırdı:

Qızıl balıq, azad mahı, Gümüş rəngli xalları var. Balıqların odur şahı, Kababından ləzzət apar!	Şamayı az-az olur, Yağda qızart, ye, nuşcan! Damaq duru, kef saz olur, Yediyyəndən doymaz insan...
--	---

Kütüm balıq təmiz, dadlı, Plov üstə məzəlidir - Suyuşirin, zər qanadlı, Əsil yurdu Ənzəlidir.	Kişmişlə qoz, axta zoğal, Soğan qızart, onlara qat. Qoy yığışın əhli-əyal, Badə götür, de «həzərət!...»
--	--

Sazan da var...mərifəti Gönü qalın adamlar tək. Bıçaqkəsməz olur əti, Məclisinə qoyma grək!..	Bir də xəşəm...Yağlı xəşəm. Salyandadır bu nemətim. Balıqçılıq deyil peşəm, Uzanmasın bu söhbətim [173, 327-328].
--	--

Xəzərsahili və Kür çayının axarı boyu məskunlaşan əhali balıq kürüsünü həm təzə halda qızardaraq yeyir, həm də ondan ehtiyat ərzaq məhsulu hazırlamaqda böyük təcürəbəyə sahiblik edirdi. XIX əsrdə Salyanda olmuş rus alimi İ.N.Berezin burada kürünün böyük məharət və ustalıqla emal edildiyini müşahidə etmiş və yazmışdır ki, Sibirin sürətlə axan çayları dadlı balıqlarla bəzə olsa da, onun boyat, duzlu kürüsü Salyan balıq vətəğələrinin kürüsü ilə heç müqayisə edilə bilməz. Müəllif burada yeddi balıq vətəğəsinin olduğunu və Salyan kürüsünün Rusiya imperiyasının hər tərəfinə göndərdiyini də qeyd etmişdir [218, 3 h., 82, 91, 97].

Azərbaycan xalqının minilliklər boyu qida mədəniyyətində əldə etdiyi empirik biliklər, vərdislər və təcrübələr daha çox süd və süd məhsullarının hazırlanması sahəsində qazanılmışdır. Süd-ağartı məhsulları yavanlıq kimi əhalinin gündəlik yemək rasionunda başlıca yer tuturdu. Süd yemək süfrəsinə həm təbii şəkildə çıxarılır, həm də müxtəlif südlü xörəklərin (südlü sıyıq, çəkmə, südlü süflüllü, südlü ərşətə, firmi, südlü umac, şullu, qındı və b.) tərkibində işlədilir. Kərpə uşaqlara və qocalara isti südün içərisinə çörək doğrayıb (doğramac) verirdilər. Südlə müxtəlif yağlı çörəklərin xəmirini də yığurdular.

Yenicə doğmuş heyvanın ilk südündən (ağız südü) hazırlanan yeməklərin bir neçə növü (ağız, suluq və ya qoux, bulama, kələkey, maxara, kətməz) məlum idi. Ağız südünü sağib heyvanın suluğuna (ətənə üstündə sulu pərdə) tökür, ağzını bağlayır və isti qorda bişirirdilər. Bəşirkən pendir kimi bərkiyən, yağlı-ləzzətli olan suluğun üst qabığını soyaraq yeyirdilər. Suluq köçmə elat və tərəkmə məişəti üçün xarakterik yemək növü idi.

Maxararı hazırlamaq üçün ağız südünün içərisinə un qarışdıraraq həll olana qədər çalır, alınmış qatı məhlulu qaşiq-qaşiq qızımış və yağlanmış sacın üstünə tökərək bişirirdilər. Azərbaycanın keçmiş kəbirli və ovşar tayfaları arasında bu yemək növünün «şan-şan» adlandırıldığı qeydə alınmışdır [142, 19].

Ağız südündən maldarlığın inkişaf etdiyi bölgələrdə kətməz bişirirdilər. Bunun üçün içərisinə azacıq duz qatılan ağız südünü qazana töküb dələmə kimi bərkiyənə qədər bulaya-bulaya qaynadırlar. Kətməz xırda doğranaraq çörəklə yeyilirdi. Döl kampaniyası zamanı çoxlu kətməz bişirib şirəlik əlaməti olaraq onun bir hissəsini qohuma-qonşulara pay verirdilər [69, 171]. Ağızdan sonrakı iki-üç gün ərzində sağılan süddən bulama bişirirdi.

Azərbaycan xalqı arasında süddən istifadə edilməsinin ən geniş yayılmış üsullarından biri qatıq və pendir hazırlamaq olmuşdur. Qatıq, bişirilərkən müəyyən temperatura qədər soyudulmuş südün içərisinə çalası (boyat qatıq) töküb qarışdırmaqla hasilə gətirilir. Bu qayda ilə qatıq əldə etmək tökə

Kiçik Qafqaz və Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz, Orta və Qabaq Asiya, Misir və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri üçün də xarakterik olmuşdur [329, 232-233]. Bəzən süd isti yerdə xeyli qaldıqca, eləcə də ildırım çaxması zamanı öz-özünə uyuşaraq qatığa çevrilirdi. Əhali onu «seytan qatığı» və ya «cortan» adlandırır və adətən yemirdi. Qatıq üzülü və üzsüz olmaqla iki növdə hazırlanırdı. Üzlü qatığı, südü birbaşa bişirərək qatıq çalmaqla hazırlayı, üzsüz qatığı isə dayaz və enli qablarda sarılmış südün üzünü yığıb altını isə mayalamaqla əldə edirdilər. Qatıq gündəlik və öynəlik çalınırdı. Öynəlik qatıq çalmaqla üçün heyvanın bir neçə öynəlik sağından alınan südü qatıb bişirir, qatıq yığıntısını əldə edir və yağ hasilini üçün istifadə edirdilər. Şirvanda həmçinin köhnə südün üzünü yığaraq təzə südə qatıb bişirir, qatıq çalırtdılar. Yağ hasil etmək üçün nəzərdə tutulan belə qatığa qaymaq qatığı deyilirdi.

Qatıq əsasən təzə halda süfrəyə verilir. Ondan yemək (yavanlıq) kimi istifadə edilməsinin ən sadə forması çörək batırmaqla yemək idi. Qatığa çörək doğramaqla qatıq doğramacı düzəldirdilər. Bəzən qatığın üstünə bəkməz (doşab) töküb yeməyə də üstünlük verilir. Tərəvəz mövsümündə qatığın içərisinə göy soğan, xiyar, çörək, duz, keşniş, süyüd və su qatmaqla iri qablarla yüngül həzm olunan doğramac düzəldirdilər.

Azərbaycanın Gəncəbasar, Qərb və Borçalı-Qarayazı bölgələrində sarımsaqlı qatığın üzərinə dağ edilmiş qaynar yağ tökməklə ağsoğlağı hazırlamaq adət şəklini almışdı. Onu çörək batırmaqla yeyirdilər. Qış aylarında qatığı qurud əvəz edirdi. Şirvan bölgəsində atlı-yağlı xörəklərin yanında süfrəyə kiçik kasalarda çalınmış «kasamas» adlanan qatıq qoyulurdu. O, həm də sərinləşdirici içki rolunu oynayırdı [106, 108].

İsti iqlimə malik arın kəndlərində qatıqdan uzun müddət istifadə etmək üçün onun suyunu süzdürərək süzmə hazırlayırdılar. Lazım gəldikdə süzmənin içərisinə yenidən su qatmaqla qatıq əldə etmək olurdu. Qatıq süzməsindən biçinçilərə sərinləşdirici içkilər hazırlayı, süzməni duzlayıb qurud düzəldir, qatığa su qatmaqla atlama (qatıq ayrıntı), süd qatmaqla isə körəməz əldə edirdilər.

Qatıqdan dovğa və qatıqası kimi yeməklər də hazırlanırdı. Naxçıvan bölgəsində qatığa su qarışdırıb lavaş doğramaqla və göyörti qatmaqla hazırlanıb və tıxlama adlanan yemək də məlum idi.

Azərbaycanda ayrıca olaraq qatıq qaymağı və süd qaymağı (xama, çiyə, narın üz) yemək kimi istifadə olunurdu. XVII əsrdə Şirvanda olmuş alman səyyahı A.Oleari burada başlanən inəklərin çoxlu süd verdiyindən, qaymağının iki barmaq qalınlığında olduğundan və xüsusilə ətirli-dadlı yağından ağızdolu su bəhs etmişdir [391, 450]. Qaymağı əsasən bala qataraq yeyirdilər.

Narın üz (yenicə qaymaqlayan süd üzü) adətən şam yeməyi zamanı süfrəyə verilirdi. Ulu sənətkarımız Aşiq Ələsgərin «Narın üz» təcnisinin tamamlanmasında bu yeməklə bağlı mənaqlı bir rəvayət vardır. «Deyirlər ki, Aşiq Ələsgər bu təcnisin dörd bəndini qoşmuş, «narın üz»ü beş müxtəlif mənada işlətməmişdir. İfadənin altıncı mənasını tapa bilmədiyindən yazdırıb qüdrətlərinə inandığı müasirlərinə göndərmiş, tamamlanmasını xahiş etmiş, hətta kim bu altıncı mənanı tapıb beşinci bəndə qoşa bilsə, təcnisi ona bağışlayacağını vəd etmişdir. Lakin belə bir şair tapılmamışdır. Günlərin birində aşiq bir aləmə qonaq düşübmiş. Ev sahibi aşığa çay-çörək gətirmək üçün qızını səsləmiş, xüsusi bir tapşırıq vermişdir ki, qonağa «narın üz» gətirsin. Beləliklə, «narın üz»ün son mənası təcnisidir. Demə, o südünlə halə qalınlaşmamış narın, nazik üzü imiş. Aşiq elə oradaca sazını köynəkdən çıxarıb təcnisini tamamlamışdır:

Ürüksət ver sözümlə deyim qayım, ağa!
Yuyar qəssal, qəddim bükər qayım, ağa!
Şirin dadar bal qatanda qaymağa,
Onlardan da şirin olar narın üz!» [8, 46-48].

Süd və qatıq, başlıca olaraq yağ hasilinə sərf olunurdu. Yığıntı və ya öynəlik qatıqdan yağ əldə etmək üçün Azərbaycanda 3 növ nehrə – ağac (arxıd), gil və tuluq nehrə (çalxar) işlədilmişdir [161, 19-20] [Şəx. 3.14.2,3,4]. Çalxalama prosesində [Şəx. 3.14.1] əmələ gələn yağ soyuq suya qoyulur, sonra isə duzlanaraq yağ küpəsinə və ya qarına yığılırdı. Ailədə olan bütün kiçik yaşlı uşaqlara yağdan dürmək və ya yaxma verilirdi. Azərbaycanda nehrə yağını həm əridərək, həm də kərə yağ şəklində işlədirdilər. Aran bölgələrində ilin isti mövsümündə kərə yağı saxlamaq çətin olduğu üçün onu əridirdilər. Ərinmiş yağ xörək bişirməyə sərf olunur, kərə yağ isə süfrəyə verirdi.

Nehrə ayranından həm sərinləşdirici içki kimi istifadə edir, həm də onu çürütməklə və suyunu süzməklə şor hazırlayırdılar. Ayran süzməsindən hazırlanan qurud qış aylarında qatıq-ağartı məhsulları azalan vaxt əhalinin ağartıya olan tələbatını ödəyirdi. Odda qaynadılmış və çürüdülmüş ayranın və ya pendirin suyunu (çümürük suyu) yenidən qaynatmaqla nor düzəldir, duzlayıb təzə halda yeyirdilər. Ayran təzə halda içilir, ondan ayran-çilov, ayran tutmac və ayran aşı da bişirilirdi.

Azərbaycan əhalisinin yemək öynəsində süd-ağartı məhsullarından ən çox istifadə olunanı pendir idi. Adətən, inəyin yağı, camışın qatığı və qaymağı, qoyunun isə pendiri xalq arasında yüksək qiymətləndirilirdi. Pendir

xüsusi pendir mayası (qursaq mayası) vasitəsilə hasilə gətirilirdi. Bəzən bu məqsədlə mayaotu və dələməotu da işlədilir. Pendirin hazırlanması və saxlanması üsullarından asılı olaraq Azərbaycanda müxtəlif növləri olmuşdur: baş pendir, qaş pendir, burma pendir, motal pendir, axtarma motal pendiri, çoban pendiri, cılgı pendiri, çanaq pendiri, təzə pendir, ovma pendir, üzlü pendir, üzsüz pendir və s. XIX əsrdə öz dadına, keyfiyyətinə və aromatlılığına görə daha çox məşhur olanları Qazax, Gəncə, Qarabağ, Talış, Bakı və kürd pendirləri olmuşdur [322, 602-604]. XIX əsrin axırlarına aid bir yazılı məlumatda Qazax qəzasında ən yaxşı pendirin Şıxlı kəndində hazırlandığı qeyd olunurdu [262, 206]. Pendir təzə halda yeyilir, ehtiyat ərzaq kimi tədarük olunur (motal), hətta satışa çıxarılırdı. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmiryolu işə düşdükdən sonra Cənubi Qafqaz şəhərlərində Qarayayı maldarlarının hazırladığı pendir tələbat xeyli artmışdı [252, 104]. Azərbaycanda istifadə olunan Naxçıvan, Zuvand, Şirvan və ləzgi pendirinin də xüsusi dadı və ləzzəti vardı.

Əhali arasında pendir çörəklə, qarpızla, üzümlə, yemişlə, təzə göyörti ilə yeyilir, ovularaq göy kətəsinə qatılırdı. Kiçik Qafqazın dağlıq bölgələrində yağlı-ətli yeməklərdən sonra süfrəyə pendir qoymaq dəb idi. «Qırx tikə» adlanan bu pendir «çərəzi»ndən dadmamaq qəbahət hesab olunurdu. Bundan başqa, göyərmiş, açıq havada qalan üzlü motal pendirini qızdıraraq yuxaya büküb yeməyə üstünlük verirdilər. Belə pendir kətəyə də qatılırdı.

3.5. Bayram yeməkləri

XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda qeyd edilən bayramlar müxtəlif səciyyəli olmuşdur: dini bayramlar, milli (mövsümi) bayramlar və məhsul bayramları.

Dini bayramlar (Orucluq bayramı və Qurban bayramı və s.) yemək öynəsi və yemək süfrəsinin müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Orucluq müsəlman qəməri təqviminin 9-cu ayı olan ramazan ayında (ramaduxar) 30 cün davam edir, başa çatdıqdan sonra isə Orucluq bayramı keçirilirdi. Orucluq bayramına «fitrə bayramı» da deyirdilər. Orucluq bayramı Azərbaycanda pəhriz mətbəxinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Çünki, Orucluq günlərində gündüzlər yemək-içmək pəhrizi gözlənilir, yemək rejimi dəyişilir, oruc tutan hər bir kəs «ağzım orucdur!» – deyərək gün ərzində yeməkdən imtina edirdi. Orucluğun qaydalarına görə, yemək şər qarışandan sonra başlanırdı. Yemək öynəsi 2 və ya 3 dəfə yeməklə başa çatırdı: şər qarışandan sonra – «iftar açma», gecə yarısı – «yastılıq» və səhərə yaxın – «obaşdanlıq». Bəzən bu öynə

nələri sutka ərzində bircə dəfə icra edənlər də tapılırdı. Adətən, iftar süfrəsi yüngül yeməklərlə müəyyat olunurdu. Birdən-birə doyunca yemək olmazdı. Bu süfrəyə firni, bal, yağ, qaymaq, tərək, toyuq şorbəsi, südlü sıyıq, müxtəlif şirniyyat və xuşkəbar çərəzi qoyulurdu. Yüksək kalorili yeməklərdən (plov, kabab, dolma, piti, ləvəngi plov və s.) pəhriz saxlanılır, bir növ Oruculuq günlərində insan orqanizmi zərərli çökmüntülərdən təmizləndirdi. Xatırlıdaq ki, yastılıq yemək öynəsi heç də hamı tərəfindən icra olunmurdu. Yeməyə daha çox tələbatı olanlar, oruc tutmaqda təcrübəsi az olanlar, xüsusilə ayaqlar və pıranı qocalar yastılıq yeməyə məcbur olurdular. Obaşdanlıq, bir qayda olaraq, süd-ağartı məhsulları (isti süd, qatıq, pendir, yağ, qaymaq), bal, yumurta, çay və meyvəçatla təmsil olunurdu.

Oruculuğun başa çatması ilə keçirilən Oruculuq bayramı ramazan ayının axırına – şüvəla ayının əvvəllərinə təsadüf edirdi. Bu zaman sanki həyat qaynayır: imkanlılar fitrə paylayır, kasıblara pul, buğda, un və digər orzaqlar verirdilər. Məscidlərə yağlı çörəklər, halva, qoğal, fəşəli, qatdama bişirib gətirir, heyvanlar kəsir, cürbəcür otlu və kalorili yeməklər bişirir, şərbət və halva (un halvası, tər halva, düyü halvası, umac halva) paylayırdılar. Xatırlıdaq ki, İslamdan çox-çox əvvəllər meydana gələn və sonralar islam dini tərəfindən rəsmiləşdirilən Oruculuq bayramı hazırda da ümumxalq bayramı kimi keçirilir və pəhriz mətbəxinin inkişafında əhəmiyyətlidir [25, 232-235].

Qurban bayramı müsəlman hicri-qəməri təqviminə 12-ci ayda – zülhiccə ayının 10-da başlanır və 3 gün müddətində davam edirdi. Zülhiccə həcc ayı olduğundan, qurbankəsmə də həccin ibadətlərinə daxil edilmişdir. Əslində isə qurbankəsmə ayının tarixi kökləri qədimdir [24, 212-213]. Qurban bayramının yemək süfrəsi başlıca olaraq ətli xörəklərdən təşkil olunurdu. Bu bayramda imkanı olan hər bir müsəlman qurban heyvanı kəsməli, qurban əti yeddi evdə və ya yeddi ata övladının qazanında bişməli idi. Qurban kəsilən malın ən yaxşı tikələri, baş-ayağı və dərisi mollaya verilməli idi. Xalq arasında geniş yayılmış: «baş molların, döşü molların, altıdan beşi molların, yerdə qaldı biri, onunla da var işi molların» – deyimi, şübhəsiz, bu ayın əlaqədar yaranmışdır.

Din xadimləri qurban heyvanı kəsilən hər bir evdə bir neçə dəfə olur, hər dəfə də onları xüsusi təmtəzəqlə hazırlanmış ətli xörəklərə qonaq edirdilər. Qurban bayramı günlərində demək olar ki, hər bir ailənin süfrəsində qurban ətidən bişmiş xörəklərə təsadüf etmək olardı.

Azərbaycanın Şirvan, Şəki-Zaqatala, Qəbələ-Oğuz bölgələrində Məhəmməd Peyğəmbərin anadan olduğu günün qeyd edilməsi ilə əlaqədar keçirilən Mövlud (doğulma) bayramı da zəngin yemək süfrəsi ilə seçilirdi. Bu zaman şirniyyat-qənnadı məmulatları bişirmək, ətli xörəklər hazırlamaq, plov dəmə qoymaq adət halını almışdı.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, keçmişdə milli (mövsümi) xarakterli el bayramları arasında Xıdır (Xızır) Nəbi və Novruz bayramı daha böyük şənliklər və təntənələrlə keçirilirdi. Şübhəsiz ki, Xıdır Nəbi bayramı Xıdır Nəbi və Xıdır İlyas haqqında olan xalq əfsanələri ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Xalq təsəvvürünə görə, iki qardaş olan Xıdır (Xızır) Nəbi və Xıdır İlyas guya soyuq qış günlərində əhalini odla təmin etmişdir. Azərbaycanın Qərbi bölgəsində «Peyğəmbər bayramı», Gürcüstan azərbaycanlıları arasında «Xıdır Əlləz» bayramı adı ilə məlum olan bu bayram, adətən, kiçik çillənin 10-cu günü keçirilirdi. Naxçıvan bölgəsində isə əvvəllər kiçik çillənin ardıcıl olaraq üç cüma axşamında keçirilən bu bayramın birincisi «sağlıq Xıdır Nəbisi», ikincisi «xanlıq Xıdır Nəbisi», üçüncüsü isə «rıyyət Xıdır Nəbisi» adlanmış, sonralar birləşdirilmişdir. Mahiyyəti etibarilə qışın saxtısından qurtarıb istiliyə, yaşıllığa qovuşmaq arzusunun ifadə edən bu bayram Xızır Peyğəmbərin, daha doğrusu, istilik və yaşıllıq hamiləri Xızır və İlyasın şərfinə icra olunurdu [90, 304-305].

Xıdır Nəbi bayramının özünəməxsus yemək süfrəsi olurdu. Burada ən çox undan hazırlanmış məmulatlar və xörəklər (xaşıl, qovud, səməni halvası, fəşəli, qovurğa, şirin çörəklər) üstün yer tuturdu. Bayrama bir neçə gün qalmış əhali buğda və küncüt tədarükü görür, şirniyyat hazırlayır, yumurta boyayır, süfrəyə qoymaq üçün 10-a qovud hazırlanar, çərəz-xuşkəbar süfrəsi açılır, plov dəmlənərdi. Bu bayramın böyük təntənələrlə keçirildiyi bölgələrdə nişanlı qızlara bəy xoçması, təzə evlənlərə isə qız evi tərəfindən pay göndərmək adət halını almışdı.

Xıdır Nəbi bayramında hər bir ailədə qovud bişirilirdi. Bunun üçün buğdanı yüngülçə qovurur, kirkirədə ondan un çəkir, içərisinə döyülmüş qoz ləpəsi və küncüt əlavə edib ədviyyatla aromatləşdırır, şərbətdə bişiridilər. Qovud yastı, dairəvi-girdə kökə şəklində yeyilirdi. Azərbaycanda qovudun üç növü: adı, südlü və şirin qovud hazırlanırdı. Üyüdülmüş unun qalını isə təstə doldurub taxtın altına qoyurdular. Guya Xıdır Nəbi gecə gəlib əlini bu una çəkir, onu əfsunlayırdı. Bu unu müqəddəs hesab edir, onu ortalığa gətirir, ailə üzvləri arasında paylayır, öpüb gözlərinin üstünə qoyur və yeyirdilər.

Xalq arasında ən əziz tutulan və böyük təntənə ilə keçirilən Novruz bayramının yeməkləri ərşət aşı, plov, qovud, qovurğa, səməni halvası və müxtəlif yağlı çörəklərdən (şirin çörək, fəşəli, qatdama, əyirdək, bayram çöçəsi, küllək, qozlu dürmə və s.) ibarət olurdu. Bayram süfrəsinə şirniyyat (noğul, nabat, şəkərbura, paxlava, şorçoğalı, zireyin, ballıbadı, mütəkkə, badamburma və s.) və meyvəçat qoyulması dəb idi. Novruz bayramına xeyli qal-

mış əriştə kəsilib qurudulur, fəşəli yayılır, şirniyyatlar bişirilir, səməni qoyulur, yumurta boyadılırdı. Bayram ərəfəsində və çərşənbələrdə yumurta döyüşdürülür, toplanmış yumurtadan qayğanaq və aş qazmağı hazırlanırdı. Bayram süfrəsinə göyərdilməz səməni qoymaq və səməni halvası çıxartmaq da bir ayrı adət idi. Azərbaycanda «İsfahan halvası» və ya «advalı halva» (Muğan) kimi tanınan səməni halvasını bişirmək üçün yenicə cücərməyə başlayan buğda dənələrini həvəngdəstə ilə əzib, suyunu unla qarışdıraraq xəmır hazırlayır, onu yağda qızardır, alınan kütləyə qoz ləpəsi, bal, doğşab və ya şirə, eləcə də müxtəlif ədviyyatlar qatararaq yenidən yoğurur və girdə kürəciklər şəklində salırdılar. Halvanı boşqablarda süfrəyə verirdilər. Səməni bişirilməsi adətində tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Mərhum etnoqraf H.A. Quliyev yazırdı: «Səməni bişirilməsi adətində nə zaman və harada meydana gəlməsi hələlik dəqiq məlum deyildir. Lakin antik müəlliflərdən Plutarx (eramızın 42-126-cı illəri) midiyalıların taxılı müqəddəs hesab etdiklərini və ondan ilin əvvəlində «omami» adlanan yemək hazırladıqlarını xəbər verir. Çox ehtimal ki, bizim dövrümüzə qədər davam edərək yaşamış buğda göyərtmək adəti və səməni bişirilməsi həmin adətlə səsleşir ki, bu da islam dinindən bir neçə yüz il əvvələ aiddir [92, 50].

Novruz bayramı yeməklərindən pay vermək, qohum-qonşulara «ağız şirniyyəti göndərmək», qodu-qodu gəzdirlərin torbalarna bayram şirniyyəti və xüşkbarı qoymaq, nişanlı qızlara oğlan evi tərəfindən səməni və şirniyyət-meyvəcat xonçası aparmaq kimi bayram adətləri əhali arasında geniş şəkildə icra olunurdu. Novruz bayramına bir neçə həftə qalmış çərşənbə axşamlarını da xüsusi yemək süfrəsi ilə başa vururdular. İlin axır çərşənbəsində subay qızlar «duzlu kökə» bişirər, həmin duzlu kökəni yeyib yətar, özlərinə «bəxt ulduzu» tapmaq ümidilə yuxu görməyə çalışırdılar. Duzlu kökə yeyən qıza yuxuda hansı oğlan su verərdisə, o da həmin qızın bəxt ulduzu hesab olunardı. Duzlu kökə bişirilməsi Gürcüstan azərbaycanlıları arasında geniş yayılmışdır [55, 112].

Üçüncü qrupa aid edilən məhsul bayramları (əkin, səpin, biçin, döl, meyvə yığımı və s.) əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmış el şənlikləri kimi xalq məişətində mühüm rol oynayırdı. Bu şənliklərin fərqləndirici xüsusiyyəti onların yeməklərinin ümumi hazırlanmasından, həmçinin çoxluğundan ibarət idi. Əkin, səpin və biçin zamanı keçirilən şənliklər bitki məhsulü yeməklərlə, döl zamanı keçirilən şənliklər isə maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklərlə qeyd olunurdu. Muğan, Qarabağ, Qərb bölgəsi elatları döl zamanı ağız südümdən bulama, sulux, bulamalı qovud, şan-şan, kətəməz, maxara, çəçil bişirib paylayır, gözəydliliğine gələn qohum-qonşuları qonaq edərdilər. Naxçıvan əkinçiləri əkinə, səpinə və biçinə başlayar-

kən sahə üstündə dolu qazanlar asar, xeyir-duaya, gözəydliliyinə gələnlərə xeyrat yeməkləri verərdilər.

Keçmişdə Azərbaycanın köçmə maldar elatlarının köçlə əlaqədar keçirdikləri təntənəli şənliklərin də öz yemək süfrəsi vardı. Köçə hazırlıq hələ qış aylarından başlanır, yazın gəlməsi ilə el arandan yaylağa köç yollarına düzülürdü. Köç yolu üçün tadarik edilən azuqə (zumar) ağnağaz taxıldan, yağlı çörəklərdən, şirniyyatdan, süd-ağartı məhsullarından və meyvəcatdan ibarət olurdu. Öz dədə-baba binələrinə – yurdlarına çatan maldarlar dəyən, coma, alaçıq, muxuru və ya qarakeçə qurar, dinclik tapılan kimi «erkəklər kəsilər, alışma edilərdi. Kabab bozartmaya, xallı balıq qızartmaya qarışardı. Samovar dəmə qoyulardı. Qaymaq beçə balına qarışdırılır, dələmədən çəçil, bulamadan qoxux bişirilərdi. Qarın üstə süd sağılar, körəməzi içilərdi» [33, 75]. Xatırladaq ki, maldar elatların aran köçü də eyni bütətlə, el şənlikləri ilə başa çatırdı.

3.6. Mərasim yeməkləri

Gündəlik yeməklərdən öz tərkibi, həcmi, hazırlanma qaydaları və zənginliyi ilə seçilən mərasim yeməkləri zaman-zaman xalqın əməli bilikləri, zövqü, təsərrüfat məşğuliyyəti və mərasimlərin təyinatından asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan xalqının keçirilməsinə ciddi əməl etdiyi mərasimlər yas, toy (nişan), ailə-məişət şənlikləri və xalq bayramları olmaqla dörd qrupa bölünür (Xalq bayramları haqqında artıq yuxarıda məlumat vermişik).

Azərbaycanda yas (ehsan) mərasimi mərhumun vəfatının üçüncü, yedinci, qırıncı günlərində, cümə axşamlarında və ilində keçirilirdi. Mərasim yeməkləri içərisində halva əsas yer tuturdu. Onun bir neçə növü (adi un halvası, səməni halvası, umac halvası, qoz halvası, tər halva, düyü halvası) məlum idi. Halvanı bişirmək üçün unu yağda qovurur, içərisinə şəkər tozundan hazırlanmış şərbət və azacıq duz, sarıkök qatararaq «çalırıldı». Umac halvası isə əvvəlcədən tedarik edilən narın un umacından hazırlanırdı. Mərasim yeməyi kimi ancaq adi və umac halvası bişirilirdi. Halvanı ya yuxaya büküb ülüş kimi paylayır, ya da dayaz nimçələrdə ehsan süfrəsinə qoyurdular. Bundan başqa, halva-çörək qəbiristanlığa aparılır, qohum-qonşulara da paylanırdı.

Yas mərasiminin yemək süfrəsi təkcə halva ilə məhdudlaşmırdı. Burada həmçinin çoxlu yuxa bişirilir, müxtəlif ətli xörəklərdən ehsan yeməkləri də hazırlanırdı (bozartma, dolma, küftə-bozbaş və s.). Müxtəlif səbəblər üzün-

dən ehsana gələ bilməyən kənd sakinlərinin (xəstələr, əlillər, hamilə və zahı qadınlar) evlərinə ehsan yeməklərindən ibarət bağlama göndərilirdi.

Şirvan və Abşeron bölgələrində mərhumun vəfatının 41-ci günü xəmir aşı və ya Allah aşısı hazırlanırdı, yeddi ailəyə paylanırdı [408, 168; 143, 151]. Bununla 40 günlük yas mərasiminin bitdiyi məlum olurdu. Şəki-Zaqatala bölgəsində mərhumun torpağa tapşırıldığı günün axşamı «acılıq halvası» adlanan yemək verilirdi. Dəfnin ikinci gününün axşamı isə hər kas öz evində yemək hazırladırdı, həmin yeməyi kişilər ölü düşünə gətirib «aza axşamı»na yığırdılar. El yığıldandan sonra molla «Yasin surəsi»ni oxuyub yasin tapşırırdı. Bundan sonra mollanın icazəsi ilə yemək qabları paylanırdı. Yeməklər iki adama bir qab olmaq şərtilə bölüşdürülürdü. Yeməkdən sonra süfrə duası verilir və «aza axşamı» yekunlaşırdı. Yemək qablarını ertəsi gün qadınlar geri alırdılar. Dəfnin üçüncü gününün axşamı kəndin tanınan (seçmə) kişiləri «zikr gecəsi»na çağırılırdı. Onlar təxminən 30-40 nəfər olurdu və bu zaman ancaq çay süfrəsi açılırdı [170, 179].

Azərbaycanın əksər bölgələrində hələ ili tamam olmamış mərhuma Novruz bayramı ərzəsində «qara bayram» verilirdi. Bu mərasimə toplaşanlar üçün halva, plov və digər ətli xörəklər verirdilər. Qadınlar qəbristanlığa gedir, matəm səciyyəli aynılar icra etdikdən sonra özləri ilə gətirdikləri şirniyyat, səməni və meyvəvəti qəbrin üstünə qoyurdular. Bu mərasim mərhumun xatirəsinin yad edilməsi ilə yanaşı, yas evinin yasdən çıxması və qarşıdan gələn bayramı ıvratlı qeyd etməsi məqsədilə keçirilirdi. Xatırladaq ki, əgər mərhumun 40-ı çıxmamış bayram olardısı, onda qara bayram keçirilmirdi.

Ehsan yeməklərini verməyi hər bir ailə özünə borc bilirdi. Bu işdə qohum-qonşular, bütün kənd əhli yaxından iştirak edir, ərzaqla köməklik göstərir, ümumiyyətlə, mərhumu «urvath götürmək üçün» hamı əlindən gələni edirdi.

Keçmişdə Azərbaycanda nəzir məqsədilə müxtəlif xörəklər bişirir, «qada qurban» kəsir, qüdrətlərinə inanıldığı pirlərə (Nardaran piri, Ətağa ocağı, Gəncə imamzadəsi, Əshabi-kəf ibadətگاهی və s.) heyvan, halva-görək, qəndçay, pul nəzirləri də verirdilər. Abşeronda niyyətə yerinə yetmiş hər bir şəxs «Əli süfrəsi» açmağı, turşuqovurma plov, şərbət, ayran və gəyörtü verməyi özünə borc bilirdi. Naxçıvanda bu məqsədlə İmam təziyyələri verilirdi. Səməni halvası, şorqoğalı, fəsalı bişirib paylamaq da nəzir mərasiminin tərkib hissəsi idi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində daha böyük şənliklərlə, ruh yüksəkliyi ilə icra olunan toy (nişan) və kiçik toy (sünnət) mərasimləri yeməklərinin rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Qədim bir tarixə malik olan toy adətləri xalqımızın ailə

məişətində mühüm rol oynayırdı. Toy zamanı gələcək yeni ailənin əsası qoyulduğundan və nəslin yeni davamçıları dünyaya gəldiyindən, bu mərasimə çox böyük qiymət verilmiş, toy təntənəli surətdə keçirilmişdir.

Toyun ilk mərhələsi hesab olunan elçilik əsasen şirniyyatla qeyd olunurdu. Qızın «hə»si alınması kimi ortalığa müəyyən şirniyyatlar: noğul, nabat, qoğal, kəllə qənd, şirin çörək, qatlama və s., eləcə də meyvəvəci düzülürdü. Oğlan elçiləri şirin çay içir, xeyir-dua verirdilər. Bəlgə və nişan mərasimlərində bütün bunlarla yanaşı, süfrəyə yüksək keyfiyyətli ətli-yağlı yeməklər, plov verirdi. Bakıda nişan mərasimlərində ovsala içilməsi adət halını almışdı [141, 98].

Toy şənlikləri isə adətən müxtəlif ətli xörəklərlə (kabab, dolma, küftə-bozbaş, bozartma, soyutma, pörtləmə) və plovla yola verirdi. Belə şənliklərdə xörəklərin bişirilməsi (plovdan başqa) və süfrəyə verilməsi ilə kişilər məşğul olurdu. Toydan üç gün sonra qız evinin adamları özləri ilə plov, müxtəlif yağlı xörəklər, meyvə, şirniyyat gətirərək «gəlin görməsi»na toplaşırldılar.

Azərbaycanın Qərbi bölgələrində daha təntənəli keçirilən kiçik toy məclislərində «kırva aşısı» adlanan xüsusi plov bişirilirdi. Kırvanın süfrəsinə gətirilən plovun başına xuruş kimi arsa və ya qarı (qoyunun bud hissəsindən bişirilən iri, sümüklü ət parçası) qoyulurdu.

Etnoqrafik materialardan aydın olur ki, keçmişdə xalqımızın qeyd etdiyi ailə-məişət şənlikləri də (uşağın doğulması, diş çıxartması, qonaqlıq və s.) lətafətli və ləzzətli yeməklərlə qeyd olunmuşdur. Ailədə ilk uşağın (xüsusilə də oğlan uşağının) doğulması ilə əlaqədar keçirilən qonaqlıqlar ətli yeməklərlə müşayiət olunsada da, zahı qadınlar üçün quymaq bişirirdilər. Quymaq sırf müalicə-proflaktik məqsədlə istifadə olunan mərasim yeməyi hesab olunurdu və bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir [5, 304]. Bunun üçün yağda yetərinçəyə qədər qovrulmuş unun üstünə qaynar su əlavə edir, vaxt odda qazmaq bağlayana qədər bişirirdi. Süfrəyə verilmərkən quymağın üstünə şəkər tozu və ya bal, bəhməz tökülür, yağ «gəzdilir», darğın səpəlirdi. Quymağı adətən ağbirçəklər, əksər hallarda isə tozə gəlinin qaynanası bişirirdi. Quymaq qüvvətli yemək hesab edildiyindən, onu toyun səhəri günü bay və gəlinə də verirdilər. Zəif düşən adamlara quymaq vermək və orucluğu obaşdanlıq (imsaq) süfrəsinə quymaq çıxarmaq da məqbul sayılırdı. Quymağı bəzən südlə bişirir, içərisinə sarıçəçək, zəfəran da əlavə edirdilər.

Mərasim yeməyi kimi nəzərdə tutulan, Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olan və quymaq kimi bişirilən yeməklərdən biri də zirətov idi. Quymaqdan fərqli olaraq zirətovu düyü unu ilə bişirirdilər. Çox yağlı və qüvvətli-nişastalı

yemək olan zirətov, bir qayda olaraq, ərə gedən qıza duvaq günü, doğuşdan sonra isə gəlinə verilir. Birinci halda zirətovu qız evinin ağbırəkləri bişirirdi. Ətilri və dadlı olması üçün onun tərkibinə zəfəran və sarıkək də qatırıldı.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində yeni doğulan uşağın 40-ı çıxan zaman «beşikbağlama» deyilən bir mərasim keçirilirdi. Bu mərasimin yemək süfrəsinə plov, badımcan pətəsi, toy qatığı, balıq yeməkləri, ləvəngi və s. yeməklər çıxarıldı.

Uşağın diş çıxarması ilə əlaqədar olaraq hələ xırman vaxtı seçilmiş buğdadan «diş hədiyyi» bişirmək xalq arasında geniş yayılmışdı. Onu həm ailə üzvləri yeyir, həm də qohum-qonşulara paylayırdılar. Qonşuya hədik dolu verilmiş qabı boş qaytarmazdılar. Onun içərisinə yumurta, şirniyyat, meyvə, bal, yun corab, uşaq üçün müxtəlif hədiyyələr qoyurdular.

Azərbaycan xalqı hələ çox qədimlərdən qonaqpərvər olmuşdur və bu adət indi də öz ənənəvi xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Qonaqlıq süfrələri xüsusi əndazə ilə bəzədilir, qonaq evin ən əziz adamı hesab olunurdu. Gələn əziz qonağın ayağının altında heyvan kəsmək, isti yuxa və ya təndir çörəyi bişirmək elin ən müqəddəs adətlərindən idi. S.Vurğun xalqımızın bu gözəl adəti haqqında yazır:

Qoyunlar, quzular düzdə, bələndə
Səs-səsə verişib mar-mər mələrmiş.
Qapıya bir əziz qonaq gələndə,
Xınalı erkəklər qurban gələrmiş [174, 218].

Azərbaycanda qonaqlıq süfrələrinin böyük əksəriyyəti ətli xörəklərlə zəngin olurdu. Qonaqlar üçün döşəməyə xalça-palaz döşənir, döşəkə və mütəkkələr verilir, ayrıca nazbahlı qoyulurdu. Yeməkdən əvvəl dəstərxan (açma) süfrəyə verilən pürəngi çay və müxtəlif çeşidli mürəbbələr iştah artırır. Daha sonra ətli xörəklər (kabab, dolma, plov, toyuq çığırtması, balıq qızartması, ləvəngilər, bozbaş, ət qovurması və s.) süfrəyə növbə ilə gətirilir. Ev sahibi özü süfrəyə nəzarət edir, çatışmayan nə varsa, gətirilməsinə göstəriş verirdi. Belə qonaqlıq süfrələrinə ayrıca kasalarda çalınmış qatıq (kasamas) və soyuq dovğda çıxarıldı. Ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələr qonaq qarşısına çıxarılaçaq üz ağardan yeməkləri ilə məşhurlaşmışdı. Məsələn, Ağşeronunda qonağa düşbərə və ya qutab; Qərb bölgələrində xəngəl; Zaqatala-Şəki bölgəsində qırs, bağırsağ dolması və piti; Naxçıvan bölgəsində küftə; Qarabağda və Şirvanda sacarası qovurma; Lənkəran-Astara bölgəsində toyuq və balıq ləvəngisi bişirmək ona edilən hörmət və diqqətin göstəricisi idi. Qonaqlıq süfrələri, adətən, çay dəstgahı ilə sona çatırdı.

Beləliklə, bayram və mərasim yeməklərinin geniş çeşidi, hazırlanma qaydaları, təyinatı, bu sahədə qazanılmış böyük əməli vərdişlər xalqımızın qida mədəniyyətinin zənginliyini təsdiq edir. Xalq özünün şad günündə də, matəm məqamında da «süfrə yaymağı», çörəyini-bərəkətini eli-obası ilə bölüşdürməyi unutmamış, qapısına gələnə səxavət göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bölgələrimizdə məşhur olan, adla söylənilən səxavət sahibləri «çörək verən adamdır», «öz çörəyinin düşmənidir», «qapısı el yığnağıdır», «qonaqlıq qaralı adamdır» – ifadələri ilə daha da müdriklik, el ağsaqqalı səviyyəsinə qaldırılmışlar. «Gördüyünü çağırən» el aşığı Ələsgər yazırdı:

Eldarda Qəhrəman koxa,
Gəncədə Alı söyünür;
Dövləti, həşəməti,
Şəni, cələli söyünür;
...Zəfəranlı ağ plovu,
Əmliyi, balı söyünür;
İlahim bərhəm vurmasın,
Bu qurğu, dövrəni, deyin! [9, 31].

3.7. Ehtiyat ərzaq tədarükü və saxlanması

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da hər bir ailənin məişətində ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısı mühüm yer tutmuşdur. Ehtiyat ərzaq məhsullarının hazırlanması və saxlanması qaydaları uzun əsrlər boyu formalaşmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılan iri kiçiklər, təsərrüfat quyuları və ehtiyat ərzaq saxlamaq üçün nəzərdə tutulan tikililər xalqımızın hələ çox qədimlərdən ehtiyat məhsullar tədarükündə səriştələrindən soraq verir [119, 20-22; 316, 22-27; 380, 88-96; 20, 108].

Əhali baharın son aylarından başlayaraq payızın axırlarına qədər gündəlik tələbatından artıq qalan məhsulu müxtəlif üsul və vasitələrlə qışda istifadə olunmaq üçün tədarük edirdi. Dənli bitkilər, maldarlıq məhsulları, müxtəlif yabani yeməli bitkilər, bostan-tərəvəz məhsulları və meyvələrdən hazırlanmış qax, doşab, tutma-şoraba, motal, qurud, qaxac, cızdaq, qovurma, bağırsağ doldurması, mürəbbə, riçal, rub, lavaşana, eləcə də çay və xörəkdə işlədilən ətilri ot dəstələri əhalinin tədarük gördüyü əsas qida məhsulları idi.

Taxılı (xüsusilə də buğdanı) hələ xırman vaxtından seçərək xüsusi hörmətə, taxta və ya gil qablara doldurur, taxıl quyularına vururdular. Dənli bitkilər-

dən (buğda, arpa, darı və s.) un tədarük etmək əhalinin başlıca məişət qayğısı idi. Ölkəmizdə taxılın un şəklində istifadəsi tarixi çox qədimdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş primitiv dönyütmə vasitələri (həvəngdəstə, sürtgəc, kirkirə-dəstər) belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, ölkəmizin sakinləri əkinçiliyin ilk dövrlərindən başlayaraq un əldə etməyi bacarmışlar [29, 48]. XIX-XX əsrin əvvəllərində taxıl başlıca olaraq payız aylarında su dəyirmanlarında üyüdüldü. Yazda üyüdülmə taxıldan alınan un «ağnağaz» adlanırdı. Bu un əhalinin yayıq zamanı çörəyə olan ehtiyacını ödəyirdi. Dənli bitkiləri sünbül halında saxlamaq üsulu da əhali arasında qismən məlum idi. Bunun üçün «qırpma» üsulu ilə yığılan sünbülün 20-25-ni bir yerə bağlayıb təsərrüfat tikilisinin tavanından asır, lazım gəldikdə ondan hədik, qovurğa, qovut hazırlayıb, səməni qoyurdular.

Azərbaycanın bütün çəltikçilik bölgələrində hazır düyü və ya çəltik dəni çubuq, gil və taxta anbarlarda, kondulu və çəlləklərdə, küplərdə, kisə və çuvallarda saxlanırdı. Lənkəran-Astara bölgəsində bu məqsədlə həsir kosaradan (kisa) istifadə edilirdi [95, 75].

Ehtiyat ərzaq tədarükü içerisində maldarlıq məhsulları (ət, yağ, şor, pendir, qurud və s.) mühüm yer tuturdu. Pendir və şoru əsasən cılığ və motalda, yağı isə qarın və küpələrdə saxlamağa üstünlük verirdilər. İçerisinə yağ doldurulmuş küpənin (börninin) ağzına qalın parçadan və ya heyvan qarnından sələ bağlayıb, təxminən 1 m dərinliyində qazılmış quyularda basdırmaqla qışa saxlayırdılar. Qış ehtiyatından başqa, yağ və pendir həm də əmtəə saciyyəli məhsul kimi Cənubi Qafqaz bazarlarına çıxarılırdı. Tiflisdə Qarayazı və Ceyrançöl pendiri (təzə pendir) pudu 2 manatdan satılırdı. Burada çəkisi 2-2,5 pud olan motal isə 6 manata xırda edilirdi [237, 160]. Tərsçay bazarında yazda tədarük olunan yağın pudu 6-8 manata, qışda isə ərinniş yağın pudu 10 manata verilir [237, 160].

Qış üçün tədarük olunmuş qurud mal-davar süddən soğulan vaxtlar əhalinin ağırtıya olan tələbatını ödəyirdi. Onu xırda-xırda doğrayıb isti suda ələ «həl edərək» isti xörəklərin tərkibinə qatır, xəngəlin üstünə əlavə edirdilər.

Azərbaycan xalqı arasında bütün qış dövrü üçün ət tədarükü kimi ənənə daim davam etdirilmişdir. Ət tədarükü qaxac, qovurma, cızdaq etmə və bağırsağa doldurma kimi dörd üsulla həyata keçirilirdi. Ehtiyat ərzaq üçün nəzərdə tutulan heyvanlara xüsusi qulluq edilir, bordağa bağlayıb, kökəlməsinə şərait yaradırdılar. Ətlik-qaxaclıq (qovurmalıq) heyvanı payızın son ayında kəsirdilər. Qaxacı adətən bütöv heyvan cəmədəyindən hazırlayırdılar. Təzə soyulmuş heyvan bir neçə saat açıq havada saxlanılırdı ki, ətini suyu qurusun. Sonra döş və quyruq hissələri kəsilib götürülür, ayrıca qaxac edilir-

di. Qalan cəmədəyi bel sütunu boyunca astaca çapır və onu tamam ayırırdılar. Əti möhkəm duzladıqdan sonra bir neçə gün yerdə saxlayıb, nəhayət evin tavanına bərkidilmiş «qaxac ağacına» keçirirdilər. Kifayət qədər duzlanmış orada bir neçə ay qalır, «duz onu tam yeyəndən sonra» istifadəyə yararlı olurdu. Qaxac edilmiş ətini hissələri bir-birinə yapışmasın deyə, aralarına kəsməlik şəkildə qarğı və ya çubuq çiliklər qoyulurdu. Qaxacı adətən kəmərdə qurudurular. Aran kəndlərində ətini qaxac edilərkən uzun müddət saxlanılmağı ən yaxşı vasitə idi.

Mal cəmədəyini qaxac etdikdə isə onun ətini şaqqalayıb, alınan parçaların üzərində şırımlar açıq və yetərinə duzlayırdılar. Mal ətini qoyun ətinə nisbətən qalın olduğu üçün şırımların açılması vacib şərt idi. Həmin şırımlara da duz vurulurdu. Qaxacı həm bişirib yeyir, həm müxtəlif xörəklərin (xəngəl, sülhüllü) üstündə süfrəyə verirdilər.

Xəzərsahili və Araz-Kür hövzəsi bölgələrində balıq qaxacı tədarük edilməsi ənənə şəklini almışdı. Balıq qaxacını adətən payızda – havalar sərinləyəndə hazırlayırdılar. İsti havada edilən qaxac dadsız, bəzən də acı olurdu. Muğan bölgəsində qızılbalıqdan hazırlanan qaxac «cırım» adlanırdı, kübar təbəqələr arasında dəyərli pay – hədiyyə rolunu oynayırdı [218, III h., 97]. Qaxaclıq balıq icalatı çıxarıldıqdan sonra bir həftə – on gün duz məhlulunda saxlanıb, sonra duzlanaraq açıq havada qaxac edilirdi. Külmə şahmayı, ziyad, çapaq və b. balıqları təmizləyib duzlamaqla təzə halda qaxac etmək üçün xüsusi talvarlar düzəldir, cərgə ilə bu balıqları oraya qoyulmuş çubuqlara (şüvüllərə) keçirirdilər. Sözügedən bölgələrdə balığı duza qoymaqla və hissə qurutmaqla da ehtiyat ərzaq tədarükü görüldü. Onlar plovla yeyilir, yavanlıq kimi istifadə olunurdu. Balıq kürüsü də ehtiyat ərzaq kimi tədarük olunurdu [102, 108-109].

Maldar elatlar arasında ətini qovurma üsulu ilə tədarükü də geniş yayılmışdı. Bunun üçün ətini və quyruğu xırda-xırda doğrayıb iri qulplu qazanlarda odun üzərinə qoyur, azacıq su əlavə etməklə qovurdular. Su çəkildəndən sonra «ət yağa düşürdü». Öz yağında və quyruqla bircə qovrulmuş ətini küpələrə doldurub üzərinə ərinniş iç yağını əlavə edir, ağzını möhkəm sələyə-rək torpağa basdırır, qışa saxlayırdılar. Ondan həm təbii şəkildə, həm də müxtəlif ətlik-qovurmalıq yeməklərin hazırlanmasında (plov, xəngəl, turşu-qovurma və s.) istifadə edirdilər. Mal ətini qovurmasını iç yağında hazırlayırdılar.

Qoyunun quyruğunu cızdaq etməklə ehtiyat ərzaq tədarükü görüldü. Azərbaycanda becərilən mazux (qızıl qoyun), bozax, balbas, qarabağ, qaradolaq, qala cinsli qoyunların quyruğu böyük olduğundan [15, 222-225], əsasən cızdaq üçün bu heyvanların quyruğu işlənilirdi. Cızdağın hazırlanma qaydası qovurmada olduğu kimi idi.

Ehtiyat ərzaq tədarükü içərisində Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün xarakterik olan və mal ətindən hazırlanan «bağırsaq dolması» xüsusilə fərqlənirdi. Bağırsaq dolmasını hazırlamaq üçün mal ətini yaxşıca «döyür», zoğal turşusu ilə qarışdırır, içərisinə müxtəlif ədvalar və göyartılar (istiot, duz, reyhan, keşniş, qiyməotu, nanə, şüyüd və s.) əlavə etdikdən sonra bir günlüyə «acımağa» və ya «dəyməyə» qoyurdular. Bu müddətdə qadınlar malın bağırsağını yuyub təmizləyir, onları 0,5-0,7 m uzunluğunda doğrayır və bir başına fındıq şivindən çənbərə keçirirdilər. Bundan sonra hazır içi bağırsağa doldurulurdu. Bağırsaq dolandan sonra çənbərə çıxarılır, hər iki başı bağırsağın özündən kəsilmiş sirimlə bağlanır, az müddət qaynar suda saxlandıqdan sonra evin tavanından və ya çardağdan asılaraq qurudulurdu. Onun quruması ay yarım-iki ay çəkirdi. Xəngəl, dōşəmə aş, yarpaq dolması və b. yeməklər bu ətlə bişirilər və böyük ləzzətli yeyilirdi. Payız aylarında çöl-təsərrüfat işləri seyrələndən sonra bölgəyə təşrif buyuran və el şənlikləri düzənləyən Göyçə, Kəlbəcər və Gəncəbasar əsəqləri bağırsaq dolması ilə bişirilən xəngələ, dōşəmə aşına daha çox meyl göstərirdilər. Bağırsaq dolması öz xüsusi dadı və ləzzəti ilə seçilirdi. Suda bir qədər yumşaldıqdan sonra bağırsaq dolmasını şişə keçirməklə «dolma kababı» da bişirmək mümkün idi.

Yabanı və mədəni bitkilər, otlar, meyvələr əhalinin qış ehtiyatında özünəməxsus yer tuturdu. Onların tədarükü ilə əsasən qadınlar məşğul olurdu. Yabanı bitkilər və otlar adətən yaylaq mövsümündə tədarük edilirdi. Əvəlik, kəklikotu, itburnu, dağkeşnişi, qırxbuğum, sarıçəçək, çəmənəotu, mərəzə, qaymaqçıçəyi, giləmərzə və s. kimi yabanı; keşniş, şüyüd, yarpız, reyhan, nanə kimi mədəni bitki və otlar yığılaraq kölgədə qurudulur, qışa tədarük görülürdü. Ənənəvi xalq təbabəti və müasir tibb elmi bu bitkilərin insan sağlamlığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dəfələrlə təsdiqləmişdir [5, 304-305]. Göy öskürəyə və soyuqdəyməyə qarşı türkçarə vasitə hesab edilən əvəlik saç kimi hörülərək qurudulurdu. Qulançar, çəşir, baldırğan və b. yabanı bitkilərdən tutma-şoraba da hazırlanırdı.

Azərbaycanın bağçılıq ənənələri ilə söhrətlənən bölgələrində (Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Naxçıvan, Gəncəbasar) meyvələrdən həm təzə halda istifadə olunur, onlar uzun müddət təzə halda saxlanılır, həm də bəzilərindən müxtəlif üsul və vasitələrlə ehtiyat ərzaq məhsulları tədarük edilirdi [127, 157-163]. Qurudulmuş alma və armuddan qax, ərindən qaysı, gavalıdan albuxara, üzumdən kişmiş və mövüc, alçadan turşu və lavaşana, tut və əncirdən quru (piskəndə), zoğaldan axta, saftaldan alana, qozdan basdıq (sucuq) hazırlamaq sahəsində əhalinin böyük bilikləri və təcrübələri vardı. Üzüm, tut və cır xurmanı bişirməklə doşab (bəkmez), alça, armud, alma və heyvanı bişirməklə rub, narı qaynatmaqla nardəşə

(narşərab), üzüm doşabına un, qoz ovuntusu, diri meyvə əlavə etməklə riçal tədarük edilirdi. Bunların bəziləri yavanlıq kimi istifadə olunur, bəziləri xörəklərə əlavə edilir, bir qismi isə çərəz kimi süfrələrə çıxarılırdı. Badam, püstə, yidə, fındıq, qovrulmuş şabalıd, qoz, innab və s. kimi quru meyvə çərəzləri də ehtiyat ərzaq tədarükü içərisində başlıca yer tuturdu. Bəy-gəlin xonçalarında, bayram-mərəsim süfrələrində, Novruz sovuqatı arasında quru meyvə çərəzləri ilə yanaşı, ehtiyat üçün tədarük edilən alana, sucuq (basdıq), mövüc, kişmiş, miyanpur və s. də üstün tutulurdu.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində şəkər istehsalı genişləndikcə əhali müxtəlif dadlı və ətirli meyvələrdən, giləmeyvələrdən (zoğal, böyürtkən, heyva, armud, gilə, üzüm, ərək, əncir, qoz, gavalı, saftalı, çiyələk və s.) müəbbələr də hazırlayıb ehtiyat ərzaq kimi tədarük etməyə başlamışdır. Qızılğullar ləçəklərindən mürəbbə və gülqənd hazırlamaq Bakı, Şəki, Gəncə və Naxçıvan əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Yetişməmiş (kal, qora) üzumdən abqora, dəymiş qora üzumdən isə sirkə hazırlayıb həm müalicəvi vasitə kimi, həm də xörəklərin tərkibində işlətmək üçün tədarük edirdilər. Sirkə başlıca olaraq turşu-şorabaların qoyulmasına istifadə olunurdu.

Əhali meyvələri təzə halda yaza qədər saxlamağa da böyük üstünlük verirdi. Alma, armud, nar, heyva və b. meyvələr təsərrüfat tikililərində, xüsusi anbarlarda ağac yonqarı və ya saman içərisində saxlanırdı. Üzümü isə payızın son ayına qədər tənyəin üstündə xüsusi torbalarda saxlayır, tam yetişəndən sonra təsərrüfat tikililəri və evlərin tavanından asırdılar. Naxçıvanda üzümü əsasən xərpiştə adlanan təsərrüfat tikililərində qoyulmuş milaxda (çıxıntılı olan ağac) saxlayırdılar. Bu zaman üzümün bir giləsi salxının saplağına keçirilirdi ki, salxım öz çərəsi ilə qidalansın. Belə üzümü milax üzümü deyilirdi. Şabalıdı qurumamaq üçün xüsusi quyulara tökür, fındıq, qoz, badam kimi sət qabıqlı meyvələri kisələrdə saxlayırdılar.

Bağçılıq bölgələrində alça, göyom, alma, gavalı və s. kimi meyvələri turşuya qoymaqla tədarük etmək təcrübəsi də olmuşdur.

Ehtiyat ərzaq tədarükündə bostan-tərəvəz məhsulları da mühüm yer tuturdu. Bir qayda olaraq, bostan-tərəvəz məhsulları müxtəlif tutma, turşu və şoraba şəklində tədarük olunurdu. Badımcan, kələm, pomidor, xiyar, qarpız, şalğam, sarımsaq, bibor kimi bostan-tərəvəz məhsullarından hazırlanan tutma, həftəbecər, şoraba və turşular qış aylarında xörəklərin yanında süfrələrə çıxarılırdı. Əhali arasında badımçandan mürəbbə bişirmək təcrübəsi də mölur idi. Bunun üçün payızın son ayında yetişən xırda badımcanları dərib əhəng məhluluna qoymaqla acılığını çıxarır, sonra azacıq su əlavə etməklə şəkər tozu şirəsində bişirirdilər. Xüsusi dada və aromata malik badımcan mürəbbəsi nadir mürəbbə növü kimi əhali tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

3.8. Yemək öynəsi

Azərbaycan xalqının yemək öynəsi sosial mənsubiyyətdən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən, mövsümdən və b. sosial-iqtisadi amillərin fəal təsirinə əsas olaraq zaman-zaman formalaşmışdır. Qəbul olunmuş ümumi qaydaya görə, yemək gündə üç dəfə (səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi) yeyilirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yemək öynəsinin mütləq üç bölgüsü şərti xarakter daşıyırdı. Çünki mövsüm dəyişmələri, iqlim, təsərrüfat məşğuliyyəti, xüsusilə də bəzi dini bayramların (Orucluq bayramı) keçirilməsi yemək öynəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olurdu. Oruculuq günlərində, ümumiyyətlə, gündüzlərin yemək rejimi iftar, yastılıq və obaşdanlıq (imsaq) süfrələri ilə əvəzlənirdi.

Maddi cəhətdən az təmin olunmuş rəiyyət-rəncbər süfrəsindəki yeknəsaqlıkdən fərqli olaraq, varlıların hər bir yemək öynəsi müxtəlif çeşidli yağlı-ətli xörəklər, bal, qaymaq, şirniyyat və çərəzlə bol olurdu. Sosial qeyri-müənasiblik, sinfi fərqlər həm gündəlik, həm də bayram və mərasim yeməklərində özünü büruzə verirdi.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində səhər yeməyi «naştəb», Bakı və Abşeronda «qəlyanaltı», Qərb bölgəsində «naştəyluq» adlanırdı. Adətən, səhər yeməyi az yeyilirdi. Ağsaqqal-ağbircəklərimiz səhər yeməyini – naştəb «naharın açarı» hesab edirdilər. Bütün Azərbaycan bölgələrində səhər yeməyinin süd-ağartı məhsulları ilə başa vurulması ümumi qayda idi. Lakin bununla belə, süfrəyə bal, yumurta qoymaq, soyuq fəsilərdə isti xörəklər çıxarmaq da məqbul hesab edilirdi.

Səhər yeməyinin dəqiq zaman ölçüsü müəyyən edilməmişdi. Kəndli ailələrində çöl-təsərrüfat işləri (həyətin sahmana salınması, mal-davarın örüşə çıxarılması və s.) yerinə yetiriləndən sonra səhər yeməyinə başlanırdı. Bu müddət ərzində qadınlar xörək-çörək hazırlayı, süfrəni nizamlayır, çay tədarükü görür, «allah verəndən» süfrəyə çıxarırdılar.

Nahar yeməyi şəhər mühitində mütləq kalorili yeməklərlə (plov, bozbaş, piti, küftə, dolma, ləvəngi-plov, balıq yeməkləri və s.) qeyd olunurdu. Nahar yeməyində də sosial fərqlər aydın görünürdü. Çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan rəiyyət-rəncbər əhəlinin və maldar elatların bu yemək öynəsi də süd-ağartı məhsulları (qatıq, pendir, şor, atlama), nadir hallarda isə isti xörəklərlə başa çatırdı. Naharın vaxtını çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olanlar gündəorta kölgənin itməsi ilə, şəhər və kəndlərdə isə məscidin günorta əzani ilə müəyyən edirdilər.

Səhər və nahar yeməyindən fərqli olaraq şam yeməyinə adətən bütün ailə üzvləri evə yığılandan sonra başlanırdı. Şam yeməyi əksər hallarda isti xö-

rəklərlə keçirilirdi. Bunun üçün əvəlikli umac, südlü sıyıq, qaşxəngəli, əriştəli isti (tutmac), qındı, yarma-sıyıq və s. bəşirilirdi. Varlı ailələrdə şam yeməyi də ətli-yağlı xörəklərlə başa çatırdı. Uzun əsrlər boyu formalaşan qaydaya görə, şam yeməyinin az və tez yeyilməsi məsləhət idi. Şam yeməyi bir qayda olaraq şər qarışandan, «çöl-bayırından əl-ayaq yığışandan» sonra icra olunurdu. Lakin azyaşlı uşaqlar tez yığına görə onları tez də yedirirdilər. Bütün yemək öynələrində süfrəyə çörək yetərinə qoyulurdu. Azərbaycanda üç öynəlik süfrə və yeməklərin sadəliyi haqqında XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da qeydlərə rast gəlmək mümkündür [286, 362; 253, 92; 299, 235].

Uzun əsrlərin sınağından çıxan, öz mühafizəkarlığını bu günümüzdə qədr qoruyub saxlayan, daim yeni-yeni yazılmamış qayda-qanunlarla zənginləşən süfrə mədəniyyətimizin bütün Qafqaz və hətta dünya xalqlarına örnək ola biləcək dəyərlı ənənələri mövcud olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, keçmişdə Azərbaycanda yemək öynəsi döşəməyə salınmış həsir, palaz və ya xalça üzərinə süfrə salmaqla və süfrə ətrafında bardaş qurub oturmaqla həyata keçirilirdi. Ailədə mövqeyindən və yaş fərqiindən asılı olaraq hər kəsin süfrədə öz yeri vardı. Evin «dör başı» adlanan yuxarı başında – buxarı ətrafında ailə başçısı üçün mütəkkə və balıq qoyulurdu. Süfrə ətrafına düzülmiş nalça (nımdər) üzərində isə evin digər üzvləri nüfuz və mövqələrinə görə yerləşirdilər. Yemək və istirahət zamanı ailə başçısının yanında uzanmaq, dirsəklənmək, artıq hərəkətlərə yol vermək, yersiz danışmaq qəbahət sayılırdı. Yemək – süfrəyə əl uzatmaq ailə başçısının «bismillah» kəlməsindən sonra çöreyi kəsməsi ilə başlanırdı. Bu faktlar bütövlükdə Azərbaycan ailələrində ata nüfuzunun, ata hörmətinin nə dərəcədə böyüklüyünü bir daha təsdiqləyir. Çörək süfrəyə bütöv qoyulur, onu ələ kəsməyə üstünlük verilir. Evə qonaq gəldikdə yemək süfrəsi arxasında qadınlar və uşaqlar oturmazdılar.

Qonaqlıq süfrələri xüsusi təmtəraqla hazırlanırdı. Hər bir qonaq üçün mütəkkə və nazbalıq qoyular, ortalığa açma (dostərxan) və ya qələmkər süfrələr salınar, yeməkdən əvvəl və sonra qonağın əlini yuması üçün aftafələyən gətirilirdi. Şəhər yerlərində bundan əlavə, yeməkdən sonra barmaq-ları yumaq üçün ayrıca bir kasada güləbli su da qoyulurdu. Qonaqlıq süfrələrində az yemək və ya heç yeməmək süfrə sahibinə hörmətsizlik kimi qəbul edilirdi.

Yeməyin süfrəyə verilməsində də müəyyən qaydalara əməl olunurdu. Süfrəyə plov yeməkləri iri məcməyilərdə verilir. Orta əsrlərin məhəbbət dastanlarından da aydın olduğu kimi, kübar ailələrdə yemək rejimi müəyyən olunmuş qaydalarda, saray hücrələrində adətən yerdə süfrə salmaqla həyata keçirilirdi. Xörək məcməyilərdə düzülmiş, qul-qaravaşlar və ya dayələr vasitəsilə şahzadələrin otaq-hücrələrinə aparılmışdır [153, 72; 148, 50].

Uşaqlara «şərbəti» adlanan balaca mis qablarda yemək verilir. Plov və xəngəl kimi yeməklər məcməyi və sınırlarda, duru və isti yeməklər isə kasalarda süfrəyə çıxarılırdı. Kababı şiş üstündə süfrəyə çıxarmaq adət şəklini almışdı. Çox zaman ailə başçısının və digər nüfuzlu ailə üzvlərinin xörəyi ayrıca qablara çəkilirdi.

Yeməyi əllə və ya taxta qaşığıla yemək ənənəsi uzun əsrlər boyu davam etdirilmişdir. Adətən bozbaş, qovurma, bozartma, kələpır, ağsoğlaq, plov, xəngəl, ləvəngi və s. kimi quru və ya az sulu xörəklər əllə və çörəyi batırmaqla (doğramaqla) yeyilir, ərşətə istisi, qaşığıxəngəli, xəmıraşı, düşbərə, tutmac kimi yeməklər üçün qaşığı işlədilir. Evdə qonaq olmadıqda, yemək əvvəl ailə başçısının qabağına qoyulurdu. Hər kəsin öz yeməyini axıra qədər yeməsi vacib idi. Boşqabı, kasası yeməklə bulaşığı qalmış cavan oğlan və qızları «nişanlın çirkin olacaqdır» – deyər yaşlılar zarafatla təhdid edərdir. Nişanlı oğlan və qızları qazanın dibində qalan yeməyi yeməyə də qoymazdılar. Buna əməl etməyənin, xalq inamına görə, «toyunda qar yağacaq» gözlənilirdi.

Əsrlər boyu yeməklərin qəbulunda yaş daim nəzarətdə saxlanmışdır. Belə ki, azyaşlı uşaqların, ahılların və cavan ailə üzvlərinin yeməkləri çox zaman ayrıca hazırlanmışdır. Uşaq yeməklərində süd-ağartı məhsulları üstünlük təşkil etmişdir. Süd və qatıq doğramacı, yağ yaxması və dürməyi, pendir dürməyi, bal yaxması uşaqların sevimli yeməkləri hesab olunurdu. Qocaların yeməkləri isə başlıca olaraq duru və isti yeməklərdən, quymaq, xəşli, halva, hədik, qındı, sultu, südlü sıyıq və s. kimi diş tələb etməyən və tez həzm olunan yeməklərdən ibarət olmuşdur. Onlar üçün dəqiq müəyyən olunmuş öynə də gözlənilmirdi. Aclıq hiss edən hər bir qoca və ya uşaq vaxt-bivaxt yeməyə başlayırdı.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, yemək öynəsinin nizamlanmasında mövsümün də müəyyən rolu olmuşdur. Mövsümün səciyyəsinə asılı olaraq payızda yemək öynəsində ətli xörəklər və meyvələr, qışda un xörəkləri, baharda göyəri və yeməli yabanı bitkilər, yayda isə bag, bostan-tərəvəz məhsulları, eləcə də ağartı üstünlük təşkil etmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf, yeni həyat və məişət tərzı hazırda yemək öynəsinə də müəyyən dəyişikliklərə səbəb olsa da, kənd ailələrində hələ də süfrə mədəniyyəti, keçmiş əsrlərin mənəvi dəyərləri öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamaqdadır.

3.9. İçkilər

Xalqımızın yemək süfrələrində hələ qədim zamanlardan müxtəlif içkilərdən gen-bol istifadə edilmişdir. Bu içkilər susuzluğu daf etmək, həzm prosesini asanlaşdırmaq və iştah artırmaq üçün işlədilir. Azərbaycan süfrələrinin bəzəyi hesab olunan dadlı, ətli və lətəfətli içkilər təyinatına görə ənənəvi isti və soyuq içkilərə (su, çay, süd, səhləb, kofe, çay-süd qarışığı); sərinləşdirici içkilərə (ayran, atlama-ovduq, körəməz, dələmə); məza, müalicəvi-pəhriz içkilərinə (abqora, sirkə, narşarab, isgəncəbi, araqnanə, turşaşirin, ovşala) və müxtəlif bitkilərin çiçək, yarpaq və meyvələrindən hazırlanan şərbət-sıra içkilərinə (güləb, qəndab, gülqənd, limon şərbəti və s.) bölünürdü. Bundan başqa, islamaqədərki dövrdə alkoqollu içkilər (şərab, mey) də əhəlinin yemək süfrələrinə çıxarılmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanlarında, Nizami «Xəməs»ində, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində şərabın əhali tərəfindən istifadəsi haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Sonralar müsəlman dünyasında şərab haram buyurulduğundan, ondan istifadə də ötürülmüşdür. XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda oxuyuruq: «Tatarlar (azərbaycanlılar – F.V.) demək olar ki, nadir hallarda şərab içirlər, lakin üzümündə «boza» adlanan yetərinə tünd içki hazırlayırlar. Onu ləzgilər daha çox qəbul edirlər» [299, 235].

Xalqımızın istifadə etdiyi ən qədim, daimi, ənənəvi içki növü su olmuşdur. Təbii-coğrafi şərait və relyef-landsaft zonallıqdan asılı olaraq əhali bulaq, çay, kəhriz və quyu sularından istifadə edirdi. Dağlıq bölgələrdə bulaq suyu, dağətəyi ərazilərdə kəhriz suyu, dəniz sahilı bölgələrdə quyu suyu, aran kəndlərində isə çay suyu əsas içki növü idi. Bulaq, kəhriz və quyu suları təbii şəkildə, çay suyu isə su daşından süzdürülərək istifadə olunurdu. Su daşı məsaməli və qumlu daşlardan konusvari şəkildə yonularaq düzəldilir, ölçülərindən asılı olaraq 15-20, hətta 30 litrə qədər su tuturdu. Naxçıvan bölgəsində «çəfər» adlanan [13, 238; 116, 269] su daşı xüsusi ağac altlığa yerləşdirilir, altına su yığılmaq üçün qab qoyulurdu. Çaydan və bulaqdan suyu mis və saxsı qablarda (güyüm, səhəng, bardaq, kuza və s.) götürir, süfrəyə təzə və təmiz halda çıxarırdılar.

Xalq arasında geniş yayılan içki növlərindən biri də çay idi. Çay həm çay bitkisinin yarpaqlarından alınan qara çayla, həm də müxtəlif bitki və otlarla (kəklıkotu, qantəpər, sarıçiçək, çəmən, itburnu, moruq kökü, heyva çilivi, andız kökü, zirə və s.) hazırlanırdı. Çay bütün əhali təbəqəsinin sevimli içkisi idi. Çayın bir çox faydalı cəhətləri əhali arasında belə bir deyimlə yaranmasına səbəb olmuşdur: «Bir stəkəni qaydadır, ikisi cana faydadır, üçü nəhsdir, dördü bədsir, çıxdı beşə, vur on beşə! Çay nədir, say nədir». Çay,

bir qayda olaraq qəndlə, müxtəlif şirniyyatlarla, mürəbbələrlə və limonla içilirdi. İmkansızlar çayı tut qurusu, bəkməzə batırılan fındıq-qoz ləpəsi, doşab və qaxla içməyə məcbur idilər. Çaya müxtəlif Şorq ədviyyatları da (hil, mixək, darçın, dəfnə yarpağı, keşniş toxumu, zəncəfil) qatılırdı. Çayı qara aftafada, qəhvədə, mis (saxsı) çaydanda və samovarda hazırlayı, maskura, fincan və sonralar isə armudu stəkanlarda süfrəyə verirdilər. Şəhər mühitində bazar və karvansaralarda, bir sözlə, əhalinin gur olduğu yerlərdə xüsusi çayxanalar fəaliyyət göstərirdi ki, burada çay dəstgahi ilə kişilər məşğul olurdu.

Maldar elatlar arasında südü bol olduğu mövsümlərdə qaynar süd içki kimi istifadə olunurdu. Şəhər əhalisinin də nəşab süfrəsinə isti süd tez-tez çıxarırdı. Bəzən südü çayla qarışdırıb içənlər də olurdu.

İsti içki növlərindən sayılan səhləb eyniadlı bitkinin döyülmüş kökünü su (süd), bal və şəkər tozu ilə qarışdırmaqla hazırlanırdı. İsti halda içilən səhləbi şəhərlərdə səhləbçilər xüsusi qablarda (səhləb çaydanı) isti saxlayı və satırdılar. Xalq kulinariyasında qismən işlədilən kofe, kakao və kvas kimi içkilər Avropasayağı məişət tərzini keçirən əhalinin süfrəsində yer alırdı. Rus təriqətpənlərindən molokanlar yabanı meyvələrdən kvas hazırlayırdılar [290, 114].

Azərbaycan əhalisinin yemək öynəsində sərinsədirici içkilər (ayran, atlama, körəməz, dələmə) özünəməxsus yer tuturdu. Sərinsədirici içkilərə ilin isti mövsümlərində çöl-təsərrüfat işləri zamanı daha çox üstünlük verilir. Ayrarı çox saxlamaq mümkün olmadığından, onu təzə halda içirdilər. Atlamanı (ovduğu) təzə qatıqdan və qatıq süzməsindən su qatmaqla düzəltdirdilər. Bəzən atlamanın içərisinə ətirli göyörtülər də qatır, saxsı bardaqlarda saxlayır, təsərrüfat işləri zamanı istifadə edirdilər. Yaylaqdan arana biçinə gələn biçinçilərin ərzaq ehtiyatları içərisində qatıq süzməsi əsas yer tuturdu.

Məzə və pəhriz-müalicəvi içkilər həm yağlı-ətli xörəklərə əlavə kimi süfrəyə verilir, həm də içki kimi istifadə olunurdu. Qoraba, abqora, narşərəb, sirkə kimi məzələr Azərbaycan süfrələrində tez-tez təsadüf edilirdi. Məzə və pəhriz-müalicə məqsədilə Azərbaycanda hələ orta əsrlərdən gül araqları (araqnanə, boymadərən arağı, bədmüşk, zufa arağı, şəkərotu arağı, gülab arağı) hazırlamaq sahəsində böyük əməli vədsilər qazanılmışdı. Bir çox xəstəliklərin müalicəsində bu içki-araqlar çaya və suya qatılmaqla işlədilir. Gül araqları, adətən, alkoqolsuz tərkibə malik idilər. Əhali arasında bəzən onlara «çal arağ» da deyilirdi.

Məzə içkilərindən hesab olunan isgəncəbi cövhəri üzüm sirkəsi və ya qora suyuna şəkər tozu və nanə qatıb qatılana qədər qaynatılmaqla əldə edilirdi. İsgəncəbi cövhəri süfrəyə verilərkən su ilə qatılır, turşajirin tamlı içki əldə edilirdi. Ətli-yaglı xörəklərin yanında süfrəyə verilən isgəncəbi həzmi asanlaşdırır, gəyrik azdırır.

Azərbaycan süfrələrində heyva, alça və zoğal şirələrindən hazırlanan ovşalının özünəməxsus yeri vardı. Bu şirələr şəkər tozu, su, bəzən də gülab əlavə etməklə qaynadılır, soyuq içki kimi süfrəyə verilir. Ovşala turşməzə dadlı olub, pəhriz-müalicə və istah məqsədilə içilirdi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan içkilərinin böyük bir qismini müxtəlif bitkilərin meyvə və çiçəklərindən hazırlanmış şərbətlər, sular, şirələr təşkil edirdi. Bu içkilərin tərkibi şəkər, zülali maddələr, vitaminlər və insan orqanizmi üçün faydalı olan bir sıra digər maddələrlə zəngin idi. Onlar sərinsədirici, gümrəhləndirici, keşniş və istahaqan xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək alkoqolsuz olub, yeyilən xörəyi hazm etmək üçün xeyrli olduğu kimi, orqanizmdə maddələr mübadiləsinə də kömək edirdi [120, 136]. Belə içkilər qəndab, xoşab, gülab, həmərsin şirəsi, əzgil, heyva, alma, armud, nar suları, müxtəlif çeşidli şərbətlərdən (reyhan şərbəti, lumupərvərdə, nanə, bal, limon şərbətləri və s.) ibarət idi. Adətən belə şərbətləri müxtəlif ədviyyatlar qatmaqla bir qədər də ətirli və ləzzətli hazırlayırdılar.

Azərbaycan Qərbi bölgəsində, eləcə də Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətrafında məskunlaşan əhali arasında itburnu (həmərsin) bitkisinin meyvələrindən hazırlanan və böyük müalicəvi əhəmiyyəti olan həmərsin şirəsi səhər yeməyi (nəştə) süfrələrinə verilir. Bu içkinin mədə-bağırsaq və böyrək xəstəliklərinin qarşısının alınmasında rolu əvəzədiməz idi. Onu hazırlamaq üçün meyvələri isti suda pörtür, sonra əşşüzəndən keçirərək çiyidini kənarlaşdırırdılar. Alınmış məti ikinci dəfə ələkdən keçirərək tam təmizlədikdən sonra içərisinə şəkər tozu və az miqdarda su əlavə edib qaynadırdılar. Bu şirə böyük zəhmət bahasına başa gəldiyindən çox zaman müalicə məqsədləri üçün işlədilir. Arabir səhər öynəsində şirəni çörəyə də yavanlıq edirdilər [231, 225].

3.10. Qablar, mətbəx və məişət avadanlıqları

Məlum olduğu kimi, hələ çox qədim zamanlardan qida-ərzaq məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanması, yemək və içkilərin hazırlanması, onların süfrəyə verilməsində bir sıra qablardan istifadə olunmuşdur. Qablar hazırladığı materialın növünə, həcminə, məişətdə təyinatına görə fərqlənirdi. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi məişət qabları dəş, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan ibarət olmuşdur. Bəşəriyyətin ilkinlik çağlarında hələ istehsal təsərrüfatı yaranmadığından, ibtidai insanlar məişət tələbatlarını ödəmək üçün «əllərinin altında olan» materiallardan – daşdan, ağacdən, çubuqdan, ağac liflərindən, qamışdan

kobud qablar hazırlayırlar, gündəlikdə istifadə edirdilər. Qobustanda Ana Zağa və Kənizə düşürgələri ətrafında və onların içərisində çoxlu kasavari yalaqlara rast gəlinmişdir. Arxeoloqlar onları əsil «tərpənməz qablar» hesab edirlər. Bu konusvari yalaqlar yağış sularının (ovdan), qurban qanının yığılması və şübhəsiz, duru xörəklərin hazırlanması üçün istifadə edilmişdir [20, 86]. Mingəçevir, Xocalı, Gədəbəy, Gəncəçay hövzəsi və b. bölgələrdə yerləşən abidələrdə də çoxlu daş qab nümunələri – cam, nimçə əldə edilmişdir. Mingəçevir və Gəncə yaxınlığındakı Alabaşlı kəndindən tapılan daş camların qulpu qoşa və qoç başı formasında düzəldilmişdir [20, 154-155]. Azərbaycanca Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün başlanğıcına aid abidələrdən tapılan daş qab nümunələrindən söhbət açan arxeoloq Q.S. İsmayilov haqlı olaraq yazır ki, təbii incəsənətin gözəl nümunələri olan bu qablar Azərbaycan ərazisində daş üzrə bədii sənətkarlığın hələ çox qədim zamanlardan mövcud olduğunu sübut edir [315, 101]. Sonralar istehsal texnologiyasının yaranması, yeni-yeni qab materiallarının əldə edilməsi, insan təfəkkürünün inkişafı, peşə-sənət vordişləri daş qablara tələbatı unudurmuş, daş qabların çoxu məişətdən çıxmışdır. Zəmanəmizə qədər gəlib çıxan duz və düyü (çəlik) dibəkləri, su daşı (çələr), kirkirə (dəstər), su ovdanları və s. vaxtilə daşdan məişət qabları və alətlərinin hazırladığını və uzun zaman xalqın istifadəsində olduğunu bir daha əyani şəkildə təsdiqləyir.

Neolit dövründə toxuma, hörmə və dulmuşluq sənətinin meydana gəlməsinə inkişaf etməsi yeni-yeni məişət qablarının xalqın gündəlik həyatına daxil olmasını şərtləndirdi. Toxuma və hörmə qablar ağac çubuqlarından, qamışdan həsirdən, ipdən düzəldilir, təyinatına görə bir-birindən seçilir. XIX-XX əsrin əvvəllərində də xalq məişətində üstün yer tutan toxuma və hörmə qabları, bir qayda olaraq, hər bir ailə özü hazırlaya bilirdi. «Dərmə», «siyəzi» və «kaşa» çuvallar, «qıyıq» məfraşlar [Şək. 3.15.1-2], xalça-palaz kimi toxunan müxtəlif ornamentli heybələr [Şək. 3.15.3], xurcunlar [Şək. 3.15.4-5], duz torbası, qaşılıq, səbat [Şək. 3.15.6], zənbil, beçəgər, kəndi, səyən, rəfətə, düyü saxlamaq üçün əlverişli olan «güdə» və «küçərə» kimi həsirdən qablar, ot, peyin və saman kimi məişət yüklərini daşımaq üçün «saqqur», «somara», meyvə daşımaq üçün «cəvərə», «döngi», «qoyarsa», «bal səbatı» və s. toxuma və hörmə qablar xalq məişətində uzun müddət istifadə olunaraq zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Xalq məişətində istifadə edilən qabların böyük əksəriyyətini saxsı qablar təşkil etmişdir [Şək. 3.17]. Azərbaycanda saxsı məmulatlarının, o cümlədən gil qabların istehsal tarixi Neolit (Yeni Daş) dövrü ilə əsaslaşır. Qobustan, Şomutəpə, Babadərviş, Qarğalartəpəsi, Töyrətəpə, Kültəpə, Əliköməktəpə, Üzərlikəpə, Sarıtəpə və b. qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji

qazıntılar nəticəsində əldə edilən çoxsaylı və çoxçəşidli gil qab nümunələri, onların istehsal texnologiyası, forma və bəzək-naxış elementləri, rəngi Azərbaycanda dulmuşluq sənətinin qədim ənənələr əsasında inkişafını göstərir [185, 7-12]. Orta əsrlərdə daha intensiv inkişaf edən dulmuşluq sənəti, xüsusilə də onun məişət qabları istehsal sahəsinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Şamaxı, Bakı və b. iri Azərbaycan şəhərləri olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində isə Yelizavetpol quberniyası, Quba, Lənkəran, Göyçay, Cavanşir, Cəbrayıl, Şamaxı, Naxçıvan qəzaları, Şəki, Gəncə və Bakı şəhərləri ulduz qabları istehsalında başlıca rol oynamışdır. Bu dövrdə istehsal olunan saxsı məişət qabları təyinatına görə təsərrüfat küpləri, su qabları, süd-ağartı məhsulları üçün nəzərdə tutulan qablar, xörək qabları, qızdırıcı və işıqlandırma vasitələri (gil maçaqlar, kürlər, durna çarqları, gil çarqlar və s.) kimi qruplaşdırılırdı.

Qədim və orta əsrlərin yaşayış yerlərindəki arxeoloji qazıntılardan təzə əldə edilən, XIX-XX əsrin əvvəllərində isə əsasən sifarişlə hazırlanan təsərrüfat küpləri taxıl, un, düyü və s. ehtiyat qida məhsullarını saxlamaq, balıq duzlaşmaq, turşu-soraba qoymaq üçün nəzərdə tutulurdu. Həcm tutumu bəzən 150 litrə çatan, ölçülərindən asılı olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində müxtəlif istilahlarla (iri bəsti, balıq küpü, küpə, iri çalğa, ximçə, yarım çalğa, xum, ləh, çəllək, yekə ağır küpə, qulplu küpə, dodasən və s.) adlanan küplər iki, üç, bəzən hətta dörd qulplu düzəldilirdi. Bu tip küplərin Azərbaycanda ən qədim növləri er.əv. II minilliyə aid edilir [185, 24].

Məişətdə içməli suya tələbat, onun təmiz və sərin saxlanması, işlədilməsi, çoxçəşidli saxsı su qablarının hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Bu daşımaq üçün həmayıl, səhəng, səhrəng, qələnlək (kiçik səhəng), qədələ (lap kiçik səhəng), kuzə, bardaq, cürdək, qülə (1,5-2 litrlik qab), hımba (4-5 litrlik su qabı) və s. kimi gil qablardan istifadə edilirdi. Həmayıl səhəngin su tutumu çox olduğundan onunla kişilər su daşıyırdı. Bəzən qoşa həmayılı uluğın belinə çatmaqda da uzaq su mənbələrindən su əldə edilirdi.

Suyu təmiz və sərin saxlamaq üçün su küplərindən və səkkədən istifadə olunurdu. Yay mövsümündə nəm torpağa basdırılan və ya yaş parçaya bükülən su küpü, səkkə və su bardağı əhalinin sərin suya tələbatını ödəyirdi.

Suyun məişətdə işlədilməsi üçün müxtəlif formalı və tutumlu saxsı su qabları – qumquma, qurt-qurt, sürəhi, dolça, parç, birəlli (tayqulp), yuyunmaq və dini ayinlərin icrası zamanı dəstəməz almaq üçün aftafa-ləyən (ləşir), lüləyin və s. əhalinin istifadəsində idi.

Süd-ağartı məhsullarının yığılması, emalı, saxlanması üçün də gil qab məmulatlarına tələbat böyük olmuşdur. Dəngəmə, göduş (sarıc, sarıca), bərnə, baqqa, bəsti, yağ küpəsi, gil nehrə (çalxar), qalqa, dopu, xeyrə, kürnə,

qədələ, küçükəyatan, ləngəri (mətrət), maya dopusu və s. bu qəbıldən olan məişət qabları idi [187, 224-225].

Hər bir azərbaycanlı ailəsində xörək hazırlamaq üçün müxtəlif çölməklərdən (ət çölməyi, balıq çölməyi, kəllə-paça çölməyi və s.) istifadə olunurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində qapaqlı (əyünəli) çölmək «dizə çölmək» adlanırdı. Yağ, bal, eləcə də quru, dənəvər ərzağı saxlamaq üçün «sıplı» sər-fəli gil qab idi. Qovurma, cızdaq kimi ehtiyat ərzaq məhsulları gil küpələrdə saxlanılırdı. Azərbaycan süfrəsinin ləzzətli yeməyi olan piti xüsusi olaraq bu məqsədlə hazırlanmış piti dopusunda bişirilirdi. Gil-saxsı materiallarından hazırlanan qablardan güvəc, əngənək, çilovsüzən, kərəğan, gil tabaq, həlimdən, dalyar (içərisinə plov çəkilirdi), gil sac, gil qazan qapağı (sərpic) və s. XIX-XX əsrin əvvəllərində xalq məişətində başlıca yer tuturdu. Xatırladaq ki, gil qablar portativ (asan gəzdirilən) olmadıqından, köçmə-maldar elat məişətində geniş istifadə edilmirdi. Akademik İ.İ.Meşaninov arxeoloqlara istinad edərək gil-saxsı məişət qablarının oturaq və yarımoturaq həyata məxsusluğunu göstərir [366, 85]. Bu fikri etnoqrafik materiallar da təsdiq edir.

Xalqımızın istifadə etdiyi ənənəvi məişət qabları içərisində mis qablar xüsusi yer tuturdu. [Şək. 3.18] Qədim tarixə malik olan misgərlik sənətinin XIX-XX əsrin əvvəllərində başlıca mərkəzləri Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan və Şuşa olmuş, Lahic kəndi isə sənətkar-misgərlər kəndi kimi şöhrətlənmişdir. XIX əsrin 30-cu illərində burada 52 misgər dükanı olsa da [353, 124], əsrin ikinci yarısında onların sayı 200-ə çatmışdır [191, 96]. Azərbaycan misgərlərinin hazırladığı müxtəlif çeşidli, formalı, nəfis ornamentli mis qablar xalqımızın mətbəx müxəlləfatının əksəriyyətini təşkil edərək həm oturaq əhalinin, həm də maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur. Mis qablar cehiz kimi sifariş olunur, kəndbəkənd gözən səhragördlərdən satın alınır, satış üçün bazarlara çıxarılır, işlədilməyənləri rəflərə düzülür, sahibinin maddi imkanının göstəricisi olurdu. Adətən od üzərinə qoyulmayan mis qablar müxtəlif həndəsi, nəbati naxışlarla bəzədilir, demək olar ki, bütün mis qablar qalaylanaraq işlədilir. Bəzən mis qabların üzərində sahibinin adı və qabın alındığı tarix yazılırdı. Belə yazılar əksər hallarda qıza cehiz alınan və məsclidlərə vəqf edilən qabların üzərində olurdu [11, 168]. Məsələn hicri-qəməri təqviminin səfər ayında doğulan əziz-xələf oğlan uşaqlarının adına da mis qab «dəydürür», oraya qabın hazırlanma tarixini, uşağın adını və təvəllüdünü yazdırırdılar. Xüsusi səriştəli həkkakların mis qablara vurduğu naxışlar əsas etibarilə yarpaq, buta, qızılgül, budaqda və ya qonçə üzərində oturan quş, eləcə də ceyran, dəhrəburnu və müxtəlif həndəsi naxışlardan (paxlava, üçbucaq, düz, sınıq və əyri xətlər) və sairədən ibarət idi [11, 168-169; 93, 20].

Mis qablar ailə-təsərrüfat məişətində su daşımaq, süd-ağartı məhsulları hazırlamaq, xörək bişirmək, xörəyi süfrəyə vermək və b. məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Azərbaycanda istifadə olunan mis qabların geniş çeşidi onların xalq məişətinə bütünlüklə daxil olduğuna mis göstərir:

Su qabları: səhəng, güyüm, fərş, gəlgəl, qabçaq, lüləyin, tayqulp (birəlli), dolça, parç, aftafa-ləyan (məclis və əl aftafası), abgərdən, satıl, piyalə, məş-qəfə, sətilca, tas, cam, ləyən, yəhər camı (yəhərcün) və b. Yəhər camını Məkkəyə ziyarətə gedənlər su içmək üçün götürürdülər.

Süd-ağartı qabları: sərnic, badya, qablama, tiyan, cıncır, qapaqlı.

Xörək hazırlanması və süfrəyə verilməsində istifadə olunan qablar: qulplu qazan (xeyir-şər qazanı), bala qazan (bala toa), orta qazan, zəncirli qazan (məclis qazanı), tiyəncə, sapılca (tasar), döyrə, kəfçir, tavasər (uzun qulplu tava), çöcə (mis kasa), şərbəti (kiçik və dərin nimçə), peşqon (böyük padnos), aşışüzən (tuşpalan), sərpuş, cuqqur, çömçə, məcməyi, sini, kasa, cam, teşt və s.

Bütün bunlardan başqa, ev məişətində samovar, çıraq, lampa, manqal, qənddan, ədviiyyət qabı, güləbdən, gül qabı, şamdan, qaşığı, ağızdıq (qıf, zabra, boğazdöyü), rüşül qabı, şərbət qabı və s. kimi mis qablardan da geniş şəkildə istifadə olunurdu [106, 123].

Ev məişətində işlədilən qabların müəyyən bir qismini də ağac (taxta) qablar təşkil edirdi [Şək. 3.19] Ağacışləmə sənətinin bir qolunu təşkil edən məişət qabları istehsalı Azərbaycanın meşə örtüyü ilə zəngin olan bölgələrində (Kiçik Qafqaz, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şirvan, Naxçıvan) geniş inkişaf etmişdi. K.XatISOVUN ŞƏHADƏTİNƏ GÖRƏ, BORÇALI, YELİZAVETPOL, ŞUŞA, QAZAX, ŞAMAXI, LƏNKƏRAN VƏ QUBA QƏZƏLƏRİ AĞAÇ QABLAR İSTEHSAI SAHƏSİNDƏ XÜSUSILƏ SEÇİLİRDİLƏR [437, 316]. Naxçıvan bölgəsində isə ağac qablar istehsalı sahəsində qədim ənənələr olmuşdur. XV əsr müəllifi Əbdür-rəşid əl-Bakuvi yazırdı ki, Naxçıvan (Naxçıvan – F.V.) şəhərinin «əhalisi nəqqaşlıqla və xələnc ağacından qab-qacaq və alxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır» [43, 132].

Məişət qabları oldə və xüsusi su dozğahlarında hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, təkne-tabaq istehsalı su dozğahları vasitəsilə başa gəlirdi. Çörək bişirmədə və məişətdə istifadə olunan qabların və alxtəlif təkne (ingiloylarda: xon və ya xonça), tabaq-hövsər, oxlov, vərdənə, döyrə, xokeri, tərzi gözləri, qənddan, duvaq, ələk, yuxayayan (dördyayaq, dügəc, yayqı, yaymaxın, ayaqlı və s.) demək olar ki, hamısı ağacdan düzəldilirdi. Xüsusi səriştə ilə hazırlanan və taxıl saxlamaq üçün istifadə edilən kəndi, saqan, yaxdan, iri ağac sandıqlar, çömçə, qaşığı, çanaq, arı godu [Şək. 3.15.7], ağac nehrə (arxıd), müxtəlif ölçülü nimçə və kasalar ağacdan hazırlanan ev avadanlıq-

ları olub, xalq məişətində bəziləri hələ də işlədilməkdədir. Ağacışləmə sənətinin mahir biliciləri məişət qablarının hansı ağacdan hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bir qayda olaraq, təkne, tabaq, hövsər qozqara, qızıl-ağac, fıstıq, nil, qismən də qovaq ağacından (qovaqdan hazırlanan təkne-tabaqdan süd emalında istifadə edilmirdi); çömçə və qaşığı isə cır armud, kələmpir, yemişan, şümşad və fıstıqdan düzəldilirdi. Bu ağac növləri hamar yonulur və tiftik vermirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində ağac çömçə-qaşığı «məlağa», tabaq «luka», xörək çəkmək üçün lazım olan çömçə isə «küçəli» adlanırdı. Naxçıvan bölgəsində XIX-XX əsrin əvvəllərində ağac qablardan əngənək (teşt, tabaq), dədədurguzan (çömçə) əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur [168, 328].

Keçmişdə gəlin köçmək qızların cheiz bağlamalarında ağacdan düzəldilən bər-bəzəkli sandıqlar, təkne-tabaqlar, çömçə-qaşığı dəstləri, mücrü, qənddan kimi məişət qablarının olması vacib sayılırdı.

Ev məişətində, xüsusilə də köçmə maldar elatların gündəlik həyatında dəri qablar əvəzəilməz idi [Şək. 3.20] Dəri qablardan istifadə bəşərin ilkinlik çağları ilə əsaslaşır. Toxuculuq və dulusçuluğun hələ inkişaf etmədiyi dövrlərdə ovçuluqla məşğul olan ibtidai insanlar ovladıqları heyvanların dərisindən təkə bürüncək və yatacaq kimi deyil, həm də dəri qab kimi istifadə edirdilər. Köçmə maldarlıq təsərrüfatı üçün əlverişliliyi, köç şəraitində qırılma, sınaq ehtimalının minimum həddi, etibarlılığı və b. təbii keyfiyyətləri dəri qablarının məişətdə son zamanlara qədər istifadəsini zəruri etmişdi. Dağarcıq, tuluq, eymə (tejon), motal, tuluq nehrə, qarın, cılgı kimi dəri qabların hazırlanma qaydaları ümumazərbaycan səciyyəli idi. Dağarcıq istisna olmaqla (ondan taxıl, un, duz və b. ərzaq məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunurdu) qalan dəri qablar süd-ağartı məhsullarının emalı və saxlanması üçün istifadə edilirdi. Dəri tuluğun digər təyinatları üzrə işlənməsi də məlum idi. Belə ki, onunla su mənbələrindən kənarında yerləşən yaşayış məntəqələrinə su daşınır, hava ilə doldurulmuş tuluq su nəqliyyatı vasitəsi olan kələk və pələnin əsas hissəsini təşkil edir [334, 70], həmçinin neftçixarma və kənkənçilik sahəsində dol kimi istifadə edilirdi. Orta əsrlərdə Abşeron nefti dəri tuluqlara doldurulub dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə daşınırdı [208, 79].

Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın məişətində az miqdarda dəmir məmulatları da (ərsin, təndir şişi, bıçaqlar, qiyməkəş, qənddoğrayan, sac, sacayağı, maşa, manqal-kürə və s.) istifadədə olmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda məişət qablarının tarixən geniş çeşidi məlum olmuş, xalqın təsərrüfat və məişət tələbatını ödəmiş, müəyyən qismi

zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu qablar kustar sənət istehsalının ayrı-ayrı sahələrinin (daşyonma, dulusçuluq, misgərlik, ağacışləmə, dəriçilik) məhsulları olsalar da, maddi mədəniyyət göstəricisi kimi daha əhəmiyyətli olub, zəruri məişət tələbatından yaranmışdır. Azərbaycanda XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi yüksəliş, fabrik və zavod istehsalı mallarının xalq məişətinə geniş şəkildə daxil olması məişət qabları istehsalı sahəsində əsrlərə formalaşan tarixi ənənəni unudurmuş, qabların əksəriyyətini məişətdən sıxışdırıb çıxartmışdır.

IV FƏSİL

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ

4.1. Sadə yük nəqliyyatı

Bəşər tarixinin ən mühüm kəşflərindən olan nəqliyyat vasitələri ictimai istehsalın mühüm sahəsi kimi özünü göstərməklə, çox böyük əməli və xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Nəqliyyat vasitələri, eləcə də onların hərəkəti üçün vacib yolların olması ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm amildir. Nəqliyyat vasitələri ilə istehsal alətlərinin, əmək məhsullarının və insanların yerdəyişməsi həyata keçirilir.

Nəqliyyat vasitələri hər hansı bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, onun relyef quruluşunun xarakterindən asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində geniş düzənliklər, bol sulu çaylar, keçilməz dağ aşırımları və s. çox olduğundan, yerli əhali bu və ya digər nəqliyyat vasitəsindən istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, xalqın ictimai-iqtisadi və mədəni-texniki inkişaf səviyyəsi, iqtisadi ehtiyacları da müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin yaranması və təkmilləşdirilməsində böyük rola malik olmuşdur.

Nəqliyyat vasitələri bəşər cəmiyyətinin ilk dövrlərində meydana gəlmiş, sonralar xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalının yaranması dövründə maddi istehsalın ayrıca bir sahəsi kimi formalaşmışdır.

Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarını, yazılı mənbə və tədqiqatları nəzərə alaraq bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda nəqliyyat vasitələrinin sadə yük nəqliyyatı, minik-yük nəqliyyatı, qoşqcu nəqliyyatı və su nəqliyyatı vasitələrindən ibarət olduğunu söyləyə bilərik.

Sadə yük daşıma vasitələri nəqliyyatın ən qədimi hesab olunur. Piyada nəqliyyat növü insan qüvvəsi ilə müxtəlif adlı və təyinatlı məişət yüklərinin yerdəyişməsi ilə səciyyələnir. Buna görə də insanın özünün ən qədim nəqliyyat vasitəsi hesab edilməsi [27, 3] heç də təsadüfi deyildir. Çox qədimlərdən insanlar əldə etdikləri məhsulları, zəruri məişət əşyalarını qucaqda, əldə, bəldə, başda, çiyində daşımışlar. Zaman keçdikcə yükün ağırlığını bərabər bölüşdürmək, onu uzaq məsafələrə daha rahat daşımaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə zəruri ehtiyaca çevrilmişdir. Sadə yük nəqliyyatının ən

bəsit forması iki nəfərin qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən xərək olmuşdur [Şək. 4.1.1]. Xərəyi düzəltmək üçün 1,8-2 m uzunluğunda iki paralel qoyulmuş ağacın arasına «törpü» adlanan xırda ağacları 30-40 sm aralı ip və ya sıyrıq vasitə ilə bərkidir, üzərinə yük yığaraq daşıyırdılar. Belə xərəkəlin xeyli təkmilləşdirilmiş formasından Azərbaycanda indi də istifadə edilir.

Keçmişdə əhali istehsal etdiyi əkinçilik, heyvandarlıq və ev peşəsi məhsullarının bir qismini digər zəruri məişət avadanlıqlarına dəyişmək və ya satmaq üçün, adətən, həftəbazarına çıxarırdı. Əldə daşınan belə yükləri: bağlama vasitə ilə uzaq məsafələrə aparmaq mümkün idi. Bunun üçün onları 1,5x1m. ölçüdə parçanın arasına qoyur, parçanın diaqonal üzrə «qulaqlarını» çəkərək bir-birinə bağlayır və əllərinə götürürdülər. İçərisinə heyvandarlıq məhsulları yığılmış motal, dağarcıq, eymə, tuluq, qarın, cılgı və s. yükləri daşımaq üçün bu qayda ilə bağlama etmək və ya belə sarımaq sərfəli idi [Şək. 4.1.2].

Bəldə yük daşınmasının digər bir forması şələ (Naxçıvanda: tırmanc) idi [Şək. 4.2.1]. Şələ vasitə ilə odun, ot, dərz, tandır üçün çirpi və s. daşıyırdılar. Şələni düzəltmək üçün müəyyən yükü üst-üstə yığıb bir neçə yerindən əlgəli və ya doğanaqlı kəndirli sarıyır, sonra bəllərinə qaldırılaraq [302, 85].

Qadınlar kənddən nisbətən aralıda olan su mənbələrindən (çay, bulaq) içməli suyu gətirmək üçün səhəng və güyümü də bəllərinə sarıyırdılar. Bunun üçün irəşməni (kəndiri) iki qat edərək hər iki çiyindən aşırıb səhəngin (güyümün) ortasında çarpazlayır, sonra qoltuğun altından keçirərək axada düyünləyir və ya əlləri ilə tuturdular. Çox zaman səhəngin (güyümün) oturacağı beli incitməsin deyə, belə qalın şal dolanır və ya oraya kiçik döşəkçə qoyulurdu. Səhəngi çiyinə götürdükdə isə onun ağızına tıxac vurulurdu [Şək. 4.3.2-3].

Xalqın empirik biliklərinin nəticəsi olaraq meydana çıxan müxtəlif ölçülü səbət [Şək. 4.2.2-4], heybə və xurcun [Şək. 4.2.5-6] uzaq məsafələrə yük daşımaq üçün daha rahat idi. Bəzən yol azuqəsini boyun torbası (çanta), digər məişət yüklərini (kiçik yük bağlaması, su, taxıl dərzi və s.) çiyin ağacı (düşəli, oza) vasitə ilə də daşıyırdılar. Lənkəran-Astara bölgəsi əhalisi başda yük daşımağa üstünlük verirdi. Bunun üçün başa əvvəlcə yaylıq və ya xüsusi sarıqdan düzəldilən dairəvi «biçənə» qoyur, üstünə yükü yerləşdirirdilər [Şək. 4.3.1,4].

İnsan qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən ən qədim yükdaşıma qaydalarından biri əl sürütməsi idi. Azərbaycanın dağlıq, dağətəyi və meşəkənarı kəndlərdə bu bəsit nəqliyyat növü daha çox yayılmışdı. Əl sürütməsini düzəltmək üçün nisbətən iri ağac budaqlarının kiçik şaxlarnı kəsərək bir yerə yığıb şal bağlayır, üzərinə ot, odun, kol, dərz, saman və s. qoyaraq sürüyürdülər.

Zaman keçdikcə daşınan yüklərin çoxluğu və ağırlığı nəzərə alınmaqla, əl sürülməsi qoşqu heyvanları vasitəsilə sürütmə ilə əvəz olunmuşdur [Şək. 4.4.1-2].

XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Şərqi şəhərlərində olduğu kimi, Azərbaycanın inkişaf etmiş iri şəhərlərində də bəldə və çiyində yük daşıyan hambahallar olmuşdur. Minik və qoşqu nəqliyyatının çətin keçdiyi və ya heç keçə bilmədiyi dar dalanlara, liman körpülərinə, yaxın bazarlara və evlərdə daşınacaq zəruri məişət yüklərini hambahallar asarırdılar. Hambahal yükü daşımaq üçün çiyin palanından, kəndirdən və ucunda halqaları olan bir gireh (4,4 sm) enində xüsusi qayışdan istifadə edirdi [214].

4.2. Minik-yük nəqliyyatı

Əsrlər boyu Azərbaycanda əsas nəqliyyat vasitəsi minik və yük heyvanları olmuşdur. Kəndlər arasında əlaqəni təmin etmək, zəruri məişət və təsərrüfat yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün məhsul çıxarmaq, aramsız köç yolları boyunca sürürləri müşayiət etmək, ölkənin ipək, neft, duz və s. xammalını beynəlxalq ticarətə tanıtmək, ümumiyyətlə, müxtəlif səpkili əlaqələr yaratmaq üçün xalq minik-yük nəqliyyatından geniş istifadə etmişdir.

Bəhs olunan dövrün ən sürətli və rahat minik nəqliyyatı vasitəsi at olmuşdur [Şək. 4.5.1]. Bəzi tədqiqatçılar atdan nəqliyyatda istifadə edilməsini er.əv. IV minilliyin axırlarına [397, 36-40], yük və qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmasını isə er.əv. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəllərinə aid edirlər [342, 35].

Atın əhlişədirildiyi ən qədim bölgələrdən biri də Cənubi Qafqaz olmuşdur [91, 8]. Muğanın cənubunda Əliköməktəpəsi yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsindən əhlişədirilmiş at skletinin aşkar edilməsi, Qobustan və Gəmiqaya təsvirlərində Tunc dövrünə aid at rəsmləri, Mingəçevir və Naxçıvanda (Şah-taxtı kəndində) yenə də Tunc dövrünə aid kurqanlardan at skletlərinin tapılması göstərir ki, Azərbaycanda atdan istifadənin 5-6 minillik tarixi vardır [223, 167; 197, 135; 182, 219-220; 114, 59-60, 68-70; 115, 43-44; 184, 135; 10, 67]. Eramızın ilk əsrlərindən Azərbaycanda atı, əsasən, minik vasitəsi kimi saxladığılarından, məhz bu vaxtdan atçılıq daha güclü inkişafa başlamışdır [6, 138].

Inkişaf etmiş orta əsrlərdən başlayaraq kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycanda minik və yük nəqliyyatına ehtiyacı daha da artırmışdı. Rusiya, İran, Türkiyə, Hindistan, İtaliya və başqa ölkələrə neft, duz və ipək ixracı genişlənməmişdi. Ən vacib karvan yolları Azərbaycandan keçdiyinə görə buraya çoxlu tacirlər gəlirdilər. XVII əsrdə Azərbaycandan

olan ingilis taciri A. Cenkinson qeyd edirdi ki, təkcə osmanlılar hər dəfə buradan 400-500 at yükü ipək aparırdılar [399, 135; 334, 11]. Holland dənizçisi Yan Streys yazırdı ki, Dərbəndlə Şamaxı arasında hərəkət edən karvanın tərkibində 1800 at, xeyli dəvə, ulaq və b. yük heyvanı var idi [399, 283; 334, 11].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda atdan istifadə edilməsi daha da müəssəkil olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları məşhur idi. Azərbaycanda mövcud olan təhlükəli dağ yollarında atsız hərəkət etmək çox çətin idi. Sosial vəziyyətdən asılı olaraq yalnız yoxsullar at saxlaya bilmirdilər. Orta tavanalı kəndlilər minik atından həm də yük atı kimi istifadə edirdilər. Varlı ailələr isə yük atından əlavə yaxşı qulluq edilmiş minik atı da saxlayırdılar. Ümumiyyətlə, atın əlamətlərinə görə onun sahibinin sosial vəziyyətini müəyyən etmək olardı [290, 185]. El arasında geniş yayılmış «öküzü olmayan əlsiz, atı olmayan isə ayaqsız qalar» – həkəmətamiz məsəli də Azərbaycanda minik və yük heyvanlarının nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını sübut edir.

Atdan minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə onu yohərləyirdilər. Tədqiqatçılar göstərir ki, ilk vaxtlar at yohərsiz və yüvənsiz inmiş, yüvən əvəzinə burun-taq işləmişlər. Tunc və dəmir yüvənlərin meydana gəlməsi er. əv. I minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Belə güman olunur ki, er. əv. II minilliyin axırlarında atları yohərləməyə başlamışlar. Yohər aşşurlara, iskitlərə, midiyahlılara və farslara məlum olmuşdur. İlk dəfə istifadə olunan yohərlər yumşaq dəri döşəkcədən ibarət olmuş, sonralar onu ağac qaltaqlı yohərlər əvəz etmişdir. Ağac qaltaqlı yohərin və üzənginin meydana gəlməsi nəqliyyatda və hərbi işdə irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Belə bir ehtimal var ki, ağac qaltaqlı yohərlər Qafqaz Albaniyasının əyanları arasında geniş yayılmışdır [31, 83]. Belə yohərlər eramızın ilk əsrlərində də mövcud olmuş, iki mərhələdə yayılmışdır: IV-VI əsrlərdə basit olduğu üçün onlar yerli-lokal əhəmiyyət kəsb etmiş, VII-VIII əsrlərdə isə təkmilləşərək geniş yayılmışdır. Beləliklə, maili qaşa malik yohərlər artıq 1400 ildir ki, istifadə olunur [334, 11-12].

Azərbaycanda minik yohərlərinin bir neçə növü qeydə alınmışdır: müsəlman yohəri, rus yohəri, xan yohəri, çarxəzi yohər, ingilis yohəri və s. [Şək. 4.6.1-2]. Xüsusi formalı qaşa malik olan yerli minik yohərinin qaltağı xeyli ağır, yastıq isə girdə və nisbətən qalın olurdu. Yerli minik yohərləri «bazarı» və «buuyurtma» olmaqla iki formada dəfələtilirdi. Keçmişdə qadınlar üçün xüsusi formalı yohərlər də hazırlayırdılar. Kişi yohərindən fərqli olaraq onun arxa hissəsi enli, qabaq qaşısı isə nisbətən dar olurdu. Yerli yohərlərin yastıqının üstünə dövlətliklər «yohərlüziyü» adlanan, xüsusi olaraq bu məqsədlə toxunmuş yohər xalçası salır [Şək. 4.6.3]. bəzən də vəhşi heyvanların (maral, ceyran, ayı, pələng və s.) açma soyulmuş dərisini atırdılar [172, 196-197].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanda atdan yükdaşıma vasitəsi kimi də istifadə etmişlər [Şək. 4.5.2-3]. Yük atı əmtəə xarakterli məhsulların reallaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, aran kəndlərinin əkinçilik və bağçılıq məhsullarını, dağ kəndlərinin ağacdan düzəldilmiş meişət avadanlıqlarını, heyvandarlıq məhsullarını, sənətkarlıq əşyalarını satış bazarlarına çıxarmaq və ya kəndbəkənd gəzdirmək üçün yük atı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi idi. At, həmçinin, bir çox təsərrüfat işlərinin (ot, odun, dərz daşımaq, dayırmana dən aparmaq) icrasında da əvəzsiz idi [107, 125-126].

Yük daşımaq üçün istifadə olunan atın belinə yük yəhəri – palan və navar qoyulurdu. Keçmişdə palan düzəltməklə məşğul olan xüsusi səriştəli palanduzlar var idi. Palanı, həmçinin, hər kəs özü də hazırlaya bilirdi. Bunun üçün bir neçə qat köhnə palaz və ya keçəni bir-birinin üstünə qoyub lazımı ölçüdə biçdikdən sonra onun üzərinə cərgə ilə qalın «palan sığı» vururdular.

Palandan fərqli olaraq, navar (Qərb bölgəsində navara «qom» da deyilir) içərisinə liğ, kövşən doldurulmuş keçə və qaba şal kisədən düzəldilirdi. Kənarlarını tikəndən sonra onun içini doldurur və ortasından iki qatlayırdılar. Navarın qabaq tərəfi nisbətən qalın və hündür, dal qurtaracağı isə nazik olub qayıqla və ya örkən şəklinə hörülmüş quşqunla tamamlanırdı. Yük atını yükləmək üçün onun belinə tərlik qoyub üstünə navar vururdular. Sonra bunun da üstünə çul salır, atın belini tapqırla çəkirdilər. Adətən çulu pambıq, yun, məxmər hətta ipəkdən hazırlayırdılar. Onu zəvqə «işləyər», müxtəlif qotazlar və ornamentlərlə bəzəyirdilər. XIX əsrdə Cəbrayıl qəzası at çulu toxuculuğunda böyük şöhrət qazanmışdı [99, 228].

Keçmişdə minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi iribuynuzlu heyvanlardan (kəl, öküz, zebu) da geniş istifadə edilmişdir. Hələ qədim zamanlardan iribuynuzlu mal-qara qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilərin həyatında mühüm rol oynamışdır. Qafqazda və Ön Asiyada əsas iş heyvanı hesab edilən öküz və kollər maldar tayfalar və əkinçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmə və nəhayət, sitayiş obyektlərindən birinə çevrilmişdir [71, 89]. Birinci Kəltəpə qazıntılarından əldə edilmiş 24 gil fiqurdan 21-nin [182, 141], Birinci Maxta qazıntılarından aşkar olunmuş 7 gil fiqurunun 4-nün öküz fiqurları olması [10, 13], Gəmiqaya petroqliflərində öküz, at, araba rəsmlərinin müəyyən bir qrup təşkil etməsi [197, 133; 114, 21-22, 70-71; 115, 41-43], qədim Mingəçevirdən tapılan heyvan fiqurunun tədqiqi [31, 28] göstərir ki, er.əv. IV-I minilliklərdə öküzlərdən yük heyvanı kimi istifadə etmişlər. Sonrakı dövrlərdə də, hətta XX əsrin 30-40-cı illərinə qədər iribuynuzlu heyvanlardan yük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edildiyini müxtəlif yazılı və etnoqrafik məlumatlar təsdiq edir.

İribuynuzlu heyvanlardan yükdaşıma vasitəsi kimi köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali daha çox istifadə edirdi. Xüsusilə arandan yaylaqlara doğru uzanan köç yollarında ev müxəllafatı və barxana doldurulmuş məfrəsləri iribuynuzlu heyvanlara yükləyir, uşaqları da onun üstünə mindirirdilər [373, 204-205].

Lerik, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış etnoqrafik materiallar göstərir ki, iribuynuzlu heyvanlardan bəzən minik vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Öküzdən minik vasitəsi kimi istifadə edilənə «gəhsüvar» deyirdilər (farsca gah – öküz, süvar işə minən deməkdir). Bu hal Azərbaycandan digər bölgələri üçün o qədər də xarakterik olmamışdır. İribuynuzlu heyvanları yükləməmişdən qabaq onları belinə alıq qoyulurdu. Alıq keyvənd və çuldan ibarət idi. Keyvəndi hanada toxunmuş ensiz palazdan düzəldir, içinə küləş, pambıq, yun və s. doldururdular. Öküzün belini əzməsin deyər, keyvənd «xurcuntay» formasında düzəldilirdi.

Öküz çulu xalçayaoxşar iki hissədən ibarət olub, bir tərəfində bəzək məqsədilə saçaqlar düzəldilirdi. Sonra həmin hissələr çuval iynəsi (çuvaldız) ilə bir-birinə tikilir, saçaqlı tərəfi arxada hissə ilə öküzün belinə örtülürdü. Öküz çullandıqdan sonra hazırlanmış yüklər bir-birinə çatılaraq onun belinə aşırılır, bir neçə yerindən örkənlə sarınıb möhkəmləndirilirdi.

Azərbaycanda minik və yük heyvanlarından biri də dəvə olmuşdur. Cənubi Qafqazda dəvədən istifadə edilmə tarixi er. əv. II minilliyi ikinci yarısına aid edilir [31, 93; 32, 33]. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanın rəvan ticarət-mübadilə məhsullarını (duz, balıq, neft, şarab, taxıl, pambıq, kətan, xəm ipək, boyaq maddəsi və s.) Şərq və Qərb ölkələrinə aparmaq üçün dəvə ən sərfəli minik-yük nəqliyyatı vasitəsi olmuşdur [334, 13-14]. [Şək. 4.7.2-3].

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, dəvə ən çox Bakı ətrafında və eləcə də Şəki, Şamaxı, Şuşa, Lənkəran qəzalarında saxlanırdı. Bu qəzalarda dəvələrin sayı 1845-ci ildə 4637 baş olduğu halda, 1858-ci ildə 11542 başa çatdırılmışdı [422, 87]. 1858-ci ildə bunlardan 4910 başı təkə Şamaxı qəzasının payına düşürdü [422, 87]. Dəvəçiliyin belə sürətli inkişafı, hər şeydən əvvəl, bir iş heyvanı kimi ağır yük götürməsi ilə əlaqədar dəvəyə olan ehtiyacın artması ilə izah olunur. Gəncə və Naxçıvan bölgələrində də dəvədən nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda dəmiryolu çəkilənə qədər at, qatır və uzunqulaqdan fərqli olaraq dəvə əsas yük heyvanı sayılırdı. Çünki bir dəvənin yükü 2-3 at yükünə bərabər idi. Yüklü dəvə bir gündə fasiləsiz olaraq 30-35 km, fasilə ilə isə 50 km-ə qədər yol gedə bilirdi. [351, 112-113]. Dəvəyə vurulan yükün miqdarı məsafədən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Hər dəvənin yükü öz çəkisinin təxminən yarısına bərabər olmalı idi.

Dəvədən yükdaşıma vasitəsi kimi hərbi yürüşlər zamanı da geniş istifadə edilmişdir. Bu zaman lazım olan ərzağı və döyüş sursatını dəvə ilə daşımağa böyük üstünlük verirdilər. Rus əlçisi A.Volnski İrana səfər edərkən sayyar mağaza üçün iki min manatlıq (təx. 28-34 baş) dəvə satın almışdı [225, 13].

1826-1828-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı çar hökuməti öz ordusunu təmin etmək üçün Azərbaycanda yerli əhalidən çoxlu miqdarda dəvə, at və öküz almışdı. Akademik T.Ə.Bünyadovun yazdığına görə, həmin illərdə Qarabağdan toplanan 40 dəvədən sayyar mağazalar düzəldərək müxtəlif şeylər alıb ticarət etməkdə istifadə olunurdu. 1855-ci ildə rus ordusu üçün gətirilən ərzaq Zərdabda dəvələrə yüklənərək Gürcüstan və Ermənistanə göndərilmişdi [32, 34].

Adətən, bir neçə baş dəvəsi olanlar çarvadarlıqla məşğul olurdular. Çarvadarlıq Quba, Şamaxı, Qobələ və Xaçmaz kəndliləri arasında geniş yayılmışdı. Təkcə Şamaxı qəzasında XIX əsrin 80-ci illərində 4282 baş dəvə var idi ki, həmin dəvə sahiblərinin əksəriyyəti də çarvadarlıqla məşğul olurdu. «Abşeronun neft, duz və digər məhsullarının daşınım Şirvan və ona qonşu əyalətlərə çatdırılması, Quba və Şəkinin meyvəçatının, Şirvanın sənətkarlıq məmulatı, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının daşınması işi əsasən Qobustan çarvadarlarının üzərinə düşürdü... Qobustanda çarvadarlıq məhz dəvə ilə yükdaşıma peşəsi üzrə ixtisaslaşmışdı» [113, 63].

Dəvə ilə yük daşımaq üçün yükün növündən asılı olaraq xüsusi dəvə çuvalından, sandıqlardan, səbətlərdən, tuluqlardan istifadə edilirdi. Əzilməyən şeylər (taxıl, un, qənd, duz) çuvala, silah, şüşə qablar və s. sandıq və səbətlərə, maye məhsulları (neft, şorab, su, bal) tuluqlara doldurulub daşınırdı. Orta əsrlərdə – şahlıqlar və xanlıqlar dövründə dəvədən minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə onun belinə xüsusi əndazə ilə düzəldilmiş və ipək pərdələrlə təchiz edilmiş kəcavələr qoyar, oraya əsəb-nəsəbli, nəsilli-nacabətli şəxsləri, xatunları, banuları, sultanları, bəyimləri, şahzadələri mindirərdilər. Gəlin köçürən zaman da kəcavələr hazırlanardı.

Dəvəni yükləmək üçün onların birləşmələrini cahazlayır, ikihörgüclülərini isə aqlıqayırırdılar [15, 269-278; 113, 68-72]. Bundan sonra hazırlanmış yüklər (taylar) bir-birindən təxminən 1,5-2 m aralı qoyulduqdan sonra, yük taylarını dəvəyə yaxın çəkir, kiçik ağaclarla dəvənin qabaq qıçlarına vurub onu xıxdırırdılar. Yüku ilgakli ip və çiliklə bir-birinə çatır və dəvəni durğuzurdular.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda dəmir yollarının çəkilməsi və şose yollarının abadlaşdırılması ilə əlaqədar dəvə karvanları ilə yükdaşımaya [Şək. 4.7.4] ehtiyac azalmış, çarvadarlıq öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Bu barədə A.D.Yeritsov yazırdı: «Cənubi Qafqaz dəmiryolu çəkilənə qədər

Qazax qəzası hüdudlarından tatarlar (azərbaycanlılar–F.V.) yük daşımaq üçün az miqdarda dəvə saxlayırdılar. Parovozun ilk fəti esidilən kimi onlar dəvələri İrəvan quberniyasına və İrana satdılar. İndi qəzada bir dəvə də olsun dəvəyə rast gəlinmir» [290, 186].

Azərbaycanın çətin keçilən dağ yollarında, eləcə də kəndli və elat məişətində uzunqulaq yeganə nəqliyyat vasitəsi olmuşdur [Şək. 4.8.1-4]. Yük heyvanı kimi uzunqulaq Tunc dövründən məlumdur [31, 103]. Dəvə karvanlarını müşayiət edən sarbanlar və çarvadarlar həmişə karvanın qabağında uzunqulağa minib gedərdilər. Çünki yaxşı instinktiv yaddaşı olan uzunqulaq bir dəfə keçdiyi təhlükəli yoldan ikinci dəfə keçməzdi. Dumanlı havada yolu itirən sarban və ya çarvadar, qabağa uzunqulaq buraxardı ki, yolun istiqamətini düzgün müəyyənləşdirsin və təhlükədən sovuşsun.

XIII əsrin məşhur səyyahı Marko Polo məlumat verirdi ki, Azərbaycanda, dünyanın heç bir yerində misli olmayan sağlam, möhkəm, aclığa və susuzluğa davamlı uzunqulaq yetişdirilir ki, onların hər birini 30 markaya satırlar. Yerli tacirlər böyük qumru səhralardan keçən uzaq səfərlərə belə uzunqulaqlarla yola düşürlər [399, 36; 338, 30]. Yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün az miqdarda mal aparmaq, səhər məhəllələrindəki sənətkar emalatxanalarını, satış köşklərini içməli su ilə təmin etmək, dar dalanlara yükləri çatdırmaq üçün uzunqulaq əvəzəlməz nəqliyyat vasitəsi idi. «Ay sərin su sərvəri, ürəyi yanan gal bəri!» – deyər haray salan tuluqçular içməli suyu məhz uzunqulağa yüklənən tuluqlarda səhər məhəllələrində gözdürürdilər [Şək. 4.8.4].

Ucuz, dağ şəraitinə yaxşı bələd olan, heç bir qayğı tələb etməyən, aclığa dözümlü və təhlükəyə qarşı həssas olan uzunqulaqdan maldar elatlar daha çox istifadə edirdilər. Hər bir maldar elatın təsərrüfatında 3-5 baş uzunqulağın olması adi hal sayılırdı.

Uzunqulağı yükləmək üçün belinə palan vurulurdu. Bəzən nisbətən ağır yükləri uzaq məsafəyə aparmaq üçün palanın altından tərlik əvəzinə, köhnə palazı dairəvi formada tikərək içinə pambıq, yun və ya külək doldurulmuş loru qoyulurdu. İki ədəd belə yastılanmış mütəkkəyə oxşayan loru taylarını iki-üç yerdən qayıyla bir-birinə bənd edərək iş heyvanının belinə aşırırdılar. Bəzən dağ kəndlərində uzunqulağa odun daşındıqda palanın üstünə kixi (xərəkə, xərçu, tayça) adlanan ağac qaş da qoyulurdu.

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində minik və yük vasitəsi kimi hələ qədim zamanlardan qatırndan da geniş istifadə olunmuşdur. Çoxlu yük-tötürmə qabiliyyəti, sıldırımli dağ yolları üçün daha münasibliyi, aclığa və susuzluğa davamlı olması onun əhəmiyyətli nəqliyyat vasitələrindən birinə çevrilməsinə şərait yaratmışdı. Qatır Qafqazda ən azı ilk sinifli cəmiyyət dövründən əsas nəqliyyat vasitələrindən biri olmuşdur [15, 267].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qatırdan geniş istifadə olunması davam edirdi. XIX əsrin 50-ci illərində Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəranda 18 min baş qatır və uzunqulaq var idi. Həmin əsrin 60-cı illərində isə onların sayı 32500-dən çox olmuşdur [422, 88].

XIX əsrdə yük nəqliyyatı vasitəsi kimi qatırdan xarici kapitalistlər də geniş istifadə edirdilər. Şəmkirdə şorab istehsalı ilə məşğul olan alman Forer qardaşları iş heyvanı kimi qatıra yüksək qiymət verirdilər [324, 174]. 1879-cu ilə kimi Simens qardaşları şirkəti də mis zavodlarını odun kömürü ilə təchiz etmək, Bakı və Batumdan gətirilən dəmir qırıntılarını almaq və istehsal olunmuş məhsulu daşımaq üçün 200 baş at və qatırdan istifadə etmişdir [232, 109].

Azərbaycanın yalnız Lənkəran bölgəsində yetişdirilən zebudan, əsasən, qoşqu qüvvəsi kimi, nadir hallarda isə minik vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. İ.İ. Kaluginin yazdığına görə, 1927-ci ildə Lənkəran qəzasında təxminən 22 min baş zebu olmuş, onların 35%-dən isə işçi qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir [324, 78]. Qəzanın meşə massivinin şimal və orta hissələrində zebu həm də qoşqu nəqliyyatı kimi istifadədə olmuşdur. Əkin tarlalarının məhsulu zebuların köməyi ilə yığılır. Lənkəran şəhəri bazarlarına satlıq odun çixarılır, meşələrdə xaricə ixrac edilmək üçün palıddan hazırlanan çələk taxtalarının xeyli hissəsi daşınırdı. Bundan başqa, zebunun köməyi ilə xırmanda da döyülürdü. Bunun üçün vələ, adətən, inək-zebu (zondaqo) qoşulurdu [324, 79]. Zebuların Azərbaycan ərazisində er.əv. II minillikdə yayıldığı ehtimal olunur [152, 37].

4.3. Qoşqu nəqliyyatı vasitələri

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada ənənəvi qoşqu nəqliyyatının sürünən və təkrəli olmaqla iki növü mövcud olmuşdur.

Sürünən nəqliyyat vasitələrinin ən bəsit nümunəsi olan əl sürütməsi haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir. Qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi isə irəliləyən doğru mühüm addım olmuşdur. Mütəxəssislər qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi tarixini Eneolit dövrünə aid edirlər [27, 3].

Əsasən Azərbaycanın dağlıq bölgələri üçün səciyyəvi olan sürütməni düzəltmək üçün bir neçə iri budağın yoğun başlarını bir-birinə bağlayıb üstünə müxtəlif yüklər (ot, odun, dərz, çirpi) yığırdılar. Sonra sürütməyə bağlanmış zəncirin və ya kağanın digər ucunu öküz qoşulmuş boyunduruğa bağlayırdılar. Öküz sürütməni istənilən yerdə dartıb aparırdı. Arabaya çətin qaldırılan

və ya ona yerləşməyən tikinti materiallarını (kərən, dirək) bu üsulla daşımaq sərfəli idi. Yüklün ağırlığından asılı olaraq boyunduruğa 5-6 cütə qədər öküz qoşurdular [Şək. 4.4.1-2].

Sürütmə qədim qoşqu nəqliyyatının elə bir növüdür ki, ondan Azərbaycanın dağlıq və meşətrafi rayonlarında indi də istifadə olunur. Sürütmənin «çəpə» adlanan təkmilləşdirilmiş formasından XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər Lənkəran-Astara bölgəsində istifadə edilmişdir [Şək. 4.9.1]. Onun əl çəpəsi və qoşqu çəpəsi kimi iki tipi məlum idi. Quruluşuna görə daha çox xizməyə yaxın olan çəpə yağışlı-palçıqlı havada yük daşımaq üçün ən münasib nəqliyyat vasitəsi idi. O, qabaq ucları təbii olaraq yuxarıya qatlanmış iki paralel qoyulmuş ağacdan ibarət idi. Çəpənin paralel qollarına qabaq və arxa dösəmələr bir-birinə birləşdirirdi. Adətən, dösəmələrin arasına çubuqdan hörülmüş çəpərə qoyulurdu. Qoşqu heyvanı çəpərə boyunduruq və ciyə vasitəsilə (tənək çubuğundan kəndir) qoşulurdu. Çəpənin yük tutumunu artırmaq üçün paralel qollara caqlar keçirilir, üzərinə tar taxılırdı. Dəmir-ağac, fındıq, heyva və s. ağaclardan düzəldilmiş çəpə xeyli yüngül konstruksiyaya malik olub, çəltik dərzlərini daşımaq üçün əvəzəlməz nəqliyyat vasitəsi sayılırdı [334, 41].

Əhalinin təsərrüfat məişətində daha ağır yükləri daşımaq üçün sürütmənin təkmilləşdirilmiş formasından biri də xizək olmuşdur [Şək. 4.9.2]. Azərbaycanda xizəyin dağlıq və dağətəyi bölgələrdə geniş yayıldığını yazılı məlumatlar da təsdiqləyir [436, 344-346; 236, 388; 179, 325].

Xizəyin ən qədim və ən sadə forması iki budağı olan haçalı ağacdən düzəldilirdi. Bunun üçün xırda budaqlar təmizləndikdən sonra haçalarını arasına «atmalar» (zolalar) bərkidilir, ağacın haçalı ucu hərəkət zamanı yerə ilişməsin deyər, çəp şəkilində kərtilib orada dəşik açılırdı. Dəşiyə bənd edilməş ip və ya zəncirin digər ucunu boyunduruğa bağlayırdılar. Şimal ölkələri üçün xarakterik olan xizəklər at, maral, it və s. ilə hərəkətə gətirilirdisə, Azərbaycanda bu nəqliyyat növünü bir cüt kəl və yaxud öküz qoşurdular.

Xizəklər vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi artırmaq məqsədilə sonralar onu xeyli təkmilləşdirmişlər. Belə xizəklər, adətən, salıq ilə yonulmuş və ucları kərtilmiş bir cüt eyni ölçülü paralel qollardan ibarət olur, bağlamalar vasitəsilə bir-birinə bənd edilir, üzərinə cağ və tar keçirməklə çardaq qurulurdu.

Quruluşlarında o qədər də böyük fərq olmasa da, xizək Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur: Masallı və Lənkəranda «havza», Kürdəmir və Ağsuda «kəriskə», Şamaxı, Quba, Qusar və İsmayılıda isə «kirşə» və ya «xizək» [332, 39; 107, 124-125] [Şək. 4.9.3].

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən, ərazinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq burada qoşqu nəqliyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən təkrərli nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı növlərindən istifadə olunmuşdur. Mütəxəssislərin fikrinə görə, təkrərli nəqliyyat vasitələri er.əv. IV minillikdə meydana gəlmişdir [397, 40-47; 439, 230; 350, 97-98; 31, 153-168; 361, 21; 280, 53].

Arxeoloji materiallardan aydın olur ki, keçmişdə məişət və təsərrüfat işləri zamanı iki və dörd təkrərli arabalardan geniş istifadə olunmuşdur. Er.əv. III minillikdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində ikitəkərli arabalar yayılmağa başlamışdır [361, 21; 379, 154-156; 182, 139-140; 31, 156]. Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün başlanğıcında məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar arabaya olan ehtiyac artmış və onlar xeyli təkmilləşdirilmişdi [31, 156-159]. Məhz bu dövrdən başlayaraq cüt əkinçiliyinin və köçmə maldarlığın inkişafı ilə müxtəlif formalı ikitəkərli arabalar yaranmağa başlamışdır. Belə arabalardan bəziləri XX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilmişdir. Azərbaycanın qayalar üzərində həkk edilmiş araba rəsmlərini tədqiq edən alimlərimizin fikrinə, öküz qoşulmuş ikitəkərli arabalar er.əv. III minillikdən eramızın XIX əsrinə kimi cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışlar [280, 53; 79, 6-8; 334, 14].

Təkrərli nəqliyyat vasitələrinin ən sadə növü ev təsərrüfatında, liman, vəğzal və s. yerlərdə işlədilər birtəkərli, ikitəkərli və dördtekərli əl arabaları olmuşdur. Birtəkərli əl arabalarının daha qədim tarixi vardır. Bu arabalardan hələ quldarlıq dövründə yol çəkilişində və müxtəlif tikinti işlərində geniş istifadə olunmuşdur. Belə arabalar, adətən, itələməklə (insan qüvvəsi ilə) hərəkətə gətirilir.

4.3.1. İkitəkərli arabalar

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada qoşqu nəqliyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan təkrərli nəqliyyat vasitələrini təkrərliyin sayına görə ikitəkərli və dördtekərli arabalara ayırmaq olar. Qoşqu vasitəsilə hərəkətə gətirilən ikitəkərli araba dördtekərli arabaya nisbətən daha geniş yayılmışdır. İkitəkərli arabaların XIX-XX əsrin əvvəllərində 3 tipi mövcud idi: 1. Öküz və ya kəl arabası [Şək. 4.10.1-2; Şək. 4.11.1-2; Şək. 4.12.1, 2]. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası.

XIX əsrdə öküz arabalarının da bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri olmuşdur. Belə arabalar iki qrupa bölünür. Bunlardan birincisi Azərbaycanda Qorb bölgəsində işlədilər iri həcmli və ya iri çardaqlı, kiçik təkrərli arabalardır. Xalq arasında belə arabalara bəzən «qara araba» [31, 163], «taytəkər», «tayçarx» [107, 128], «ağacox» [232, 111], «qarasəqqal arabası» [243, 114] və s. deyilirdi. Belə arabaların təkrərli arabaların çardağına (sandığına, banına) nisbətən aşağıda olurdu. Adətən bir cüt öküz qoşulan bu növ arabaların çardağı üçbucaq şəklində baş-baş qoyulmuş iki ədəd yوغان və uzun (4-5 m) qol üzərində qurulurdu. Qollar bərk ağac cinsindən (qarağac, qürmür, qoç, cir alma, tut, yemişan, iyda) düzəldilirdi. Arabanın çardağını qurmaq üçün qollar üzərində cağ (Şirvan bölgəsində «daraq», Zaqatalada «cal», Lənkəran-Astara bölgəsində «pərxə», Qubada isə «laşar» adlanır) dəşikləri, qollara üfüqi olaraq isə dözəmə və ya alt cağlar (Zaqatala bölgəsində «danda») üçün dəşiklər açılırdı. Araba ustalarının dediyinə görə, iki üst cağ dəşiyinin arasında bir dözəmə dəşiyi ağılda qollar öz möhkəmliyini itirir. Araba çardağının qabaq və dal dözəmələrini tamamlayan bağlama ağacları (buna «qabaq» və «dal yasdıq» da deyirlər). Müşkür arabalarında isə onlar «tapan» adlanır) nisbətən qalın və enli yonulub düzəldilirdi. Arabanın çardağı, qollara şaquli olaraq bərkidilmiş cağlara «tar» (etnoqrafik ədəbiyyatda «üst qol» və «kiçik qol») kimi də qeyd olunur. Şirvanda ona «nərdivan», Cənub bölgəsində «sır», Zaqatalada «papaq», və ya «cacar» deyirlər) keçirdikdən sonra hazır olurdu. Belə arabalarda ox təkrərlərə kip geydirilir və onlarla birlikdə firlanırdı. Təkərlə birlikdə firlanan oxun qolları sürütb «yeməməsi» üçün qolların üzərinə «yasdıq» (kətil, yelkən) adlanan ortası yəhərvarı formada kətilmiş ağac hissə qoyulurdu. Arabanın oxu qollar üzərində irəli-geri sürüşməsinə deyə, onu hər iki tərəfdən «ay» (qora və ya qıra) adlanan çivlə bərkidirdilər. Oxla yasdığı arasında sabun məhlulu sürütmək və mazut çəkmək üçün arabanın hər birində sabun dolu buynuz və ya yağ (mazut) daqqası olurdu.

Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik bölgələrində ağır yükləri daşımaq üçün qara arabaların həcme ən iri növləri də işlədilmişdir. Bu cür ağır arabalar etnoqrafik ədəbiyyatda «Qafqaz arabası» adı ilə məlumdur [382, 296]. Normal «qara araba»nın oxunun uzunluğu 2 m olduğu halda, «Qafqaz arabası»nın oxunun uzunluğu 3 metrə çatırdı. Oxa uyğun olaraq da arabının qolu, çardağı və boyunduruğu hazırlanırdı [Şək. 4.12.2].

İkinci qrupa aid edilən öküz arabalarının çardağı kiçik, təkrərli xeyli iri olmaqla Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Qusar, Salyan, Şəki, Lənkəran bölgələrində geniş yayıldıklarından, aid olduqları ərazinin adı ilə də adlanırdılar: «Şamaxı arabası», «Quba arabası», «Bakı arabası» və s. Bakı, Quba,

Şamaxı və Salyan arabaları tamamilə bir-birinin eyni olduğu üçün etnoqrafik ədəbiyyatda bəzən «Bakı», bəzən də «Salyan» arabası kimi adlanmışdır. Hərəkət zamanı oxun qollara sürtünməsindən alınan xoşagah səslərə görə belə arabaları xalq «cır-cır araba» da adlandırdı. Tamamilə ağac materiallarından hazırlanan arabanın təkəri oxla bərabər fırlanırdı. Təkərləri oxla kəp qeydirmək üçün təkərlərin topuna zəncir salıb bir-birinə bağlayırdılar. İki nəfər hərəsi bir təkəri əks istiqamətdə fırladıqca zəncir dartılır, təkər oxla kəp otururdu. Bu əməliyyata «oxun burazlanması» deyilirdi [107, 136; 96, 67-68] [Şək. 4.13.1].

«Qara araba»larla «Salyan» arabalarının müxtəlif hissələri arasında və həcmində əsaslı fərqlər olsa da, onların ümumi quruluşu və hazırlanma texnikası, demək olar ki, eyni idi.

Yuxarıda haqqında danışdığımız arabalar qoşqu heyvanına boyunduruq vasitəsilə qoşulurdu. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda boyunduruğun iki forması: tək və çənəli boyunduruq mövcud olmuşdur [Şək. 4.13.2-6].

Tək boyunduruq uzunluğu 2 m-ə çatan ağacdan yonulub düzəldilir və ucları aşağıya doğru azacıq əyilmiş olurdu. Onun kənar uclarında bir-birindən təxminən 25-35 sm aralı bir cüt dəşik açılır, həmin dəşiklərdə samı (Quba bölgəsində «çumaça», Lənkəran-Astara bölgəsində «sinaçu», «sinaçula» deyilir) keçirilirdi. Qoşqu heyvanı boyunduruğa qoşulduqdan sonra samıbağ vasitəsilə samıların ucları heyvanın boğazının altında bağlanırdı. Belə boyunduruq dişləyə iki cür: kağan və işkil vasitəsilə birləşdirilirdi. Birinci halda boyunduruğun ortasında bir-birindən 10-12 sm aralı iki ədəd «modux» adlanan çiv çalınır, kağan bu çivlərin arasından keçməklə boyunduruğu dişləyə birləşdirirdi. İkinci halda isə boyunduruqdan və dişlədən açılmış işkil dişiyindən işkil (bəzi bölgələrdə buna «qılınc», «çuçağacı», «gülab», «sinaçu», «daraq» da deyilir) keçirməklə bu işi başa çatdırırdılar. Adətən boyunduruq iş heyvanının boynunu sürüməsin deyərək, onun samılar arasında qalan hissəsinə dəridən və ya parçadan «yasıdıq» adlanan xüsusi dolaq dolayırdılar.

Çənəli boyunduruq qoşqu qüvvəsinin boynundan və çənəsinin altından keçməklə, bir-birinə paralel iki hissədən ibarət idi. Üst hissəsi (giv) tək boyunduruq kimi hazırlanır, «boğazaltı» (talışlarda: «jıçuna») adlanan alt hissəsi isə nisbətən nazik olurdu. Qoşqu heyvanı, hər iki yandan baş tərəfləri açıq olan boyunduruğa dörd ədəd samı və ya sinaçu vasitəsilə qoşulurdu. Tək boyunduruğa nisbətən çənəli boyunduruq daha möhkəm və qoşqu heyvanı üçün təhlükəsiz idi.

Azərbaycanın ənənəvi təkərli nəqliyyat vasitələrindən biri də ikitəkərli at arabası idi [Şək. 4.14.1-2]. XIX əsrdə Azərbaycanda at arabalarının bir-birindən fərqlənən müxtəlif formaları olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bakı, Şamaxı, Quba və Salyan ərazisində işlədilər at arabalarının təkərləri iri, çardağı isə kiçik olur, oxu təkərli birlikdə fırlanırdı. Təkərlərin iri hazırlanması çox vaxt yerli şəraitdən asılı olurdu. Şamaxı və Göyçay qəzalarının düzənlik hissəsində və Qobustanda yolları tez-tez qum basdığına görə at arabalarının şinsiz təkərləri adi arabaların təkərlərindən iki dəfə iri olurdu. Çox yüngül olan bu arabaların çardağı kiçik və dördbucaqlı formada düzəldilirdi. Arabanın qolları tək at qoşmaq üçün yedək (əskeş) vəzifəsini görürdü [236, 337; 107, 134].

Tək at qoşulmuş ikitəkərli araba xalq arasında «daşqa» adı ilə məlum idi. At daşqası kiçik həcmli olması, ucuz başa gəlməsi və rahat idarə olunması ilə öküz və ya kəl arabalarından fərqləndiyinə görə kəndli məişətində müstəsna rol oynayırdı. Ondən müxtəlif məişət yüklərinin (ot, odun, dən, su, qaratikan, kömür və s.) daşınmasında istifadə olunurdu.

Azərbaycanın ikitəkərli nəqliyyat vasitələrinin az bir qismini də uzunqulaq arabası təşkil edirdi [Şək. 4.15.1-2]. At arasından yalnız öz həcminə və təkərlərinin diametrinin kiçikliyinə görə fərqlənən uzunqulaq arabalarından yalnız həyatyanı və ev təsərrüfatında kiçik həcmli yükləri yaxın məsafəyə daşımaq üçün istifadə edilirdi.

4.3.2. Dördtəkərli arabalar

Dördtəkərli arabaların qoşqu qüvvəsinin növünə görə üç tipi mövcud olmuşdur: 1. Kəl və ya öküz arabası, 2. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası.

XIX əsrdə Azərbaycanda işlədilər dördtəkərli öküz arabasının bir-birindən fərqlənən iki forması var idi. Bunlardan birincisi dövr etibar ilə daha qədim olub, XX əsrin əvvəllərinə qədər işlədilmiş arabalardır. Bu arabalardan Cənubi Qafqazda er.əv. II minilliyin ortalarından istifadə etməyə başlamışlar [350, 5]. Bu tip arabalar bir çox qədim Şərqi ölkələrində də geniş yayılmışdır [350, 95].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, öküz və ya kəl arabası beş əsas hissədən – dal və qabaq olmaqla ox və təkərlər, zorağacı (bir çox kəndlərdə «ara ağacı», «şalban» da deyilir) və paçalar (bir çox kəndlərdə «beç», «cinax» da adlandırılır), arabanın çardağı, qol və boyunduruqdan ibarət olmuşdur. Dalın çardağını əmələ gətirən hissələr iki ədəd «araba ayrısı»ndən (dal və qabaq), hər tərəfdə ikisi olmaqla dörd ədəd tardan və iki

ədəd döşəkdən ibarət idi. Tar və döşəkləri araba əyrisinə bərkitmək üçün hər araba əyrisinin üzərində 6 ədəd dəşik açılırdı. Araba əyriilərini oxla bərkitmək üçün əyriilər oturacağıın tən ortasında daha bir dəşik də açılırdı. Dördtəkləri arabani düzəltmək üçün oxlar hazır olduqdan sonra əvvəlcə dal oxla təklər keçirilirdi. Arabanın qolu qabaq oxla təklərin arasında bərkidildiyindən, qabaq təklər oxla qoldan sonra taxılırdı. Arabanın qoluna «qolavan» və ya «dişlə» də deyirdilər. Arabanın qabaq və dal oxunu bir-birinə birləşdirmək üçün «zorağacı»ndan istifadə olunurdu. Zorağacı oxlara bərkitmək üçün oxların üzərində aypara şəklində yuvalar açılırdı. Zorağacının ucları oxlardan azca kənara çıxarılırdı ki, hərəkət vaxtı ox dönməsin. Arabanın dal oxunu tərpnəmöz vəziyyətdə saxlamaq üçün «paça» adlanan iki ədəd köməkçi hissədən istifadə edirdilər. Paçalar dal oxun uclarını zorağacı ilə birləşdirir və oxun fırlanmasının, paçasının qarşısını alır. Arabada zorağacını döşəklər əvəz etdikdə isə paçalardan istifadə edilmirdi. Dal və qabaq oxlar «zorağacı» ilə birləşdirildikdən və qol qabaq oxla bərkidildikdən sonra arabanın gövdəsi hazır olurdu [334, 55-56].

Arabanın çardağı gövdənin üzərində qurulurdu. Bunun üçün hər oxun üstünə bir «araba əyrisi» qoyulur və bu əyriilər oturacaqlarındaki dəşikdən keçən pazla oxla bərkidilirdi. Daha sonra «araba əyrisi»nin oturacağındakı dəşiklərdə iki ədəd döşək, qollarındaki dəşiklərə isə arabanın tarları keçirilirdi. Yüknün tökülməməsi üçün arabanın yanlarını örtmək məqsədilə tarlardan açılan dəşiklərdən ağlar keçirilirdi və onlar «laydır» adlanan araba yanlarını təşkil edirdi [Şək. 4.16.1-2].

Astara rayonu Şəkəran kənd sakini Əliyev Qurbanəli Yəhya oğlunun verdiyi məlumata görə, Lənkəran-Astara bölgəsində istifadə olunan dördtəklərli öküz arabalarının arxa təklərləri qabaq təklərlərə nisbətən iri olurdu ki, yoxuşda araba aşmasın. Qabaq təklərlərin oxunun üstünə qoyulan kətillərdən biri ox qurşaq vasitəsilə bərkidilərək tərpnəmöz qaldığı halda, digər kətil, ortasından keçirilən milin (digər bölgələrdə buna «paz», «sallama», «şornu» da deyirlər) köməyi ilə oynaq vəziyyətdə olurdu. Bu da arabanın sağa-sola dönməsini təmin edirdi. Bu zaman arabanın banı (çardağı) öz nizamını itirmirdi. Adətən ikinci kətil arabanın banının altına bərkidilirdi. Araba qolları üçbucaq şəkilli olub, ox hissələri üst-üstə birləşir, buraya bonyunduruq bağlanırdı. Araba yanları nərdivan (talışca: sır) adlanırdı. Meşədən iri ağaclar götürüldə nərdivanın altına qoyulan dörd ədəd dayanacağı (talışlar ona پوستا və ya پسنا deyirlər) çıxarılırdı ki, nərdivan aşağı yatsın. Dayanacağın bir ucu haça olub, sırın altına taxılır, digər ucu isə kətillərin üzərində açılmış dəşiklərə keçirilirdi. Sırı (nərdivanı) yığmaq və ya genişləndirmək üçün dayanacağın arxasına və ya qabağına ağacdan pazlar vuru-
rurdu. Dördtəklər arabının həcmini uzununa artırıb azaltmaq üçün isə qabaq oxu arxa oxla birləşdirən şalbanın üzərində açılmış dəşiklərdən istifadə edilirdi. Adətən bu dəşiklər arxa təklərə yaxın açılırdı. Qabaq təklər, bir növ, sükan rolunu oynayırdı. Şalbanın arabadan kənara çıxan hissəsi quyruq (talışlar buna dümbələ deyirlər) adlanırdı. Təsərrüfat-məişət yüklərinin təyinatından asılı olaraq arabanın həcmini artırıb azaltmaq mümkün idi. İri tir, atma, xarapa, sütn nalı və s. daşıyanda arabanın həcmini artırır, dəz, ot, saman və s. daşıyanda isə azaldırdılar.

İkinci tip dördtəklərli öküz arabasının yaranmasında XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana köçürülən rus sektantlarının gətirdikləri təklərli nəqliyyat vasitələrinin böyük təsiri olmuşdur. Çarizmin müstəmləkə məqsədlərinə baxmayaraq, rus kəndlilərinin Azərbaycana köçürülməsi təsərrüfat və məişət sahələrində bir çox obyektiv-mütlərəqqi dəyişikliklərlə səciylənir. Azərbaycan əkinçiləri və maldar elatları onların təcrübəsindən və əmək vərdişlərindən az və ya çox dərəcədə bəhrələnirdilər. Belə obyektiv-mütlərəqqi dəyişikliklər nəqliyyat sahəsində də özünü göstərirdi. Bəlkə ki, həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda istifadə olunan dördtəklər arabalarında damir hissələr meydana gəlməyə başlayırdı. Bunu təsdiqləyən X.A. Vermişev yazırdı ki, rus arabalarının üstün cəhətləri o qədər çox idi ki, yerli əhali istər-istəməz onlardan öz arabalarını istifadə edirdi [236, 339]. Bu tip arabaların hər bir hissəsinin özünəməxsus işçi xüsusiyyətləri vardı:

Dişlə – arabanın həcmindən asılı olaraq 4-5 m uzunluğunda olurdu. Onun bir başı arabanın arxa oxu üzərində olan və «paça» adlanan üçbucaq formalı ağacın arasına yerləşdirilir, digər ucu isə işkil vasitəsilə boyunduruqla birləşdirilirdi. Paça – hərəkət zamanı dal oxun tərpnəmöz dayanmasını təmin edirdi. Dal oxun bələyi (bəzən «pala», «köynək», «kətil» və «yarımox» da deyirdilər) üzərinə qurşaq vasitəsilə möhkəm bərkidilmiş paça (Cənub bölgəsində «balakaş») həm də arabanın çardağını hündürlə saxlayır, təklərin laydırı vurmasının qarşısını alır. Arxa ox arabaya tərpnəmöz şəkildə birləşdirilirdisə, qabaq ox «qulaqlı» adlanan ağac hissənin köməyi ilə oynaq vəziyyətdə olurdu. Dişlə hərəkət zamanı sağa və sola döndərilirdi, qabaq oxun üzərinə qoyulmuş qulaqlı öz vəziyyətini dəyişmir və arabanın çardağını da düz saxlayırdı.

Tərəzi – iki ədəd olmaqla hər iki tərəfdən qabaq oxa geydirilirdi. Qabaq tərəfi dişləyə birləşdirilməsi tərəzinin vəzifəsi dartsı işini qaydaya salmaq və arabanın istiqamətini dəyişdirməyi asanlaşdırmaq idi.

Lanqut – sallamanın və ya şornunun köməyi ilə arabanın dal və qabaq oxlarını bir-birinə birləşdirirdi. Bəzən görülən işdən asılı olaraq arabanın

həcmi artırmaq və ya azaltmaq üçün lanqutun üzərində bir-birindən 10-12 sm aralı bir neçə yeri kətdirdilər.

Laydır – arabanın yan hissələrinə deyildir. Adətən normal ölçülü arabanın hər laydırında 12 cağ olurdu. Cağ keçirdikdən sonra laydırın qollarını daha davamlı etmək üçün onu üç yerdən «şiş» vasitəsilə bərkidirdilər. Şiş – oturacağı yastı, digər ucunda isə yivi olan 70-80 sm uzunluğunda dəmir idi. Laydırın qollarından keçirdikdən sonra onu sıxırdılar. Daşınan yükəndən asılı olaraq bəzən cağların arası açıq saxlanılır, bəzən də taxta və ya çubuqla örtülürdü.

Şıraqu – arabanın həcmi artırmaq üçün idi. Arabanın qabaq və arxa tərəfinə bərkidilən şıraqu şəbəkəli olurdu. Adətən arxa şıraqu qabaqkından hündür düzəldilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində onu «daraq», Zaqatalada isə «qabaq və arxa taxta» adlandırınırdılar.

Bundan başqa, belə arabalarda dörd ədəd «dayancaq» və ya «dayaq» adlanan xüsusi hissə də olurdu. Dayancaq iki hissədən ibarət idi. Onun «sapıca» adlanan dəmir hissəsi halqavari olub oxu geydirilir, «gövdə» adlanan və ağacdən düzəldilən digər hissəsi isə ucu haçalı olub laydırdakı halqaya keçirilirdi. Sapılcanın iti ucu dayancağın gövdəsinə çalınırdı. Dayancaq arabada laydırın altından qoyulmaqla, adından göründüyü kimi, dayağ rolunu oynayırdı.

Arabının təkərinin oxdan çıxması üçün oxun başına əvvəlcə tərəzi və dayancaq geydirilir, sonra isə «papaq» salınırdı. Papaq və oxdan açılmış şaquli deşikdən «çulğu» adlanan dəmir çüy taxılırdı. Bəzən arabanın oxu topun qundağının ölçülərinə düzgün gəlməkdik, oxun başına əlavə olaraq «qır» adlanan dəmir hissə də keçirilirdi [334, 56-57; 232, 114-115].

Azərbaycanda işlədilən dördtəkərli arabaların digər bir tipi də tək at qoşulmuş araba idi [Şək. 4.17.1]. Tək at qoşulmuş dördtəkərli arabaları Azərbaycan XIX əsrin ortalarında rus sektantları gətirmişdilər. Ona görə də bu arabalara çox vaxt xalq arasında «malakan arabası» da deyilirdi. Bu tip arabalar quruluşca dördtəkərli öküz arabalarının eyni idi. Onların yeganə fərqi qollarının formasında olmuşdur. Belə ki, öküz arabasının qolları boyunduruğa bərkidilmək üçün uc hissəsində birləşdirilirdisə, at arabasının qolları bir-birinə paralel vəziyyətdə aralı qalırdı. Arabada dərtyə vəzifəsini qollar yox, qabaq oxu bərkidilmiş «dərtyə» adlanan xüsusi ağac hissə görürdü.

Alman kolonistləri və rus sektantlarının özləri ilə gətirdikləri digər bir araba tipi dörd at qoşulmuş dördtəkərli araba idi [Şək. 4.17.2]. Furqon adlanan bu araba sonralar Azərbaycanda cüzi dəyişikliklərlə uzun müddət istifadə olunmuşdur. Qoşqu qüvvəsinin sayına görə furqona çox vaxt «cütatlı», «üçatlı», «dördatlı» və «çoxatlı araba» da deyilirdi.

Dördtəkərli öküz və at arabasına quruluşca yaxın olan furqonda dərtyə vəzifəsini görən araba qolunu «dişlə» adlanan bütöv bir ağac təşkil edir. Buna görə furqona bəzən «dişləli araba» da deyirdilər. A.V.Fon-Qrebner XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın ticarət yollarında at qoşulmuş yük-sək sürətli rus furqonları ilə yanaşı, öküz və ya kəl qoşulmuş dördtəkərli arabalardan da geniş istifadə olunduğunu qeyd edirdi [433, 19].

Dördtəkərli arabaların digər bir tipini təşkil edən uzunqulaq arabası at arabasından yalnız həcmnin kiçikliyinə görə fərqlənirdi [Şək. 4.17.3]. Yaxın məsafələrə yük daşımaq üçün yaradılmış bu arabalardan ən çox düzənlik bölgələrdə istifadə olunurdu.

Keçən əsrdə araba bağlama işi ilə xüsusi səriştəli ustalar məşğul olurdular. Arabanı düzəltmək üçün mövcud olan istehsal prosesi üç mərhələdən ibarət idi: 1. Lazım olan materialın tədarüki; 2. Araba hissələrinin hazırlanması. 3. Hazır hissələrin quraşdırılması, başqa sözlə, arabanın bağlanması.

Araba üçün lazım olan materialın tədarüki ilə bilavasitə usta özü məşğul olurdu [36, 144-149; 96, 67; 107, 129-130]. Bunun üçün lazım olan ağac materiallarını ya yaxın meşələrdən tədarük edir, ya da bazarlardan satın alırdılar. Arabanın ayrı-ayrı hissələrini hazırlamaq üçün qarağac, vələs, zoğal, göyrüş, fıstıq, dəmirqara, dağdağan, nil, qoz, yemişan, cökə, iydə, cır armud, çəkil, palıd və s. ağaclardan istifadə olunurdu. Kəsilmiş ağac hissələri odda ütdülükdən və qurudulduqdan sonra müvafiq araba hissələri hazırlanırdı. Adətən araba bağlamaq üçün lazım olan ağac materiallarını bir il müddətinə qurudurdular. Lakin təkərin diş, top və qəsəkləri üçün nəzərdə tutulmuş hissələr üç il müddətinə qurudulurdu [302, 88]. Arabanın ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanmasında «girə» adlanan xüsusi dəzgahdan, eləcə də suyun gücü ilə hərəkətə gətirilən ağaçişləmə dəzgahından istifadə edilirdi. Bütün hissələr hazırlanıb başa çatdıqdan sonra isə arabanın bağlanması işi başlayırdı. Araba ustaları, əsasən, balta (kol baltası, dülgər baltası, küplü balta, nacaq balta), iri və xırda dişli mişar (xırkı), korki (əl və ayaq korkisi), rəndə (adi rəndə, sığal rəndəsi), iskənə, burğanc (şvol burğusu, çaka burğu, qarğa burğu), üşük, künyə, dərtyə, lopur, toxmaq, iri toppuz, xətkəş, küşdərgə və s. alətlərlə işləyirdilər.

Araba ustaları, adətən, arabanın çardağını (banını) düzəldirdilər. Təkər hazırlanması işi ilə xüsusi səriştəli ustalar məşğul olurdular ki, bunlar təkərcilər adlanırdı. Onlar təkərin üç formasının (bütöv, dişli və yaxud toplu təkər və çəmbərə təkər) hazırlanmasını kamil biliciləri idilər.

Materiallardan aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində ilk dövrlərdə bütöv təkərlərdən istifadə olunmuşdur. İki hissədən ibarət bütöv təkəri hazırlamaq

üçün əvvəlcə təkərin birinci yarısını, sonra isə ikinci yarısını hazırlayıb, onları daxili çüyər vasitəsilə birləşdirmək üçün hər ikisinin ağır-ağıza düşən hissələrində, ox deşiyindən sağ və sol tərəfdə olmaq şərti ilə yuva açılırdı. Yuvaların ikisinin dərinliyi 12 sm, digər ikisinin isə 15 sm olurdu. Təkər hissələrini birləşdirmək üçün iki ağac çüyü düzəldilir, həmin çüyər yuvalara yerləşdirilir, təkər hissələri ağır-ağıza qoyularaq toxmaqla vurulub bərkidilirdi. Belə təkərlər iş prosesində daha da möhkəmlənirdi.

XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycanın Qərb bölgəsində belə bütöv təkərli arabalar işlədilmiş və əhali arasında «tökmə araba» adı ilə məşhur olmuşdur [329, 224]. Belə təkərli arabalar Gürcüstan ərazisində son zamanlara qədər qalırdı [251, 179; 382, 298].

Zaman keçdikcə bütöv təkərlər ayrı-ayrı hissələrdən düzəldilmiş «yığma təkərlər»lə əvəz edilmişdir («qurama», «topl», «almalı» və ya «dişli» təkər də deyilir). Azərbaycanda yüngül, dişli təkərlərdən istifadənin qədim tarixi olduğunu arxeoloji materiallar da təsdiq edir. Gəmiqayada aşkar edilmiş er. əv. IV minilliyin sonlarına aid dördtəkərli araba rəsmləri [115, 39], Qobustanda er. əv. III minilliyə aid araba rəsmi [280, 53], Qazax rayonunun şimal-qərbində – Sarıtopədə təsadüfən tapılan gil qab parçası üzərindəki dörd dişli təkər rəsmi [224, 192-193], yenə də Sarıtopədən tapılan səkkizdişli təkər təsviri [118, 96-97] və s. buna misaldır. Adətən şinsiz olan belə təkərlər çüzi dəyişikliklərlə XIX əsrdə də əhalinin istifadəsində olmuş və «ağ təkər» adlandırılmışdır.

Yığma təkərlər top (alma), diş (bəzən «dəndə», «pər», «pərə», «çüy», «dırnaq» və ya «barmaq» da deyilir) və çəmbərdən (qasax, dəbən, Şirvan və Lənkəran-Astara bölgəsində bu «əymə», Şəkiddə isə «bud» adlanır) ibarət olurdu. Zaqatala rayonunun Qandax kəndindən etnoqrafik materiallar toplayarkən araba bağlama sənəti ilə nəsillicə məşğul olmuş Musayev Osman Eyvaz oğlu təkərin yığılması prosesinin ətrafı şərhini verdi. Onun şəhadətinə görə, təkərin alma adlanan topunu yonub düzəldirlər. Diametri 30-40 sm olan almanın içərisini isikənə ilə çıxarıb müvafiq ölçülü slindrikvari dəşik açırırlar. Buradan ox keçirilir. Almanın üstündə isə çüyər (pərlər) keçməsi üçün təxminən 12 ədəd pər dəşikləri açılır. Bundan sonra daban əymələri düzəldilir. Bir dabanada adətən iki pər deşiyi qoyulur. Beləliklə, bir təkərin yığılması üçün bir alma (top), altı ədəd daban əyməsi və on iki ədəd də çüy (pər) lazım gəlir. Bütün bunlar yığılıb başa gətirildikdən sonra təkərin üzünə şin çəkilir. Çəmbərinin (dabanın) üstünə geydirilmiş şin təkərləri daha davamlıdır. Şinli təkərlər təkrarçilik sənətinə yeni mərhələ təşkil edirdi. Çənbərinin (dabanın) üstünə geydirilmiş şini dəmirçixanada dəymə usulu ilə düzəldirdilər. Təkər ustalarının dediyinə görə, şinin qalınlığı

7 asnoy (1 asnoy=0,5 sm) olanda o daha möhkəm və davamlı olurdu. Şini dabanlara «geydirmək» üçün onu təkərin çevrəsi boyu hər layır, lazımı ölçü alınanda kəsir və ağır-ağıza qaynaqlayırdılar. Sonra hazır şini möhkəm qızdırır, qarmaqlarla cəld götürüb dabanların üstünə çəkirdilər. Soyuyarkən şin dabanların üstünə kip otururdu.

Çəmbərə təkərlər bütöv ağacı əyərək çevrə şəklinə salmaqla düzəldilirdi. Bunun üçün ağac yaş vaxtı kəsilir, yonularaq lazımı şəkə gətirilirdi. Onu odda və suda qızdıraraq əyib çevrə şəklinə salırdılar. Çəmbərə təkər bütöv ağacdən olduğuna görə çox vaxt şinsiz də işlədilir. Çəmbərin əymək və lazımı diametrdə düzəltmək üçün çox vaxt yerin altında tikilmiş xüsusi buğxanalardan istifadə edirdilər. Çəmbərə təkərlər keçmişdə Lənkəran, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir və Qazax bölgələrində yayılmışdı [334, 63-64].

4.3.3. Yaylı nəqliyyat

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda kapitalist müəssisələrinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar şəhər əhalisi də çoxalırdı. Bu da öz növbəsində nəqliyyatın yeni-yeni tiplərinə ehtiyac yaradırdı. Bəhs olunan dövrdə Bakı və Gəncə şəhərlərində qazalaq, prilotka, fayton, şərəban, dilican, kareta, tarantas, kolyaska və s. kimi yaylı nəqliyyat vasitələri meydana gəlmişdi. «Prilotka», «fayton» və «qazalaq» kimi rahat nəqliyyat vasitələri Azərbaycana Rusiyadan gətirilmişdi [419, 78-79].

Azərbaycanda yaylı nəqliyyat vasitələrinin əsasən alman kolonistləri, rus gəlmələri, vəzifəli çar çinovnikləri, yerli ağalar və b. daha çox istifadə edir, onlarla poçt xidməti həyata keçirilirdi. Lakin bununla belə, bu nəqliyyat növləri ilə poçt traktının keçiyi şəhərlər və yaşayış məntəqələri arasında sərnəşin də daşınırdı. Gəncə və Tiflis kimi iri inzibati mərkəzlər arasında yerləşən Qərb bölgəsində, bu şəhərlərə yaylı nəqliyyatla getmək mümkün idi [232, 116-117].

Tək at qoşulan qazalaq öz quruluşuna görə ikitəkərli at arabasına oxşasa da, ondan yaylı olması ilə fərqlənirdi. Qazalağın çardağı (banı) oxa bərkidilmiş yayların üstündə dururdu. Onun çardağı dördbucaqlı idi. Taxtdan hazırlanmış çardaqda 4-5 adam otura bilirdi. Məlumatlara görə, Azərbaycanda qazalaq ancaq Bakıda hazırlanırdı.

Prilotkaya da qazalaq kimi bir at qoşulurdu. Dörd əsas hissədən – ox və təkərlər, ox üzərindəki iki ədəd yay, araba «evi» və qolların ibarət prilotkanı quraşdırmaq üçün əvvəlcə ox və təkərlər hazırlanıb və yaylar oxun üstünə bərkidilirdi. Sonra qollar üzərində qurulmuş prilotkanın «evi» yayların üstünə qoyularaq xüsusi dəstəklə onlara bağlanırdı [Şək. 4.19.1-2].

Prilotka qazalağa nisbətən daha rahat nəqliyyat növü idi. Onun «evinin» içərisində hazırlanmış yumşaq oturmaqda iki adam əyləşə bilirdi. Oturacağı döşəmədən xeyli hündürdə yerləşirdi. Təkərlərin qaldırıldığı toz-torpağın qarşısını almaq məqsədilə təkərlərinin üstünü örtmək üçün «evin» yanlarına «qanad» adlanan hissələr bağlanırdı.

Fayton minik məqsədilə hazırlanmış cütatlı nəqliyyat vasitəsi idi. XIX əsrdə fayton müasir minik avtomobillərini əvəz edirdi. Rahat nəqliyyat növü olduğu üçün ölkəmizdə ondan son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Şəhər nəqliyyatı hesab olunan fayton bir çox rütbəli adamlar tərəfindən kənd yerlərində də işlədilmişdir [Şək. 4.18.1-2].

«Kaspi» qəzetinin 1894-cü ildə yazdığına görə, XIX əsrin axırlarında Bakıdan müxtəlif istiqamətlərə işləyən 418 fayton qeydə alınmışdı. Qatarların gəldiyi vaxt Bakı dəmir yolu vağzalının qarşısında meydan sərnişinləri və məişət yüklərini daşımaq üçün faytonlar növbəyə dururdu. Faytonlarda gediş haqqını göstərən xüsusi qiymət lövhəsi olurdu.

Hər bir faytonda faytonçudan başqa 3-4 adam otura bilirdi. Faytonun xarici görkəmini gözə çarpdırmaq üçün fayton sahibləri çalışırdılar ki, qoşqu üçün seçilmiş atların hər ikisi eyni böyüklükdə və eyni rəngdə olsun. Faytonçular arasında geniş yayılmış:

Faytonçuyam, yük daşaram vağzala,
Koraçilər gəlib mənə yalvara –

misraları ilə başlayan mahnı da faytonçuluğun iri şəhərlərdə geniş yayıldığını və əsas minik nəqliyyatı vasitəsi olduğunu təsdiqləyir.

XIX əsrin axırlarında uzaq məsafələrə sərnişin daşımaq üçün çoxlu yerli nəqliyyat vasitəsi tipləri də mövcud idi ki, bunlardan «şərəban», «dilican» və «kareta» ən çox Bakı-Quba, Bakı-Şamaxı, Bakı-Lənkəran istiqamələrində istifadə olunurdu.

4.4. Su nəqliyyatı vasitələri

Azərbaycanda Xəzər dənizi, çoxsaylı göllər, Kür və Araz kimi iri, enli və dərin çayların mövcudluğu burada ta qədim zamanlardan su nəqliyyatı vasitələrinin müxtəlif tiplərinin yaranmasına və təkmilləşməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. XIX əsrin 70-ci illərində Bakı limanının təsvirini verən K.N.Petriçenko onun əlverişli mövqeyindən, ilin bütün fəsilələrində işlədiyindən, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyu ən yaxşı liman olduğundan və Xəzər dəniz nəqliyyatının çıxış nöqtəsi kimi fəaliyyətindən ağır dolusu məlumat vermişdir [395, 65]. M.Korqanov XIX əsrin ortalarında su mü-

həndisləri ilə birgə Kür çayına baxış keçirərkən, onun təkəzə Mingəçevirə qədər deyil, Samuxun yuxarılarına qədər gəmiçilik üçün əlverişli olduğunu təsdiqləyirdi. Qarasaqal kəndinə qədər isə çay yatağı daraldığından burada buxar gəmilərindən istifadəni müəllif əlverişli saymışdır [344, 73].

Qədim su nəqliyyatı vasitələrinin bir çoxu (kötük, sal, müxtəlif formalı qayıqlar və s.) son zamanlaradək çay və dənizsahili yaşayış məskənlərinin əhalisi tərəfindən işlədilmişdir. Bunlarla yanaşı, XIX əsrdə su nəqliyyatının kolaz, bərə, barj, kirjim və ya sandal, müxtəlif yelkənli və buxarla işləyən gəmi tipləri də olmuşdur.

Çayın bir sahilindən digər sahilinə keçmək və bəzən də müəyyən yerlərə getmək üçün ağac kötükləri suya sahib ondan tutur və yaxud üstünə minib üzürdülər. Bu məqsədlə içəri hava ilə doldurulmuş tuluqdan da istifadə edilirdi [83, 41].

Tikinti, yanacaq və s. məqsədlər üçün çay kənarı meşələrdən tedarük edilmiş ağacları kəndir və ya tənək çubuqları ilə bir-birinə çatır, çayın axarı istiqamətində hərəkət etdirərək istənilən sahilə çıxarırdılar. Ağac materiallarının su ilə bu cür axıtılması xalq arasında sal adlanırdı [28, 40]. Yan-yana bağlanmış ağac, taxta və şalbanlardan ibarət olan salı ən qədim və primitiv su nəqliyyatı vasitəsi (gəmi) hesab etmək olar.

Çayın burulğan və dayaz yerlərində salı xüsusi üzgüçülər istiqamətləndirir, lal axan dərin sulara isə salın arxa tərəfində dayanan salçılar «çəp» (təxminən 2,5-3 metr uzunluğunda ucu iti ağac) vasitəsilə onun istiqamətini müvafiq səmtə yönəldirdilər [28, 40].

Xalq nəqliyyatı vasitələrinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlardan və toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanca su nəqliyyatı vasitələrinin məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənən tipləri də mövcud olmuşdur. Naxçıvan bölgəsi səciyyəvi olan, ibtidai salın nisbətən təkmilləşdirilmiş forması hesab edilən pələ və kələk belə su nəqliyyatı vasitələrindəndir [334, 70]. Quruluşuna və təyinatına görə hər iki su nəqliyyatı vasitəsi oxşarlıq təşkil etsə də, ölçülərinə və yükötürmə qabiliyyətinə görə pələ kiçik, kələk isə nisbətən iri ölçüdə hazırlanırdı. Pələni hazırlamaq üçün 15-20 sm diametrlə və 2,2-2,5 m uzunluğunda ağacları bir-birinə paralel qoyur, baş, orta və ayaq hissələrinə isə kəndələn şəkilə digər üç ağac bərkidirdilər. Beləliklə, ağacların arasında əmələ gələn kvadrataşakillə sahaya qoyun və ya keçi dorisindən hazırlanmış, içəri hava ilə doldurulmuş tuluq bağlanırdı. Bundan sonra pələnin üstünə çubuq çəpərə salınırdı. Pələ xüsusi çəp ağacı vasitəsilə hərəkətə gətirilir, kiçik həcmli yüklərin və iki-üç sərnişinin digər sahilə keçirilməsi üçün nəzərdə tutulurdu [Şək. 4.20.1].

Kələk isə öz həcminə görə pələdən üç-dörd dəfə iri düzəldilirdi. Culfa rayonu Yayıcı kənd sakinii Əliyev Səfər Vəli oğlu (Arxiv Səfər) söyləyir ki, adətən bir kələyin düzəldilməsi üçün 5-6 m uzunluğunda bəş odad ağac, təxminən bir o qədər də atmalar gerek olurdu. Kələyə bağlanmış tuluqların sayı isə 12-16 ədədə çatırdı. Kələk də çəp vasitəsilə idarə olunurdu və təxminən 150-170 puda yaxın yük götürə bilirdi [Şək. 4.20.2]. XIX əsrin 30-cu illərində Qaraq, Dərəşəm və Bulqan keçidlərində kiçik salların işlədiyini yazan V. Qırıqov, çox ehtimal ki, elə pələ və kələkləri nazərdə tutmuşdur [264, 8]. Yayıcı kəndi ərazisində «Kələkişləyən yer» adlanan sahə indi də qalmaqdadır. Buradan suya salınan kələk Üçtəpədə digər sahələ çıxə bilirdi.

Azərbaycanda su nəqliyyatının xeyli təkmilləşdirilmiş tipi qayıq olmuşdur [Şək. 4.21.2] Qobustan qayalarında içerisində adam, bəzən də burun hissəsində günəş həkk edilmiş qayıq təsvirləri Azərbaycanın qədim sakinlərinin hələ er.əv. XIII-X minilliklərdə – Mezolit dövründə qayıqdan istifadə etdiklərini göstərir. Üzərində qayıq rəsmi çəkilmiş daşlar qəzıntular zamanı Firuz düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən də tapılmışdır [20, 84].

Qayıq düzəltmək üçün yoğun və nisbətən uzun ağac gövdəsinin içerisini balta, kərki, əydi, iskanə, küsdərə və b. yonucu alətlərlə çıxarıb dərinləşdirir, sonra ağacın alt hissəsini yonub yastı hala salır və suda şütümək üçün hamarlayırdılar. Qayığın hərəkətini asanlaşdırmaq və sürətini artırmaq üçün onun qabaq tərəfini nazildir və itiləşdirirdilər. Yonma üsulu ilə hazırlanmış qayığın arxa tərəfi enli olur və orada qayığı idarə edən üçün oturmaq düzəldilirdi.

İri qayıqları idarə etmək üçün çox vaxt iki adam lazım olurdu. Onlardan biri çəp vurur, digəri isə avar çəkirdi. Çəp vuran qayığın arxa hissəsində durur, çəp vasitəsilə qayığı suya salır, onu istiqamətləndirir və yeri gəldikcə irəliləyərək itiləyirdi. Avar çəkən isə qabaq yerdə oturaraq qayığın istiqamətinin əksinə suyu kürəkləməklə onu hərəkətə gətirirdi [333, 42; 159, 77-78].

Eni 70-80 sm, hündürlüyü 30-40 sm-ə çatan yonma üsulu ilə hazırlanmış qayıqların ən böyüyünün uzunluğu 7-8 m, ən kiçiyininki isə 3-4 metr olurdu. Təknəvari quruluşa malik olan belə qayıqlar Azərbaycanda kolaz adlanırdı. Kolaz bir çox türkdillil xalqlarda da qayıq anlamındadır [273, 505].

XIX əsrin altmışıncı illərində başlayaraq kolazın daha da təkmilləşmiş formasından istifadə edilmişdir. Əvvəlkindən fərqli olaraq yeni kolaz qurama üsulu ilə hazırlanırdı. Belə kolazın oturmağı düz olduğundan ona bəzən «düz dibli kolaz» da deyilirdi [Şək. 4.21.1].

Kolazı hazırlamaq üçün əvvəlcə ağacdən qabırğa (ayaq) adlanan hissələri düzəldilir, həmin qabırğalara (ayaqlara) oturmaq və yan taxtaları vuru-

lurdu. Kolazın iriliyindən asılı olaraq qabırğaların sayı 6-dan 14-ə qədər olurdu. İçərisinə su dolmasın deyə, taxtalar arasındakı boşluğa «tinif» doludurdu, üzərinə su qatranla bağlayırdılar. Qədim zamanlarda isə bu məqsədlə piy və ya kəkək balığının yağından da istifadə edilmişdir. Avarla hərəkətə gətirilən kolazın içerisində oturmaqlar (palana) düzəldilirdi [83, 43].

XIX əsrdə Azərbaycanda Rusiyadan gətirilmiş yastı dibli qayıqlar da (şlyubka) işlədilmişdir. Yeni tipli kolazın yaradılmasında bu qayığın xeyli təsiri olmuşdur. Kolaz indi də Lənkəran, Salyan, Zərdab, Sabirabad rayonları ərazisində və Abşeronun dənizsahili kəndlərində su nəqliyyatı vasitəsi kimi işlədilməkdədir.

Qarayazı və Ceyranchöl qışlaqlarının maldar elatları dağ köçü zamanı qoyun-quzunu bol sulu Kür çayından keçirmək üçün kolaz-qayıqlardan daha çox istifadə edirdilər. Kürün müvafiq keçidlərində qayıqçılıq kəsbkarlığı səciyyəsi daşıyırdı. Mələmtaçların dediyinə görə, qoyun-quzunu qayığa, ayaqları yuxarı olmaq şərtilə, bir-birinə söykəyərək yığirdılar. Bu qayda ilə gün ərzində tərkibi 500-600 başdan ibarət olan 2-3 sürünü qarşı sahələ keçirmək mümkün olurdu [159, 77-78].

Sonralar daha ağır yüklərin daşınması üçün kolaz-qayıq özünü doğrultmadığından, su nəqliyyatının başqa tipinin yaradılmasına ehtiyac duyulmuş və bunun nəticəsində bərə meydana gəlmişdir. Bərədən, bir qayda olaraq, iri çaylardan ağır yükləri keçirmək üçün istifadə olunduğundan, o, iki qayıq üzərində qurulmuş taxta meydançadan ibarət olurdu. Çayın hər iki sahilinə bərkidilmiş kəndirə, buraz və ya varənyə (sonralar polad kanata) bağlanmış bərənin qalağını (sal ağacı və ya çəp ağacı) çevirməklə bərəni hərəkətə gətirmək olurdu. Axar suyun təsiri və çəp ağacının köməyiylə azacıq malik dayanana bərə kəndirə (kanata) bəndlənmiş diyirək (bağara) vasitəsilə bir sahildən digər sahələ hərəkət edirdi [Şək. 4.22.1-3].

Bərənin işlədiyi yer keçid adlanırdı. Adətən keçidlərə onların yerləşdiyi ərazilərin və ya yaxın yaşayış məntəqələrinin adları verildirdi. Bu dövrdə Kür çayı üzərində əsas keçidlər Şirvan, Qaradonlu, Sabirabad, Cavad, Surra, Mollakənd, Zərdab, Pirazı, Mingəçevir; Araz çayı üzərində isə Abbasabad, Bulqan və Saath ərazisində idi [264, 7-8]. Naxçıvan ərazisində Araz çayı üzərində həmçinin Şahtaxtı kəndi yaxınlığında Qaqar, Dərəşəm, Yayıcı və Culfa keçidləri də var idi. Culfa keçidindəki bərə ilə keçib Təbrizə, Abbasabad keçidindəki bərə ilə isə Makuya getmək mümkün idi. Bu keçidlərdə hər biri 300 puda qədər yük götürən bərələr işləyirdi. Qaqar, Dərəşəm və Bulqan keçidlərinin Abbasabad və Culfa keçidlərinə nisbətən keçid dövrüyyəsi az idi, burada qayıq və kiçik sallardan istifadə edilirdi [264, 8, 252-253]. Qanıq (Alazan) çayı üzərində əsas keçidlər Muğanlı, Mosul və Çardaxlar kəndləri ərazisində mövcud olmuşdur.

Qeyd edək ki, körpülərin salınması mümkün olmayan yerlərdə bərə son zamanlara qədər su nəqliyyatı vasitəsi kimi öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Qədim bərələrdən fərqli olaraq təkmilləşdirilmiş müasir bərələr dəmir əsaslar üzərində qurulur. Böyük yükötürmə qabiliyyətinə malik olan belə bərələr suyun gücü və əl ilə yox, kiçik buxar gəmiləri vasitəsilə hərəkətə gətirilir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyi də müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdi. Dəniz üçün əlverişli nəqliyyat vasitələri şxun, barj, kirjim, sandal, habelə avar, yelkən və buxarla işləyən gəmilər olmuşdur.

4.5. Yollar

Xalqlar və ölkələr arasında iqtisadi, ticarət, hərbi, rabitə və s. əlaqələrin formalaşmasında, maddi mədəniyyət elementlərinin təkamülündə və biçimlənməsində, etnik-mədəni əlaqələrin, qarşılıqlı təmasın və zənginləşmənin təşəkkülündə mühüm rol oynayan yollar əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Yol, hər bir xalqın mədəni, təsərrüfat-iqtisadi həyatının göstəricisi olduğundan, onun çoxluğu və rahatlığı həmin xalqın varlı və mədəni yaşamasından soraq verir.

Azərbaycanda mövcud olan yolların istiqaməti, onların vəziyyəti ərazinin relyef-coğrafi quruluşunun xarakterindən və təsərrüfatın formasından asılı olmuşdur. Çətin keçilən dağ silsilələri, irili-xırdalı çoxlu çayların mövcudluğu təkrarlı nəqliyyat vasitələrinin işləməsi üçün zəruri olan abad yollar salınmasını çətinləşdirirdi. Azərbaycanda XIX əsrin sonlarına qədər davam etməkdə olan natural təsərrüfat forması da bu sahədə böyük çətinliklər yaratmışdı.

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər Azərbaycanda, demək olar ki, bütün yollar primitiv vəziyyətdə idi. Müxtəlif ölkələrlə əlaqələr qədimdən mövcud olan karvan yolları ilə həyata keçirilirdi.

Daşdığı funksiyanın müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə Azərbaycanda mövcud olan yolları karvan yolları, daxili yollar, poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla beş qrupa bölmək olar.

4.5.1. Karvan yolları

Tarixi Azərbaycan ərazisi öz coğrafi mövqeyi və iqtisadi resurslarına görə çox qədim zamanlardan dünya ölkələri arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır. Bəşər tarixində ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu kimi qiymətləndirilən Böyük İpək yolu Azərbaycanı da dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşdurmuş, dünya ölkələri arasında qədim zamanlardan mövcud olan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri daha da genişləndirmiş və möhkəmlətmişdi [209, 16-30].

Azərbaycanın Asiya və Avropanın qovuşduğu yerləşməsi, burada neft, ipək, qızıl boya, duz, xalça, zəfəran, parça və s. malların bolluğu onu beynəlxalq ticarət yollarının əsas məntəqələrdən birinə çevirən başlıca amil olmuşdur. Azərbaycan ərazisindən keçən Qədim Şərqi əsas ticarət yollarından biri onu Mərkəzi Asiya, Mesopotamiya, Hindistan və Kiçik Asiya ilə birləşdirirdi.

Ellinin dövründə indiki Azərbaycan ərazisində Albaniya və Atropatena dövlətlərinin mövcudluğu, çoxlu şəhərlərin yaranması, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, tranzit-ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu.

Antik müəlliflər Çin və Hindistandan başlayaraq Azərbaycan ərazisindən də keçən karvan yolları və Azərbaycanın o zamankı dünya ticarətində iştirakı haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Hind və Çin malları Mərkəzi Asiya və Azərbaycan vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə aparılırdı. Bu yol üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərləri mühüm karvan-ticarət mərkəzləri kimi xeyli inkişaf etmişdi.

Qaynaqların məlumatına görə, orta əsrlərdə Azərbaycanı Hindistan və Çinlə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yolunun cənub qolu Mərkəzi Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətlərindən keçir, şimal qolu isə Xəzər sahili boyunca Dərbənd keçidinə və Xəzər xaqaqlığına doğru gedirdi. Digər mühüm yol isə Araz vadisi ilə İraq və Suriya istiqamətində idi.

Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan, Dərbənd, Naxçıvan, Şəmkir, Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Mərənd, Səlməs, Bərzənd və s. şəhərləri bu karvan yollarının üstündə olduqlarından, orta əsrlər ticarətində mühüm yer tuturdu. Orta əsrlərin böyük sənət və ticarət mərkəzlərindən olan Şamaxı da karvan yolları üzərində idi. Buradan qərb, şərq və şimala doğru uzanan daxili əhəmiyyətli karvan yolları ilə yanaşı [106, 143; 107, 138], onu Rusiya, Gürcüstan, İran, Dağıstan və b. ölkələrlə əlaqələndirən beynəlxalq əhəmiyyətli yollar da mövcud olmuşdur [334, 76-77].

VI-VII əsrlərdə, xüsusilə Ərəb xilafətinin Azərbaycanda ağalığı dövründə beynəlxalq ticarət yollarının qovşaqında yerləşən Bərdə şəhəri, demək olar, X əsrin ortalarına kimi Yaxın Şərqi ən iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bərdənin Kürki və Ərdəbille Marağa arasındakı Gülsurə bazarlarında «xitay» adlanan Çin ipayi, qiymətli hind parçaları – bərbəhar, şaqət və s. satılırdı. Hind tacirləri Azərbaycandan xam ipək və ipək parçalar, xalça və xalça məmulatı, örtüklər, qaytanlar və digər sənətkarlıq məhsulları aparırdılar [155, 89-91; 20, 205-207].

Mənbələr orta əsrlərdə Azərbaycanda Bərdə-Dərbənd, Bərdə-Tiflis, Bərdə-Dəbil, Bərdə-Ərdəbil, Bərdə-Marağa-Dəbil kimi ticarət və karvan yollarının olduğunu göstərir [199, 113; 20, 347-348].

Qərbbə doğru gedən karvan yolu Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaqları ilə uzanaraq Şamaxı-Vəndam-Şəki-Tiflis istiqamətində Gürcüstana və Qara dəniz sahillərinə çıxırdı. Qərb istiqamətində olan digər bir yol isə Kürün sahili ilə Cavaddan keçib Gəncəyə və Tiflisə, oradan da Qara dəniz sahillərinə uzanırdı [53, 24-25].

Şamaxını Rusiya ilə birləşdirən şimal yolu Dərbənddən keçib Xəzər sahili ilə Həştərxana gedirdi. Şimal yolunu indiki Xaçmaz rayonu ərazisindəki Niyazabad kəndindən və Bakıdan dəniz yolu ilə də davam etdirmək mümkün idi.

Şamaxıdan Quba və Dağıstana iki qoldan ibarət dağ yolları ilə getmək olurdu. Bunlardan biri Təngə dərəsindən, digəri isə Altıtağcadan keçirdi. Altıtağ yolu xeyli çətin olduğundan ona «Şeytan yolu» deyirdilər [334, 77; 107, 138-139].

XIX əsrin əvvəllərində Bakının iri ticarət mərkəzinə çevrilməsi ilə Şamaxı əvvəlki mövqeyini itirdi. Bu da öz növbəsində bir çox karvan yollarının istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Əgər əvvəllər Şimaldan gələn karvan yolu birbaşa Şamaxıya gedirdisə, artıq XIX əsrin əvvəllərində həmin yol Xəzərin sahili ilə uzanaraq Bakıya gəlir, buradan Qərbbə doğru Qobustan yaylasından keçib Acınohur dərəsi ilə Şamaxıya gedirdi [334, 77].

Karvan yolları Azərbaycan şəhərlərini Cənubi Qafqazın ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri ilə birləşdirirdi. Cavaddan Tiflisə və Qara dənizə doğru gedən karvan yolu Gəncədən keçirdi [53, 26, 29]. Şamaxı-Gəncə-İravan arasındakı digər karvan yolu isə Qars və Bayaziddən keçirdi [221, 214].

Qara dəniz sahillərindən gələn karvan yolu Gürcüstandan keçərək Balakən-Şəki-Şamaxı-Bakı və ya Gəncə-Şuşa-Lənkəran-Ərdəbil yolu ilə İrana gedirdi.

Bu dövrdə Tiflis-Gəncə-Şuşa-Cavad-Lənkəran-Astara; Şamaxı-Cavad-Xudafərin körpüsü və sonra Araz vasitəsilə Azərbaycanın cənub vilayətlərinə gedən başqa ticarət-karvan yolları da vardı [20, 346-347; 53, 26-27].

Şimali İrandan keçib Hindistana gedən karvan yolunun Azərbaycanın Cavad və Gəncə şəhərlərini ötüb Tiflis-Qori-Suram-Kutaisi təriqlə Qara dəniz sahilinə çıxan hissəsi qədim zamanlarda həm də hərbi məqsədlə istifadə edilirdi. Azərbaycan Gürcüstan, Türkiyə və Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən bu yolla (Dilican yolu) vaxtilə Cənubi Qafqaz üzərinə hücumə keçən və Bospor çarı IV Mitridat Yevpatoru təqib edən Roma sərkərdəsi Qney Pompey öz orduları ilə hərəkət etmişdi [198, 267]. Əsas karvan-ticarət yollarından sayılan bu yol bütün orta əsrlər boyu mövcud olmuş, yalnız XIX əsrin əvvəllərində qismən öz əhəmiyyətini itirmişdi. S.B.Bronevski həmin yolun öz əhəmiyyətini itirməsini Kiçik Asiyada türk ağalığının qüvvətlənməsi, coğrafi kəşflər və Ön Asiyanın təsərrüfat-iqtisadi tənəzzülü ilə əlaqələndirmişdir [221, 260]. Ənənəvi karvan-ticarət yollarının öz istiqamətini dəyişməsi və tədricən aradan çıxmasının digər səbəblərini də göstərən Q.Ə.Əliyev yazır ki, «XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci otuz ilində Azərbaycanın tarixi tələyində çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, vətənimizin şimal hissəsi cənub hissəsindən zorakılıqla ayrılış, yüzillər boyu çoxşaxəli əlaqələrə malik olduğu Şərq aləmindən qoparılaq Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Bu köklü dəyişikliklər bütövlükdə sosial-iqtisadi həyatda, o cümlədən də nəqliyyat əlaqələrinə ciddi təsir göstərmişdi. Ölkə həyatında ənənəvi ticarət yollarının rolunu tədricən azalmağa, əvəzinə Rusiya ilə, imperiyanın Qafqazdakı əsas inzibati mərkəzi olan Tiflisə və mühüm hərbi-strateji, sonrakı onilliklərdə isə həm önəmli iqtisadi mərkəzə çevrilən Bakı ilə əlaqə yaratmağa imkan verən yollar daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı» [53, 7].

XIX əsrdə İrandan (Təbrizdən) Gürcüstana (Tiflisə) gedən əsas karvan-ticarət yolu Naxçıvan dairəsindən keçirdi. Araz üzərində Culfa keçidindən başlayan bu yol Naxçıvan şəhərindən keçərək Arpaçayda başa çatırdı. Bundan başqa dairədə daha iki yol mövcud idi ki, onlardan biri Şimali İrən Şuşa və Xəzərsahili vilayətlərə qsa məsafədə birləşdirməkdə mühüm rol oynayırdı, digəri isə Naxçıvan şəhərindən başlayıb Qarababını keçməklə Naxçıvançay boyu dikəlirdi. Bu yollar əvvəllər (XVIII əsrdə – F.V.) karvan-ticarət əhəmiyyətli olsalar da, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox daxili rabitə əlaqələrində əlverişli sayılırdı [264, 22-23].

Böyük İpək yolunun bütün magistralı boyunca Azərbaycanın ticarət əhəmiyyətli şəhərlərində və karvan yolları üzərində karvansaralar mövcud olmuşdur. Karvansaralarda karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli tikili olan istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanılması üçün anbar-buzxanalar, müxtəlif dükənlər, yeməxana və s. olurdu. Karvansaralar həmçinin müxtəlif ticarət

əməliyyatlarının keçirilməsi üçün ən sərfəli obyektlər idi. Ona görə də karvansaralar, bir qayda olaraq, şəhərin qızgın ticarət gedən «qaynar nöqtələrində» tikilirdi. Yazılı məlumatlardan və etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, iri karvansarlarda onun daimi xidmətçilərindən başqa, çoxlu çarvadar və hamballar da olmuşdur.

Orta əsrlərdə və XIX əsrdə Şamaxı, Təbriz, Gəncə, Şuşa, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Marağa, Şəki və digər şəhərlərdə xeyli karvansara salınmışdı. 1632-ci ildə Şamaxıda olmuş rus taciri F. Kotov Şabran-Şamaxı yolunda üç, Şamaxının özündə isə yeddi karvansaranın olduğunu qeyd edirdi [438, 35]. Səyyah A. Oleari bunlardan Şah karvansarası və Ləzgi karvansaraları, oradakı qaynar ticarət həyatı haqqında ətraflı məlumat vermişdir [391, 463]. İri ticarət mərkəzlərində onlarca və daha çox karvansara olurdu. Türk səyyahı Ö. Çələbinin yazdığına görə, Təbrizdə 200-ə qədər karvansara saymaq olardı [139, 165].

Tədqiqatçılar XV əsrdə Azərbaycan ərazisində ən yaxşı karvansaraların Bakı-Şamaxı və Beşbarmaqla Bakı və Salyan arasındakı ticarət yolu üstündə olduğunu qeyd edirlər. Bu karvansaralar su quyuları (ovdan), yonma daşdan hörlümüş hasarları və kümbəzvari dam örtükləri ilə fərqlənirdi [432, 229-233]. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda olan alman səyyahı A. Oleari Bakı-Xızı yolu üzərində yerləşən Beşbarmaq dağı və Beşbarmaq karvansarası haqqında ətraflı məlumat vermiş və rəsmini çəkmişdir [Şək. 4.23.1]. Səyyah karvansaranın hər divarının uzunluğunun 42 addım olduğunu, dördkünc formada iri daşlardan tikildiyini, darin su quyusu ilə təchiz edildiyini yazmışdır [391, 456-457].

XVIII-XIX əsrlərdə Şəki şəhərində «İsfahan», «Təbriz», «Ləzgi», «Er-məni» və «Təzə karvansara» adları ilə məlum olan beş karvansara binası fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda «Yuxarı» və «Aşağı» karvansaraların binaları qorunub saxlanılır [Şək. 4.23.2-3]. Yuxarı karvansara 300-dən artıq, Aşağı karvansara isə 242 otaq və zirzəmindən ibarətdir [139, 165-174].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində karvan ticarəti öz əhəmiyyətini itirdiyinə görə, karvansaralar da öz əvvəlki qaynar həyatından məhrum olmuş, tarixi abidələrə çevrilmişdir.

Xalqlar, dövlətlər, quruluşlar, sərhədlər dəyişsə də, sinəsində çox izləri saxlamış qədim ticarət-karvan yollarının əksəriyyəti hələ də qalır, bu günün insanlarına xidmət edir. Belə yollardan biri də tarixdə «Böyük İpək yolu» adı ilə tanınan beynəlxalq tranzit-ticarət yoludur. Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafında və onların arasında hərtərəfli əlaqələrin daha da genişlə-

dirilməsində, habelə Azərbaycanın Dünya Birliyi ölkələri ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsində Böyük İpək yolunun bərpasının mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, imzaladığı 17 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncama əsasən həmin il sentyabrın 7-8-də Bakıda tarixi İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Hazırda bu yolun bərpası üçün ölkədə böyük işlər görülür. Zaman öz axarında sürətlə dəyişdiyi üçün artıq bu tranzit-ticarət yolunda dəvə karvanları deyil, bu günün motorlu texnikası hərəkət edir.

4.5.2. Daxili yollar

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini iri şəhərlər və qəza mərkəzləri ilə, kəndləri isə bir-birilə əlaqələndirən daxili yollardan əhali öz aralarında iqtisadi və mübadilə əlaqələri yaratmaq üçün geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Azərbaycanın dağ kəndləri bir-birilə başlıca olaraq təhlükləli dağ çığır-ları ilə əlaqə saxlayırdı. Bu yollar əksər hallarda çay yataqları boyunca uzanırdı. Bir çox yerlərdə ətraf kəndləri ticarət və qəza mərkəzləri ilə əlaqələndirən yollar iti axan çaylar üzərindən keçirdi. Belə yollardan biri İrəvan-Dilicən tranzit yolunun Çarustan dayanacağından ayrılıb Tərsçay dərəsi ilə Zəylik-Daşkəsən, oradan Çaykənd və Gəncədən keçməklə Şuşa yaxınlığına qədər davam edirdi. Kənd təsərrüfatı və dağ-mədən məhsulları ilə zəngin olan dağlıq ərazilərdən keçən bu yolun Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasının daxili ticarəti üçün əvəzsiz əhəmiyyəti vardı [259, 18].

Əhali arasında «araba yolu», «qara yol», «el yolu» və s. adlanan torpaq yollar, əsasən, kəndlərarası əlaqə vasitəsi idi. Dar və təhlükləli dağ çığır-larından fərqli olaraq bu yollar təkərli nəqliyyat vasitələrinin işləməsi üçün az-çox yararlı olsa da, ilin yağmurlu fəsilələrində gediş-gəlişi xeyli çətinləşdirirdi. Dövlət tərəfindən belə yolların təmirinə heç bir maraq göstərilirdi. Yolların bərpad olması zəruri məhsulların qiymətinin qalxmasına gətirib çıxarırdı. Məsələn, Gəncə dağlarına (yaylaqlara) çətinliklə gələn Ağdam və Gorus tacirləri əhaliyə lazım olan malları çox baha qiymətə satırdılar [194, 135].

Yazılı mənbələrdə XIX əsrin əvvəllərində başlayaraq Şəmsəddil distansiyası ərazisindən İrəvan quberniyasına (Göyçə gölü sahillərinə) doğru uzanan «minik-yük yolu»nun olduğunu da göstərilir [389, h.2, 256]. Adından göründüyü kimi, bu yolla minik-yük nəqliyyatı (at, ulaq, qatır və s.) hərəkət edə bilərdi. Qafqaz canişininin 1849-1851-ci illər üzrə hesabatında Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Şamxor (indiki Şəmkir) yaşayış məntəqəsindən İrəvana doğru yeni yol çəkilməsi haqqında məlumat vardır. Bu yol Gəncə-Tiflis poçt yolunun Şəmkir dayanacağından başlayaraq Novoqoreloye-Slav-

yanka-Mixaylovka-Torçay dərəsi-ordan Tiflis-İrəvan yolu üzərindəki Çarustan poçt stansiyasına qədər uzanırdı. Şübhəsiz ki, bu şoseləşdirilmiş yolk XIX əsrin əvvəllərindən mövcud olan Şəmşəddil-İrəvan «minik-yolk yolu»nın əsasında salınmışdı. Yeni şose yolunun çox böyük əməli və təsərrüfat-iqtisadi əhəmiyyəti vardı. Belə ki, bu yolun istifadəyə verilməsi nəticəsində bölgə əhalisi və rus köçmələri öz məhsullarını haftəbazarlarına və kənar bölgələrə çıxarmaq, Şamaxı və Dərbənd quberniyası əhalisi isə İrəvana kəşə yolla getmək imkanı qazanırdılar. Əvvəllər Tiflis tərəfdən dolanmaqla İrəvana çatmaq üçün 200 verst yol qət edilirdisə, yeni yol bu məsafəni 100 verst azaltmış olurdu [167, 213].

Materiallardan aydın olur ki, XIX əsrdə Azərbaycan qəzalarının əksəriyyətində haftəbazarları mövcud olmuşdur. Mal dövriyyəsinin az olmasına baxmayaraq, bu bazarlar daxili yolların abadlaşdırılmasında müəyyən rol oynamışlar. Özlərinin sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını haftəbazarlarına çıxarmağa çalışan ucqar kəndlərin sakinləri bəzən magistral yollara və bazarlara çatmaq üçün 50-80 km-lik yolu dar ciğirlərlə getməli olurdular [194, 135].

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğundan, köçmə maldarlıq üçün səciyyəvi olan köç yolları daxili əlaqə yollarının başlıca bir qismini təşkil edirdi. Daimi işlək yollardan fərqli olaraq köç yollarından, əsasən, dağ və aran köçü zamanı istifadə olunurdu. Bu yollardan köçmə maldarlar istifadə etsələr də, oturaq əhalinin də iqtisadi həyatında onların müstəsna əhəmiyyəti vardı. Köç yolları ilə hərəkət edən aran kəndlərinin oturaq əhalisi öz məhsullarını (taxıl, meyvə, bostan-tərəvəz və s.) maldarlıq məhsullarına (yağ, pendir, yun, dəri, ot və s.) dəyişmək üçün tez-tez yaylaqlara qalxırdı.

Keçmişdə Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan hər bir bölgəsində müxtəlif istiqamətlərə gedən çoxlu köç yolları olmuşdur.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində mövcud olan köç yolları Kür çayı üstündəki keçidlərdən başlanır, düzən yerlərdə çox vaxt kəndarası torpaq yollarla (bəzən hətta magistral yollarla) qovuşur, yaylaqlara yaxınlaşdıqca dağ ciğirləri ilə əvəz olunurdu. Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan köç yollarından fərqli olaraq Qərb bölgəsinin köç yolları bəzən Kür çayından keçirdi. İri körpülərin olmaması üzündən mal-qara və qoyun sürülərini çaydan kiçik qayıqlar vasitəsilə keçirmək lazım gəlirdi. Bunun üçün Kür üstündəki keçidlərə xüsusi səriştilə gəmiçilər olurdu və sürü sahibləri onların köməyindən istifadə edirdilər [159, 76-78].

Qərb bölgəsinin Qarayayı və Ceyrançöl qışlaqlarından Şahdağ və Murğuz silsilələrində qərar tutan yaylaqlara doğru uzanan köç yolları haqqında

XIX-XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat materiallarında ətraflı məlumatlar verilir [290, 127-128; 226, 117-118; 237, 149; 262, 166-167; 336, 97-99; 201, 120]. Yəni də XIX əsrin axırlarında Qazax və Yelizavetpol qəzaları əhalisinin birgə istifadə etdikləri köç yolları əsasən Yasamal yolu, Zəyəm dərəsi yolu, Kiran yolu, Sarı yoxuş yolu, Qoşa dəyirman yolu, Qızılbulaq yaylağına gedən yol və Zada yolundan ibarət idi [237, 149]. İ.Z.Andronikovun məlumatına görə, XIX əsrin 80-90-cı illərində Yelizavetpol qəzası əhalisinin istifadəsində 11 köç yolu vardı ki, onlardan beşi (Yasamal, Sarıbulaq, Lüləli, Saryalı və Qaraçınar yolları) köç üçün daha əlverişli idi [261, 120].

A.D.Yeritsova görə, Qazax qəzasının həm oturaq, həm də köçmə maldar əhalisinin təsərrüfat həyatında və məişətində müstəsna rol oynayan beş mühüm köç yolu vardı:

1. Şıxlı kəndindən yaylaqlara diklənən iki əsas araba yolundan birincisi cənub-qərb istiqamətində Şıxlı-Məlikli ağalarının ərazisi – Qalaça oradan da Külpa qışlaqlarına qədər uzanırdı. Burada araba yolu qurtarır, əsas yol bir neçə ciğirə səpələnirdi. Bu ciğirlərdən bir qismi Çetindağ istiqamətində Babacan meşə massivi boyunca Borçalı qəzasına, digər bir qismi isə Xələf dağına, oradan da Aleksandropol qəzasına çıxırdı. Şıxlı-Külpa yolu adlanan bu yolla Şıxlı və Məlikli ağaları, kəmərlilər, Qalaca və Külpa kəndləri əhalisi hərəkət edirdi.

2. Digər araba yolu qərbə doğru gedərək Aslanbəyli kəndində Salahlı kəndindən başlayan qərb yolu ilə birləşirdi. Aslanbəyildən çıxan yol iki qola ayrılırdı: onlardan biri qərbə doğru Qaymaqlı-Kəmərlilər-Balakənd-Barana (indiki Noyemberyan)–yaylaqlara, digəri isə cənuba doğru Kotkənd-Pipis istiqamətində gedərək yenidən iki qola ayrılırdı: bir qolu Kunəçay, digəri isə Coğazçay boyundakı ayrı-ayrı yaylaqlara gedirdi. Şıxlı-Salahlı yolu adlanan bu yolla Şıxlı kəndinin bir hissəsi, salahlılar, aslanbəyililər, qaymaqlılar, kəmərlilər və bir sıra azərbaycanlı və erməni kəndlərinin əhalisi hərəkət edirdi.

3. Salahlı və Poylu keçidləri arasında yerləşən Qazaxbəyli, Peykanlı və Xələfli kəndlərinin əhalisi özlərinin məxsus olduqları köç yolları ilə hərəkət edirdilər. Poylu və Qıraqqəsəmən keçidlərindən başlanan yollar Qazaxda birləşir, burada poçt yolu ilə Ağstafaçayın yuxarılarına qədər uzanırdı. Uzuntaladan başlayaraq Dilicana qədər bu yoldan ayrılan ciğirlər Ağstafaçayın hər iki sahilində yerləşən yaylaqlara qalxırdı. Dilicandan əsas köç yolu Tərsçay dərəsinə burulur, oradan yaylaqlara şəxələndirirdi.

4. Həssənuş dərəsi boyunca Murğuz yaylaqlarına qalxan köç yolu az əlverişli olsa da, bu yolla Qıraqqəsəmən və Qızılcan keçidlərindən keçən sürü-

lər, həmçinin Həsənsu çayının hər iki sahilində yerləşən sahibkar kəndləri hərəkət etdirildilər.

5. Şəməddil əhalisi Tovuz və Zəyəm çayları boyunca uzanan köç yollarından istifadə etdirildilər.

Qərb bölgəsindəki yaylaqlardan istifadə edən Eldar kəndlərinin (Poylu, Salahlı, Kəsəmən və Qarabağlı) əhalisi Ceyrançöl-Qədili keçidi-Annenfeld (Alman koloniyası)-Morul kəndinə kimi müstəqil hərəkət edir, buradan Yasamal yolu ilə yaylaqlara qalxırdı [159, 79-80].

Şuşa qəzasında mövcud olan iki əsas köç yolundan biri Kürün sahillərindən başlayaraq Əskəran vadisindən keçib Qırxqız yaylağına, digəri isə Xaçın yolu ilə Əylisliyə, oradan da Şuşa kəndinin yanından keçərək Kirs dağına gedirdi. Sonuncu köç yolundan Cavanşir qəzasının da əhalisi istifadə edirdi. Cavanşir qəzasının özündə isə dörd əsas köç yolu var idi [226, 119].

Şirvan elatlarının köç yollarından bəhs edən F.A.Deminski yazırdı ki, Küdrü qışlaqlarından Böyük Qafqaz yaylaqlarına gedən aşağıdakı köç yolları Qobustandan keçirdi:

1. Hərəmidag-Paşalı-Udulu-Yavannı dağı-Mərzə-Hillmilli-Dibrar.
2. Girdə-Pirsaat vadisi ilə Təsi kəndindən, oradan Sündü-Qozlu çayı-Dibrar.
3. Kələqaya yolu (Döymə yol) – Ləngəbiz-Çarhan-Mərzəndigə-Kürdəmiş-Astraxanka-Dibrar dağında Sarıdaş yaylağı.

4. Gədəkambarə qışlağı-Kolanı-Göylər-oradan Şamaxıyaqək Ortabelaq dərəsilə Çaylı kəndindən Pirsaat vadisi ilə Kürdəmiş-Astraxanka-Dibrar [274, 66; 107, 137].

Muğan elatlarının yaylaq yerləri Savalan, Qaradağ və Taliş dağlarında olduğundan, xüsusilə Savalan yaylaqlarına gedən köç yollarının hamısı Biləsuvarın keçirdi: Biləsuvar-Bağrovdağ-Ağ evlər-Gəlin yurdu-Xatınbulaq-Qaraxıran. Şahsevən elatları (xüsusilə Meşkin icmaları) yaylaqlara köçərək aşağıdakı köç yollarından kütləvi şəkildə istifadə etdirildilər:

1. Araz çayının aşağısından və Xoruzlu dağ silsiləsinin şərq hissəsindən keçməklə Bərzəng çayı boyunca.
2. Muğanın qərb hissəsindəki Ziyvə kəndindən keçməklə Səmbur çayı boyunca.

3. Muğanın şərq hissəsindən Xoruzlu dağ silsiləsinə əşaraq Diz çayı boyunca Ləngəndən keçməklə Savalan yaylaqlarına.

4. Qarasu çayının yuxarı axarı boyunca.

5. Göytəpə-Səfidaş mahalını keçməklə Taliş dağlarındakı Çiçəkli dağ silsiləsinin yamacındakı yaylaqlara gedən köç yolları [102, 146-147].

Qarabağ elatları isə başlıca olaraq aşağıdakı köç yollarına üstünlük verirdilər:

- I. Murovdağ yaylaqlarına gedən köç yolları;
- II. Yuxarı Tərtər yaylaqlarına gedən köç yolları;
- III. Zəngəzur yaylaqlarına gedən köç yolları;
- IV. Qırxqız-Kirs-Sarıbaba; Kirs-Ziyarət dağına doğru əsas köç yolları [74, 61-62].

4.5.3. Poçt yolları

Ölkənin iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynayan poçt yolları təkcə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri arasındakı əlaqənin deyil, Azərbaycanın başqa ölkələrlə əlaqəsinin möhkəmlənməsində də müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Orta əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının (İbn Xordadbeh, əl-İstaxri, İbn Hövqəl, əl-Müqəddəsi və b.) məlumatlarına görə, IX əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisindən keçən mühüm yol qovşaqlarında 50-dən artıq poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Yolçular atlarını bu məntəqələrdə dəyişir, poçt baratlarını bu və ya digər yerə aparan qasidlər burada təyin edilir, gömrük-xanalar burada olurdu [155, 115-116].

Tədqiqatlardan və etnoqrafik müşahidələrdən aydın olur ki, qədim yolların əsasında salınmış poçt yolları təkcə minik və yük heyvanları üçün yox, həm də təkrarlı nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün əlverişli idi.

Bakıda Tiflisə doğru uzanan poçt yolu Şamaxıdan və Şirvan ərazisindən keçən yeganə magistral olduğundan, Şirvan iqtisadiyyatının şah budağı hesab olunurdu. Yerli əlaqə yollarının demək olar ki, hamısı, hətta təsərrüfat əhəmiyyətli xırda yolların çoxu həmin magistrala qovuşurdu. Ona görə də Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatı üçün bu yolun müstəsna əhəmiyyəti vardı [106, 144].

Bakı-Tiflis poçt yolu Azərbaycan ərazisini bütünlüklə kəsib keçərək Ağstafada iki qola haçalanırdı. Bu yolun bir qolu Dilican-İrəvan-Naxçıvan-Culfa vasitəsilə Təbrizə və İrəvan içərilərinə, digər qolu isə Tiflisə, oradan da Aleksandropola və Qarsa gedirdi. Əhatə etdiyi ərazinin genişliyinə görə bu yolun inzibati, ticarət-iqtisadi və hərbi-strateji cəhətdən fəvqəladə əhəmiyyəti vardı [259, 12]. Azərbaycanın Qərb bölgəsini keçdikdən sonra «Dilican yolu» adlanan bu yol XIX əsrin axırlarında Cənubi Qafqaz yöse yolları arasında ən işlək yol idi. Tarixi məlumatlara görə, hər haftə bu yolla İrəvan və Aleksandropola, oradan da gəriyə üç dəfə poçt aparılıb-gətirilirdi [290, 214].

Azərbaycandan keçən digər poçt yolu Novo-Bayazetdən başlayaraq Göyçə gölünün cənub sahili boyunca Gəncəçay vadisi-Zurnabad-Yelizavetpol-Qarasaqqal-Samux pristavlığı-Eldar-Alazan vadisi-Siqnax qəzasına gedən yol idi [259, 19]. Mənbələrdən məlum olur ki, hələ XVII-XVIII əsrlərdə bu yol ilə Gəncə və Gürcüstan dövləti arasında ticarət əlaqələri olmuşdur [289, 53].

XIX əsrin ilk onilliklərində Bakıdan Tiflisə gedən əsas poçt yolu Şamaxı, Şəki və Siqnaxdan keçirdi. Digər poçt yolu Şamaxıdan Mingəçevir keçidi-Gəncə və Ağstafadan Tiflisə doğru idi [53, 43-44].

XIX əsrdə Bakı-Salyan; Salyan-Lənkəran-Astara; Bakı-Quba-Yalama; Hacıqabul-Şamaxı; Şamaxı-Ağsu-Kürdəmir; Göyçay-Ucar; Yevlax-Şuşa-Gorus; Yevlax-Ağdam-Qarabulaq-Cəbrayıl və s. istiqamətlərə gedən poçt yolları da mövcud olmuşdur. Şamaxıdan cənub-şərqə – Salyana gedən poçt yolu Hacıqabulda dəmir yolu ilə kəsişirdi [334, 81-82].

Ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynayan poçt yollarının təkmilləşdirilməsi, arabaların hərəkəti üçün uyğunlaşdırılması, əsas su maneələri üzərində körpü salınması üçün XIX əsrin ikinci yarısında bəzi addımlar atıldı. Təkrarlı nəqliyyat vasitələri üçün nəzərdə tutulan Yevlax-Şuşa-Gorus-Naxçıvan-İravan yolunun tikintisinə 1870-ci ilin sonu, 1871-ci ilin əvvəllərində başlandı. 1873-cü ilə qədər həmin yolun Zəngəzur qəzası sərhədinə – Həkəri çayına qədər olan 13,5 verstlik hissəsi işə salındı və burada 2 daş körpü tikildi. 1883-cü ildən sonra yol tikintisinə yenidən başlandı və 1886-cı ilin martında Şuşa ilə Gorus arasında poçt yolu açıldı [54, 126-127]. Bu, Şuşa-Naxçıvan yolunun bir hissəsi idi. Naxçıvandan İrəvana və Tiflisə qədər uzanan digər quru yolun tam tikintisi yalnız XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başa çatdırıldı. Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinin Mərkəzi Rusiya və İranla ticarət-iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsində bu yolun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində poçt yolları ölkənin əsas nəqliyyat arteriyaları idi.

4.5.4. Su yolları

XIX əsrdə Azərbaycan qonşu ölkələrlə su yolları vasitəsilə də əlaqə saxlayırdı. Burada su yolları üçün Xəzər dənizi və qismən də Kür çayı əlverişli idi. Bakıdan Həştərxana, Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizinin cənub sahillərindəki vilayətlərə neft, ipək, boyaq maddəsi, biyan kökü, zəfəran, duz və s. mallar su yolu vasitəsilə ixrac olunurdu.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon qədim Azərbaycan ərazisindən keçən su tranzit-ticarət yolu haqqında məlumat vermişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, çoxlu hind malları Oks (Amu-dərya) çayı ilə Girkən (Kaspi) dənizinə gətirilir, dənizlə mallar Albaniyaya ötürülür, daha sonra Kür çayı və müəyyən qədər quru yolla Qara dənizə gətirilir.

Azərbaycan ərazisindən keçən su tranzit-ticarət yolu haqqında eramızın I əsridə yaşayan Roma müəllifi Böyük Plini də yazmışdır. O qeyd edir ki, Pompeyin yürüşü (e.ə.66-65-ci illər) zamanı məlum olmuşdur ki, «Hindistandan 7 günə Baktriyaya (Bəlx) və Oks (Amu-dərya) çayına tökülən Baktr çayına gəlmək olur. Bu çaydan Kaspi dənizi ilə Kür çayına gətirilən hind mallarını oradan da quru yolla 5 gündən çox olmayan vaxt ərzində Pont dənizinə tökülən Fasisə aparmaq olur» [209, 18-19].

Xəzər dənizində böyük ticarət əhəmiyyətli perspektiv görünən Rusiya hələ XVII əsrin axırı – XVIII əsrin əvvəllərində Xəzər sahilindəki əraziləri zəbt etməyə cəhd etmişdir. Bu siyasəti ilk dəfə I Pyotr həyata keçirməyə başlamışdı [360, 250]. Baltik dənizi Avropada Rusiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdisə, Xəzər dənizi də Şərqdə həmin əhəmiyyətə malik idi. Bu iki dənizi zəbt etməklə ruslar Avropa ilə Asiya arasında əlaqəni genişləndirməyə çalışırdılar.

Bəzən karvan yolları vasitəsilə başqa ölkələrlə saxlanılan ticarət əlaqələri dəniz və çay yolları vasitəsilə davam etdirilirdi. Belə ki, Şamaxıdan Şimala gedən karvan yolu ya Bakı vasitəsilə, ya da Qobustan yaylası ilə Şabrana, oradan isə Xəzər dənizi ilə Volqaya gedirdi. Şamaxıdan başlanan başqa bir yol Təngə dərəsi vasitəsilə Şabrana, oradan isə dəniz yolu ilə Həştərxana gedirdi. Şabranda əsas liman Niyazabad hesab olunurdu [334, 82-83].

Dəniz yolu ilə xarici ticarət ən çox İranla aparılırdı. Xəzər dənizində bu ticarətin əsas mərkəzi Bakı şəhəri idi. Ticarət nöqtəyi-nəzərində Bakı limanı Xəzərin qərb sahilləri boyu ən yaxşı liman və baş məntəqə sayılırdı [395, 65].

Xəzər dənizində yükdaşıma əsasən rus gəmiləri vasitəsilə icra olunurdu. Şərq ölkələri iqtisadi və texniki gerilik üzündən Xəzər dənizində uzaq səfərlərə çıxma biləcək donanma yarada bilməmişdilər. Ona görə də Xəzərdə yükdaşıma işini Rusiya öz inhisarına almışdı [177, 302].

Xəzər sahilində Azərbaycanın digər bir gəmi-ticarət limanı Niyazabad idi. İndiki Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşmiş bu limanın Azərbaycanın su yollarının inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Həştərxandan gətirilən mallar Niyazabadda boşaldılır, buradan arabalar və karvanlar vasitəsilə bölgələrə aparılırdı. XIV-XIX əsrlərdə fəaliyyətdə olmuş bu liman sonralar öz ticarət və əməli əhəmiyyətini itirmişdir.

4.5.5. Dəmir yolları

Dəmir yolu nəqliyyatı müxtəlif yükləri kütləvi şəkildə uzaq məsafələrə yüksək sürətlə və digər nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə qat-qat ucuz aparması ilə, həmçinin hərəkətinin müntəzəmliyi ilə fərqlənirdi [178, 34-35].

Azərbaycanda ilk dəmir yollarının çəkilişinə XIX əsrin 70-ci illərində başlanmışdı. 1878-ci ildə Bakı şəhərinə neft mədənləri və neft körpüsü ilə birləşdirən 25,2 verst uzunluğunda dəmir yolu xəttinin inşasına icazə verildi. «Neft sahəsi» adını alan bu xətlərin tikintisi 1879-cu ilin sonunda başa çatdırıldı və rəsmən 1880-ci il yanvarın 20-də istismara verildi [53, 73-74]. 1879-cu ildə isə «Simens qardaşları» şirkəti tərəfindən Gədəbəy mis filiz mədəni və Qalakənd misəritmə zavodu arasında darxətli dəmir yolunun inşasına başlandı və 29 verst uzunluğunda olan bu xəttin çəkilməsi 1884-cü ilin yanvarında başa çatdırıldı [423, 43; 326, 18-19].

Cənubi Qafqaz dəmir yolunun «Neft sahəsi» adı ilə məlum olan Azərbaycanın ilk dəmir yolu Bakını Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı mədənləri ilə birləşdirirdi. Əvvəllər bu yol ilə yalnız neft məhsulları daşınması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin neft mədənləri ilə Qara şəhərdəki neftayırma zavodları arasında neft kəmərlərinin geniş şəbəkəsi yaradıldıqdan sonra «Neft sahəsi» dəmir yolu xətləri ilə sərnişin daşınmasına da başlandı.

1879-cu il dekabrın 22-də Cənubi Qafqaz dəmir yolunun əsas hissəsinin – Bakı-Tiflis dəmir yolu magistralinin çəkilişinə icazə verildi. 515 verst uzunluğundakı bu yolun 1883-cü il mayın 8-də rəsmi açılışı oldu və həmin gün Tiflisdən çıxan ilk sərnişin qatarı mayın 9-da Bakıya çatdı. H.Zərdəbi Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı-Tiflis sahəsinin çəkilməsinə böyük qiymət verərək yazırdı ki, Azərbaycanın iqtisadi həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə də yol Bakı neftindən sonra ikinci böyük amildir [295, 351].

XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində daha bir neçə dəmir yolu xətti çəkilib istifadəyə verildi. 1900-cü ildə Bakı-Dərbənd dəmir yolu işə salındı (uzunluğu 217 verst). Bununla Cənubi Qafqaz dəmir yolu Vladıqafqaz dəmir yolu ilə birləşdi və onun vasitəsi ilə Ümumrusiya dəmir yolu şəbəkəsinə qoşuldu, Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazla Mərkəzi Rusiya arasında müntəzəm nəqliyyat əlaqəsi yaradıldı. 1899-cu ildə Tifliis-Qars dəmir yolu (uzunluğu 282 verst) istismara verildi və elə həmin il bu yolun üzərindəki Aleksandropol (Gümrü) stansiyasından İrəvana (uzunluğu 147 verst), oradan da Culfaya (uzunluğu 177 verst) doğru dəmir yolu xətlərinin tikintisinə başlandı. 1908-ci il yanvarın 20-də Tiflisə Culfə arasında dəmir yolu magistralı rəsmən istifadəyə verildi [53, 88-89, 91, 95]. Beləliklə, Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinin ölkənin əsas hissəsi ilə sabit və davamlı nəqliyyat əlaqəsi saxlamaları təmin edilmiş oldu.

Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasında onun dəmir yolu vasitəsilə daşınmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Neft məhsullarının dəmir yolu vasitəsilə daşınmasında ilk dəfə 1879-cu ildə Bakı-Balaxanı dəmir yolu xəttində tətbiq olunan vaqon-sisternlərdən istifadə edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonunda dəmir yolu neft məhsulları daşınmasının ancaq 65-70%-ni yerinə yetirə bilirdi. Həmin illərdə neft sənayesinin sürətli inkişafı istəhsal olunan bütün neft və neft məhsullarının dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınmasını çətinləşdirmişdi. Bu da öz növbəsində Xəzər dənizində neft gəmilərindən ibarət böyük donanmanın yaranmasına və Bakı-Batumi neft kəmərinin inşasına gətirib çıxardı.

Çar hökumətinin Bakıdan xaricə neft məhsulları ixracını əsaslı şəkildə artırmaq üçün gördüyü ən mühüm tədbir 1896-1906-cı illərdə Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin inşa etdirilməsi oldu. Ümumi uzunluğu 839 verst olan bu boru kəməri il ərzində 60 milyon pud ağ neft nəql etməyə imkan verirdi [53, 102].

Dəmir yolunun işə düşməsi ilə Azərbaycanın iqtisadiyyatında və sosial-mədəni həyatında xeyli nəzərəcarpaçqə yeniliklər baş verdi. Bu vaxta qədər daxili peşə sahələrindən biri hesab olunan araba, at, uzunqulaq, dəvə və qatırla yükdaşıma daha sərfəli idisə, dəmir yolunun çəkilişindən sonra bölgələrdə fəaliyyət göstərən yükdaşıyanların (çarvadarların) daşıma istiqamətləri dəyişikliyə məruz qaldı. Azərbaycanada əsas yükdaşıma əməliyyatları dəmir yolu vasitəsilə həyata keçirilməyə başlandı. Ona görə də, əvvəllər yükdaşımalar qəzalardan Bakı, Tiflis, Gəncə şəhərlərinə doğru olduğunda, dəmir yolları çəkildikdən sonra qəzalardan yaxınlıqdakı dəmir yolu stansiyalarına yönəldi. Həm də daxili yükdaşımaların həcmi və çeşidi artdığı üçün, çarvadarların sayı da çoxaldı. Artıq, XIX əsrin 80-ci illərində Şuşa ilə Cəbrayıl qəzalarının bir neçə kəndinin əhalisi kütləvi sürətlə çarvadarlıqla məşğul olmağa – Yevlax stansiyasına araba və fərqlənirlə yük daşımağa başlamışdılar. Dəmir yolunun işə düşməsi ilə Azərbaycan daxilindəki bəzi poçt stansiyaları və poçt yolları sıradan çıxdı və post rabitəsi qəza mərkəzlərinə dəmir yolu stansiyaları ilə birləşdirən və təcridcən şosələşdirilən yollarla həyata keçirilməyə başladı [290, 214].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncə, Şuşa, Nuxa, Quba, Lənkəran, Şamaxı və s. şəhərlərlə yanaşı, Ağstafa, Şəmkir, Yevlax, Ləki, Ucar, Kürdəmir, Hacıqabul, Naxçıvan, Culfə və s. dəmir yolu stansiyaları daxil ticarətin mühüm mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Bakı-Tiflis dəmir yolu və XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində doğru çəkilən digər dəmir yolu xətləri Azərbaycan kəndlilərinin təsərrüfatı həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. Dəmir yoluna yaxın kəndlərin təsərrüfatı getdikcə daha çox əmtəə xarakteri kəsb etməyə başladı. Təsərrüfat

uklarında yaranan bu dəyişiklik öz növbəsində ictimai münasibətlərə də dərin təsir göstərdi.

XIX əsrin axırlarında Bakıda sənişin daşmaq üçün reyslər üzərində at qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən nəqliyyat vasitəsindən – konkadan da istifadə olunmağa başladı. Bakıda «At-dəmir yolu səhmdar cəmiyyəti»nə məxsus ilk konka 1889-cu ildə işə salındı. Yolun vəziyyətindən və yükün ağırlığından asılı olaraq konkaya bir, iki və daha çox at qoşulurdu. Atlar vəqonun dartqıya bağlanmış yan qayıqları vasitəsilə çəkirdilər. Dayanacaqlarda konkanı saxlamaq üçün əl ilə idarə olunan tormozlayıcı mexanizmdən istifadə olunurdu. Hərəkət zamanı sürücü bir əli ilə atların cilovunu, digər əli ilə isə həmin mexanizmin dəstəyini tuturdu [Şək. 4.24.1].

1920-ci ilə yaxın konkanın 14,4 km-lik yolu, 44 vəqonun var idi. Konka, əsasən, Vağzal-Bayıl, Vağzal-Şamaxinka, Bayıl-Şamaxinka və Vağzal-Qaraxəhər istiqamətində işləyirdi. Bütün istiqamətlərdə gediş-gəliş haqqı beş qəpik idi [212, 84]. 1924-cü ilin fevralında Bakı küçələrində tramvayın görünməsi ilə əlaqədar konka aradan çıxdı.

4.5.6. Körpülər-keçidlər

Azərbaycanın ənənəvi əlaqə vasitələrinin bir qismini də çay keçidləri – körpülər, addamaclar, girmə, keçələt və suvatlar təşkil edirdi. Ərazidə mövcud olan irili-xırdalı çoxlu miqdarda çaylar üzərindən salınan körpülər vasitəsilə həm Azərbaycan kəndləri bir-biri ilə əlaqə saxlayır, həm də onların üzərindən ticarət-karvan yolları keçirdi. Əlaqə işini qaydaya salmaqdan ötrü əhali ilk növbədə çayın ən dar yerindən hər iki sahili birləşdirən tək, qoşa, bəzən də üçəm tirlər atır, üzərinə köndələn şəkildə xırda ağac parçalarını yan-yanı bənd etməklə primitiv körpü – «addamaç» düzəldirdilər. Çayın yatağı enli olduqda, içərisinə çay daşları doldurulmuş iri hörmə səbatləri (qoysara) çay yatağına yerləşdirir, üstünə tirlər ataraq körpü düzəldirdilər. Bu məqsədlə iri sal daşlardan və ağac yarmaçalarından da istifadə edilirdi. Adətən, təkrarlı nəqliyyat vasitələrinin və qoyun sürülərinin keçməsi üçün düzəldilən keçidlərdə yanaşı atılmış tirlərin üstünə çubuqhərmə çəpərə qoyur, üzərini ot-saman və ağac şaxları ilə örtüb, torpaqlayırdılar. Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvi olan bu primitiv əlaqə vasitələri çox davamsız olur, tez-tez sıradan çıxırdı.

Azərbaycanda iri körpülər salmaq, yolları abadlaşdırmaq, rahat nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq maddi-texniki imkanların məhdudluğu şəraitində həm çətin, həm də ağır bir

iş idi. Ona görə də, iri çaylardan keçmək üçün bir çox yerlərdə bərədən, primitiv daş körpülərdən [Şək. 4.24.2], eləcə də girmə, keçələt və suvatlardan istifadə edilirdi. Bəhs olunan dövrə Azərbaycanın iri çaylarında yaz daşqınları olmayan dövrlərdə çayı piyada, atla və ya araba ilə keçmək üçün girmə, keçələt və suvatlar daha əlverişli sayılırdı. Adətən, onlar təhlükəsizliyi və rahatlığı dəfələrlə yoxlanılandan sonra çayın dayaz və ensiz yataqlarında salınıır, hələ körpülərin olmadığı zamanlarda rəvan əlaqə vasitəsi kimi xalqın köməyinə çatırdı. Qabırçı (İori) çayı üzərində Kəsəmənı suvatu, Sənək suvatu, Qarabağlı suvatu və Ağ ev suvatu Eldar kəndlərinin daxili əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Etnoqraf A.N.Mustafayev XIX əsr mənbələrinə istinad edərək Qanıq (Alazan) çayı üzərində 10-dan çox girmə və keçidlərin (Beslanlar, Anaq, Urdo, Qozlu, Muğanlı, Boyaqçı, Çırpılı, Boyəkmətli, Lələli, Qotur və Almalı keçidləri) olduğunu qeyd edir [112, 205-206].

Bütün bunlar heç də o demək deyildir ki, xalqımızın ənənəvi memarlıq təcrübəsində daş körpülər salınmasına etinasızlıq göstərilmişdir. Əsla yox! Azərbaycanın qədim ticarət-sənət mərkəzlərindən olan Şamaxı, Təbriz, Gəncə, Bərdə, Şəki, Naxçıvan, Ordubad və b. şəhərlərin ticarət yolları üstündə orta əsrlərdən istifadəyə verilən qiymətli, gözəl sənət nümunələri olan körpülər inşa edilmişdir. Xalqımızın keçmiş körpüsəlmə təcrübəsini parlaq surətdə əks etdirən Aza körpüsü [Şək. 4.25.1], Şəkiddə Qurqanaçay və Xanabadçay üzərindəki körpülər [Şək. 4.25.2-3], onbir və onbeşəşirmlı Xudafərin körpüləri [Şək. 4.26.1], Simuq körpü [Şək. 4.26.2], Qazançı körpüsü, Gəncə körpüləri, və s. əsrlərin sınağından çıxaraq, bir çoxu zamanəməzək öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

XIX əsrin ortalarında Gəncə-Tiflis poçt yolu ilə araba və furqonların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün bu yolu kəsib keçən Tovuz, Həsənsu və Şəmkiç çayları üzərindən ağac və daş körpülər salınması üçün dövlət tərəfindən də cəhdlər olmuşdur. 1849-cu ildən bərpə edilməyə başlayan [202, 127] Gəncə-Tiflis magistral poçt yolunun keçdiyi çaylar üzərindən körpülər salınması işi, çarizmin yerli idarə orqanları tərəfindən əsrin 50-ci illərindən başlanmışdı. M.N.Gersevanov bu ərazidə körpülər salınmasının zəruriliyinə işarə edərək yazırdı ki, Yelizavetpol yolunda hərəkət edən furqon və araba kimi təkrarlı nəqliyyat vasitələri dağ çaylarındakı keçidlərdən asanlıqla keçə bilən dəvə karvanları ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir [259, 16]. Cənubi Qafqaz dəmiryolunun tikintisində iştirak edən atasının görüşünə gələn N.Qaraqaş da eyni fikri təsdiq edərək, Ağstafa-Dilican yolunda «kəl və ya öküz qoşulmuş, al-əlvan xalçalarla üstü örtülmüş, asta-asta hərəkət edən ikitəkərli arabalarla tez-tez rastlaşdığını» yazırdı [326, 19-20]. Bu magistral poçt yolunda hərəkəti yaxşılaşdırmaq üçün Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsovun

göstərişi ilə XIX əsrin 50-ci illərin əvvəllərində mühəndis-kapitan V.İ. Statkovskinin layihələri əsasında Gəncə qəza rəisi Cambakurian-Orbeliani Həsənsu və Tovuz çayları üzərində iki ağac körpü inşa etdirmiş və onların quradılmasına 3140 rubl vəsait sərf olunmuşdu [53, 44].

1864-cü ildən Tiflisdən Ağstafaya və İrəvana doğru poçt yolunun şoseləşdirilməsinə və əsas su maneələri üzərindən körpülər inşasına başlandı. 1871-ci ildə Gəncə şəhərinin mərkəzində Gəncəçay üzərindən Qafqazda ilk dəmir körpü istifadəyə verildi [54, 125]. 1873-cü ildə isə Yeni Ağstafa poçt stansiyasından Tovuzla kimi 29 verstlik poçt yolunun şoseləşdirilməsinə və Həsənsu, Tovuz çayları üzərindən dəmir körpü inşasına qərar verildi [259, 16]. Lakin həmin dövrdə tezliklə Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkiləcəyi güman edildiyi üçün bu layihə reallaşmadı və Həsənsu çayı üzərindən salınmalı olan körpünün dəmir konstruksiyaları qismən dəyişdirilərək Dilican yaxınlığında Ağstafaçay üzərindən körpü inşasında istifadə edildi.

XIX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkilən zaman əsas su maneələri üzərindən salınan dəmir yolu körpüləri həm də araba və furqonların keçməsi üçün uyğunlaşdırıldı. Kür çayı üzərindən Poylu və Yevlax yaxınlığında, Həsənsu, Əsrik, Zəyəm və İncəçay üzərindən salınan dəmir yolu körpüləri relslərin səviyyəsinə qədər düşəndi ki, arabaların hərəkət etməsi mümkün olsun. Bu məqsəd üçün 22018 rubl vəsait xərclənmişdi [54, 125].

1897-ci ildə Quba şəhərində Qudyalçay üzərindən, 1908-ci ildə Şamaxı-Kürdəmir yolunu kəsib keçən Ağsu çayı üzərindən dəmir körpülər salınmış, XX əsrin əvvəllərində İrana mal aparılıb-gətirilməsini asanlaşdırmaq üçün Culfada Araz çayı üzərindən böyük dəmir körpü inşa edilmişdi [54, 128, 130].

Qədim çağlardan başlayaraq son zamanlaraqədər Azərbaycanda asma körpülərdən də istifadə olunmuşdur. Bu körpülər sıldırımlı, yaxud çayın enli yerlərində böyük diqqətlə qurulurdu. Asma körpüləri hazırlamaq üçün çayın hər iki sahilinə möhkəm ağac dirəklər basdırılırdı. Bəzən dirək əvəzinə qayalarından da istifadə olunurdu. Sonra həmin dirək və ya qayalara möhkəm kəndirlər bənd edib üstünə taxta hissələr döşəyirdilər. XIX əsrin sonlarında belə körpüləri metal naqillərdən (tros) düzəldilmiş asma körpülər əvəz etmişdi.

Xaçmaz rayonunun Köhnə Xaçmaz adlanan ərazisində hazırda piyadaların istifadə etdiyi belə bir körpü Qudyalçay üzərindən, Samux rayonunun Eldar kəndində isə Qabırçı çayı üzərindən salınmışdır. Kiçik və Böyük Qafqazın, eləcə də Talış dağlarının sıldırımlı və dərin dərəli dağ çayları üzərindən salınan belə körpülərin sayı onlardır.

4.6. Rabitə vasitələri

Maddi istehsalın əsas sahələrindən biri olan rabitə vasitələri həm də xalqın mədəni həyat səviyyəsini göstərən əlamətlərdəndir. Rabitə vasitələrinin inkişafı hər bir ictimai-iqtisadi mərhələdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə bağlı olmuşdur.

Qədim zamanlardan insanlar lazımi məlumatları ünvanına çatdırmaq məqsədilə qışqırıq, fışqırıq, zəng, dəf səslərindən, işıq, tonqal, məşəl və s. vasitələrdən müxtəlif bayraq və əl hərəkətlərindən, habelə öyrədilmiş gəyərçinlərdən istifadə etmişlər. Adətən, düşmən hücumuna məruz qalan əhali hündür yerlərdə və ya qüllələrdə tonqal yandırıb üstünün qalınlığı, sayı və istiqaməti ilə düşmən ordusunun sayını və hərəkət istiqamətini qonşu bölgələrə xəbər vermişdir.

Qədim zamanlarda şifahi məlumatları lazımi yerlərə çatdırmaq üçün «çapar» (şatır) və «qasid»lərdən geniş istifadə olunmuşdur. Sonralar yazılı məlumatlarla rabitə (əlaqə) saxlanılması əsasında poçt rabitəsi yaranmışdır.

Şərqdə poçtun təşkil və nizamə salınmasını İran hökmdarı I Daranın (er. əv. 522-486-cı illər) adı ilə bağlayırlar [367, 383]. Sonralar ərəblər «bəriddə» adlanan poçt rabitəsi sistemi yaratmışdılar.

Qədim Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da poçtun fəaliyyəti atlarla həyata keçirilirdi. Poçt vasitəsilə sənədlər, məktublar, xırda bağlamalar, pul baratları və b. əmanətlər göndərilirdi. Hər dayanacaqda hazır duran çapar ona çatdırılan göndərişləri qəbul edib növbəti dayanacaqda yola düşür və beləliklə, məktub və yüklər yolda ləngidilmədən, sürətlə istənilən yerlərə çatdırılırdı.

Çar Rusiyası Azərbaycana müntəzəm əlaqə saxlamaq məqsədilə 1818-ci ildə Yelizavetpolda (Gəncə) poçt idarəsinin açılmasını, 1826-cı ildə isə Bakıda poçt ekspedisiyasının təsis olunmasını təşkil etdi [17, 616]. XIX əsrin 30-cu illərində Quba, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, eləcə də Lənkəran, Nuxa (Şəki), Salyan və digər yerlərdə də poçt idarələri yaradıldı [17, 616].

XIX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində və qəza mərkəzlərində, o cümlədən Göyçay, Ağdaş, Zaqatala, Şuşa, Culfə, Ordubad və b. yerlərdə poçt idarələri fəaliyyət göstərirdi. Əsrin axırlarında Azərbaycanda poçt idarələrinin sayı 60-dan çox idi ki, bunların da yaranmasında Bakı-Tiflis və Bakı-Dərbənd dəmir yolu xətlərinin işə düşməsinin böyük rolu olmuşdu. Çünki dəmiryolu stansiyalarının hamısında poçt qəbulu təşkil edilmişdi.

Kapitalizmin inkişafı və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi daha münasib rabitə vasitələrinin yaranmasını tələb edirdi. Belə rabitə vasitələrindən biri

də teleqraf olmuşdur. İlk teleqraf rabitəsi XIX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdi. Rabitənin səməddli forması olan teleqrafla ancaq qısa məlumatlar göndərilirdi. Rusiyada 1857-ci ildə ilk Teleqraf İdarəsi təşkil olunmuş, 1884-cü ildə isə Poçt və Teleqraf Mərkəzi İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanda ilk teleqraf xətti 1864-cü ildə Naxçıvanla Culfa arasında çəkilmişdir. Bu, Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa teleqraf xəttinin bir hissəsi idi [211, 62].

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən neft, dağ-mədən, ipəkçilik, tütünçülük və digər sənaye sahələrinin sürətli inkişafı teleqrafın da inkişafına təkan verirdi. Buna görə də təccüblü deyil ki, yeni teleqraf stansiyaları o yerlərdə yaradılırdı ki, oranın sənətkarlıq, ticarət və hərbi münasibətlərdə böyük rolu vardı.

1868-ci ildə Nuxa, Ağdaş, Göyçay və Şamaxıdan keçən Bakı-Tiflis teleqraf xətti başa çatdırıldı. Yəni həmin ildə Nuxanı və Gədəbəy mis zavodunu Yelizavetpolla birləşdirən teleqraf xətti çəkildi. Nuxa-Yelizavetpol teleqraf xəttinin uzunluğu 128 verst idi. Şuşa şəhərində yerləşən mülki müdiriyət və inzibati idarələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1876-cı ilin yanvarında Yelizavetpoldan Şuşaya teleqraf xətti çəkildi. [211, 62]

Bakının Rusiya teleqraf xəttinə birləşdirilməsi və onun Krasnovodsk (Türkmənbaşı) ilə müxtəlif əlaqələrinin genişlənməsi bu şəhərlər arasında teleqraf xəttinin yaranmasına səbəb oldu. Xəzər dənizinin dibi ilə gedən kabel-teleqraf xəttinin çəkilməsi 1879-cu ilin oktyabrında başa çatdırıldı [424, 73; 211, 62-63].

Sərhəd rayonlarda yerləşən hərbi hissələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1880-ci ildə Şuşa şəhəri ilə İran sərhədindəki Vəng kəndi teleqraf xətti ilə birləşdirildi. 1882-83-cü illərdə Qubanı Qusarla, Bakını Salyan və Lənkərana birləşdirən teleqraf xətləri də istismara verildi. 1880-90-cı illərdə teleqraf stansiyaları Qazax, Yevlax, Tərtər, Ağdaş, Cəbrayıl və b. yerlərdə də açıldı [424, 73]. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmiryolu çəkiləndən sonra onun kənarı boyu 513 verst uzunluğunda teleqraf xətti çəkildi, 27 daimi və 9 müvəqqəti teleqraf stansiyası quruldu. Yəni həmin ildə Bakı-Lənkəran, 1913-cü ildə Bakı-Tehran teleqraf xətləri də çəkildi. Beləliklə, I Dünya müharibəsi ərzində Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 64 poçt-teleqraf müəssisəsi fəaliyyət göstərməyə başladı [211, 64-65].

Teleqrafın mövcud olması öz növbəsində rabitənin yeni, həm də daha rahat və təcili növü olan telefonun yaranmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycanda sənayenin, ticarətin, xüsusilə Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı telefon rabitəsinə olan ehtiyacı artırmışdı. İlk

telefon xətti 1880-ci ildə Bakıda «Qafqaz və Merkur» cəmiyyəti tərəfindən çəkilmişdi. Bunun ardınca 1881-ci ildə Nobel qardaşlarının yaratdığı ikinci telefon xətti Balaxanıdakı Nobel mədənlərini Qaraxərdəki neft zavodları ilə birləşdirirdi.

Nobel qardaşlarından sonra telefon əlaqələrinin yaradılması ilə H.Z. Tağıyev və başqaları da məşğul olmuşdur. Daha sonra Bakıda mərkəzləşdirilmiş telefon xətlərinin quraşdırılması üçün Poçt və Teleqraf Baş İdarəsi tacir Qustav Listlə müqavilə bağladı və bunun nəticəsində tezliklə Balaxanıdakı köməkçi stansiya ilə birlikdə Bakı telefon stansiyası yaradıldı [424, 72-73]. 1911-ci ilin dekabrında Bakı-Tiflis telefon rabitəsi xətti işə düşdü.

XIX əsr Azərbaycanında geniş xalq kütlələrinin adlarını çəkdiyimiz rahat və səmərəli rabitə növlərindən istifadəsi zəif idi. Buna görə də xalq, bəhs olunan dövrdə ənənəvi rabitə vasitələrindən olan «nişana göndərmək» (bıçaq, tütün qabı, qəlyan, kəməz və s.), «ismaric etmək», «dil yetirmək» («dılcavab») və s.-dən istifadə etməyə məcbur idi [167, 216].

1920-ci ildən sonra poçt xidməti sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirilmiş, geniş telefon, teleqraf rabitəsi şəbəkəsi yaradılmış, rabitənin radio, televiziya kimi yeni növləri fəaliyyətə başlamışdır. Əhalinin maddi və mənəvi-mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq kəndli məişətinə bu rabitə növləri geniş daxil edilmişdir.

NƏTİCƏ

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tədqiqi üzrə apardığımız araşdırmalar təsdiq edir ki, onun ayrı-ayrı sahələri uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq, yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin yönümünün, sosial təbəqələşmənin, eləcə də xalqımızın etno-sosial birliyinə qərarlaşan etnoslarla qarşılıqlı təmas, etno-sosial, etno-siyasi və etno-mədəni əlaqələrin yaradığı müxtəlif zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatan hər bir maddi mədəniyyət elementinin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsinə xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsilərdən-nəsilərə ötürülən peşə-sənət vərdişlərinin böyük rol oynamışdır. Bütün bu kompleks faktorların məntiqi nəticəsi kimi XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının zəngin, mükəmməl və orijinal maddi mədəniyyət irsi meydana gəlmişdir. Maddi mədəniyyət sahələrinin belə tarixi-etnoqrafik kontekstdən öyrənilməsi problemin qoyuluşu və araşdırılması sahəsində müəyyən ümumiləşdirmələr etməyə və düzgün elmi nəticələr çıxarmağa əsas vermişdir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin formalaşmasında onun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti öncül yerlərdən birini tutur. Relyef-landşaft quruluşuna, şaquli zonallıq xüsusiyyətlərinə və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik bölgələrdən ibarət olan Azərbaycanda maddi mədəniyyət sahələrinin daxili imkanlar hesabına yaranıb zaman-zaman təkmilləşməsi üçün əlverişli təbii şərait mövcud olmuşdur. Azərbaycanın təbii şəraitini sociyallandıran dağlıq bölgə hidroqrafiya, orografiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına, zəngin alp çəmənliklərinə, meşə sarvətlərinə, başlıcası isə yaylaq maldarlığı təyinatına görə; dağətəyi bölgə münbit torpaqlarına, mülayim iqliminə, suvarma və irriqasiya sistemlərinə, bağçılıq-meyvəçilik istiqamətində ixtisaslaşdığına görə; düzənlik və qırqbasar bölgələr isə süni suvarmaya əsaslanan münbit əkinçilik torpaqlarına, geniş qışlaqlarına, balıqçılığın inkişafı üçün yetərli bazaya malik olduğuna görə fərqləndiyindən, maddi mədəniyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təbii-zonal qurşaqların maddi zənginlikləri (inşaat materialları, çeşidli qida ehtiyatları, parça boyaqçılığında istifadə edilən təbii rənglər və s.) Azərbaycanın ümumi maddi mədəniyyət panteonuna yetərincə xammal ehtiyatı vermiş, onun iqtisadi bazasını təşkil etmişdir.

Xalqımızın maddi mədəniyyətini əks etdirən faktoloji materialların etnoqrafik təhlilindən aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə təsərrüfat məşğuliyyətinin yönümü də maddi mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təsərrüfatın başlıca istiqamətini əkinçilik, maldarlıq, qismən də sənətkarlıq və digər yardımçı təsərrüfat sahələri təşkil etdiyindən, bu təsərrüfat sahələri ilə sıx bağlı olan əkinçilik, əkinçilik-maldarlıq, ovçuluq və balıqçılıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplər maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə yaşayış məskənlərinin tip və formalarının bərqərar olmasında, həyətlərin tərtibinin etnoqrafik səciyyəsinə, daimi və məvəqqəti yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərinin yaranmasında, xalq geyim və başqa materiallarının əldə edilməsində, qida məhsullarının geniş çeşidində, təsərrüfat və məişət qablarıların hazırlanmasında, ayrı-ayrı nəqliyyat vasitələrinin xalq məişətində istifadəsində özünün aydın izlərini qoymuşdur.

XIX əsrin 80-90-cı illorına qədər feodal-patriarxal münasibətlərin hakim rol oynadığı, təsərrüfatın natural-qapalı xarakterinin hələ də güclü şəkildə saxlandığı, İslam Şərqinə məxsus həyat və məişət tərzinin bərqərar olduğu Azərbaycanda mədəni-texniki inkişaf, əmtəə-pul münasibətlərinin sürətlə məişətə daxil olması, bazarların dövrüvi imkanlarının genişlənməsi və s. kimi inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə aid nailiyyətlər özünə çox böyük çətinliklərlə yol açıq və bütün bunlar azmış kimi, rəqəbzərinin müstəmləkəçilik siyasəti də digər bir tərəfdən milli-mədəni tərəqqiyə, maddi istehsalə, xalqın yaradıcılıq qabiliyyətinə güclü zərbə vurur, təkcə maddi mədəniyyət sahəsinə deyil, bütün təsərrüfat, məişət və mədəniyyət sahəsinin inkişafına da ciddi əngəllər törədirdi. Dövrün sosial-siyasi mənzərəsinin təhlilindən aydın olur ki, məhz sosial-iqtisadi və siyasi faktorlar da maddi mədəniyyətin gərək durumunda az rol oynamamışdır.

Toplanan etnoqrafik-çöl materiallarının elmi süzəcdən keçirilməsi, arxeoloji qazıntıların nəticələri, mövcud mənbə və məxəzlər Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin öz daxili imkanları hesabına yarındığını, təkamülünü və inkişafını söyləməyə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, maddi mədəniyyətin bir çox elementlərinin arxaikliyi, onun öz tarixi kökləri ilə çox uzaq yüzilliklərlə əsaslı əlaqəni göstərmişdir. Maddi istehsalda istifadə olunan əmək alətlərinə, ev peşələri və sənətkarlıq məhsullarına, yaşayış məskəni yeri seçərkən təbii-coğrafi, iqtisadi və strateji mülahizələrə əməl olunmasına, inşaat texnikasına, evlərin memarlıq-kompozisiya xüsusiyyətlərinə, tikinti materiallarının növlərinə, bəzi primitiv nəqliyyat vasitələrinə, ərzaq məhsulları və onların tədarükünə, yeməklərin hazırlanmasında arxaik qaydalara və s. əsasən xalqımızın maddi mədəniyyətinin bir çox elementlərinin arxaikliyini və onların təkamülünü izləmək mümkündür.

Apardığımız tarixi-etnoqrafik tədqiqatdan o da aydın olmuşdur ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti bəhs olunan dövrdə feodalizm, kapitalizm və sosializm kimi ictimai-iqtisadi formasiyaların mövcudluğu gedişində pərvəriş tapmış, burada uzun əsrlər boyu feodalizmin miras qoyduğu, kapitalizmin yeni-yeni maddi mədəniyyət elementləri ilə zənginləşdirdiyi, sosializmin isə qlobal dəyişikliklərə uğrattığı böyük və zəngin maddi-millirə irs mövcud olmuşdur. Bu maddi-millirə irs türk etnik-mədəni mühitində yaranıb biçimlənmiş, Ümumqafqaz maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal cəhətləri və özünəməxsusluğu ilə seçilən ən mükəmməl qollarından birincisi olmuş, Ümumtürk maddi istehsalının, mədəni şüur səviyyəsinin və yaradıcılıq qabiliyyətinin əyani göstəricisi kimi dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycanlıların maddi mədəniyyətində qarşılıqlı zənginləşməyə, müştərk-ortaq cəhətlərə əsaslanan və etnik-mədəni təmasla səciyyələnən polietnik dəyərlərin (qatların) formalaşmasında aparıcı türkdilli (azərbaycandilli) etnosun hakim rolu ilə yanaşı, tarixi taleyin ümumi etno-mədəni və etno-coğrafi məkana topladığı, etnik konsolidasiyaya və assimilyasiyaya uğrattığı etnosların da (talış, lazgi, avar, saxur, muğal, ingiloy, Şahdağ qrupu xalqları, udin, tat, kürd) rolu olmuşdur. Belə polietnik qatların və etnoslararası inteqrasiyanın daha çox təzahür etdiyi və arealını genişləndirdiyi bölgələr içərisində Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara bölgələri xüsusilə seçilir. Əsrlər boyu Azərbaycan adlanan vahid etno-mədəni və etno-coğrafi məkanda yaşayan, mədəniyyət, təsərrüfat və məişətlərini daimi mədəni təmas və qarşılıqlı zənginləşmə müstəvisində inkişaf etdirən bu etnoslar türkdilli etnosdan daha çox mənimənilməsi vacib olan maddi mədəniyyət elementlərini əxz etmiş, Azərbaycanın zəngin maddi mədəniyyət kompleksinə də öz töhvələrini vermişlər. Bütün bu qarşılıqlı zənginləşmə və müştərk-ortaq dəyərlər maddi mədəniyyətin əksər sahələrində özünü göstərmişdir.

Uzun sürən tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan xalqı yaşayış məskənlərinin salınmasında və ev inşaatı sahəsində zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə və əməli vərdişlər sisteminə əsaslanan böyük bir irs yaratmışdır. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə və yazılı mənbələrə istinadən Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin təbii və süni mağara məskənlərindən başlayaraq müasir kənd, qəsəbə və şəhər yaşayış məskənlərinə qədər böyük təkmilləşmə və inkişaf yolu keçdiyini izləmək mümkündür. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın xalq yaşayış məskənləri daimi (kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, qışlaq, şenlik, sığırxana, yataq, yurd, düşərgə, yaylaq, dökə, dongo və s.) yaşayış məskənləri olmaqla iki mühüm tipə ayrılmışdır. Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şərait, sosial-iqtisadi qu-

ruş, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, ailə həyatı normaları, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti həlledici rol oynamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərdən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd tipli yaşayış məskənləri bir-birindən tarixən məskunlaşmasına və ya törəmə kənd kimi meydana gəlməsinə görə, ailə nüfusunun sayına, məskunlaşma arealının genişliyinə, poligen və ya monogen xarakterinə, qarışıq tərkibli kəndlər kimi formalaşmasına və b. cəhətlərinə görə fərqləndirilər. Qarışıq tərkibli kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiyaya (qohum ailələr qrupuna) mənsub ailələrin – patronim qrupların (tayfa, tira, ocaq, nəsil, tabun, dongo, təbəh, nebi, toxum, əqrəbə, suban, çilək, övladı, uşağı, evləri, əbəcdad və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə və eləcə də XIX əsrdə böyük sayda əhali qruplarının düşünülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv tarixi səbəblər ucbatından ölkədaxili miqrasiyalar və b. hadisələr əsas rol oynamışdır.

Azərbaycan məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərindən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patronimik qruplara parçalanması, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq patronim qrupların bölünməsi və ailə segmentasiyasına uğraması, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı, uzun əsrlər boyu Azərbaycan kəndlərində mövcud olmuş çap düşmənciliyi, eləcə də təsərrüfat məşğuliyətinin xarakteri və s. amillər isə yeni yaşayış məskənlərinin – əsli kənddən ayrılan törəmə kəndlərin meydana gəlməsində əsas olmuşdur. Bəzən ana (əsl) kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlamış, bəzən də kənd adlarına və ya kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, binə, dizə, məzrə, tala, qazma, qışlaq və s.) əlavə olunmuşdur. Dizə və məzrə komponentli yaşayış məskənləri əsasən Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olmuşdur. Ana (əsl) kəndləri törəmə kəndlərdən fərqləndirmək üçün ənənəvi olaraq onların ad daşıyıcısının əvvəlinə «baş», «yuxarı», «köhnə», «birinci», «sə», «dağ», «daş», «böyük» və s. kimi qoşma sözlər, əksinə, törəmə kəndləri ana (əsl) kəndlərdən fərqləndirmək üçün onlara «aşağı», «ikinci», «yeni», «təzə», «bal», «kiçik», «düz», «çöl», «gədə», «sirt», «ortaq» və s. kimi istilahlar artırılmışdır.

Azərbaycan kəndlərinin məskunlaşmasına təsərrüfat-mədəni tiplər, eləcə də təbii və süni sədlər ciddi təsir etmiş, kəndlərin tip və formalarının yaranmasında əsas olmuşdur. Beləliklə, məskunlaşmanın müxtəlif tipləri – düzənlik, vadi (çaykənarı, arxkənarı), dağətəyi və köçmə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı müvəqqəti məskunlaşma tipləri yaranmışdır.

Azərbaycanın kənd tipli yaşayış məskənləri yerin relyef quruluşu və şaquli zonallıq üzrə təsnifata görə yamac, yarımymamac, vadi və düzənlik kəndləri olmaqla müxtəlif etnoqrafik səciyyə kəsb etmişdir. Kəndlərin formasına gəldikdə isə, bütün Azərbaycan əraziyə onları koma-koma, pərakəndə-dağınıq və sıx-qarışiq tərkibli yığcam kəndlər kimi formalaşdığı aşkar edilmişdir. Digər kənd formaları (dairəvi, cərgəvi və s.) nisbətən azlıq təşkil etmişdir.

Kəndli həyatları ənənəvi Şərq üslubunda tərtib olunmaqla, küçədən təcrid olunmuş şəkildə yerləşmişdir. Aran kəndlərində hündür hasarların (çəpər, bari) olması, təsərrüfat tikililərinin həyat boyu müxtəlif səpkidə yerləşməsi, həyətin müxtəlif bölmələrə (inşaat, məişət-istehsal və yaşıllıq-əkin) ayrılması və s. cəhətləri ilə seçilən kəndli həyatları dağ kəndlərindəki nizamsız, ətrafı nadir hallarda daşqura ilə hasarlanan, alt mərtəbəsi təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunan ikimərtəbəli evləri ilə səciyyələnən kəndli həyatlarından seçilmişdir.

Azərbaycanda şəhər tipli yaşayış məskənləri böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş, XIX-XX əsrin əvvəllərində Şərq şəhərlərinə məxsus memarlıq-planlaşdırma quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Şəhər tipli yaşayış məskənləri ərazisinin funksional mənalara görə «ərk» (İç qala, Narın qala), «şəhəristan» (əsilzadələrin yaşadığı hissə) və «rabat» (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət olmuşdur. Belə şəhərlər (Şamaxı, Bakı, Gəncə, Ordubad, Şəki, Quba, Naxçıvan, Şuşa və b.) ayrı-ayrı məhəllələrdən təşkil olunmuş, həyatları hündür hasara alınmış, küçədən təcrid edilərək, küçə ilə darvaza (alaqapı) vasitəsilə əlaqələnmişdir.

Azərbaycanda zaman-zaman xalq yaşayış evlərinin müxtəlif tipləri yaranmış, uzun bir tarixi inkişaf yolu keçərək, yeni-yeni tikinti üsulları, inşaat texnikası, xalq ustalarının empirik yaradıcılıq təcrübəsilə təkmilləşib XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatmışdır. Toplanılan etnoqrafik-cöl materialları və mövcud ədəbiyyat göstəriciləri, eləcə də Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsi nəzərə alınaraq onların əhalinin həyat tərzinə görə; inşaat texnikası və tikinti materiallarına görə; dam örtüyünün formasına görə; evlərin hündürürlük baxımından və ya yer səthinə nəzərən yerləşməsinə görə və nəhayət, plan quruluşuna görə müxtəlif tiplərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu yaşayış evləri daimi və müvəqqəti yaşayış evləri olmaqla, təbii və süni mağara-evlər (kühül, zağa, kaha və s.); qazma, qaradam, pəyəbaşı, tövləsəki, dördüdrək ev; möhrə-kərcip ev (zomalaq ev, kərcip durma, qoclu ev, səlyani); qarğı-qamış ev (çovustan, qarğı durma, tapan ev, qom ev); daş ev (daxal, daşqura dəyə, qala yaşayış evi, şirvanı, tutu ev); ağac ev (bağdadı, bitmə, carcar,

cıngğa, kərtmə, çubuqhörmə, aradoldurma, cəlinəka, sündünəka); var evləri (ağ otaq, tənəbi ev, imarət, qavxanalı ev, aynabəndli ev, malikanə, mülk və s.), eləcə də maldar-əlatlara məxsus müvəqqəti evlərdən (alaçiq, dəyə, muxuru, coma, qarakeçə, dünnüklü ev, mağardəyə, qadır və s.) ibarət olmuşdur. Azərbaycan xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən evlərin hər birinin etnoqrafik səciyyəyindən aydın olmuşdur ki, zaman-zaman inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, iqtisadi-texniki imkanların artması, əhalinin mədəni həyat səviyyələrinin yüksəlməsi ev tiplərinin də yeniləşməsinə, yeni-yeni memarlıq-inşaat elementləri ilə təchiz olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

XIX əsrin ortalarına qədər yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti kvadrat-dördkünc (pəyəbaşı, tövləsəki, dördüdrək ev, qaradam) və düzbucaqlı (yerüstü təkotaqlı evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Onlar həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikilisi kimi əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmə bacarığının artması, başlıca isə ailənin güzəranında məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və təsərrüfat-istehsal hissəsinə bölünməsi prosesi başlanmış, beləliklə, yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır. Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti cərgəvi (düzdoma), kollaıy (kəlləzal) və qoşa kollaıy plan quruluşunda olmuşdur.

Ənənəvi xalq geyimləri və bəzəklər, maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi yaranmış, xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, başqa etnoslarla mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təmas məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini, hətta etnogenezinin bəzi məsələlərini öyrənməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynamışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasına təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə iqlimin, eləcə də xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışlarının, dünyagörüşünün, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının böyük təsiri olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanda zəngin xammal bazasına malik olan qoynuculuq, qaramal, ipəkçilik, texniki bitkilər əkinçiliyi və başqa təsərrüfatların varlığı, eləcə də təbii xammal ehtiyatı ənənəvi ev peşəsi və kустar sənət sahələrinin (hörmə və toxuma məmulat istehsalı, dulusçuluq, şərbafliq, misgərlik, şal-bafliq, ağacışləmə, kətançılıq, bəzzazlıq, zərgərlik, dərişləmə və s.) inkişafına rəvac vermiş, bu sənət sahələrindən bir çoxu isə xalq geyim materiallarının rəvan istehsalçıları olmuşdur. Deməli, maddi mədəniyyətin geyim və bəzəklər sahəsi Azərbaycan sənətkarlığının inkişafı ilə sıx surətdə bağlanmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın Şəki, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Quba,

Naxçıvan və b. şəhərləri geyim və bəzək ləvazimatlarının istehsal və xırd edildiyi başlıca sənət-istehsal və ticarət mərkəzləri kimi formalaşmışdır.

Geyim mədəniyyətinə dair əldə edilən faktik materialların təhlili göstərir ki, geyim elementlərinin hazırlanmasında yerli istehsala məxsus yun, pambıq, ipək və kətan parçalar, gön-dəri məmulatı, keçə üstünlük təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, karvan ticarəti vasitəsilə xaricdən alınma parçalar, gön-dəri məmulatları və ya hazır geyim və bəzək gəzləri, eləcə də fabriklə istehsal olan geyim materialları da müəyyən yer tutmuşdur.

Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələrin materialları Azərbaycanın milli xalq geyimlərinin qadın, kişi və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayrıldığını göstərmişdir. Bununla yanaşı, xalq geyimləri mərasim (toy, yas, bayram) geyimləri, gündəlik geyimlər, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə məsuliyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zümrələrə məxsus geyimlər və s. olmaqla da fərqlənmişdir.

Ənənəvi qadın geyimləri özünün rəng alənlığı, biçim tərz, tikij üslubunun mürəkkəbliyi, tip və formalarının çoxçeşidliliyi ilə seçilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə məxsus lokal-məhəlli xüsusiyyətlər bu geyimlərdə özünü büruzə versə də, bütövlükdə qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşmışdır. Qadın geyimləri kompleksində «alt paltar», «üst paltar», «baş geyimləri» və «ayaq geyimləri» başlıca yer tutmuşdur. Qadın geyimləri həmçinin bəzi elementlərinə (arxalıq, çaxçur, cütbalıq-taylı tuman, döşlük, katı) görə həm də Ümumqafqaz və Ümumtürk səciyyəsi daşmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikij tərzinə görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşımaqla, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, içlik (canlıq, çiltqa, pambıqlı), arxalıq, çuxa, kürk, yarıncı, xillik, çopoz, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət olmuşdur. Bu geyimlər gündəlik (iş paltarı) və boxçalıq (xeyir-şər paltarı) olmaqla iki dəstədən ibarət hazırlanmışdır. Kişi geyim növlərində də (kürk, arxalıq, çuxa, yarıncı, başmaq, çopoz və s.) Ümumqafqaz və hətta Ümumtürk paralelləri aydın izlənilir. Bütün bunlar Qafqaz və türk etnik-mədəni mühitində etnosların etno-mədəni əlaqələri və təmasından irəli gəlmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində uşaq geyimləri bütünlüklə böyüklərin (kişi və qadınların) milli libaslarının eyni biçimində, lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaq çağa vaxtından müəyyən yaş həddinə qədər onun geyimlərində fərqli cəhətlər müşahidə edilmişdir.

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri rəng alənlığı, estetik gözəlliyi, biçimin xüsusi əndazəsi, narın tikij texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərin çoxluğu ilə səciyyələnməmişdir. Sosial mənsubiyyət və sinfi fərqlər qadın və kişi geyimlərində olduğu kimi, uşaq geyimlərində də özünü bütün çılpalıqlı ilə göstərmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayıq, kəmər, xəncər, xəncər qımı, saat və saat qabı, vəznə-patronsə, tütün qabı, saat zənciri, üzük və s.) istisna edilməklə, kişi geyimlərində bəzək elementləri olmamışdır. Bunun əksinə olaraq, qadın geyimlərində qiymətli metallarla daş-qaşların, ləl-cəvahiratın qarşılıqlı tətbiqindən tərtibləndirən bəzək-zinət əşyaları, libasa bəndlənən və ya tikilən bəzəklər üstünlük təşkil etmişdir. Qadın zinət-bəzək əşyaları istifadə qaydasına və gözdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sina, bel, qol və barmaq bəzəkləri müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Bəzəklərə aid materialların təhlilindən aydın olmuşdur ki, həm sırf bəzək funksiyası daşıyan, həm də bəzən dini-magik rol ilə fərqlənən bəzək nümunələri iticəməli təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, xalqın həyat və məişət tərzini, etnik özünəməxsusluğunu, estetik zövqünü və s. özündə dolğun əks etdirmişdir.

Maddi mədəniyyətin digər bir sahəsi olan yemək və içkilər araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, onlar uzun əsrlər boyu öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamış, yeni-yeni ənənələrə ləngənləşmişdir. Azərbaycan qida mədəniyyəti empirik qayda və təcrübələrdən, əməli vərdislərdən qaynaqlanmış, daim zənginləşmə-zənginləşmə dövrümüzə qədər gəlib çatmış, hazırda da bu ənənələr üzərində inkişaf etməkdədir. Xalqın bütün bilik və bacarığı, düşüncəsi, fəhmi, yaradıcı fəaliyyəti yemək və içkilər sahəsində də özünü aydın göstərmişdir.

Azərbaycan ərazisinin zəngin qida ehtiyatı, əlverişli coğrafi və iqlim şəraiti, qida mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan əkinçilik və maldarlıq kimi aparıcı təsərrüfat sahələri yeməklərin və içkilərin çoxçeşidli olmasını şərtləndirmişdir. Yemək-qida mədəniyyətinin formalaşmasında həmçinin sosial-iqtisadi amillər, dini tövsiyyə və qadağalar, sosial-sinfi təbəqələşmə, digər xalqlarla etnik-mədəni və ticarət əlaqələri də müəyyənəddici rol oynamışdır.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, nişan, bayram, ehsan) yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Mərasim yeməkləri «üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» kimi hazırlanma texnologiyası, həcmi və tərkibinin kaloriliyinə görə gündəlik yeməklərdən əsaslı fərqlənmişdir. Tədqiqat nəticəsində sübut olunmuşdur ki, yeməklər həm də tərkib komponentlərinə görə iki

qrupa bölünmüşdür: bitki mənşəli yeməklər və ət-süd mənşəli yeməklər. Lakin bu bölgü şərti bölgü kimi qəbul edilmişdir.

Qidalanma mədəniyyəti öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, xalq, bir qayda olaraq, əsas qida-ərzaq məhsullarından dənli bitkilərə (buğda, arpa, darı, çəltik), bostan-tərəvəz məhsullarına (qarpız, yemiş, xiyar, lobya, badımcın, paxla, soğan, sarımsaq, XIX əsrin sonlarına doğru isə pomidor, kələm, kartof və s.), mədəni və yabanı şəkildə yetişən bağ məhsullarına (üzüm, alma, armud, zoğal, tut, heyvə, nar, özgil, ərək, şaftalı, əncir, giləs, gavalı, qoz-fındıq və s.), heyvandarlıq məhsullarına (ət, süd, yağ, pendir, şor, ayran, xama, qatıq, süzmə və s.), quş əti məhsullarına (toyuq, hind toyuğu, qaz, ördək, yumurta və s.), qismən də ovculuq və balıqçılıq məhsullarına, yabanı yeməli bitkilərə və Şərq ədviyyatlarına üstünlük vermişdir.

Məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın qida mədəniyyətinin formalaşmasında daha çox varlı zümrələr mühüm rol oynamışlar. Belə ki, hərtərəfli təmin olunmuş sosial zümrələrin bol süfrəsindən fərqli olaraq, rəiyyət-rəncbər ailələrində süfrəyə müxtəlif çeşidli yeməklər çıxarmaq arzu olaraq qalmışdır.

Azərbaycan qida mədəniyyətinin bir xarakterik xüsusiyyəti də ətdən istifadənin çox arxaik qaydalarının dövrümüzə qədər gəlib çıxması olmuşdur. «Közdəmə» və ya «çoban kababı», «qızdırılmış daş üzərində ət bişirmə», «qorabasdırma», «büryan» və s. kimi arxaik ət bişirmə qaydaları ibtidai cəmiyyətin «qida mədəniyyəti»nin qalıqları səciyyəsi kəsb etmişdir.

İçkilər susuzluğu dəf etmək, həzm prosesini asanlaşdırmaq və iştah artırmaq üçün işlədilmişdir. Tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, içkilər təyinatına görə ənənvi isti və soyuq içkilərə (çay, su, süd, səhləb, kofe, çay-süd qarışığı); sorinləşdirici içkilərə (ayran, atlama-ovduq, körəməz, dələmə və s.); maza və müalicəvi pəhriz içkilərinə (abqora, sirkə, narşərab, iskəncəbi, araçnana, turşaşırın, ovsala və s.) və müxtəlif bitkilərin çiçək, yarpaq və meyvələrindən hazırlanan şərbət-sirə içkilərinə bölünmüşdür.

Azərbaycan qida mədəniyyətində istifadə olunan qablar qida məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanması, yemək və içkilərin hazırlanmasında, onları süfrəyə verilməsində başlıca maddi vasitələr olmuşdur. Qablar hazırladığı materialın növünə, həcminə, məişətdə təyinatına görə bir-birindən fərqlənmişdir. Uzun əsrlər boyu, eləcə də bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda daş, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan istifadə olunmuşdur. Məişət qablarının geniş çeşidi bir daha təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan xalqı zəngin qida mədəniyyəti irsi yaratmış, Ümumqafqaz və Ümumtürk qida mədəniyyəti kompleksində özünəməxsus aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur.

Nəqliyyat vasitələri hər bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, məhsuldar qüvvələrin inkişafından, xalqın sosial-iqtisadi və mədəni-texniki inkişaf səviyyəsindən və başlıcası, iqtisadi ehtiyaclarından yaranmış, sadə yük nəqliyyatı, minik-yük nəqliyyatı, qoşqu nəqliyyatı, qismən də su nəqliyyatından ibarət olmuşdur. XIX əsrin sonlarına qədər öz basitliyi ilə seçilən bu nəqliyyat vasitələri zəruri məişət və təsərrüfat yüklərinin daşınmasında, digər yaşayış məskənləri ilə intensiv əlaqələrin qurulmasında, ticarət-mübadilə sahəsində, əkinçilik, maldarlıq təsərrüfatlarının və sənət sahələrinin inkişaf etdirilməsində yətlərli rol oynamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün zəruri olan yollar daşdığı funksiyaların müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə karvan yolları, daxili yollar (el yolu, köç yolu, qara yol), poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Azərbaycan həm də dünya əhəmiyyətli «Böyük İpək Yolu»nun əsas məntəqələrindən biri olmuşdur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz Azərbaycan yollarının geniş şəbəkəyə malik olması sübut etmişdir ki, onlar daxili və xarici əlaqələrin qurulmasında, etnik-mədəni təmas və qarşılıqlı zənginləşmənin həyata keçirilməsində, ölkə iqtisadiyyatını, ticarətini, mal mübadiləsini tənzimləməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tədqiqatda maldarlıq təsərrüfatının inkişafında köç yollarının xüsusi rolu aşkar edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından fəaliyyətə başlayan su və dəmir yolları da ixrac və daşıma sahəsində öz xüsusi çəkisini artırmağa başlamışdır.

Etnoqrafik araşdırmalar göstərmişdir ki, maddi istehsalın əsas sahələrindən biri olan rabitə vasitələri XIX-XX əsrin əvvəllərində hələ də orta əsrlərdə mövcud olan ənənəvi əlaqə vasitələri (zəng, dəf səsi, işıq, tonqal, məşəl, bayraq və əl hərəkətləri, öyrədilmiş göyərçin, çapar və s.) səviyyəsindən irəli gedə bilməmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində poçt rabitəsi, teleqraf və telefon kimi rəvan rabitə sistemləri yaranmış və zəif də olsa, inkişaf etmişdir. XIX əsr Azərbaycanında geniş xalq kütlələrinin bu rahat və səmərəli rabitə vasitələrindən istifadə etməsi imkan xaricində olduğundan, xalq, bir qayda olaraq, ənənəvi rabitə vasitələrindən, eləcə də «nişanə göndərmək», «ismaric etmək», «dil yetirmək» («dilcavab») kimi sınaqdan çıxarılmış üsullardan geniş istifadə etmişdir. XX əsr. şəksiz, rabitə sahəsində inqilabla əlamətdar olmuşdur.

**МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА
АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(историко-этнографическое исследование)**

РЕЗЮМЕ

Проведенное нами исследование материальной культуры Азербайджана в XIX - начале XX века подтверждает, что ее отдельные области, будучи результатом длительного исторического процесса, формировались под влиянием таких факторов, как локальные природно-географические условия, формы хозяйственной деятельности населения, социальная структура населения, межэтническое взаимодействие. Созидательный труд, эмпирические знания и опыт народа, профессиональные навыки, передаваемые из поколения в поколение, сыграли большую роль в развитии каждого элемента материальной культуры, дошедшего до XIX - начала XX века. Логическим итогом этого развития стало богатое, оригинальное культурное наследие азербайджанского народа. Изучение отдельных областей материальной культуры в таком историко-этнографическом контексте дает возможность для определенных обобщений и выводов при постановке и исследовании проблемы.

Известно, что в формировании материальной культуры народа одним из ведущих факторов являются природно-географические условия территории его расселения. На территории Азербайджана, в соответствии с рельефом и ландшафтом, особенностями вертикальной зональности и топографической характеристикой, существовали благоприятные природные условия для появления и развития различных сфер материальной культуры за счет внутренних возможностей. Значительное влияние на формирование материальной культуры оказали характерные для Азербайджана природные условия горных регионов, с гидрографическими, орографическими и геоморфологическими особенностями, флорой и фауной, богатыми альпийскими лугами, лесными богатствами, а главное - с пастбищным направлением животноводства; предгорных регионов, с плодородными землями, умеренным климатом, системой орошения и ирригации, специализацией в направлении садоводства; равнинные и прибрежные регионы, с плодородными посевными землями, основанными на искусственном орошении,

широкими зимовьями, достаточной базой для развития рыболовства. Материальные богатства этих природно-зональных поясов (строительные материалы, разнообразные запасы питания, природные красители для тканей и т.д.) дали достаточно сырья для пантеона материальной культуры Азербайджана, составили его экономическую базу.

Из научно-этнографического анализа фактологического материала, отражающего материальную культуру нашего народа, следует, что в рассматриваемый период большую роль в зарождении и формировании отдельных областей материальной культуры играло и направление хозяйственной деятельности. Такие хозяйственно-культурные типы, как земледелие, земледелие-животноводство, охота и рыболовство оставили свои следы в различных областях материальной культуры, особенно в утверждении типов и форм поселений, этнографической характеристике дворов, в постоянных и временных жилищах, хозяйственных постройках, народной одежде и украшениях, широком наборе продуктов питания, изготовлении хозяйственной и бытовой посуды, применении в народном быту отдельных транспортных средств.

Господствовавшие в Азербайджане до 80-90 гг. XIX в. феодально-патриархальные отношения, сохранение в этот период натурально-замкнутого характера хозяйства, соответствующий исламу образ жизни, препятствовали ускоренному проникновению в быт азербайджанского народа достижений культурно-технического прогресса, товарно-денежных отношений и других достижений развитых европейских стран. С другой стороны, колониальная политика русского царизма наносили сильный удар по национально-культурному прогрессу, материальному производству, творческим способностям народа не только в области материальной культуры, но и создавали серьезные трудности развитию всей хозяйственной, бытовой и духовной сферы. Из анализа социально-политической картины эпохи выясняется, что именно социально-экономические и политические факторы также играли немалую роль в реальном состоянии материальной культуры.

Собранный полевой этнографический материал, результаты археологических раскопок, первоисточники дают возможность констатировать факт зарождения, эволюции и развития материальной культуры Азербайджана за счет внутренних резервов. Наряду с этим, архаичность множества элементов материальной культуры свидетельствует о ее глубоких исторических корнях. Архаичность многих элементов материальной культуры нашего народа и их эволюцию можно проследить в орудиях труда, используемых в материальном производстве, продуктах домашнего хозяйства и ремесла, учет природно-географических, экономических и стратегических

условий при выборе мест поселений, строительной технике, архитектурно-композиционных особенностях жилищ, видах строительных материалов, некоторых примитивных средствах транспорта, продуктах питания и их заготовке, приготовлении блюд и т.д.

Проведенное исследование позволило выявить и то, что материальная культура Азербайджана сумела выстоять в условиях таких общественно-экономических формаций, как феодализм, капитализм и социализм. Она смогла вернуть в себя многовековое феодальное наследство, обогатилось за счет новых элементов материальной культуры капитализма, а также подверглось глобальным изменениям в период социализма. Это материально-национальное наследие зародилось и оформилось в тюркской этнокультурной среде, по специфическим локальным признакам и самостоятельности стало первой из сложных ветвей общекавказской материальной культуры и было классифицировано как показатель общетюркского материального производства, уровня культурного сознания и творческих способностей.

Наряду с ведущей ролью тюркоязычного (азербайджаноязычного) этноса во взаимном обогащении материальной культуры, формировании полиэтнических ценностей, основанных на общих ценностях и характеризующихся этнокультурными контактами, большую роль играли и этносы (талыши, лезгины, аварцы, цахуры, мугалы, ингилойцы, народы Шахдагской группы, удины, таты, курды), исторической судьбой собранные в общем этнокультурном и этногеографическом пространстве. Среди регионов с наибольшим проявлением таких полиэтнических признаков, межэтнической интеграции и расширением ее ареала, особенно выделяются Шеки-Загатала, Губа-Хачмаз, Лянкяран-Астара. Живущие на протяжении веков в этнокультурном и этногеографическом пространстве под названием Азербайджан, находящиеся в состоянии постоянных культурных и хозяйственных контактов, эти этносы переняли у тюркоязычного этноса наиболее важные элементы культуры, внесли свой вклад в комплекс богатой материальной культуры Азербайджана. Все это взаимообогащение и общие ценности проявили себя в большинстве областей материальной культуры.

На протяжении длительного исторического процесса азербайджанский народ создал большое наследство, основанное на богатом творческом опыте и системе практических навыков в деле основания жилых поселений и строительства жилищ. Опираясь на результаты археологических раскопок и письменные источники, можно проследить длительный путь совершенствования и развития, пройденный жилищами Азербайджана, от искусственных нешерных до современных сельских, поселковых и городских жилищ. В рассматриваемый период поселения Азербайджана делились на два

важных типа - постоянные (село, город) и временные ("оба, биня, гышлаг, шенлик, сыгырхана, ятаг, юрд, дощяргя, яйлаг, дякя, дянгя" и др.). Решающую роль в появлении типов и форм жилищ играли природно-географические условия, социально-экономический строй, уровень развития производительных сил, нормы семейной жизни, направления хозяйственной деятельности.

В XIX - начале XX века основным из характерных исторических типов поселений, широко распространенных в Азербайджане, было село. Поселения сельского типа отличались друг от друга по характеру зарождения, по числу семей, широте ареала расселения, полигенному или моногенному характеру, формированию как села со смешанным населением и другим признакам. В появлении сел со смешанным населением основную роль играли увеличение и разделение патронимических групп ("тайфа, тиря, оджаг, нясыл, табун, дянгя, табах, небн, тохум, аграба, субан, чляк, эвлады, ушагы, эвлари, эбяджад"), относящихся к патронимии (группе родственных семей), намеренное переселение на территорию Азербайджана, в средние века и даже в XIX в., большого количества групп населения, внутренние миграции в силу разных объективных исторических причин.

Развитие производительных сил и капиталистических отношений в Азербайджане, социальная среда, сложившаяся в связи с более глубоким проникновением этих отношений в сельский быт, развал больших семей на патронимические группы, разделение патронимических групп и семейная сегментация в связи с ростом населения, нехватка земли в селах с высокой плотностью населения, продолжавшаяся на протяжении многих веков в селах Азербайджана кровная вражда, а также характер хозяйственной занятости и другие факторы обусловили появление новых поселений - сел, отделившихся от основного села. Иногда села, отделившиеся от материнского села, сохраняли начальное название, иногда же в название сел или родов, отделившихся от материнского села, добавлялись особые компоненты ("оба, биня, дияз, мязря, тала, газма, гышлаг" и др.). Поселения с компонентами "дияз" и "мязря" были характерны в основном для Нахчыванского региона. Перед названием материнского села добавлялись слова "баш", "кехня", "биринджи", "сяр", "даг", "даш", "беюк" и др. для отличия от отделившихся сел, в начале названия которых добавлялись слова "ашагы", "икинджи", "йени", "тязя", "бала", "кичик", "дюзь", "чель", "гядя", "сырт", "орта" и др.

На формирование сел Азербайджана серьезное влияние оказали хозяйственно-культурные типы, а также естественные и искусственные препятствия, ставшие основой для складывания типов и форм сел. Таким

образом, возникли различные типы поселений - равнинные, долинные (вдоль рек, каналов), предгорные и связанные с кочевые скотоводческим хозяйством временные поселения.

Поселения Азербайджана сельского типа, классифицирующиеся по форме рельефа местности и вертикальному зонированию на предгорные, полупредгорные, долинные и равнинные, имели различную этнографическую характеристику. По форме же сел, в Азербайджане выявлено кучное, одиночно-разрозненное и плотно-смешанное формирование. Другие формы сел (радиальная, рядная и др.) составляют относительное меньшинство.

Сельские дворы, скомпонованные в традиционном восточном стиле, располагались изолированно от улицы. Равнинные села отличались высоким забором (изгородью, оградой), разным расположением во дворе хозяйственных построек, разделением двора на отдельные (строительная, производственно-бытовая, посевная) части, в горных же селах наблюдался беспорядок во дворе, который в редких случаях огораживался камнями, с двухэтажными домами, первый этаж которых использовался для хозяйственных целей.

Поселения городского типа Азербайджана прошли большой путь эволюции и развития, сохранив в XIX - начале XX века архитектурно-планировочный стиль, присущий восточным городам. Поселения городского типа состояли из трех разных частей, называемых "эрк" (Ич гала, Нарын гала), "шахристан" (часть, где жила знать) и "рабат" (ремесленная и торговая часть). Такие города (Шамаха, Баку, Гянджа, Ордубад, Шеки, Губа, Нахчыван, Шуша и др.) состояли из отдельных кварталов - "махалля", дворы были огорожены высоким забором, изолированы от улицы, выход на улицу был через ворота ("алагапы", "дарваза").

Время от времени в Азербайджане появлялись разные типы народных жилищ и дошли до XIX - начала XX века, пройдя долгий путь исторического развития, усовершенствовавшись новыми строительными методами, строительной техникой, эмпирическим творческим опытом народных умельцев. Собранный полевой этнографический материал и литературные источники, а также нынешний уровень изучения азербайджанских народных жилищ, позволяют определить их различные типы по образу жизни населения, строительной технике и материалам, форме покрытия крыши, высоте домов или по их расположению относительно уровню земли и, наконец, по планировке. Эти жилища, будучи постоянными и временными, представляли собой естественные и искусственные пещеры-жилища (кюхюль, зага, каха и др.), землянки, газма, карадам, паябашы; кирпичные

(зомлаг, годжлу, дублалы); каменные (дахал, дашгура дейя, ширвани); деревянные (багдади, битеме, джарджар, джимга и др.); жилища богатых (аг отаг, тенеби, имарет, мялк и др.), а также временных жилищ скотоводов (алачыг, дейя, мухуру, чадыр и др.). Этнографическая характеристика народных жилищ Азербайджана, свидетельствует о том, что периодическое обогащение строительных традиций, рост экономико-технических возможностей, повышение культурного уровня населения способствовало обновлению типов жилищ, обеспечению их новыми архитектурно-строительными элементами.

До середины XIX в. большая часть жилищ состояла из одноэтажных построек квадратной и прямоугольной формы. Они имели практическое значение, как жилища, так и хозяйственные постройки. С середины XIX в., в результате обогащения строительных навыков, возрастания умения народных умельцев строить жилища нового плана, а главное, разделения в жизнедеятельности семей бытовой и хозяйственной сферы, начался процесс дифференциации домов на жилую и хозяйственно-производственную части. Анализ этнографических материалов показывает, что большая часть азербайджанских народных жилищ была рядной, "Г" - образной (кяллайы) и "П" - образной (коша кяллайы) планировки.

Традиционная национальная одежда и украшения, также, как и другие области материальной культуры, возникли как результат длительного процесса исторического развития и сыграли роль важного источника при изучении национальных особенностей народа, экономического и культурного уровня жизни, направлений хозяйственной занятости, вопросов культурно-исторических связей и взаимных контактов с другими этносами, эстетического и художественного вкуса, этнической и классовой принадлежности, даже некоторых вопросов этногенеза. На формирование культуры одежды большое влияние оказали природно-географические условия, особенно климат, а также культурно-поведенческие, психологические и идеологические взгляды, мировоззрение, социально-экономическая и культурная жизнь. Существование в XIX в. в Азербайджане овцеводства, скотоводства, шелководства, выращивания технических растений и др. хозяйств с богатой сырьевой базой, позволяло развивать традиционные ремесла (производство продукции прядения и вязания, гончарное дело, торговля мануфактурой, медное производство, деревообработка, льноводство, ювелирное дело, обработка кожи), множество из этих сфер являлось стабильными производителями предметов народной одежды. Следовательно, сфера одежды и украшений материальной культуры тесно связана с развитием ремесленного производства в Азербайджане. В XIX в. города

Азербайджана Шеки, Шуша, Шамахи, Баки, Гянджа, Губа, Нахчыван и др. сформировались как крупные ремесленно-производственные и торговые центры предметов одежды и украшений.

Анализ фактического материала по культуре одежды свидетельствует о том, что в изготовлении элементов одежды преобладала продукция местного производства, такие, как шерсть, хлопок, шелк и лен, кожа, войлок. Наряду с этим, определенное место занимали и зарубежные ткани, кожа, или же готовая одежда и украшения, материалы для одежды фабричного производства, привозимые в Азербайджан посредством торговых караванов.

Материалы со всех историко-этнографических регионов Азербайджана показывают, что национальная одежда делилась на женскую, мужскую и детскую. Наряду с этим, народная одежда разделялась на обрядовую (свадьба, траур, праздник), повседневную, социально-профессиональную, сезонную, религиозную и др.

Традиционная женская одежда отличалась цветовой пестротой, кроем, сложностью пошива, множеством типов и форм. В целом, комплекс женской одежды типологически носил общеазербайджанский характер с проявлением локальных особенностей. Главное место в комплексе женской одежды занимало "аит палтары" (нижнее белье), "уст палтары" (верхнее белье), "баш гейимляри" (головные одеяния) и "аяг гейимляри" (обувь). Женская одежда по некоторым элементам (архалык, чахчур, джютбалаг-тайлы туман, дешлюк, катыбы) также носила общекавказский и общетюркский характер.

В XIX - начале XX века традиционная мужская одежда по крою и пошиву носила общекавказский характер, отличаясь незначительными локальными особенностями. Традиционная одежда готовилась в двух комплектах - еждневная (рабочая) и выходная. В типах мужской одежды также явно прослеживаются общекавказские и даже общетюркские параллели. Все это являлось результатом этнокультурных связей и контактов этносов в кавказской и тюркской этнокультурной среде.

В XIX - начале XX века детская одежда полностью повторяла одежду взрослых (женская и мужская) по крою, но меньшего размера. Вместе с этим в детской одежде наблюдаются отличительные черты, начиная с грудного и до определенного возраста.

В прошлом детская девичья одежда характеризовалась цветовой пестротой, эстетической красотой, специальными фасонами кроя, технологией мелкого шитья, множеством подвесных и нашивных украшений. Социальная принадлежность и классовые различия, так же, как в женской и мужской, проявили себя и в детской одежде.

В XIX - начале XX века в мужской одежде, за незначительным исключением (пояс, ремень, кинжал, ножны, часы, патронташ, табакерка, цепочка от часов, кольцо и т.д.), элементов украшений не было. В противоположность этому, в женской одежде преобладали украшения, наряды и ювелирные изделия из драгоценных металлов с драгоценными и полудрагоценными камнями, приколотые или пришитые к одежде. Женские ювелирные украшения, по правилам пользования и способам ношения делились на головные, ушные, шейные, нагрудные, поясные, наручные и напалечные. Из анализа материалов для украшений следует, что образцы украшений носили и чисто нарядные функции, и, в отличие от первых, иногда играли и религиозно-магическую роль. Эти образцы украшений более полно отражали социальное неравенство среди общественных слоев, образ жизни и быта народа, этническую самобытность, эстетические вкусы и т.д.

Исследование другой области матеральной культуры - пищи и напитков - показало, что они, сохранив на протяжении веков свой консерватизм, обогатились за счет новых явлений. Культура питания Азербайджана формировалась из эмпирических правил и опыта, практических навыков, дошла до нашего времени, постоянно обогащаясь, и в настоящем развивается в этих же традициях. Все знания и умения народа, его мысли, разум, творческая деятельность отчетливо проявились в области пищи и напитков.

Богатые пищевые запасы на территории Азербайджана, благоприятные географические и климатические условия, такие ведущие хозяйственные области, как земледелие и животноводство, имеющие большие заслуги в развитии культуры питания, обусловили разнообразие блюд и напитков. Определяющую роль в формировании культуры питания сыграли и социально-экономические факторы, религиозные рекомендации и запреты, социально-классовое расслоение, этнокультурные и торговые связи с другими народами.

В результате исследований выяснилось, что в XIX - начале XX века в Азербайджане блюда делились на две группы - повседневные и обрядовые (свадьба, обручение, праздник, поминки) блюда. Обрядовые блюда основательно отличались от повседневных технологией приготовления, объемом и калорийностью. В результате исследования было доказано, что блюда делились на две группы и по составляющим компонентам: блюда растительного происхождения и мясо-молочные. Однако это деление принято условно.

При изучении культуры питания было выяснено, что народ, как правило, предпочитает из основных продуктов питания зерновые (пшено,

ячень, просо, неочищенный рис), огородно-овощные продукты (арбуз, дыня, огурцы, бобы, баклажаны, лобби, лук, чеснок, а ближе к концу XIX в. помидоры, капуста, картофель и др.), культурные и дикие садовые продукты (виноград, яблоко, груша, кизил, тут, айва, гранат, мушмула, абрикос, персик, инжир, черешня, слива, орех, фундук и др.), продукты животноводства (мясо, молоко, масло, сыр, творог, айран, сметана, кефир и т.п.), птицеводства (курица, индейка, гусь, утка, яйца и т.п.) частично продукты охоты и рыболовства, дикорастущие съедобные растения и восточные пряности.

Было выяснено, что более важную роль в формировании культуры питания сыграло богатое сословие Азербайджана. Так, в отличие от изобильной кухни всесторонне обеспеченных социальных слоев, в семьях подданных-батраков приготовление разнообразных блюд оставалось несбыточной мечтой.

Характерной чертой культуры питания Азербайджана являлись и очень архаичные правила использования мяса, дошедшие до наших дней. Мясо, приготовленное на углях, на раскаленном камне, замаринованное в неспелом винограде и т.п. архаичные правила готовки мяса являлись характерными пережитками "культуры питания" первобытного общества.

Напитки готовились для утоления жажды, облегчения процесса переваривания пищи и для аппетита. В результате исследования выяснилось, что по назначению напитки традиционно делились на горячие и холодные (чай, вода, молоко, кофе, чай с молоком), прохладительные (айран, окрошка, "кёмяяз" - разбавленная пресным молоком простокваша), десертные и лечебно-диетические (сок незрелого винограда - "абгора", уксус, наршараб, мятная настойка, "искянджяби" - мед, уксус и вода, кисло-сладкий и т.п.) и шербеты и соки, приготовленные из цветов, листьев и плодов различных растений.

Посуда, используемая в культуре питания Азербайджана, являлась главным материальным средством для заготовки, обработки и хранения продуктов питания, приготовления блюд и напитков, их подачи на стол. Посуда различалась по виду материала изготовления, объему, бытовому назначению. На протяжении веков, а также в рассматриваемый период в Азербайджане использовалась каменная, плетеная, тканная, фаянсовая, металлическая, деревянная, кожаная, а также из прутьев. Широкий ассортимент бытовой посуды еще раз подтверждает, что азербайджанский народ создал богатое наследие культуры питания, занял одно из ведущих мест в комплексе обшечавказской и обшечюрской культуры питания.

Транспортные средства появились, исходя из природно-географических условий каждой территории, развития производительных сил, уровня социально-экономического и культурно-технического развития и, главное, из экономических потребностей. Они состояли из примитивного грузового (пешее передвижение), грузо-пассажирского (верховой и вьючный транспорт), упряжного, отчасти водного транспорта.

Отличающиеся своей примитивностью, эти транспортные средства до конца XIX в. сыграли достаточную роль в перевозке бытовых и хозяйственных грузов, налаживании интенсивных связей с другими поселениями, в развитии торгово-обменной сферы, земледелия, животноводства и ремесел.

В XIX - начале XX века дороги, необходимые для движения транспорта, по разным функциям и ширине охвата делились на караванные пути, внутренние, почтовые, водные и железные дороги. Азербайджан являлся и одним из главных пунктов "Великого Шелкового пути". Наличие широкой сети дорог Азербайджана подтверждает исключительную важность их в налаживании внутренних и внешних связей, претворении в жизнь этнокультурных контактов и взаимообогащения, регулировании экономики, торговли, товарообмена страны. В исследовании выявлена особая роль кочевых дорог в развитии животноводческого хозяйства. Со второй половины XIX в. начали увеличивать свой удельный вес водные и железные магистрали в сфере экспорта и перевозок.

Этнографические исследования показали, что средства связи, как одна из главных сфер материального производства, в XIX - начале XX века все еще оставались на средневековом уровне (звонки, бубен, свет, костер, крик, свист, светильник, движения флажками и руками, голубиная почта, лошади - чяпяр и т.д.). Наряду с этим, в Азербайджане на государственном уровне, хоть и слабо, но развивались почтовая связь, телеграф, телефон. В Азербайджане XIX в. широкие слои населения не имели возможности пользоваться этими удобными и практичными средствами связи и поэтому, как правило, пользовались испытанными дедовскими способами. Несомненно, XX век ознаменовался революцией в области связи.

**MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN IN THE
XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY
(historical - ethnographical research)**

S U M M A R Y

Investigations carried out by us concerning on application of the material culture of Azerbaijan in the XIX - beginning of the XX century maintain that different fields of it being the result of long historical development processes has been formed under active influence of local natural-geographic condition, direction of the economic employment of the population, social stratification, interrelation of ethnoses joined in the ethno-social union of our people, mutual enrichment created by ethno-social, ethno-political and ethno-cultural relations. The creative labor of the people, empiricist knowledge and experience, professional skills having passed from generation to generation had a great role in passing a great evolution way of development and experiment of every material culture element that reached the XIX - early XX century. As a logical result of all these complex factors rich, perfect and original material cultural heritage of the Azerbaijan people has occurred in the XIX - beginning of the XX century. Studying of material cultural fields from such historical ethnographic context has given ground to make definite generalizations in the area of problem statement and investigation and to draw scientific conclusions.

It is clear that in formation of the material culture of each people natural-geographic condition of the territory holds one of the primary places. According to its relief-land form system, character of vertical zonality and for topographical features consisting of upland, foothills and plain regions for arising and improvement from time to time of the areas of material culture in the account of inside opportunities, suitable natural condition existed in Azerbaijan. Upland region characterizing the natural condition of Azerbaijan for its hydrographic, orographic and geomorphologic features, to flora and fauna, rich alpine grasslands, forest resources, basically according to the cattle-breeding assignment of summer pasture in mountains; to rich soil, moderate climate of foothills region, the irrigation system, as specialized on fruit-growing and gardening; but plain and (g)ragbasar water edges having fertile

farming soils based on artificial irrigation, wide winter pastures and enough base for fishing has had important influence to formation of the material culture. Material richness of these natural- area zones (building materials, high quality food stuffs, natural dyes used by dyers, etc.) has given enough raw materials to the general material cultural pantheon of Azerbaijan and has organized its economical base.

Scientific-ethnographical analyses of actual materials reflecting the material culture of our people affirm that the direction of the economy employment in the spoken period has played the important part in arising and forming of other areas of the material culture. As the basic direction of the economy was husbandry, cattle-breeding, partly handicraft and other subsidiary small holdings, closely connected with this fields of economy such economic-cultural types as husbandry, husbandry- cattle-breeding, hunting and fishing has left clear traces in different areas of material culture, especially in establishment of forms and types of settlements, in ethnographical features of yards, in emergence of permanent and interim dwelling houses and farm buildings, in gaining the materials of national clothes and decorations, wide range of food-stuffs, in production of the plates of economy and home things, in the usage of separate means of transport in people's everyday life.

Till the 80-90s of the XIX century in Azerbaijan where the feudal-patriarchal relations played the ruling part, natural-secluded character of economy still was strongly kept, Islamic Eastern manner of life was established; cultural and technical growth, quick entering of the commodity-money relations to everyday life, expansion of the turnover opportunities of the markets and other successes inherent to developed European countries forced its way through very big difficulties on the one hand, on top of everything, the Russian tsarism's colonization policy stroked a strong blow on the national cultural progress, material production, creative work ability of the people, on the other hand. It did not only impede the material culture, as well as created serious hindrances in the development of all economy, everyday life and morality. Analysis of the social political panorama of the time makes clear that socio- economical and political factors have played not less part in the present state of the material culture as well.

Scientific research of the gathered ethnographic-field materials, results of archaeological excavations and existing sources allowed us to tell that material culture of Azerbaijan has been created, evolved and developed due to its inherent opportunities. At the same time, archaism of some elements of the material culture has shown that its historical roots go to very ancient times. According to tools used in the material production, home and handicraft

items, to conform to natural-geographical, economical and other strategic considerations when chosen place for dwelling; according to construction engineering, architectural and compositional features of houses, according to types of building materials, to some primitive means of conveyance, food-stuffs and to their stocking up, to archaic rules in preparing of the meals could be observed the archaism of several elements of our people's material culture and their development.

Our ethnographical investigation also revealed that material culture of Azerbaijan had been developed in the existence of such social and economic formations as feudalism, capitalism and socialism in the aforesaid period; great and rich material national heritage inherited through centuries by feudalism, enriched with new material cultural elements by capitalism and exposed to global changes by socialism had existed there. This material national heritage arose and formed in the Turkish ethnic cultural environment; was in the first place notable with specific local peculiarities and originality among the most perfect branches of material cultures of all Caucasus and was valued as visual indicator of all-Turkish material production, the level of cultural consciousness and creative ability. Not only leading ruling Turkish speaking (Azerbaijani speaking) ethnos, as well as ethnoses (Talış, Lezghin, Avar, Sakhur, Mughal, Ingiloy, people of Shahdagh group, Udin, Tat, Kurd) having gathered in common ethno-cultural and ethno-geographic area by the historical fate had a great role in the formation of polyethnic layers characterized with association based on mutual enrichment, common features. Shaki, Zagatala, Guba, Khachmaz, Lankaran, Astara are especially notable among the regions where such polyethnic layers and inter-ethnos integration appeared and broadened their areal most of all. Lived for centuries in common ethno-cultural and ethno-geographical territory called Azerbaijan, always developed their culture, economy and everyday life basing on cultural relations and mutual enrichment these ethnoses from Turkish speaking ethnos had gained material cultural elements which was important most of all to access and had contributed their gifts to rich material cultural complex of Azerbaijan. All these mutual enrichment and mutual-common values have shown itself in the most areas of the material culture.

In the process of long historical development the Azerbaijan people have created a great heritage based on the experience of rich creative activities and system of practical skills in settling down of the dwellings and in the area of house building. According to the results of the archaeological excavations and written sources one can observe the great passing way of improvement and development of Azerbaijan dwellings since the natural and artificial caves up

to modern village, settlement and towns. In the mentioned period Azerbaijan dwellings of life were divided into two important types: permanent (village, town) and temporary (hamlet, camp of nomads, winter pasture, shenlik, sigirkhana, enclosure (sheep pen), domicile, camp, summer pasture in mountains, dacca, danga, etc. In creation of forms and types of the dwellings of life natural-geographical condition, social economical system, development level of the productive forces, norms of family life, direction of the activities of economy had played the decisive part.

One of the widely spread characteristic historical types of the dwellings of life in Azerbaijan in the XIX - beginning of the XX century was village. Village type of dwellings differed from each other for being village historically settled or arisen, to the number of the family authority, broadness of the areal of the settling, to the polygenic or monogenic character, forming as a kind of mixed villages, etc. Basically families belonging to patronymy (group of relative families) - patronymic groups (tribe, bloc, ojaq, kin, flock (tabun), danga, tabah, nebi, tokhum, kinsmen, suban, chilek, child, hearth, ancestor) which having grown becoming broken to pieces, with deliberate intent resettlement of population groups in the great number in Middle Ages, as well as in the XIX century to Azerbaijan territory, migrations because of different objective historical causes inside the country have played the basic part in the emergence of mixed type villages.

But development of productive forces and capitalist relations in Azerbaijan, social environment created with deep penetration of these relations to village life, division of large families into patronymic groups, split of patronymic groups and undergoing to family segmentation consequently to increase of population, insufficiency of the plot of lands in the villages with small (compact) content, deadly enmity having existed in Azerbaijan villages for centuries, as well as character of farm employment and other factors contributed to arising of new dwellings-separated from the basic villages. In some cases the newly emerged villages separated from mother (original) villages kept belonging of their former name, but in some cases special component (oba, bina, diza, mazra, tala, gazma, gishlag, etc.) was added to names of villages or tribe names split from the village. Dwellings with the component of diza and mazra were mostly characteristic for Nakhchivan region. In order to distinguish mother (original) villages from the villages being generated from them traditionally such words as: "bash", "yukhary", "kohna", "bir-inji", "sar", "dagh", "dash", "boyuk", etc. were added to their names. On the contrary, to the beginning of derived villages such words as: "ikinji", "yeni", "teze", "bala", "kichik", "duz", "chol", "gede", "sirt", "orta", etc. were added.

Farming - cultural types, as well as natural and artificial obstacles had influenced to settling of Azerbaijan villages and played the important part in arising types and forms of the villages. So, different types of the settling - plain, valley (on the bank of the river, on the side of the aryk), foothills and types of the temporary settling connected with cattle-breeding arose. According to the classification on relief system of the place and to vertical zonality Azerbaijan dwellings of village type attained different ethnographical character - slope, half - slope, valley and plain villages. But according to the form of the villages was found that they were formed on all Azerbaijan as in heaps, sparse - scattered, and with compact - mixed component. Other village forms (circular, in rows) were comparatively in small number.

Peasant yards planned in the style of traditional east are situated isolated from the street. Peasant yards in lowland villages with high wall, location of subsidiary constructions along the yard in different style, division of the yard to different sections (construction, home - production and plantation for trees and arable land) differed from mountain villages where peasant yards were characterized with disorderly built two - storey buildings, rarely enclosed with masonry, ground floor used for house economy.

Town type settlements in Azerbaijan which passed a long way of evolution and development still in the XIX - beginning of the XX century had kept architectural- planning system specific to the towns of the east. According to their functional meaning of the territory the town type settlements consisted of three different sections: "ark" (Ich qala (Inside fortress), Narin qala), "shahristan" (the part where noble men lived) and "rabat" (the part of handicraft and trade). Such towns (Shamakhy, Baku, Ganja, Ordubad, Shaki, Guba, Nakhchivan, Shusha, etc.) were arranged from different quarters, yards fenced with high walls, isolated from the street and connected with street by the gate.

Now and then different types of the living houses arisen in Azerbaijan passed a long way of historical development enhanced with new building methods and construction engineering, empiric experience of the craftsmen have reached up the XIX - beginning of the XX century. According to gathered ethnographical-field materials and indicators of existing literature, as well as considering the present level of studying of Azerbaijan national dwelling houses from the view point of classification different types of dwellings can be determined: according to the manner of life of the population; according to building materials and construction engineering; according to the form of the roofing; according to the height of the houses or according to their location in respect of the earth surface and at last, according to plan structure.

These dwelling houses being for permanent and temporary living consisted of the following: natural or artificial cave - houses (kukul, zaga (den), kaha (grotto), etc); gazma (mud-hut), garadam (hovel), peyebashy (cattle-shed hut), tovlaseki, dorddirek (four-pole) house; mohre kerpji (zomalag ev, kerpji durma, gochlu ev (house), dublalı, salyani); reed cane houses (chovustan, garghy (reed) durma, tapan ev, gom ev (house)); stone houses (daxhal, dasgura deye (shack), shirvani, tyty ev (house)); wooden houses (baghdady, biteme, jarjar, jymgha, kertme, chubughorme, aradoldurma, chelineka, sunduneka); wealthy houses (ag otay (white room), tenebi ev, imaret (mansion), gavkhanaly ev, aynabendli ev (house with glass verandah), malikane (country estate), mulk (edifice); as well as temporary houses belonging to groups of related cattle-breeders (alachig (nomad tent), deye (shack), mukhuru, joma, garakeche (felt tent), dunnuklu ev, maghardeye, chadir (tent, etc.)) From the ethnographical character of each house comprising the fund of Azerbaijan national houses appeared that enrichment of building traditions from time to time, increase of economic-technical opportunities, raise of living standards of the population have created suitable conditions for renewal of house types, supplying them with new architectural- building elements.

Till the mid of the XIX century the vast majority of houses built in quadratic- square (peyebashy, tovlaseki, dorddirek ev, qaradam) and square (all ground - based, single - rooms) plan consisted of one-storeyed houses. They assumed practical importance of the dwelling house and household ones. In the result of enrichment of building traditions, improvement in building of houses by craftsmen with new planning, but most of all, with separation of living houses and household ones began the process of division into living and housekeeping parts; so houses with new plans appeared since the mid of the XIX century. Analysis of the ethnographical materials showed that most of the Azerbaijan national houses were planned as following: in line (dyuzleme, jargavari), kellaı (kellezal) and gosha kellaı.

Traditional national clothes and decorations, like other areas of the material culture was created as a result of long process of historical development and played the role of important source for studying national features of the people, standard of economical and cultural life, direction of occupation in economy, issues of cultural- historical ties and interrelations with other ethnoses, aesthetic and artistic taste, ethnic and class affiliation, as well as some problems of ethnogeny. Natural-geographical condition, especially the climate, as well as the spiritual-moral, psychological and ideological views, outlook, social economical and cultural life of the people have had a great influence on shaping of the clothes culture (standards). Existence of sheep and

cattle - breeding, silkworm-breeding, farming of industrial plants, other fields of economy, rich source of raw materials had contributed to development of traditional house handicraft, fields of artisan trade (weaving and knitting manufacture, pottery, sharbaflig (wool weaving), bazzazlig (trading of manufactured goods), shalbaflig (cotton weaving) copper-smithery, wood, cultivation of flax, the profession of jewelers and leather - dresser), most of these trade fields were regular producers of the national clothes' materials in Azerbaijan. It turns out that area of clothes and adornments of the material culture had been closely connected with the development of Azerbaijan craftsmanship. In the XIX century Shaki, Shusha, Shamakhy, Baku, Ganja, Guba, Nakhchivan and other cities were formed as the main centers for production and sale of clothes and adornment patterns.

Analysis of the factual materials concerning to the clothes culture shows that wool, cotton, silk and flax fabrics, leather products, felt had prevalence belonging to the local production in preparing of the clothes elements. As well as fabrics, products of leather materials or ready clothes and sets of adornment, factory mad clothes materials brought from abroad with the help of the caravan trade had taken definite place.

Materials of all historical-ethnographic regions show that the national Azerbaijan clothes are divided into three groups: women, men and children clothes. People clothes, at the same time to ceremony clothes (wedding, mourning, holiday), daily clothes, seasonal clothes, clothes belonging to religious groups. Moreover, national clothes were divided into ceremonial (for wedding, mourning- funeral ceremony and for festivity); everyday clothes, clothes bearing relation to trade affiliation of different social groups of the population, seasonal clothes, clothes of different religious groups. The traditional women clothes differed for complexity of its sewing; colorfulness, style, range of types and forms. Though the local features peculiar to different regions of Azerbaijan manifested themselves in these clothes, on the whole, the women complex typologically is of all Azerbaijan character. "Underwear", street- clothes", "head-gear" and "foot gear" has taken basic place in the complex of women clothes. Women clothes also according to some elements (arkhalig, chakhchur, jutbalag - tayly tuman, doshluk, katyby) were of all Caucasian and all-Turkish character.

In the XIX - beginning of the XX century traditional clothes for men according to style and sewing manner having typical all Caucasian character differed not only for very significant local features. Traditional clothes for men consisted of underwear and street - clothes, dizlik (breeches), trousers, arkhalig, ichlik (janlig, jilitga, pambigly), chukha (long waisted outer gar-

ment), kurk (sheepskin coat), yapinjy (felt cloak), khillik, chopuz, head and foot-gear of different name and form. These clothes consisting of everyday clothes and bokhchalig (clothes for festivity and funeral ceremonies) were prepared in two sets. In clothes types for men (sheepskin coat, arkhalig, Caucasian coat, felt cloak, bashmag, chopuz, etc) all-Turkish parallels are clearly seen. All these are the results of ethnic-cultural relations of ethnoses in the Caucasian and Turkish ethno-cultural environment and contacts.

In the XIX - beginning of the XX century children wear was completely the repetition of national clothes for the adults (men and women) in the same cutting style, but in small size. Nevertheless, in children wear different features are observed from new born time until the definite age.

Girl wear was characterized for variegation of colors, aesthetic beauty, special measure of pattern, fine sewing technology, with majority of the hanged and sewed adornments in the past. Like the clothes for women and men social belonging and class differences have shown itself with all nakedness in the children clothes.

Some decorations and ornaments (toggagayish, scabbard for dagger, belt, dagger, watch and watch holster, weight chain of plate of cartridge-belt, tobacco pouch, watch chain, ring, etc.) assuming practical importance being exception in the XIX - beginning of the XX century the clothes of man did not have any elements of decoration. On the contrary, jewelry made of precious metal and stones, hooked or sewn decoration and embroidery had prevalence in the women clothes. Women jewelry and adornments according to the usage and manner of wearing are divided into different groups: head, ear, neck, breast, waist, arm and finger gears. The analysis of the materials about decorations shown that decoration patterns used exclusively for decoration and differing for their religious-magic role fully reflect social inequality among the various strata of the people, as well as the manner and way of the people's life, ethnic originality, aesthetic taste, etc.

While investigating meals and drinks being another area of the material culture appeared that they have preserved their conservatism for centuries long and have enriched with new traditions. Food culture of Azerbaijan welded from empiric rules and experience, practical habit, always enriching and developing has reached to nowadays and is being developed on these traditions at present. All knowledge and ability, thought, apprehension, creative activity of the people has evidently shown itself in the area of meals and drinks as well.

Rich food supply, suitable climate and geographical condition of Azerbaijan territory, as well as leading economic areas- husbandry and cat-

tle-breeding which have significant services in the development of food culture have characterized variety of meals and drinks. Social- economical factors, religious recommendation and prohibitions, social-class stratification, ethnic-cultural and commercial relations with other people have played the definable part in forming of the food culture.

The investigations showed that in the XIX - early XX centuries Azerbaijan meals were divided into two groups: daily and ceremonial (wedding, betrothal, holiday, funeral repast). Ceremony meals for their preparation technology, volume and the calorie of content greatly differed from daily meals. Basing on the investigations was proved that according to content components meals were also divided into two groups: meals of plant origin and meals of meat and dairy origin. But this division is accepted as a conditional one.

While studying the nourishment culture appeared that from basic food products people as a rule preferred cereals (wheat, barley, millet, paddy); melons and gourds (water-melon, melon, cucumber, bean, aubergine, onion, garlic; by the end of the XIX century tomato, cabbage, potato, etc.); wild and cultured garden crop (grapes, apple, pear, cornel, mulberry, quince, pomegranate, medlar, apricot, peach, fig, cherry, plum, walnut and hazel-nut, etc.); animal produce (meat, milk, butter, cheese, cottage-cheese, butter-milk, sour milk, sour clotted milk, yoghurt, etc.); poultry produce (chicken, turkey, goose, duck, egg, etc.), partially the hunting and fishing produce, wild eatable plants and spice of the east.

It appeared that mainly rich groups played the important part in forming of the food culture of Azerbaijan. So, unlike the rich social strata provided with different high quality meals in peasant - laborer families remained a wish to lay a rich table.

One of the characteristic features of the Azerbaijan food culture is that the very archaic rules of the usage of meat have reached till nowadays. Such archaic meat frying as "kozdemə" or "choban kababi," "fried meat on the stone," "gorabasdırma," "buryan" attained the character of remainders of the food culture of the primitive society rules.

Drinks were used to slake thirst, to make the digestion process easy and to give appetite. It appears from the investigation that according to their purpose drinks are divided into: traditional hot and cold drinks (tea, water, milk, sahlab, coffee, mixture of tea and milk); soft drinks (ayran (buttermilk), ovdug (sour clotted milk), koremez , dalama (fresh cheese); appetizing and medical-dietary drinks (abgora (unripe grape juice used as relish), vinegar, pomegranate juice used as relish, iskenjebi, aragnane, turshashirin, ovshala,

etc.) and sherbet-shire (syrup-sap) prepared from the flowers, leaves and fruits of the different plants.

Plates used in the food culture of Azerbaijan were the main material means in storing up, processing and preserving the food-stuffs, in serving them to the table. Plates differed from each other for the kind of material it was prepared, volume and for the purpose of usage in everyday life.

For centuries, as well as in the specified period were used stone, plait, weaved, faience, metal, wooden, stick (made of branches), leather plates in Azerbaijan. Wide range of the plates affirms once again that Azerbaijani people had created rich food culture and had occupied one of specific leading places in the complex of all- Caucasus and all-Turkish food culture.

Transport means were created depending on natural-geographical condition of each territory, development of the productive forces, socio-economical and cultural-technical level of the people's development, and mainly, for economic needs. Means of conveyance consisted of simple transportation means, passenger - vehicle transport, draught or carriage transport and partially of water transport. Till the end of the XIX century these means of conveyance differing with their simplicity played a significant part in transportation of necessary everyday life and economic cargoes, in building intensive connections with other dwellings, in the exchange of commodities, in tillage, cattle-breeding and in the development areas of art.

In the XIX - early XX centuries according to variety of functions and broadness of the circle of scope roads being necessary for operation of the transport means were divided into the following groups: caravan roads, inside roads, (public road, nomads road, high road), post roads, water and rail roads. Azerbaijan had also been one of the basic points of the world important "Silk Way". The wide net of Azerbaijan roads we involved to the investigation proved that they had assumed the exceptional importance in setting the internal and foreign relations, ethnic cultural ties and in realization of mutual enrichment, in regulating the country economy, trade, exchange of commodities. The special role of the roads in the development of the cattle-breeding economy has been noted in the investigation. Water and railways having started activities in the second half of the XIX century began to increase their specific weight in export and cargo transportation.

Ethnographical investigations showed that one of the main branches of the material production means of communication in the XIX - early XX centuries still remained the traditional means of connection existed in the Middle Ages (sound of bell, drum, light, bonfire, shout, whistle, torch, flag and motions of hand, taught pigeon, messenger, etc.). At the same time, systems of flat

communication as post communication, telegraph and telephone have arisen in Azerbaijan in the state level and though slowly, have developed. Because the usage of this comfortable and efficient means of communication was out of opportunity for the masses of wide people in the XIX century in Azerbaijan, as a rule, tested methods of means of traditional communication, as well as "to send something or message, or get oral response ("dıl cavabi") were used widely. Without doubt, the XX century was significant with the revolution in the communication area.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbas – Gülgöz // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 261-308.
2. Abdullayev Ə.İ. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Eriyan quberniyasının Şürur-Dərələyəz uyezdiində yaşayan azərbaycanlıların məskənlərinə dair // ATDM. IX c., Bakı: 1973, s. 95-108.
3. Abdullayev Ə.İ. Azərbaycanlıların kişi geyimləri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1978, № 2, s. 72-83.
4. Axundov İ.S. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı: İşıq, 1989, 108 s.
5. Axundova G.S. Qarabağın ənənəvi xalq yeməklərinin müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 1, s. 302-308.
6. Aslanov Q.M. I-IV əsrlər Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət tarixindən // Qafqaz Albaniyası tarixi məsələləri: Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 114-142.
7. Aslanov Q.M. Aşeron kitabələrində toxuculuq alətlərinin təsviri haqqında // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1973, № 3, s. 83-89.
8. Aşıq Ələsgər: 2 kitabda, I kitab, Bakı: Elm, 1972, 326 s.
9. Aşıq Ələsgər: 2 kitabda, II kitab, Bakı: Elm, 1973, 327 s.
10. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002, 157 s.
11. Atakişiyeva M.İ. Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı // AMM, II cild, Bakı: Azərb. SSR. EA Nəşri, 1951, s. 167-183.
12. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində / Tərtib edən: R.Əfəndiyev. Bakı: İşıq, 1980, 166 s.
13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1964, 480 s.
14. Azərbaycan el sənəti / Redaktoru Rəsim Əfəndiyev. Bakı: Azərənşr, 1971, 72 s.
15. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə I cild, Bakı: Elm, 1988, 454 s.
16. Azərbaycan milli geyimləri (Albom). M.: İskustva, 1972, 30 s.
17. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, VII c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1983, 624 s.
18. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1964, 999 s.
19. Azərbaycan tarixi / Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərənşr, 1994, 688 s.
20. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1998, 418 s.
21. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 1998, 546 s.
22. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / Tərtib edənlər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov, F.M.Əliyeva və b. Bakı: ADU nəşri, 1989, 328 s.

23. Babayeva R. Quba şəhərində toy adətləri. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1946, 59 s.
24. Babayev T.A. Qurban bayramı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, s. 212-215.
25. Babayev T.A. Orucluq bayramı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2004, № 2, s. 232-235.
26. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 200 s.
27. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1961, № 3, s. 3-17.
28. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda su nəqliyyatının inkişafı tarixinə dair // ATDM., IV c., Bakı: 1961, s. 37-43.
29. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1964, 152 s.
30. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair // AEM, I buraxılış, Bakı: Elm, 1964, s. 80-105.
31. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1969, 185 s.
32. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda dovççilik // AEM. IV buraxılış, Bakı: Elm, 1981, s. 33-40.
33. Bünyadov T.Ə. Qızıl Qaya. Bakı: Gənclik, 1984, 204 s.
34. Bünyadov T.Ə., Ağayeva D.H. Azərbaycanda çörəkbişirmə qaydalarından: Qarabağ materialı əsasında // ATDM., III c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1960, s. 28-34.
35. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992, 158 s.
36. Cavadov Q.C. Azərbaycanda ağaçişləmə sənəti haqqında // AEM, III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 141-159.
37. Cavadov Q.C. Azərbaycanda el köməyi adətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 104 s.
38. Cəfərzadə İ.M. 1933-cü ildə Şamaxı-Nuxa ekspedisiyasının hesabatı. Azərb. MEA TİEA, inv. № 60.
39. Dadaşov R.R. Muğanın xalq yaşayış evlərinə dair / Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: BDU nəşri, 1992, s. 36-38.
40. Düma A. Qafqaz səfəri. Fransız dilindən tərcümə edənlər: Q.Paşayev, H.Abbasov. Bakı: Yazıçı, 1985, 142 s.
41. Dünyamalyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı: Elm, 2002, 448 s.
42. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi // K.Marks və F.Engels. İkicildlik Seçilmiş Əsərləri. II c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1953, s. 167-328.
43. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-məlik əl-qəhhar («Abidələrin» xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) / Tərcümə, müqəddimə və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur nəşriyyatı, 1992, 175 s.
44. Əfəndiyev R. Azərbaycan geyimləri tarixindən (XVIII əsrin baş geyimləri) // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1956, № 9, s. 879-883.
45. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik). Bakı: Azərənşr, 1966, 38 s.
46. Əfəndiyev S., Rəcəbov A. Azərbaycan xalq təbəətindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 144 s.
47. Əhmədov Ə.K. «Dədə Qorqud» dastanında bəzi yeməklər haqqında məlumat // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1976, XXXII c., № 6, s. 97-100.
48. Əhmədov Ə.K. «Dədə - Qorqud» dastanında bəzi geyimlər haqqında // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1979, XXXV c., № 2, s. 76-79.
49. Əhmədov N. Sovet Azərbaycanda tikinti materiallarının inkişafı: Memar. elm. namiz... dis. Bakı: 1965, 186 s.
50. Əhmədova X.Q. Qırxaçar cam haqqında / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransının materialları. (1993-2003). Bakı: Nafta-Press nəşriyyatı, 2003, s. 150-151.
51. Əhmədova V.A. Azərbaycan təndirləri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1984, № 1, s. 75-82.
52. Əliyev Q.C., Tağıyev Ə.M., Bayramov M.İ. Mədəniyyətşünaslığın əsasları. Bakı: Təbib, 1999, 201 s.
53. Əliyev Q.Ə. Azərbaycan nəqliyyatı və qitadisiyyatı. Bakı: Elm, 2001, 244 s.
54. Əliyev Q.Ə. Cənubi Qafqazda quru yolların inkişafı (XIX əsrin sonu - XX əsrin ilk onillikləri) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2003, № 1, s. 124-133.
55. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1995, 126 s.
56. Əliyev V.H. Babadərvisdə katakomba qəbri / Azərb. MEA TİEA. iş 6574, v. 6-7.
57. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaquət əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çəşoğlu, 1999, 244 s.
58. Ələkbərov Ə. Qara damlardan işıqlı evlərə // İnqilab və mədəniyyət. 1929, № 12, s. 42-43.
59. Əsədova Ə.A. Orta əsr Azərbaycan xalq geyimləri («Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları əsasında) / Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplu), II bur., Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, s. 58-69.
60. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı: Elm, 1978, 96 s.
61. Əyyubov F. Azərbaycan SSR-nin karst mağaraları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 70 s.
62. Əzətlinli Əmrəh // Azərbaycan xalq dastanları.(toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı: Yazıçı, 1980, s. 47-82.
63. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981, 376 s.
64. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 692 s.
65. Hacıyev İ.A. Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında // AEM, III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 27-38.

66. Hədiyeva K.G. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın bəzəkləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat): Tarix elm. namd. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 25 s.
67. Həsənov Ş.V. «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin məişətinin öyrənilməsinə dair materiallar» Naxçıvan bölgəsi əhalisinin əkinçilik mədəniyyəti haqqında // Tarix və onun problemləri, 2004, № 3, s. 257-262.
68. Həvilov H.A. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı: Gənclik, 1981, 74 s.
69. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
70. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 71 s.
71. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və daş dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1959, 172 s.
72. Xəlilov C.Ə. Azərbaycanda tapılmış tunc kəmərlər // AMM., IV c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 68-108.
73. Xəlilov C.Ə. Xınışda arxeoloji qazıntıların nəticələri haqqında // AMM., VI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1965, s. 78-90.
74. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 119 s.
75. Xudiyev N. Mahmud Kaşğarının «Divanı» haqqında düşüncələr // «Dirçəliş – XXI əsr», 2002, № 9 (55), s. 87-100.
76. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalşləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1988, 176 s.
77. İlkin Q. Bakı və bəkililər. Bakı: Zaman, 1998, 381 s.
78. İsayev Ə.İ. Şimal-şərq Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Tarix elm. namd. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 24 s.
79. İsmayilov Q.S. Azərbaycanın yeni Qobustanı // Elm və həyat, 1977, № 6, s. 6-8.
80. İsmayilov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981, 63 s.
81. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi / Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad.-k. Ziya Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
82. Kazimov Y.M. Muğanın yaşayış evləri («Dirək üstü ev» tipi) / ÜLKGİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1989, s. 182-183.
83. Kərimov T.M. XIX əsrdə Azərbaycanda su nəqliyyatı vasitələri // AEM, IV bur., Bakı: Elm, 1981, s. 41-48.
84. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı: Azərənşr, 1962, 171 s.
85. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988, 265 s.
86. Koroğlu // Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: 12 kitabda, II c., Dastanlar. Bakı: Yazıcı, 1987, s. 271-420.
87. Qasımova R.M. Zaqatala zonasında uşaqların fiziki tərbiyə şəraitinə dair // AEM., III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 218-225.
88. Qaşqay S.M. Manna dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 107 s.
89. Qaziyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM., IV c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 140-170.
90. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
91. Quliyev F.E. Qədim Azərbaycanda atçılıq: (Mis, Tunc və Dəmir dövrünün materialları əsasında); Tar. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2003, 29 s.
92. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı: Azərənşr, 1976, 130 s.
93. Quliyev H.A. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 1, s. 17-35.
94. Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Azərənşr, 1968, 110 s.
95. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977, 138 s.
96. Quliyev Ş.A., Kərimov T.M. Azərbaycanın ənənəvi nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsə və hüquq seriyası. 1979, № 4, s. 65-73.
97. Qurbani // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 203-260.
98. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, qaşqlar, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 186 s.
99. Məhərrəmov S.S. Kicik Qafqazın cənub-şərq rayonlarında (Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan) xalq nəqliyyatı vasitələri (minik-yük nəqliyyatı) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2, s. 222-231.
100. Məmmədov D.C. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maddi mədəniyyəti: Tar. elm. namd. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 23 s.
101. Məmmədov H.N. Muğanın məskunlaşmanın səciyyəsinə dair / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa fəlsə Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş Elmi Sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s. 155-157.
102. Məmmədov H.N. Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001, 220 s.
103. Məmmədov K.M. Azərbaycanın inşaat sənəti (IV-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 1978, 210 s.
104. Məmmədli G.Y. Türk xalqlarının mərasimləri (tıva, xakas və qaqaz türklərinin materialları əsasında tarixi-etnoqrafik tədqiqat): Tarix. elm. dok. ... diss. Bakı, 2006, 282 s.
105. Mustafayev A.N. Şirvan evlərinin təsnifinə dair // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1968, XXIV c., № 5, s. 63-66.
106. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 116 s.
107. Mustafayev A.N. Şirvanda xalq nəqliyyatı vasitələri // AEM., III bur., Bakı, 1977, s. 123-140.
108. Mustafayev A.N. Şirvanın daşşləmə sənətinə dair // AEM., IV bur., Bakı: Elm, 1981, s. 61-78.
109. Mustafayev A.N. Dəvəçi bölgəsində məskunlaşmanın səciyyəsinə dair / 1991-ci il çöl tədqiqatlarının nəticələrinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: BDU nəşri, 1992, s. 27-29.
110. Mustafayev A.N. Naxçıvan diyarının etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi tarixindən // Naxçıvan MR-nin 75 illiyinə həsr olunmuş Bakı Universiteti Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: BDU nəşri, 1999, № 3, s. 59-81.

111. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Nurlan, 2001, 327 s.
112. Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 223 s.
113. Mustafayev A.N., Cavadov Q.C. Qobustanda dövçəliyin etnoqrafik tədqiqinə dair // AEM., V bur., Bakı: Elm, 1985, s. 62-80.
114. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
115. Müseyibli N.Ə. Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003, № 2, s. 39-45.
116. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, 326 s.
117. Nəbiyev A.M. Keçmiş Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlıların daimi məskənlərinin tip və formalarına dair (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1977, № 3, s. 100-106.
118. Nərimanov İ.H. 1960-cı ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // Tarix İnstitutunun Əsərləri, XVI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1963, s. 81-98.
119. Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) // AMM., IV c., Bakı, Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 6-67.
120. Nəsirli M.N. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında // AEM., I bur., Bakı: Azərb. SSR.EA. Nəşriyyatı, 1964, s. 136-146.
121. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı: Elm, 1975, 266 s.
122. Nəsirli M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair // AEM., III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 90-98.
123. Novruzov C.Ə. Yabancı bitkilərin azərbaycanlıların ənənəvi yeməkləri və xalq təbabəti sistemində yeri / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları (1993-2003). Bakı: Nafta-Press, 2003, s. 120-121.
124. Okay Mustafa Nadir. Doğum kultürümüz «kırklama» // Tarih və Düşüncə dergisi. Kasım – Aralık, İstanbul, 2001, s. 66-69.
125. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı: Elm, 1982, 158 s.
126. Osmanov O.U. Məşhur səyyahlar və coğrafiyaşünaslar. Bakı: Azərənşr, 1970, 131 s.
127. Paşayev A.Ə. Ordubadda meyvələrin qurudulmasının xalq üsulları haqqında // AEM., V bur., Bakı: Elm, 1985, s. 157-163.
128. Rəcəbli Q.Ə. «Kitabi – Dədə Qorqud» Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında // Dil və Ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2000, № 4 (29), s. 150-153.
129. Rəcəbli Q. Ə. «Kitabi – Dədə Qorqud» bir Azərbaycan xörəyi haqqında // AMEA-nın Məruzələri. 2000, № 1-3, LVI c., s. 206-210.
130. Rəcəbli Q. Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan yeməkləri haqqında («Kitabi – Dədə Qorqud» dastanının materialları əsasında) / BSU əməkdaşlarının illik

- elmi işlərinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı: BSU: «Kitab aləmi», 2003, s. 281.
131. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 2000, 136 s.
132. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 114 s.
133. Rusca – azərbaycanca lüğət (P – Я). Bakı: Gənclik, 1985, 555 s.
134. Rüstəmov C.N. Töyrətəpədə kəşfiyyət qazıntısı // AMM., VI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1965, s. 15-31.
135. Rzayev N.İ. Möcüzəli qərinələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, 120 s.
136. Rzayev N.İ. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 103 s.
137. Sabir M.Ə. Şerlər. Bakı: Uşaqgənclənşr, 1961, 136 s.
138. Salamzadə Ə.V., Sadiqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1961, 168 s.
139. Salamzadə Ə.V., İsmayilov M.Ə., Məmmədova K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq öçerki. Bakı: Elm, 1988, 240 s.
140. Sanılı H.K. Kəndimizin aran köçü. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1927, 32 s.
141. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Azərənşr, 1958, 156 s.
142. Səfərova D.S. Mil-Qarabag düzünün keçmiş köçərilərinin etnoqrafiyası (Şahsevən tayfaları əsasında işlənmiş material) // Azərb. MEA. TİEA. f. 3632. siy. 23. c. 5-9.
143. Səlimov T.Q. Aşeron yeməklərinə dair // Azərb. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1994, № 1-4, s. 147-152.
144. Siyasi tarix (məhazirə kursu): Ali məktəblər üçün dərslək. I hissə, Bakı: «Şur» nəşriyyatı, 1995, 180 s.
145. Şah İsmayıl // Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: 12 kitabda. II kitab. Dastanlar. Bakı: Yazıcı, 1987, s. 237-270.
146. Şair Çoban Əfqan. Bakı: Azərənşr, 1955, 43 s.
147. Şardən J. Səyahətnamə / V. Aslanovun tərcüməsi. Bakı: Elm, 1994, 93 s.
148. Tahir – Zöhrə // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 23-69.
149. Tərhanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri. Bakı: Azərbaycan SSR. siyasi və elmi bilikləri yayarı cəmiyyət, 1959, 52 s.
150. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1961, 160 s.
151. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Yazıcı, 1988, 192 s.
152. Verdiyev Z. Mədarlıq (qaramal). Bakı: Maarif, 1965, 198 s.
153. Veysəlova V.R. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə Fəmi. Bakı: Elm, 2003, 168 s.
154. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
155. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərənşr, 1993, 157 s.

156. Vəliyev F.İ. «Durma» xalq yaşayış evi tipi haqqında // Azərbaycan SSR. EA-nın Məruzələri. 1987, XILIII c., № 12, s. 72-75.

157. Vəliyev F.İ. Gəncə zonasında yaşayış evlərinin tikintisi ilə əlaqədar olan bəzi xalq adətləri haqqında / Kirovabadın (indiki Gəncə) maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1987, s. 43-45.

158. Vəliyev F.İ. Azərbaycan yeməkləri haqqında (Qazax və Tovuz rayonlarının materialları əsasında) / Gəncə alimlərinin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 ildiyinə həsr olunmuş II Elmi Konfransın materialları. II hissə. Bakı: Elm, 1987, s. 294-298.

159. Vəliyev F.İ. XIX əsrdə Azərbaycanın qərb zonasında köç və köç yolları haqqında // Azərbaycan SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1989, № 2, s. 76-82.

160. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın baş geyimləri (qərb zonasının materialları əsasında) / ÜLKGİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1989, s. 57-59.

161. Vəliyev F.İ. Nehrə // Elm və həyat jurnalı. 1989, № 11, s. 19-20.

162. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının qadın bəzəkləri / Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, s. 35-36.

163. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın qərb zonasının məskunlaşma tarixindən // Elm və Təhsil Mərkəzi «Təfəkkür» Universitetinin Elmi Əsərlər bülleteni. I hissə. Bakı: Təbib nəşriyyatı, 1996, s. 189-196.

164. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın qərb bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənləri (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003, № 2, s. 216-224.

165. Vəliyev F.İ. Azərbaycanda ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri // Tarix və onun problemləri. 2004, № 3, s. 251-256.

166. Vəliyev F.İ. Azərbaycan xalq geyimləri tarixindən // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 1, s. 239-247.

167. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb bölgəsinin ənənəvi əlaqə vasitələri (yollar və rabitə) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2, s. 211-218.

168. Vəliyev F.İ. Məişət qabları maddi mədəniyyət göstəricisi kimi // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar və təbiət elmləri seriyası. 2005, № 2, s. 323-331.

169. Vəliyev F.İ. XIX əsr və XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi kişi baş və ayaq geyimləri // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. 2006, II c., № 1, s. 28-35.

170. Vəliyev F.İ. Zaqatala bölgəsinə etnoqrafik səfər // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2005, № 1, s. 171-181.

171. Vəliyev F.İ. Azərbaycan yeməkləri: tarixi və etnoqrafik xüsusiyyətləri // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 2005, № 5-6, s. 197-208.

172. Vəliyev F.İ., Kərimov T.M. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının minik-yük nəqliyyat vasitələri / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafə oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1994, s. 196-198.

173. Vurğun S. Əsərləri: 6 cildə. III c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı. 1961, 584 s.

174. Vurğun S. Əsərləri: 7 cildə. I c., Bakı: Elm, 1985, 448 s.

175. Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 476 s.

Rus dilində

176. Абдуллаев А.И. О традиционных жилищах азербайджанцев Шерур-Дарлагезского уезда Эриванской губернии в XIX – начале XX века. / Материалы научной сессии по итогам научно-исслед. работ за 1973 г. Баку: ЭЛМ, 1974, с. 45-48.

177. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, 621 с.

178. Абдурахманов Б.Э. Транспорт и его влияние на развитие и размещение производства Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1966, 174 с.

179. Абеков Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии / МИЭБГКЗК, т. VI, с. II, Тифлис: 1887, с. 1-335.

180. Абеков Н.А. Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис: 1887, с. 1-140.

181. Абибуллаев О.А. Первые итоги раскопок холма Кюльтепе / Тезисы докл. и сообщ. науч. сессии, посвящ. экспозиции по истории Азербайджана с древнейших времен до X в. Баку: 1956, с. 43-44.

182. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 316 с.

183. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. IV. Одесса. 1920, 229 с.

184. Агаев Г.Г. Шахтагы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Атрыдаг, 2002, 199 с.

185. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана: Историко-этнографическое исследование. Баку: ЭЛМ, 1987, 136 с.

186. Агамалиева С.М. Традиционная пища азербайджанцев и ее влияние на пищу народов Кавказа / Международная научная конференция «Археология и Этнография Кавказа». Баку: 2000, с. 187-188.

187. Агамалиева С.М. Традиционная утварь в связи с приготовлением и хранением пищи и напитков // Археология и этнография Азербайджана. 2004, № 1, с. 224-232.

188. Агамалиева С.М. К вопросу об изготовлении кирпича народным способом // Археология и этнография Азербайджана. 2004, № 2, с. 198-210.
189. Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин XIX – начало XX вв. М.: Наука, 1978, 340 с.
190. Адлер Б.Ф. Возникновение одежды: Очерк. СПб.: Худож. типо-литография А.К.Вейермана, 1903, 80 с.
191. Азербайджанцы: Историко-этнографический очерк. Баку: Чашыоглы, 1998, 299 с.
192. Азербайджанская кулинария. Баку: Азернешр, 1982, 182 с.
193. Алекперов А.К. У айрумов // Изв. ООИА., 1927, № 5, с. 230-258.
194. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1960, 250 с.
195. Алекперов А.К. Женская одежда Азербайджана // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1960, с. 118-133.
196. Алекперов Ф.У. Охрана здоровья в средневековом (X-XVIII вв.) Азербайджане. Баку: Иршад, 1999, 97 с.
197. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
198. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
199. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
200. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке (перевод с английск. Ю.В.Готье). Л.: 1937, 306 с.
201. Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае / СМИБГКЗК., т. V, часть 1. Тифлис: Типография А.А.Михельсона, 1888, с. 157-278.
202. Араксий И.Ф. В Закавказье. СПб.: 1910, 137 с.
203. Асанов Ю.Н. Поселения, жилища и хозяйственные постройки балкарцев (второе полуве XIX – 40-е годы XX века). Нальчик, Эльбрус, 1976, 118 с.
204. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура / КСИИМК. вып. 60, М.: 1955, с. 63-72.
205. Асланов Г.М., Вахидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1959, 188 с.
206. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1966, 68 с.
207. Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане. Баку: Изд-во «Маариф», 1997, 140 с.
208. Ашурбеyli С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII – начало XIX вв.). Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1964, 336 с.
209. Бабаев И.А. Великий шелковый путь и Азербайджан / Великий шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра. Сборник статей посвященной Международной конференции по развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия. Баку: Изд-во «Университет Азербайджан», 1998, с. 16-30.

210. Бабаян Е.Н. Азербайджанская народная одежда Карабаха конца XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1973, № 4, с. 80-90.
211. Багирова Р.Г. Возникновение и развитие телеграфа в дореволюционном Азербайджане // Известия АН. Азерб. ССР. Серия экономика. 1968, № 3, с. 61-65.
212. Бакинский справочный календарь на 1897 г. Баку, 1896.
213. Байерн М. О древних сооружениях на Кавказе / ССК., т. 1. Тифлис, 1871, с. 298-325.
214. Башенев Н. Транспортные средства или способы перевозки тяжестей в Закавказье. Газета «Кавказ», 1881, № 261.
215. Бежанов М. Евреи в с. Варташен Нухинского уезда Елисаветпольской губернии / СМОМПК, вып. XVIII, отд. 3. Тифлис, 1894, с. 111-227.
216. Белинский В.Г. Полное собранные сочинение. т. X. М.: Изд-во АН. СССР, 1956, 474 с.
217. Белицер В.Н., Маслова Г.С. Против антимарксистский извращений в изучении одежды // СЭ, 1954, № 3, с. 3-11.
218. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. 2-ое издание. часть III, Казан: Университетской типографии, 1850, 128 с.
219. Богданов Л.Ф. Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб.: Первая Центральная «Восточная» электро-печата И.Бораганского, 1909, 146 с.
220. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973, 283 с.
221. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. часть I, М.: 1823, 352 с.
222. Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1957, 138 с.
223. Бунятов Т.А. Коневодство в Азербайджане / Международная научная конференция «Археология и этнография Кавказа». Баку: Элм, 2000, с. 167-168.
224. Бунятов Т.А., Гусейнов М.М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 г. / Материалы по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1957, с. 183-198.
225. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. СПб.: Типография Императорской АН., 1869, ч. III, 620 с.
226. Варавин П.С. Летние и зимние пастбища Закавказского края / СМИБГКЗК, т. V, ч. 1. Тифлис: Типография А.А.Михельсона, 1888, с. 69-156.
227. Васильева Г.П. Туркмени – нохурли // СЭС, вып. 1. М.: Изд-во АН. СССР, 1954, с. 82-215.
228. Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии (отв. ред. В.Н. Башилов). М.: Наука, 1986, с. 182-195.
229. Велиев (Бахарлы) М.Г. Азербайджан (физико-географического, этнографического и экономического очерки). Баку: Изд-во Азерб. Совета Народ. Хоз-ва, 1921, 179 с.

230. Велиев Ф.И. О хозяйственных постройках в западной зоне Азербайджана в XIX – начале XX века / АЭИА (1985). Баку: Эйм, с. 89-90.
231. Велиев Ф.И. О некоторых наптках Азербайджана (по материалам западной зоны) / МНКППИАЭНА, Баку: Билик, 1992, с. 224-225.
232. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX в. Баку: Эйм, 1996, 166 с.
233. Велиев Ф.И. О возникновении поселений Нахичевани, содержащих в названии компоненты «дизе» и «мазра» / Историко-культурные и экономические связи народов Кавказа: прошлое, настоящее, будущее. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной 80-летию Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН. Махачкала, 2004, с. 60-62.
234. Велиев Ф.И. Некоторые этнографические особенности поселений городского типа в Азербайджане в XIX в. / Археология, этнография, фольклористика Кавказа (Материалы конференции). Баку: Нурлан, 2005, с. 211.
235. Веняминов Б. Селение Салахлу и татарские сказки, записанные в нем / СМОМПК, вып. III, отд. 2, Тифлис: Изд-во Управления Кавказского учебного округа, 1883, с. 101-137.
236. Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края / СМІЭБГКЗК, т. IV, Тифлис: Типог. А.А.Михельсона, 1888, с. 1-560.
237. Вермишев Х.А. Джейранчельские казенные зимние пастбища Казахского и Елисаветпольского уездов Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. II, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1890, с. 1-199.
238. Вейс Герман. История одежды, вооружения, построек и утвари народов древнего мира // Восточные народы. т. 1, ч. 1, М.: Изд-во К.Солдатенкова, 1873, с. 186-228.
239. Витов М.В. Историко-географические очерки Заонежья XVI-XVII вв.: Из истории сел. поселений. М.: Изд-во Московск. Университета, 1962, 290 с.
240. Витрувий-Поллион М. Об архитектуре. Десять книг / Пер. с латинск., ред. и введ. Л.В.Мимулина. Л.: Огиз союзгиз, 1936, 342 с.
241. Воробьев Н.И. Казанские татары. Казан: Татгосиздат, 1953, 380 с.
242. Воронина В.Л. Материалы по народной архитектуре Кашка-Даринской области Узбекской ССР // СЭС, вып. 2. М.: Изд-во АН. СССР, 1959, с. 299-351.
243. Гавилов Г.А. О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX – начале XX века // «Ученые Записки АГУ. им. С.М.Кирова». Серия исторических и философских наук. 1967, № 8, с. 112-118.
244. Гавилов Г.А. Материальная культура Азербайджана конца XIX – начала XX в. (историко-этнографическое исследование по материалам Гянджабасарской зоны): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1969, 21 с.
245. Гаврилюк Н.А. Пища степенных скифов // СА, 1987, № 1, с. 21-34.
246. Гаген-Торн Н.И. К методике изучения одежды в этнографии // СЭ. 1933, № 3, с. 118-129.
247. Гаджиева С.Ш. Материальная культура кумыков XIX-XX вв. Махачкала: Дагкиногиздат, 1960, 170 с.

248. Гаджиева С.Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX вв. М.: Наука, 1976, 227 с.
249. Гаджиева С.Ш., Османов М.О., Пашаева А.Г. Материальная культура даргинцев. Махачкала: Изд-во Дагестанской филиал АН. СССР, 1967, 300 с.
250. Ган К. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. ч. 1 / СМОМПК, вып. IV, отд. 1, Тифлис: Изд-во Управления Кавказского Учебного Округа, 1884, с. 3-248.
251. Гегешидзе М.К. Грузинский народный транспорт (сухопутные средства перевозки). Тбилиси: 1956, 210 с.
252. Геевский В.Н. Нижне-Караежские казенные зимние пастбища Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. III, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1895, с. 85-206.
253. Гейбуллаев Г.А. Традиционные обычаи в Азербайджане, связанные с постройкой жилища // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1971, № 2, с. 77-84.
254. Гейдулар М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1967, 200 с.
255. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (пер. Н.Д.Миклухо-Маклава) // Ученые записки Института Востоковедения. т. IX, 1954, с. 196-211.
256. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря – 1728 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 60-120.
257. Герзи Г. Путешествие в южные провинции России, прилежащие к Каспийскому и Черному морям // Отечественные записки, 1889, № 4, с. 4-32.
258. Геродот. История в девяти книгах. т. 1, кн. 1-4, М.: 1988, 334 с.
259. Герсеванов М.Н. Сеть главнейших дорог Закавказского края / ССК, т. I. Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1871, с. 1-32.
260. Герсеванов М.Н. Общий обзор каменных строительных материалов в Кавказском и Закавказском крае / ССК, т. II, Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1872, с. 345-348.
261. Гильде де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Редакция, вступительная статья и примечания Н.П.Шестиной. М.: Гос. изд-во Географической литературы, 1957, с. 83-194.
262. Глазко А.А. Казенные летние пастбища Тарсчайского и Акстафинского районов Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. III, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1895, с. 107-247.
263. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. т. III, ч. 1, СПб.: 1785, 336 с.
264. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1833, 264 с.
265. Гроссгейт А.А. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку: Изд-во Аз. ФАН, 1942, 71 с.

266. Грузины // Большая Советская Энциклопедия. т. 13, М.: Государственное Научное Изд-во «Большая Советская Энциклопедия». 1952, с. 107-109.
267. Губоголо С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX в. Кишинев: Штиинца, 1983, 198 с.
268. Гулиев Г.А., Керимов Э.А. О некоторых этнографических аспектах преобразования сельского жилища азербайджанцев за годы Советской власти // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1985, № 3, с. 89-97.
269. Гуммел Я.И. Археологические очерки: Сборник статей. Баку: Изд-во Аз. ФАН, 1940, 164 с.
270. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1985, 95 с.
271. Даданов Н.Р. Некоторые сведения об азербайджанцах Дагестана (поселения) / АЭИА (1985). Баку: Элм, 1986, с. 97-99.
272. Даданов Н.Р. Некоторые сведения о материальной культуре азербайджанцев Дагестана (пища и напитки) / Материалы II Научной Конференции молодых ученых, посвященной 40-летию Победы Советского народа в Великой Отечественной войне. ч. II. Баку: Элм, 1987, с. 348-353.
273. Даль В. Тольковый словарь живого великорусского языка. т. 1, М.: ГИС, 1955, 669 с.
274. Демицкий Ф.А. Некоторые сведения о Кабаристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии // Записки КОИРГО, кн: XXII, вып. 2, Тифлис: 1901, 70 с.
275. Девону луготит турк. Индекс-лугат. Тошкент, Узбекистон ССР. «ФАН» нашрияти, 1967, 545 с.
276. Джавадова Э.Ю. Г.Б.Зардаби о традиционном жилище азербайджанского народа / АЭИА (1980-1981 гг). Баку: Элм, 1986, с. 125-130.
277. Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Аз. ФАН, т 55, 1938, с. 5-54.
278. Джафарзаде И.М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана / ССИА, вып. I. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1949, с. 15-33.
279. Джафарзаде И.М. Древнейший период истории Азербайджана (по археологическим данным) // Очерки древней истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1956, с. 7-56.
280. Джафарзаде И.М. Кобыстан: Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973, 347 с.
281. Джебрайлова М.А. Национальная пища Азербайджана / МСПИАЭИ в 1970 г. в Азербайджане: Тезисы докладов. Баку: Элм, 1971, с. 42.
282. Джиклев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Ашхабад: Изд-во АН. Туркм. ССР., 1961, 155 с.
283. Джон А.А. Материальная культура дунган: поселения, усадьба, жилище. Фрунзе: Илим, 1986, 158 с.
284. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. М.: Наука, 1982, 455 с.

285. Дренкин И.Т. Описание Ширвана – 1796 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 157-172.
286. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. I, кн. 2, СПб.: Типог. Департамента уделов, 1871, 424 с.
287. Евецкий О.С. Статистический описания Закавказского края с присовокуплением статьи. Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение с нынешним. т. I, ч. I, СПб.: 1835, с. 3-54.
288. Егиззаров С.А. Исследование по истории учреждений в Закавказье: часть I. Сельская община. Казань: 1889, 336 с.
289. Ерицов А.Д. Исторический очерк торговых путей сообщений в древнем Закавказье / ССК, т. I, Тифлис: 1871, с. 33-57.
290. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГЗК, т. II, вып. 3, Тифлис: 1886, с. 1-265.
291. Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. Л.: Гос. соц-эконом. изд-во, 1938, 632 с.
292. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экономических основах формирования модели питания) // СЭ, 1979, № 5, с. 64-75.
293. Жуковская Н.Л. Судьба кочевой культуры. М.: Наука, 1990, 112 с.
294. Задыхина К.Л., Сазонова М.В. Мужская одежда узбеков Хорезма конца XIX – начале XX в. // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979, с. 151-169.
295. Зардаби Г.Б. Избранные статьи и письма. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1962, 488 с.
296. Зленницкий В.К. Кустарное производство золотых и серебряных изделий Бакинском районе и Дагестане и предлагаемые меры для упорядочения и развития одного / Труды Первого съезда деятелей по кустарной промышленности Кавказа. Тифлис: 1902, с. 56-78.
297. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зенгезурском уезде Елисаветпольской губернии / МИЭБГЗК, т. IV, ч. 1, Тифлис: 1886, с. 1-220.
298. Зелинский С.П. Культура длинного лука в Бакинском уезде // КСХ, 1897, № 203, с. 761-763.
299. Зубарев Д. Казахская дистанция / ОРВЗК, часть II, СПб.: Типог. Департамента Внейшей Торговли, 1836, с. 213-248.
300. Зубарев Д. Карабахская провинция / ОРВЗК, часть III, СПб.: Типог. Департамента Внейшей Торговли, 1836, с. 255-322.
301. Зубов П.П. Картина Кавказского края, принадлежавшего России и сопредельных оному земель: в историческом, этнографическом, статистическом, финансовом и торговом отношениях. часть IV, СПб.: 1835, 268 с.
302. Ибрагимов К.М. О традиционном транспорте в зоне Шеки // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1980, № 2, с. 85-89.
303. Измайлова А.А. К вопросу о карадах на территории Азербайджанской ССР в XIX – начале XX в. // АЭС., вып. I. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с. 161-176.

304. Измайлова А.А. О народной одежде населения юго-восточных районов Азербайджана // Известия АН. Азерб. ССР. Серия общественных наук. 1964, № 4, с. 93-101.
305. Измайлова А.А. Материалы этнографической экспедиции по народной одежде в Казахском и Таузском районах / АЭИА (1973 г.). Баку: Элм, 1974, с. 77-82.
306. Измайлова А.А. Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1974, № 4, с. 83-92.
307. Измайлова А.А. К истории развития жилищ юго-восточных районов Азербайджана // АЭС, вып. 3. Баку: Элм, 1977, с. 105-122.
308. Измайлова А.А. О народной одежде Нахичеванской зоны в XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1981, № 2, с. 83-91.
309. Измайлова А.А. Женские головные уборы Азербайджана // АЭС, вып. IV. Баку: Элм, 1981, с. 93-105.
310. Измайлова А.А. Рыболовство в Азербайджане в XIX – начале XX века // АЭС, вып. V. Баку: Элм, 1985, с. 48-61.
311. Измайлова А.А. Народная одежда Азербайджана и ее стилизация для танцевальных костюмов // Музей Истории Азербайджана – 2005. Под. ред. Н.Велиханлы. Баку: Элм, 2005, с. 174-185.
312. Ильина М.И. Древнейшие типы жилищ Закавказья. М.: Изд-во Академии Архитектуры СССР, 1946, 48 с.
313. Ионе Г.И. Глиняные сосуды-сопожки из Мингечаура // МКА., т. III. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1953, с. 36-60.
314. Ионева О.В. Жилые и хозяйственные постройки якутов / ТИЭ. НС. т. XVIII. М.: 1952, с. 243-254.
315. Исмаилов Г.С. О некоторых каменных сосудах из древних памятников Азербайджана // МКА., т. II, Баку: Элм, 1973, с. 90-101.
316. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: Элм, 1977, 102 с.
317. Исмаилов О.Ш. О ювелирной ремесле в древней Кавказской Албании // МКА., т. VII, Баку: Элм, 1973, с. 277-317.
318. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв: Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, 371 с.
319. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис: Изданий от канцелярии наместника Кавказского, 1853, 534 с.
320. Кавказский календарь на 1874 г. Тифлис: 1873, 250 с.
321. Калиров Ф.В. О развитии ювелирного ремесла в Кабале // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1983, № 2, с. 67-76.
322. Калантар А. Молочное хозяйство на Кавказе // КСХ, Тифлис: 1901, № 401, с. 602, 604.
323. Калашев Н. Местечко Сальян Джеватского уезда Бакинской губернии / СМОМПК, вып. V, отд. I. Тифлис: 1886, с. 66-171.

324. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводство Азербайджана: Зебу и крупный рогатый скот. Тифлис: 3-я типо. Полиграфтреста ВСНК Грузии, 1929, 319 с.
325. Каминская Н.М. История костюма. М.: Леспробмбытиздат, 1986, 168 с.
326. Каракаш Н. За Кавказским хребтом. Очерки природы и быта. СПб.: Библиотека иностран. литературы, 1904, 128 с.
327. Каракашлы К.Т. Об айрумах // Изв. ООИА, 1929, № 8, вып. 1, с. 3-43.
328. Каракашлы К.Т. Женская одежда населения Малого Кавказа (XIX – начале XX в.) // АЭС, вып. 1. Баку: Элм, 1964, с. 39-79.
329. Каракашлы К.Т. Материльная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зоны Малого Кавказа. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1964, 283 с.
330. Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане / СМОМПК, вып. XXIX, отд. 1. Тифлис: 1901, с. 3-73; вып. XXXI, отд. 1, Тифлис: 1902, с. 1-57; вып. XXXII, отд. 1, Тифлис: 1903, 1-64; вып. XXXVIII, отд. 1, Тифлис: 1908, с. 1-130.
331. Карашарлы А. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции. Сел. Агджабедин-Хальфардин Агдамского уезда // Изв. ООИА, 1928, № 6, с. 47-66.
332. Керимов Т.М. Волокуша Азербайджана / МСПИАЭИ в 1970 г. в Азербайджане (май 1971). Баку: Элм, 1971, с. 39.
333. Керимов Т.М. Из истории транспортных средств Азербайджана // АЭС, вып. 5. Баку: Элм, 1985, с. 102-115.
334. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX – начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 2004, 144 с.
335. Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей. Баку: Элм, 1985, 128 с.
336. Кёсаоглы. Кочевой быт Казахского уезда // ЭВА. № 10-11 (71-72) август-сентябрь, 1925, с. 96-102.
337. Кильчевская З.А. Азербайджанский женский костюм XIX века из поселения Оджек Халданского района // МКА, т. II, Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1951, с. 184-200.
338. Книга Марко Поло. М.: Гос. изд-во географ. литературы, 1956, 376 с.
339. Кобешавидзе Я., Головина И. Город Нуха / СМОМПК, вып. XI, отд. 1. Тифлис: 1891, с. 89-102.
340. Кобычев В.П. Крестьянское жилища народов Азербайджана в XIX в. // КЭС, 1962, вып. 3, с. 3-68.
341. Кобычев В.П. Изменение материальной культуры народов Кавказа за годы Советской власти // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX века. М.: Наука, 1971, с. 5-32.
342. Ковалевская В.Е. Конь и всадник: Пути и судьбы. М.: Наука, 1977, 152 с.
343. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. Минск: Изд-во Современный литератор, 1999, 496 с.
344. Корганов М.И. Исторический очерк пороховства на реке Куре / ССК, т. II, Тифлис: 1872, с. 68-74.

345. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М.: Изд-во АН СССР, 1957, 240 с.
346. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М.: Изд-во АН СССР, 1963, 219 с.
347. Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии / МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, Тифлис: 1886, с. 289-446.
348. Кулиева М.В. Кибитка на эйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда // Изв. ООИА, 1928, № 5, с. 172-180.
349. Курьчев В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства: Новейшее время. М.: Изд-во Наука, 1972, 148 с.
350. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалете. т. I, Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1941, 231 с.
351. Лакоза И.И. Верблюдоводство. М.: Сельхозгиз, 1953, 312 с.
352. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т. I, вып. 1. Греческие писатели. СПб.: Типог. Императорской Академии Наук, 1893, 552 с.
353. Легкобытов В. Ширванская провинция / ОРВЗК, ч. III, СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1836, с. 33-171.
354. Марков Е. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмени, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям Каспийскому морю и Волге. т. I. Побережья Кавказа. СПб.: Типог. М.М.Стасюлевича, 1901, с. 1-167.
355. Марко Поло. Путешествие. Л.: Художественная литература 1940, 314 с.
356. Маруневич М.В. Материальная культура гагаузов XIX – нач. XX в. Кишинев, Штиница, 1988, 188 с.
357. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. тт. I-VII. Тифлис: 1885-1887.
358. Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. Душанбе: «Дониш», 1973, 297 с.
359. Материалы по районированию Азербайджанской ССР. т. IV, вып. 1, Баку: Гостинтография Красный Восток, 1928, 94 с.
360. Материалы по Грузии и Кавказа. вып. V, Тбилиси: 1937, 311 с.
361. Махмудов Ф.А., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. О древнейших металлургии Кавказа // СА, 1968, № 4, с. 16-27.
362. Мелжидова И.А. О поездках к падарам Ширвана на их зимние стоянки-кишлаги в 1947 г. и на летние стоянки-яйлаги в 1948 г. // НАИИ. НАНАР, ф. 1, оп. 3, д. 1865.
363. Мехтиев А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 110 с.
364. Мехтиев А.М. Сельское поселение Азербайджана / МНКППИАЭНА, Баку: Билик, 1992, с. 229-231.
365. Мехтиев А.М. Народная жилища Азербайджана: с древнейших времен до начала XX века. Тебриз, 2001, 334 с.
366. Мещанинов И.И. О пользование этнографическим материалом при археологических работах // Изв. ООИА, 1928, № 5, с. 80-87.
367. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Наука, 1966, 458 с.
368. Мидлер Б.Ф. Персидско-русский словарь. М.: ГИС, 1960, 668 с.
369. Муштафаев А.Н. О древнем типе жилья в Кобыстане // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1970, № 3-4, с. 188-196.
370. Муштафаев И.Д. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1956, 108 с.
371. Мухиддинов И.М. Обычай и обряды, связанные со строительством жилища у припамирский народностей в XIX – начале XX в. // Этнография Таджикистана: сборник статей / Отв. ред. Б.А.Литвинский. Душанбе: «Дониш», 1985, с. 24-29.
372. Набиев А.М. Поселение и жилища азербайджанцев Грузии в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Тбилиси: 1981, 29 с.
373. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула: Типография Е.И.Дружининой, 1895, 449 с.
374. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула: 1901, 520 с.
375. Нариманов И.Г. Святылища (пир) в западном Азербайджана // Доклады АН. Азерб. ССР. 1960, № 2, с. 207-209.
376. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, с. 45-53.
377. Нариманов И.Г. Глиняные штампы из Западного Азербайджана // МКА. т. VII, Баку: ЭЛМ, 1973, с. 114-130.
378. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.
379. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафинские поселение близ г. Катаха // СА, 1962, № 4, с. 149-156.
380. Нариманов И.Г., Махмудов Ф.Р. Энеолитические памятники на Мутани // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1967, № 2, с. 88-96.
381. Народы Кавказа. т. I. М.: Изд-во АН СССР, 1960, 612 с.
382. Народы Кавказа. т. II. М.: Изд-во АН СССР, 1962, 684 с.
383. Насирли М.Н. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1959, 140 с.
384. Насирли М.Н. Об азербайджанских постройках круглого плана // АЭС, вып. 2, Баку: ЭЛМ, 1965, с. 86-96.
385. Насирли М.Н. Крестьянские хозяйственные и бытовые постройки Азербайджана / МСПИАЭИ 1964 года в СССР: Тезисы докладов. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, с. 187.
386. Насирли М.Н. О поселениях скученного типа Куба-Хачмасской зоны / АЭИА (1975 г.), Баку: ЭЛМ, 1978, с. 100-105.

387. Никифоров Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии / МИЭБГКЗК, т. I, ч. V, Тифлис: 1885, с. 559-640.
388. Новрузлу А.И. Позднесредневековое ремесло Азербайджана (XVI-XVII вв.). Баку: Элм, 2000, 647 с.
389. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. чч. I-IV. СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1836: ч. I- 405 с.; ч. II- 407 с.; ч. III – 397 с.; ч. IV – 407 с.
390. Огранович И. Сведения о Шахсеванах // КК на 1871 г. Тифлис: 1870, с. 66-84.
391. Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Введение, перевод, примечания и указатель А.М.Ловягина. СПб.: Издание А.С.Суворина, 1906, 582 с.
392. Пантохов И.И. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис: 1896, 137 с.
393. Парвицкий А.В. Численной состав государственных крестьян / СМИБ-ГКЗК, т. II, Тифлис: Типог. Я.И.Либермана, 1887, с. 84-216.
394. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX – начале XX вв. Баку: Элм, 1998, 199 с.
395. Петриченко К.Н. Некоторые сведения о портах Каспийского моря / ССК, т. II, Тифлис: Типог. Главной Управления Наместника Кавказского, 1872, с. 65-67.
396. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис: 1900, 50 с.
397. Пиотровский Б.Б., Флиттнер Н.Д. История техники Древнего Двуречья // Очерки по истории техники Древнего Востока. М-Л.: Изд-во АН. СССР, 1940, 352 с.
398. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис: 1935, 222 с.
399. Путешественники об Азербайджане. т. I. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1961, 499 с.
400. Раджабов Г.А. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане (этнографическое исследование по материалам Ширвана): Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку: 1966, 28 с.
401. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. III, ч. 2, СПб.: Изд-во Восточной литературы, 1905, 2204 столб.
402. Резников И.И. Питание сельского населения Азербайджана // ЭВА, 1925, № 8-9, с. 156-169.
403. Рзаева С.Х. Этнографические сведения об азербайджанцах в трудах западноевропейских путешественников XIII-XVIII вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку: 2005, 23 с.

404. Робакидзе И.А. Поселения как источник изучения общественного быта / Труды VII Международного Конгресса антропологических и этнографических наук. М.: 1964, т. V, с. 1-10.
405. Рустапов Я.А. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны // АЭС, вып. 2, Баку: Элм, 1965, с. 112-131.
406. Сазонова М.В. Ритуальная чаша чилкалит // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Л.: Наука, 1978, с. 68-70.
407. Саламзаде А.В. Градостроительство Азербайджана в XVI-XIX вв. // Искусство Азербайджана. т. VII, Баку: 1959, с. 160-197.
408. Салимов Т.К. О ритуальной пище Апшерона / Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развития археологической и этнографической науки в Азербайджане». Баку: Элм, 1988, с. 167-168.
409. Саркисов А.В. Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана // Архитектура Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1952, с. 557-605.
410. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. I-XLIV. Тифлис: 1881-1915; вып. XLV-XLVI. Махачкала: 1926-1929.
411. Сборник сведений о Кавказе. т. I. / под. ред. Н.Зейдлица. Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1871, 342 с.
412. Сборник сведений о Кавказе. т. II. / под. ред. Н.Зейдлица. Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1872, 113 с.
413. Сборник статистических сведений о Кавказе / Под. ред. Н.И.Воронова. т. I, Отд. I, пл. IV. Тифлис: Главного управления Наместника Кавказского и Меликова и К⁰. 1869, с. 3-97.
414. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. тт. I-VII. Тифлис: 1887-1888.
415. Сегаля И.Л. Крестьянское землеулаждение в Закавказье. Тифлис: 1912, 154 с.
416. Союнова А. Обряды, связанные с рождением детей у городского населения Туркменистана // Очерк этнографии населения южного Туркменистана. Ашхабад: Илым, 1979, с. 63-75.
417. Степанов И. Закавказский округ / СМОМПК, вып. XI. Тифлис: 1891, с. 266-302.
418. Студенецкая Е.Н. Одежда народов Кавказа (о собирании материалов для Кавказского историко-этнографического атласа) // СЭ, 1967, № 3, с. 16-27.
419. Студенецкая Е.Н. Архивные документы как источник изучения материальной культуры народов Северного Кавказа // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. вып. I, М.: Наука, 1971, с. 73-96.
420. Страпон Г. География в 17 книгах / Пер. и комментарий. Т.Т.Страпон эвского. М.: 1964, 943 с.
421. Сумбадзе Л.З. Грузинские дарбази. Тбилиси: Заря Востока, 1960, 42 с.
422. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во АН. Азербайджана, 1958, 364 с.

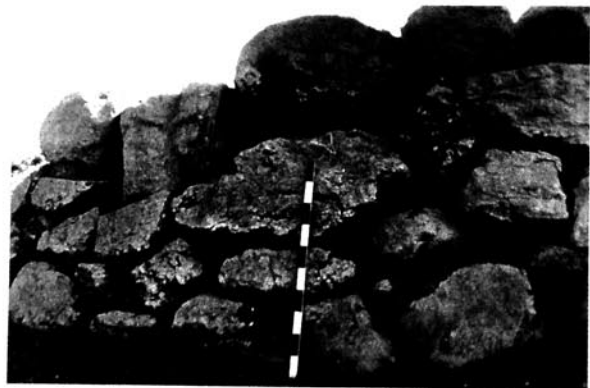
423. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1964, 501 с.
424. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М.: Наука, 1972, 254 с.
425. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // СЭС, вып. 1, М.: Изд-во АН. СССР, 1954, с. 299-353.
426. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979, с. 3-13.
427. Торчинская Э.Г. Мужская одежда азербайджанцев XIX – начале XX в. по собранию Государственного музея этнографии народов СССР // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, вып. 1, с. 136-154.
428. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир / Составители: Э.Л.Львова, И.В.Октябрьская, А.М.Сагалаева, М.С.Усманова. Новосибирск: Наука, 1988, 225 с.
429. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э. – VII в. н. э.). М.-Л.: Изд-во АН. СССР, 1959, 391 с.
430. Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана // СЭ, 1935, № 6, с. 109-135.
431. Трофимова А.Г. Обзор коллекций одежды народов Азербайджана Государственного музея Грузии им. акад. С.Н.Джанашиа // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, вып. 1, с. 155-208.
432. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М.: Гос. изд-во литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963, 396 с.
433. Фон-Гребнер А.В. Торговые дороги Закавказья. СПб.: 1896, 55 с.
434. Флоровский Н. Елисаветпольский округ // ОРЗВК, ч. II, СПб.: 1836, с. 319-401.
435. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку: Элм, 1985, 279 с.
436. Хан-Агов А.Е. Экономический быт государственных крестьян Деванширского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. VI, ч. 2, Тифлис: 1887, с. 335-405.
437. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России, т. II, СПб.: Типог. В.Киршбаума, 1894, с. 259-370.
438. Хожение куша Федота Котова в Персию. М.: Изд-во Восточный литератур, 1958, 109 с.
439. Чайлд Г. Прогресс и археология. М.: Иноиздат, 1949, 193 с.
440. Челеби Э. Книга путешествия. вып. 3, М.: Наука, 1983, 376 с.
441. Чиковани Т.А. Классификация и генезис Закавказского жилища со ступенчатого-венеобразным перекрытием // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, с. 33-68.

442. Читая Г.С. Крестьянские дарбази в Квাবлиани. Тифлис: 1926, 128 с.
443. Читая Г.С. Принципы и методы полевой этнографической работы // СЭ, 1957, № 4, с. 24-30.
444. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XX в. Ташкент: ФАН, 1981, 126 с.
445. Шарифов Д. Крестьянские жилища Казаского района // НАИИ. НАНАР, ф. 1, оп. 1, д. 12, (рукопись).
446. Шарифов Д. Крестьянская усадьба 3 и 4 районов Нухинского уезда // Изв. ООИА, 1927, № 4, с. 64-73.
447. Шахбазов И.Г. Материальная культура народов Шахдагской группы в XIX в.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1981, 28 с.
448. Шеблыкин И.П. Два жилища типа карадам в кенда Караханлы Таузского района (репродук. с зарисовки) // НАИИ. НАНАР, инв. № 5608.
449. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типог. Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.
450. Эфендиев О.С. Хозяйство и материальная культура лезгин Азербайджана в конце XIX – начале XX века: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Л.: 1987, 20 с.
451. Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан: Сведения об Азербайджане / Перевод с арабского З.М.Буннятова и И.П.Жузе. Баку: Элм, 1983, 65 с.

**İLLÜSTRATİV
MATERİALLAR**

1

2

ŞÖKİL 1.1.1-2. Siklop tikintiləri.

1

2

ŞÖKİL 1.2. 1-2. Azıx mağarası. Ümumi görünüşü və planı.

1

2

ŞÖKİL 1.3. 1-2. Süni mağara məskənləri. (İ.P.Şəblikinin rəsmləri).

1

2

ŞÖKİL 1.4. 1-2. Kənd yaşayış məskənləri.

1

1

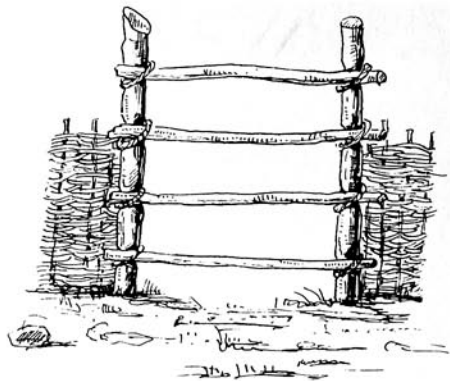
2

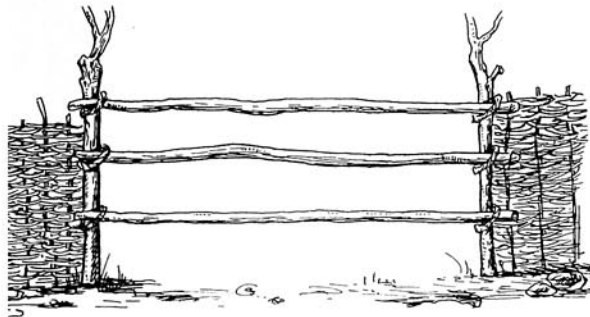
2

ŞÖKİL 1.7.1. Yarımyamac knd forması. 2. Kndli hyti.

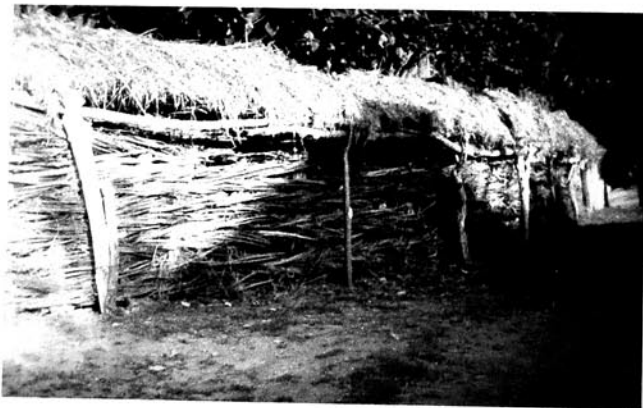
ŞÖKİL 1.8. Hasar nvlri: 1. Daş hasar. 2. Mhr barı.

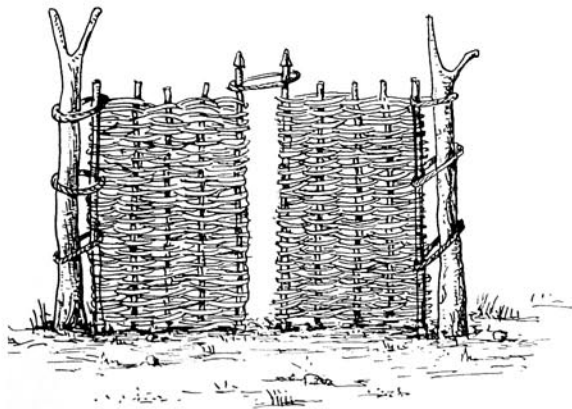
1

1

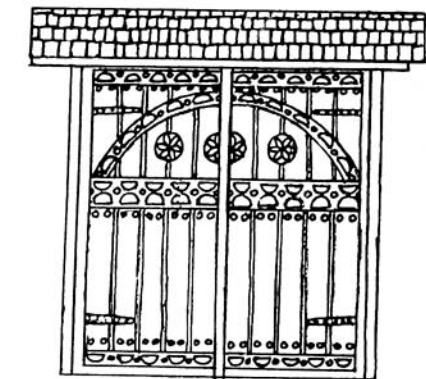
2

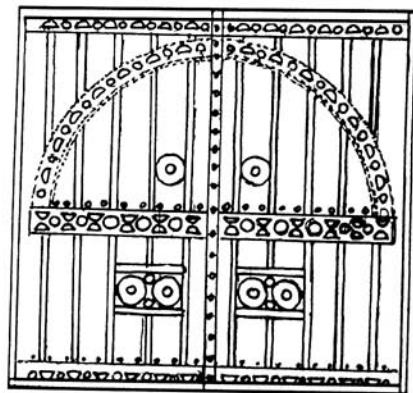
2

ŞƏKİL 1.9.1. Çax-çax (addamac). 2. Təppə çəpər.

ŞƏKİL 1.10. Doqqaz növləri: 1. Pılləli. 2. Çəpərəli.

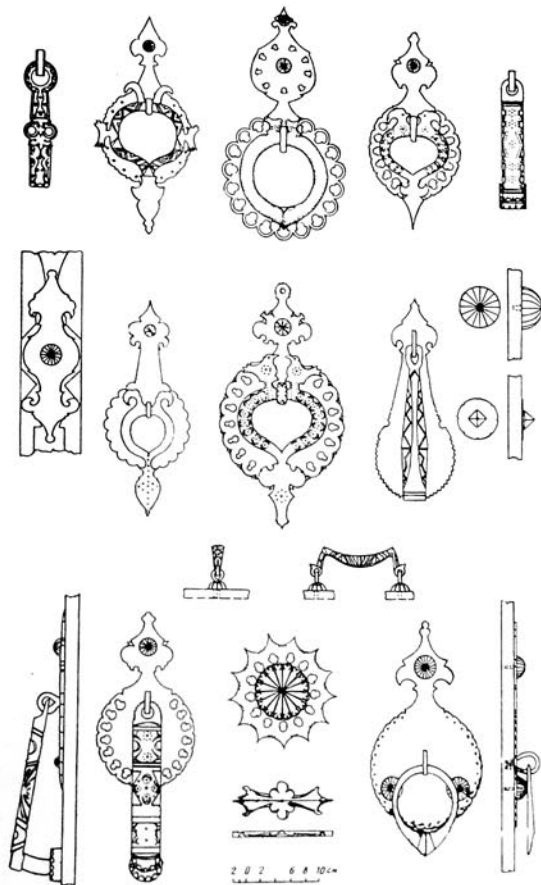

1

2

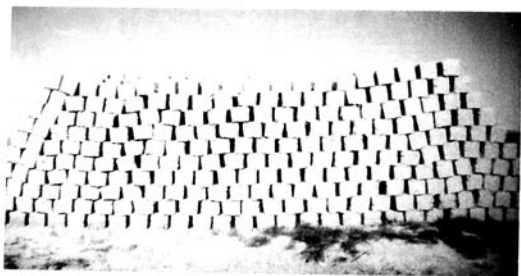
ŞƏKİL 1.11. 1-2. Darvaza növləri (A.M.Mehdiyevin rəsmi).

ŞƏKİL 1.12. Taqqılbaq nümunələri (Ordubad).

1

2

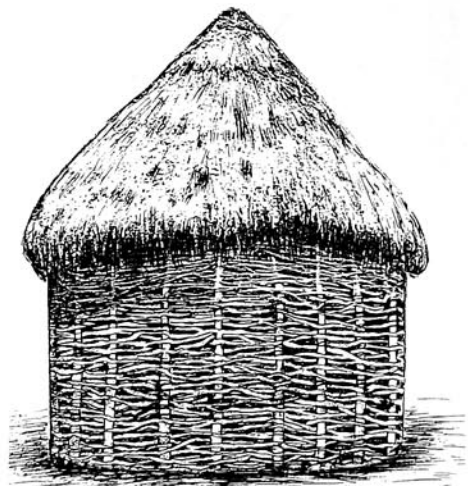

3

ŞÖKİL 1.13. 1-3. Çiy körpic nümünäläri.

ŞÖKİL 1.14. Mağara yaşayış evi (I.P. Şeblikinin rasmı).

1

2

ŞƏKİL 1.15. 1. Dairəvi planlı ev. 2. Qazma ev.

1

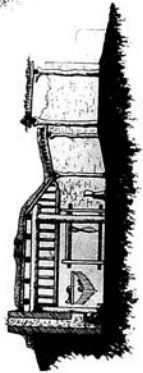

2

ŞƏKİL 1.16.1. Qazma qaradam. 2. Yərüstü qaradam.

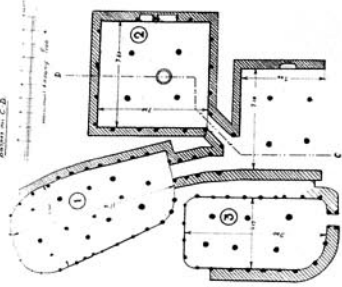
Քան Արմառու Մարտիրոս Գրեկ - Գրեկ

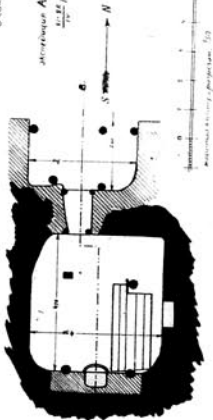
Քան Արմառու Մարտիրոս Գրեկ - Գրեկ

Քան Արմառու Մարտիրոս Գրեկ - Գրեկ

Քան Արմառու Մարտիրոս Գրեկ - Գրեկ

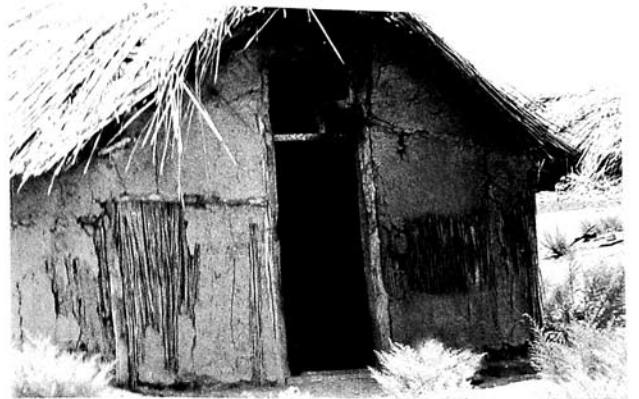

Քան Արմառու Մարտիրոս Գրեկ - Գրեկ

ՏՊԻՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՅԻՆԻ

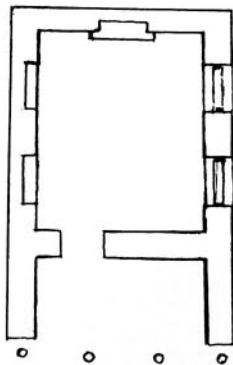

2

1

ՏՊԻՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՅԻՆԻ

ŞƏKİL 1.19. Kərpic durma: ümumi görünüşü və planı.

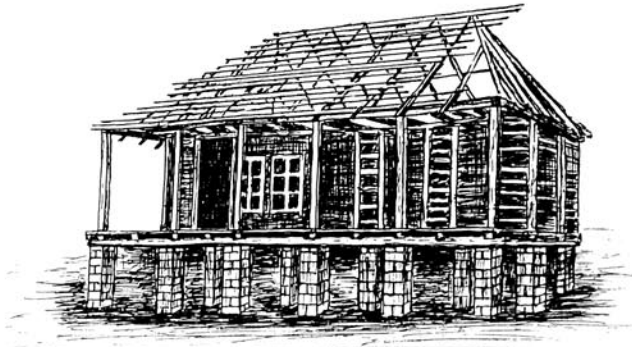

1

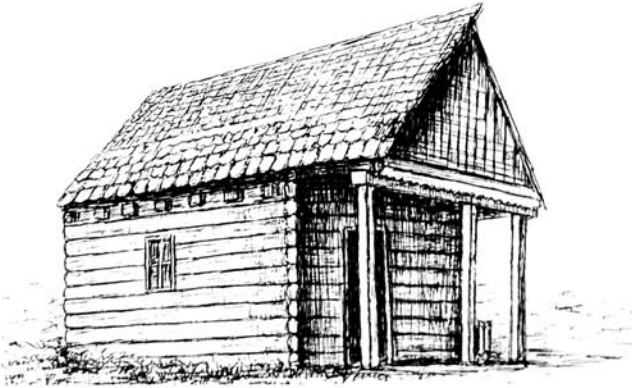

2

ŞƏKİL 1.20. Ev tipləri: 1. Daxal. 2. Qoclu ev.

1

2

ŞÖKİL 1.21. 1-2. Kertma ev tipləri.

1

2

ŞÖKİL 1.22. 1-2. Cimğa ev tipləri.

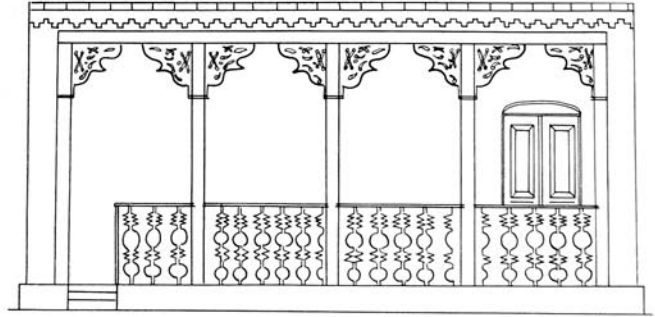

1

2

ŞÖKİL 1.23. 1. Löm. 2. Qulaça.

1

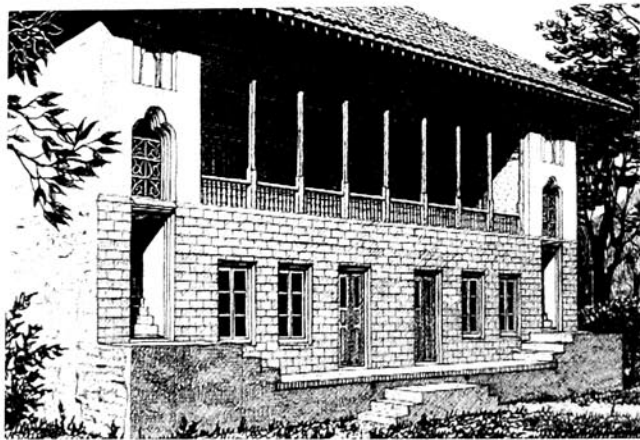

2

ŞÖKİL 1.24. 1. Eyvan. 2. Müasir eyvanlı ev.

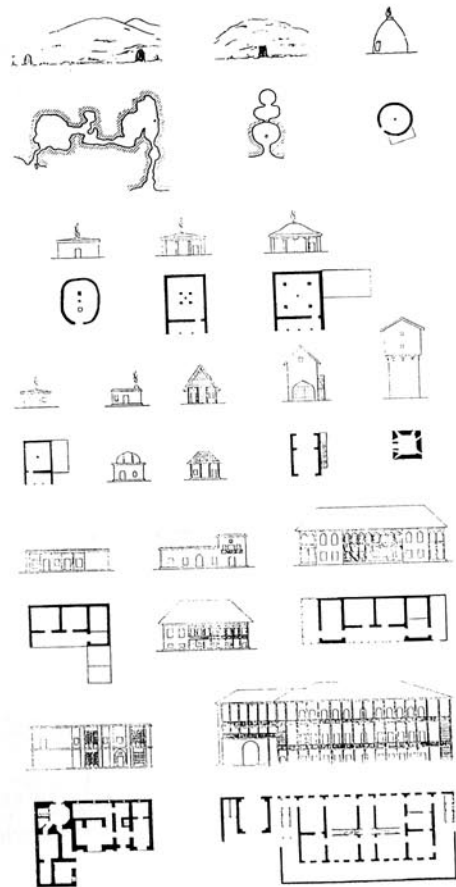

1

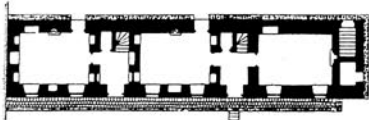
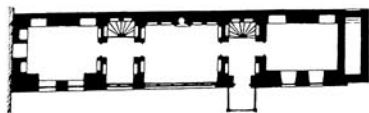

2

ŞƏKİL 1.25. 1-2. Var evləri.

ŞƏKİL 1.26. Yaşayış evlərinin təkamülü (sxem A.M.Mehdiyevindir).

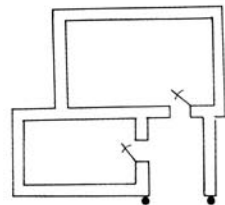
1

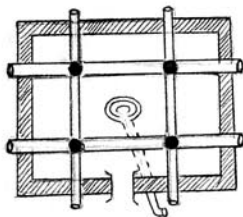
2

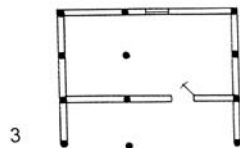
1

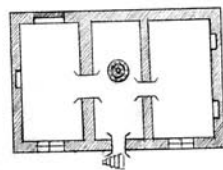
2

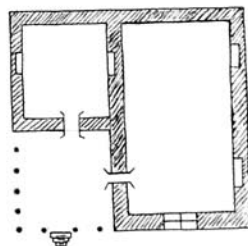
4

3

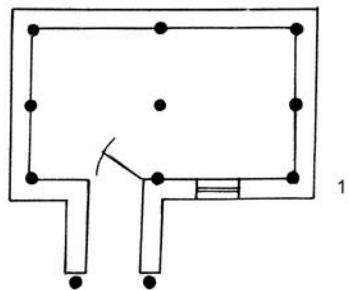
5

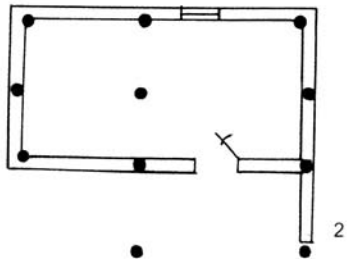
6

ŞƏKİL 1.28. Ev planları: 1,3. Qarğı durma. 2. İkiyerləşkəli qazma ev. 4. Dördüdrək ev. 5. Qavxanlı ev. 6. Tənəbi ev.

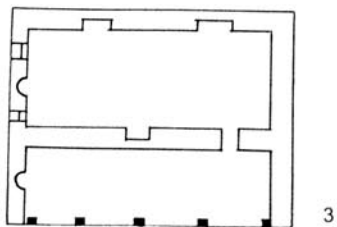
ŞƏKİL 1.27.1. Şakixanovların evi. 2. Naxçıvanda imarət.

1

2

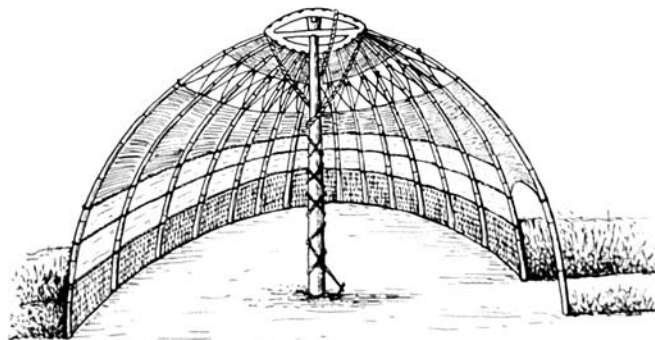

3

ŞƏKİL 1.29. Ev planları: 1. Qazma ev. 2. Qarğı durma.
3. Təkyerləşkəli eyvanlı ev.

1

2

ŞƏKİL 1.30.1. Dəyş. 2. Muxuru (X.D.Xəlilov).

1

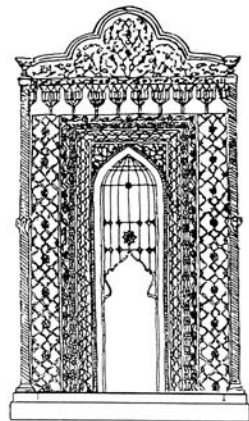

2

ŞÖKİL 1.31.1. Mağardöyüsi. 2. Kox (M.N.Nəsirli).

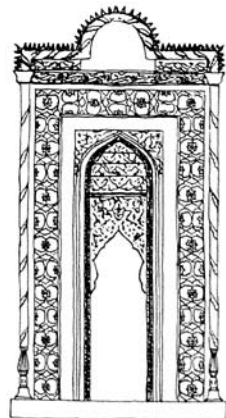
1

2

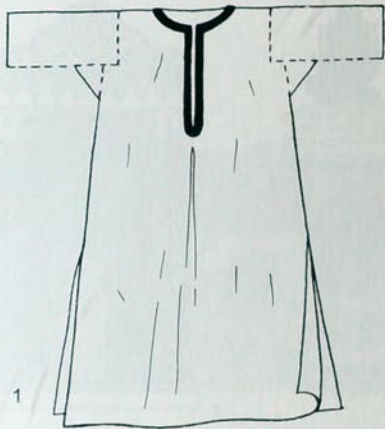

3

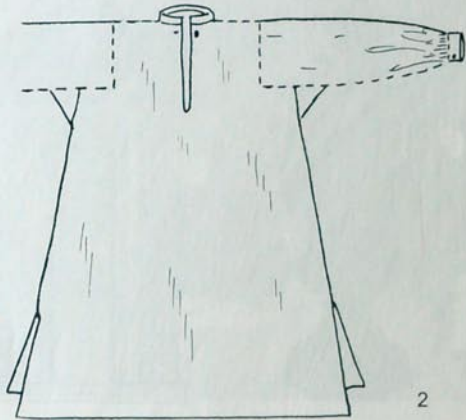

4

ŞÖKİL 1.32. 2,4. Buxarıl (A.M.Mehdiyev), 1,3. Çıraqlar.

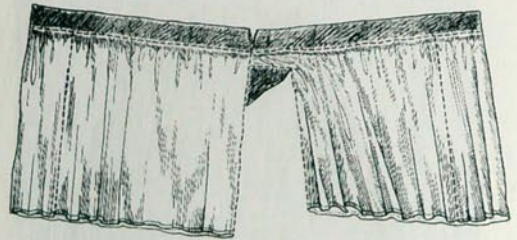

1

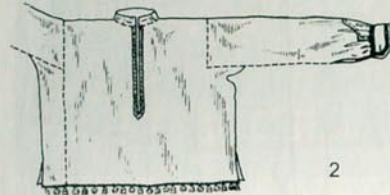

2

ŞƏKİL 2.1.1-2. Qadın alt köynəyi.

1

2

3

ŞƏKİL 2.2.1. Cüt balaq (A.Q.Trofimova), 2-3. Qadın üst köynəkləri (A.Q.Trofimova və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

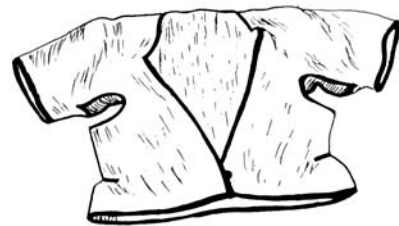

2

ŞƏKİL 2.3.1-2. Qadın üst tumanları
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

3

ŞƏKİL 2.4.1. Qırçınlı tuman (A.Q.Trofimova).
2. Zivını. 3. Nımtənə.

1

2

ŞƏKİL 2.5.1-2. Qadın üst geyimi - çəpkən
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

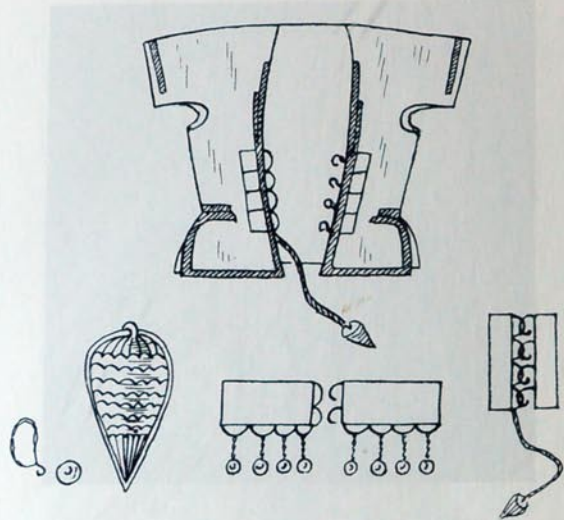

2

3

ŞƏKİL 2.6.1-3. Qadın üst geyimi - arxalıq.
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)

1

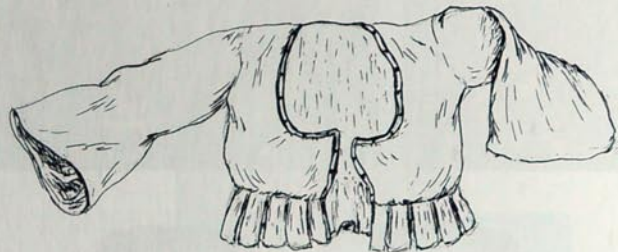

2

3

ŞƏKİL 2.7.1-3. Qadın üst geymi - lavada nümunələri
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

ŞƏKİL 2.8.1-2. Çarkəzi nümunələri.

1

2

3

4

5

ŞƏKİL 2.9.1-2. Kürdü. 3-5. Küləcə nümunələri
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

3

ŞƏKİL 2.10.1-3. Qadın milli geyim dəstləri.

1

2

3

4

1

2

3

4

5

6

ŞƏKİL 2.11. Qadın baş geyimləri: 1. Araqçın.
2-4. Düyməçə. 5-6. Kəlağayı.

ŞƏKİL 2.12. Qadın baş geyimləri: 1-2. Dingə. 3-4. Çalma.

ŞƏKİL 2.13. Qadın baş geyimləri
(Azərbaycanlılar. Bakı, 1998 kitabından).

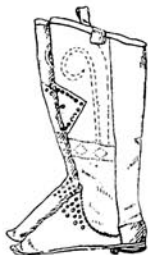
ŞƏKİL 2.14.1-2. Çarşab. 3-4. Çadra nümunələri
(Q.Qaqarinin rəsmləri və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondu).

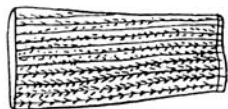
1

2

3

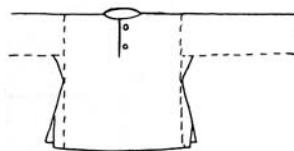

4

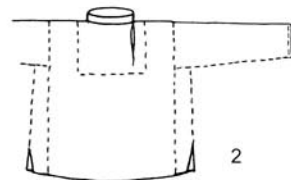

5

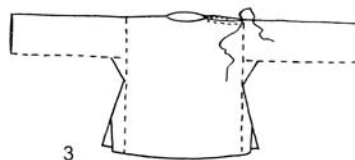
ŞƏKİL 2.15. Qadın ayaq geyimləri: 1. Corablar.
2. Uzunboğaz çəkmələr. 3.5. Başmaqalar. 4. Badış.

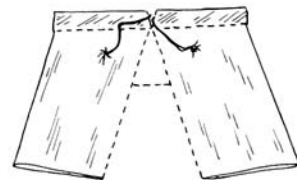
1

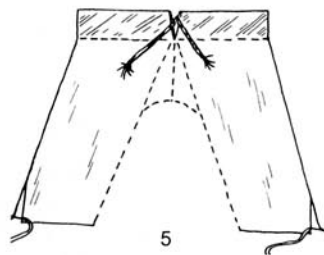
2

3

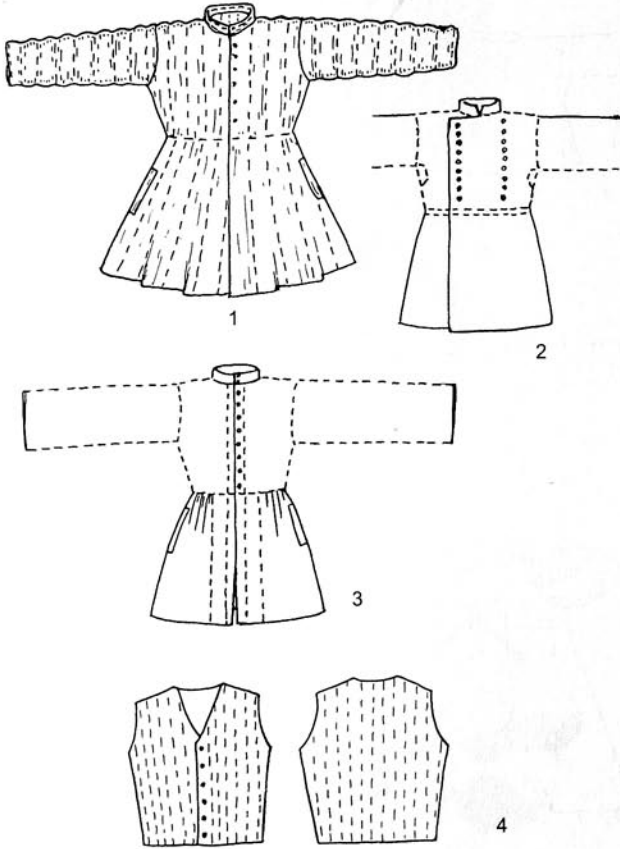

4

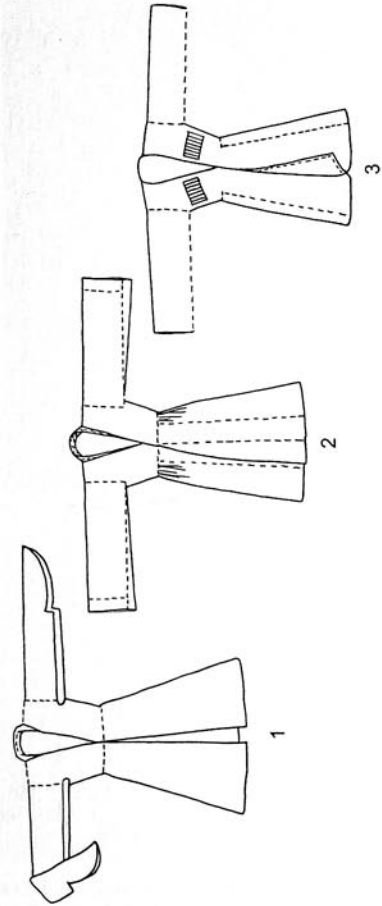

5

ŞƏKİL 2.16. Kişi geyim dəsti: 1-3. Köynəklər
(düzyaxa, çəpyaxa, mindoylu). 4. Dizlik. 5. Nifəli şalvar.

ŞƏKİL 2.17.1-3. Kişi arxalıqları (sırıqlı, önürlü və önürsüz). 4. İçlik.

ŞƏKİL 2.18. Kişi çuxaları: 1. Atmaqol. 2. Büzməli. 3. Vəznəli.

1

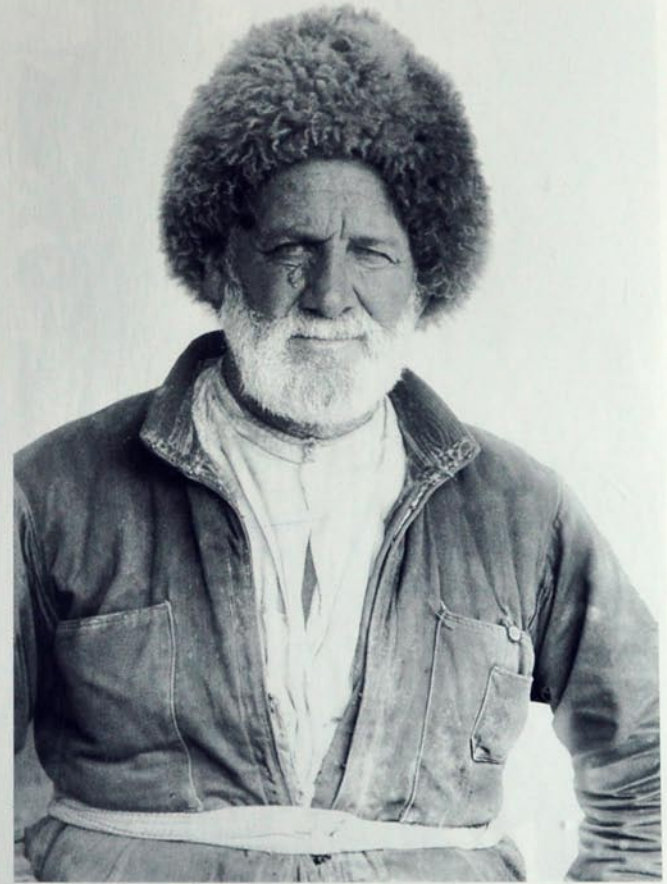

2

3

 KİL 2.19. Mövsümi sacyiy li kiři geyimləri: 1. Kaval kürk (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi). 2. Yapıncı. 3.  oban k rk .

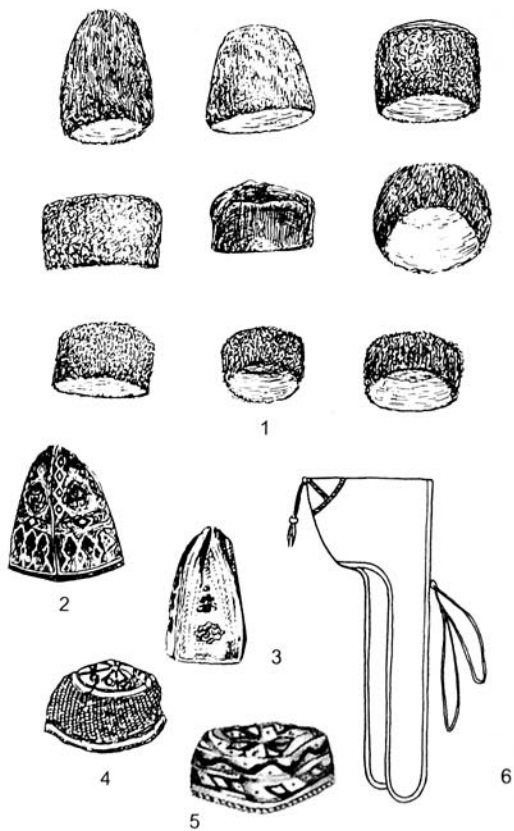
 KİL 2.20. Gündəlik kiři geyim dəsti (Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv).

ŞƏKİL 2.21. Gündəlik kişi geyim dəsti
(Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv).

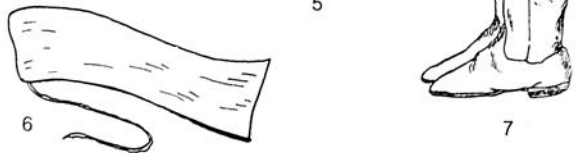
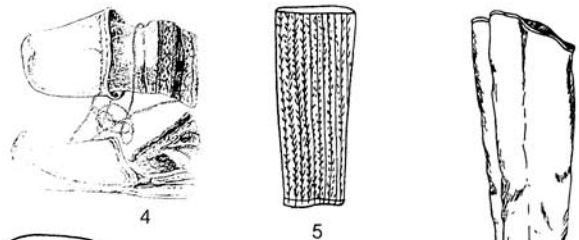
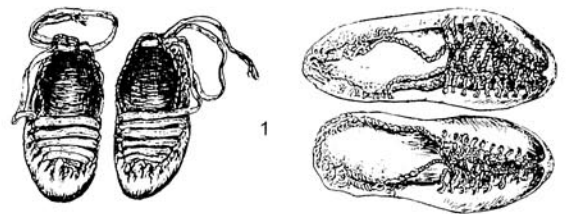
ŞƏKİL 2.22. Milli kişi geyim dəstləri.

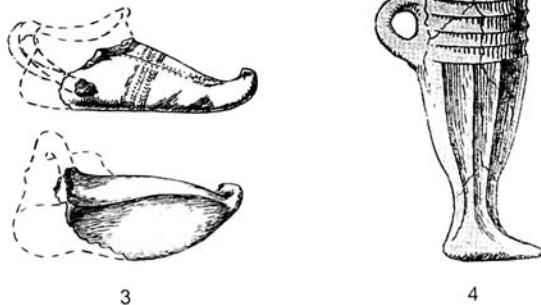
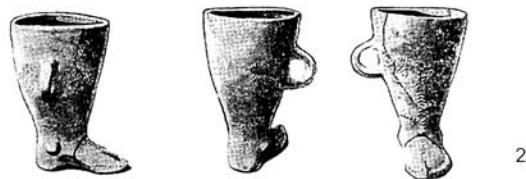
ŞƏKİL 2.23.1. Dəri kişi papaqları. 2. Külah.
3. Şəbkülah. 4-5. Araçqın. 6. Başlıq.

ŞƏKİL 2.24. Kişi baş geyimləri (Azərbaycanlılar. Bakı, 1998)

ŞƏKİL 2.25.1. Çarıqlar. 2. Qondara. 3-4. Başmaq.
5. Badış. 6. Dolaq. 7. Uzunboğaz çəkmə.

ŞƏKİL 2.26.1. Lapçin. 2-4. Mingçevirdən tapılmış er.əv.
XI-VIII əsrlərə aid gil ayaqqabı qablar.

1

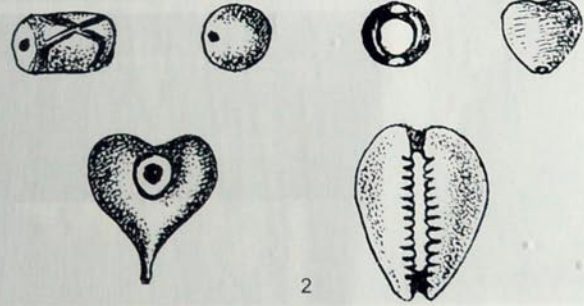

2

3

ŞƏKİL 2.27.1. M.Q.İrəvani. Gənc oğlan portreti. 2. Şamaxı bölgəsinin uşaq geyimi. 3. Şəki bölgəsinin uşaq geyimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

ŞƏKİL 2.28.1. Gündəlik uşaq geyim dəsti. 2. Bədnəzər qoruyucuları.

1

2

3

4

5

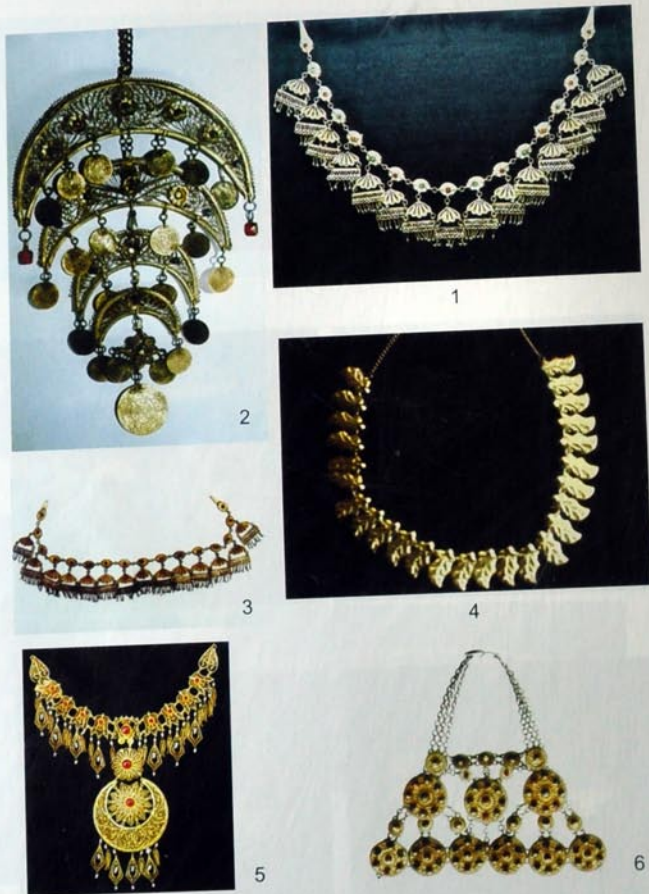

6

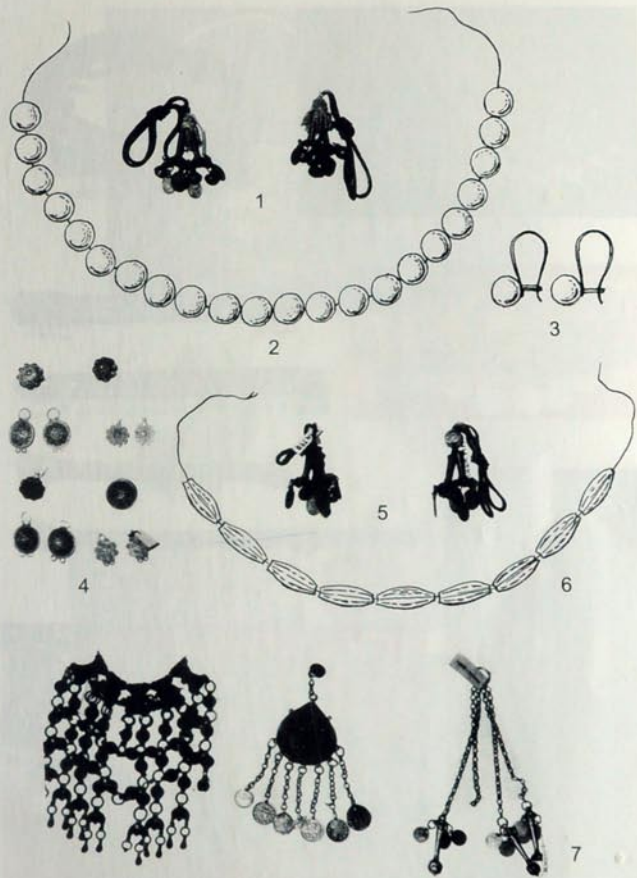
ŞƏKİL 2.29.1-2. Tac. 3. Qarabatdaq. 4. Çaçik.
5. Gül boyunbağı. 6. Çəngəlli çənəband.

ŞƏKİL 2.30. Sırğa nümunələri.

ŞƏKİL 2.31.1. Sinəbənd. 2. Silsilə sinəbənd. 3. Gərdənbənd.
4. Yarpaq boyunbağı. 5. Qızıl boğazaltı. 6. Mumasan.

ŞƏKİL 2.32.1.5. Zınqırov-qumrov. 2. Qozalı boyunbağı. 3. Şarlı sırğa.
4. Düymələr. 6. Arpa boyunbağı. 7. Asma baş bəzəkləri.

ŞƏKİL 2.33. Qadın kəmərləri.

1

2

3

4

ŞƏKİL 2.34.1-2. Qolbaq. 3. Belbağı. 4. Həsiri bilorzik.

1

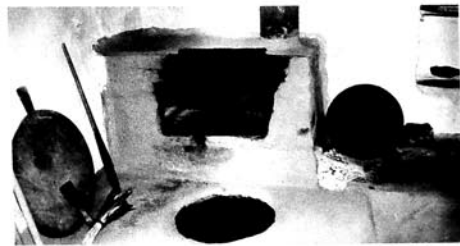

2

3

ŞÖKİL 3.1.1. Yeraltı təndir. 2. Yerüstü təndir. 3. Sacda çörəkbişirmə.

1

2

3

ŞÖKİL 3.2.1. Xəmək. 2.Yerüstü təndir.
3. Uzunmüddət üçün bişirilən lavaş.

1

2

ŞƏKİL 3.3.1. Qarabağ kətəsi. 2. Şəki halvası (Şirniyyat və xörək növlərinə aid bütün rəngli şəkillərin müəllifi H.Hüseynzadədir).

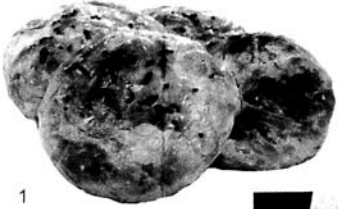

1

2

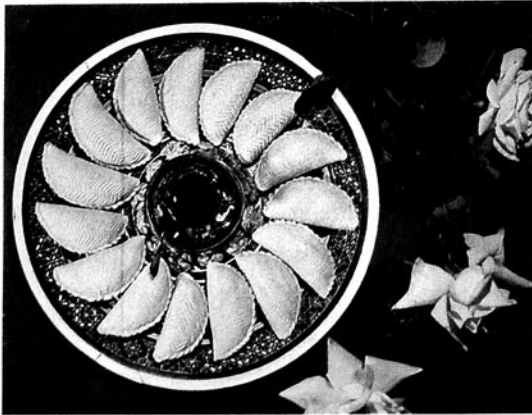
ŞƏKİL 3.4.1. Şamaxı mütəkkəsi. 2. Badambura.

1

2

3

ŞƏKİL 3.5.1. Şorqağalı. 2. Paxlava. 3. Şəkərbura.

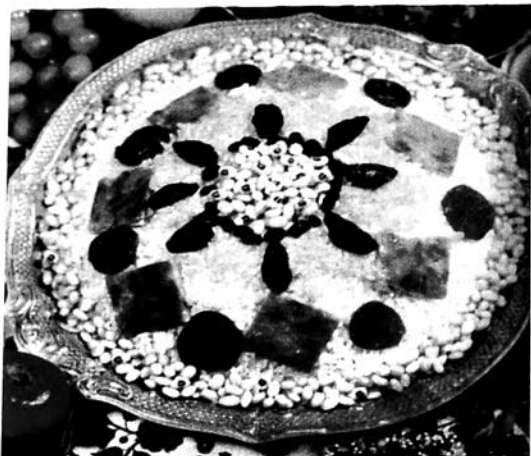

1

2

ŞƏKİL 3.6.1. Qovud. 2. Qutab.

1

2

ŞƏKİL 3.7.1. Lobyə-çilov. 2. Parça-döşəmə plov.

1

2

ŞƏKİL 3.8.1. Cücə plov. 2. Kükü plov.

1

2

ŞƏKİL 3.9.1-2. Bağçılıq məhsulları.

1

2

ŞƏKİL 3.10.1. Turşuya qoyulmuş sarımsaq. 2. Quş ətindən kabab.

1

1

2

2

ŞƏKİL 3.11.1. Tikə kabab. 2. Lülə kabab.

ŞƏKİL 3.12.1. Yarpaq dolması. 2. Kələm dolması.

1

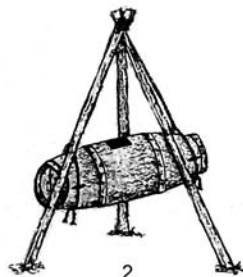

2

ŞƏKİL 3.13.1. Piti. 2. Balıq ləvəngisi.

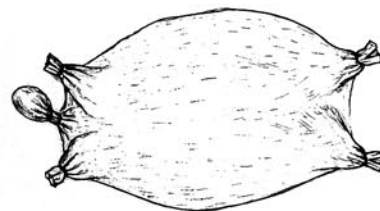
1

2

3

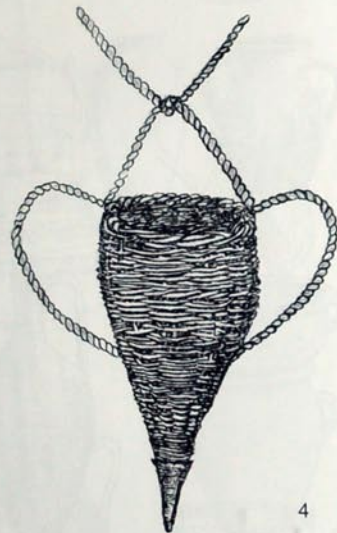

4

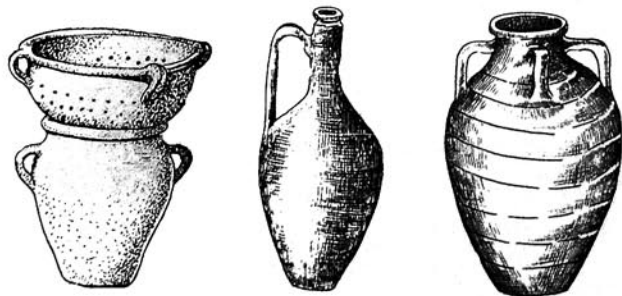
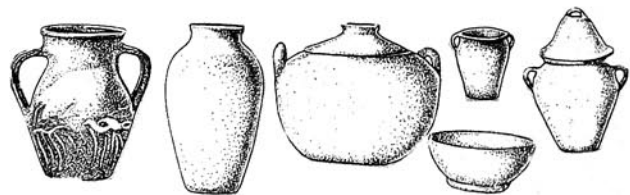
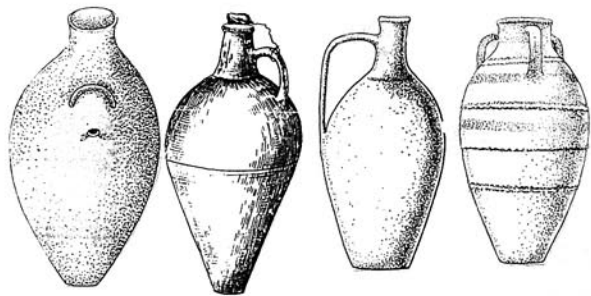
ŞƏKİL 3.14.1. Nehrənin çalxanması. 2. Ağac nehrə - arxıd.
3. Gil nehrə. 4. Tuluq nehrə.

ŞƏKİL 3.15.1-2. Mafraşlar. 3. Heybə. 4-5. Xurcunlar (Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyi). 6. Çubuqhörmə səbət. 7. Çubuqhörmə arı godu.

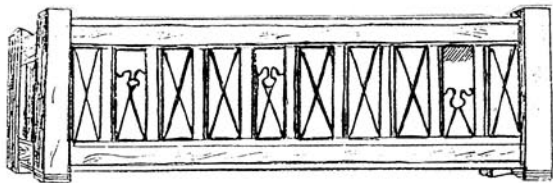
ŞƏKİL 3.16.1- 4. Hörmə qablər.

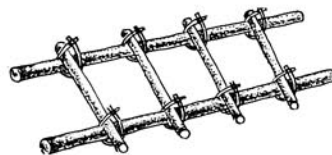
ŞÖKİL 3.17. Gil - saxsı mæişet qablari.

ŞÖKİL 3.18. Misdæn hazırlanmış mæişet qablari.

ŞƏKİL 3.19. Ağacdən hazırlanmış məişət qabları.

1

2

3

ŞƏKİL 4.1.1. Xərək. 2. Bəldə, çiyində və əldə yükdaşıma (Q.T.Qaraqaşlı). 3. Başda yükdaşıma (T.M.Kərimov).

1

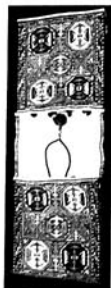
2

3

4

5

6

ŞƏKİL 4.2.1. Şələ. 2,3,4. Arxa səbətlori. 5. Xurcunlar. 6. Heybələr.

1 1

2

3

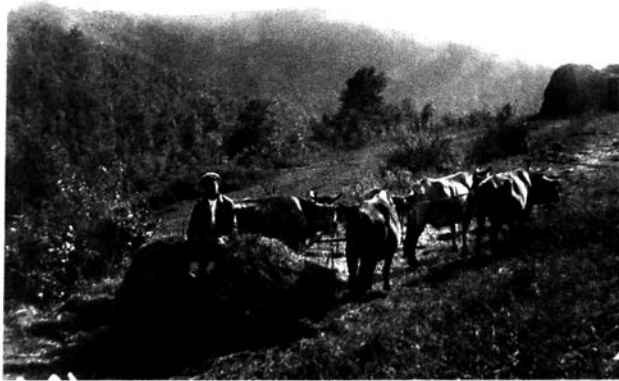

4

ŞƏKİL 4.3.1,4. Başda yükdaşıma. 2. Beldə yükdaşıma. 3. Çiyində yükdaşıma (rəsmlər T.M.Kərimov və A.N.Mustafayevindir).

1

2

ŞÖKİL 4.4.1-2. Qoşqu heyvanları vasitəsilə sürütmə.

1

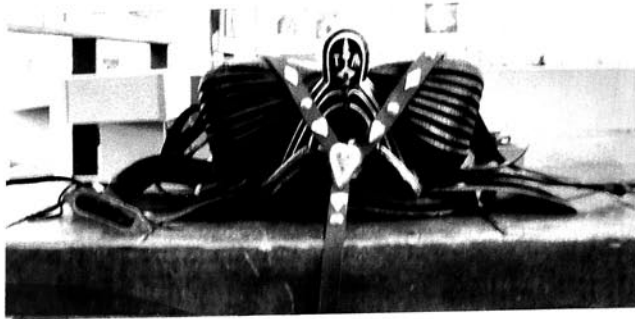

2

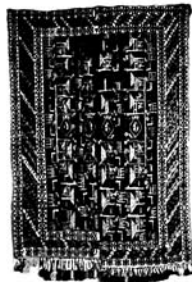

3

ŞÖKİL 4.5.1. Minik atı. 2-3. Yök atı.

1

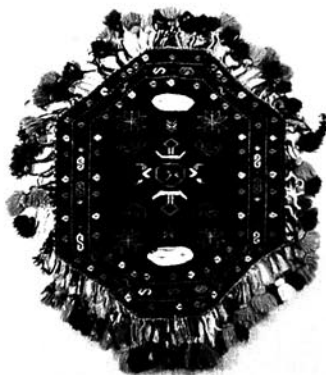
1

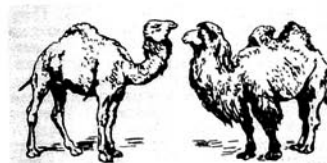
2

2

3

3

4

ŞƏKİL 4.6.1-2. Yəhər dəstləri. 3. Yəhərzülyü.

ŞƏKİL 4.7.1. Dəvə çulu. 2-3. Bihörgüclü və ikihörgüclü dəvələr.
4. Dəvə karvanı.

1

2

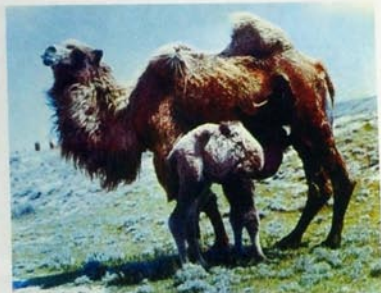

3

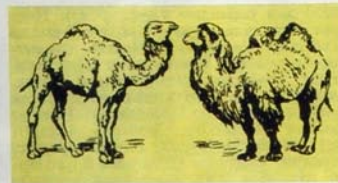
ŞƏKİL 4.6.1-2. Yəhər dəstləri. 3. Yəhərzülyü.

1

2

3

4

ŞƏKİL 4.7.1. Dəvə çulu. 2-3. Birhörgüclü və ikihörgüclü dəvələr. 4. Dəvə karvanı.

1

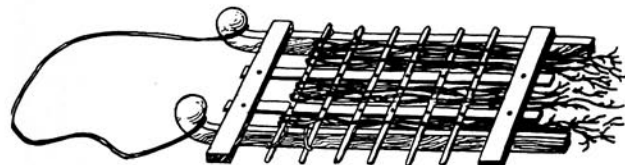
2

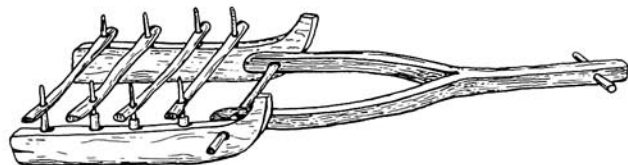
3

4

1

2

3

ŞƏKİL 4.9. Təkərsiz (sürünən) nəqliyyat vasitələri: 1. Çəpə. 2. Xizək. 3. Kırşə (rəsmlər T.M.Kərimovundur).

ŞƏKİL 4.8.1,2,3,4. Uzunqulaq minik və yük vasitəsi kimi.

1

1

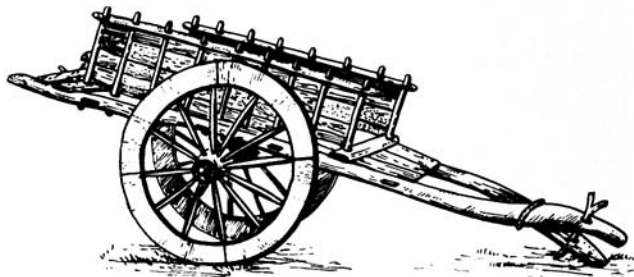
2

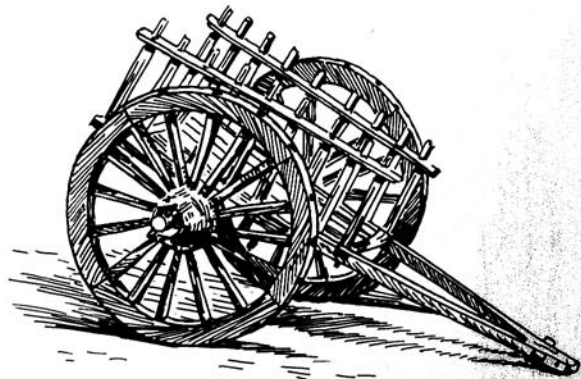
2

ŞEKİL 4.10.1-2. İkitəkərli kəl arabaları.

ŞEKİL 4.11.1-2. İkitəkərli öküz arabaları.

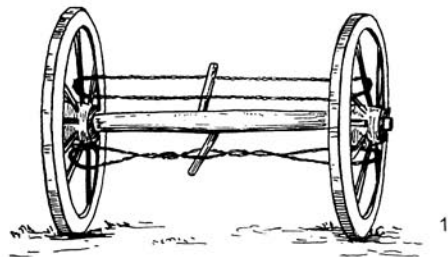

1

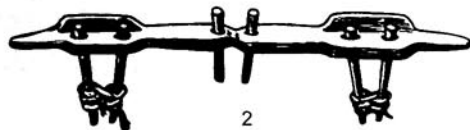

2

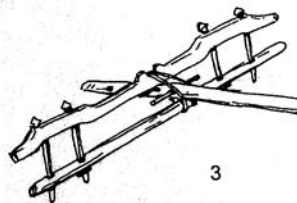
ŞƏKİL 4.12.1. İkitəkərli kəl arabası. 2. Qafqaz arabası
(rəsmlər T.M.Kərimovundur).

1

2

3

4

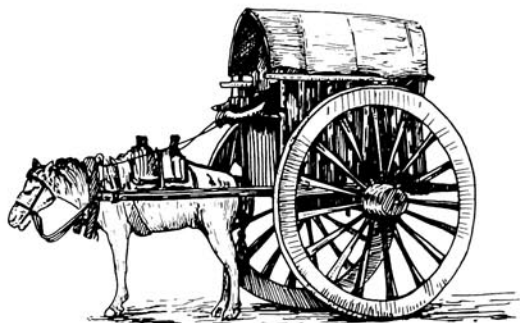

5

6

ŞƏKİL 4.13.1. Oxun burazlanması. 2,4,5. Tək boyunduruq.
3,6. Çənəli boyunduruq.

1

1

2

2

ŞƏKİL 4.14.1-2. İkitəkərli at arabaları (rəsmlər T.M.Kərimovundur).

ŞƏKİL 4.15.1-2. İkitəkərli uzunqulaq arabaları.

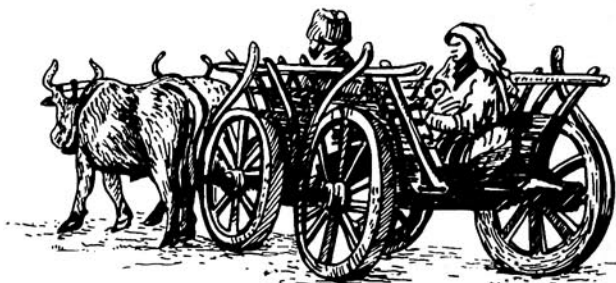
1

1

2

2

ŞƏKİL 4.16.1-2. Dördtəkərli öküz və kəl arabaları.
(2-ci rəsm T.M.Kərimovundur)

3

ŞƏKİL 4.17.1-2. Tək və cütətli dördtəkər arabalar.
3. Dördtəkər uzunqulaq arabası.

1

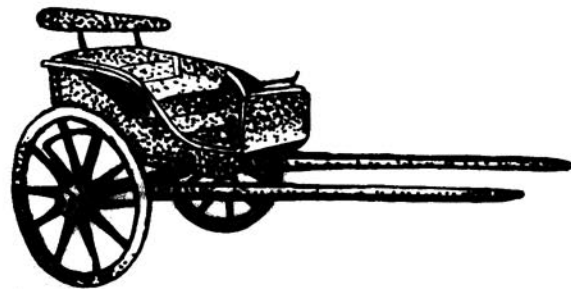

1

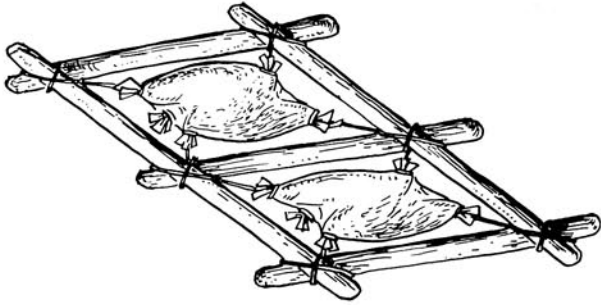
2

ŞƏKİL 4.18.1-2. Yaylı nəqliyyat vasitəsi - fayton.

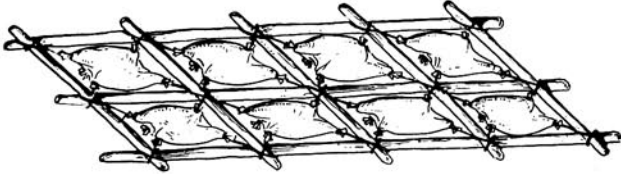

2

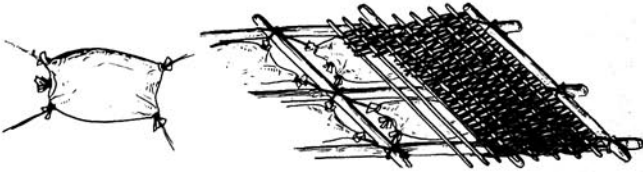
ŞƏKİL 4.19.1-2. Yaylı nəqliyyat vasitəsi - prilotka.

1

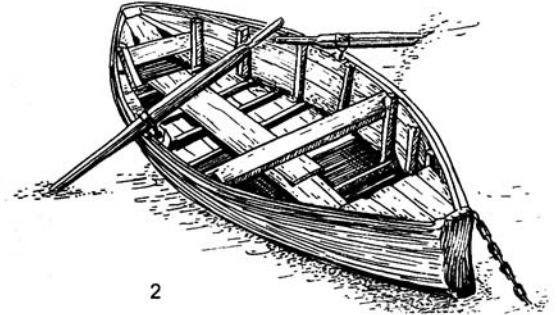
2

ŞƏKİL 4.20. Su nəqliyyatı vasitələri: 1. Pələ. 2. Kələk.
(T.M.Kərimov).

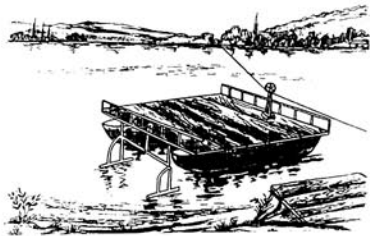

1

2

ŞƏKİL 4.21. Su nəqliyyatı vasitələri: 1. Kolaz. 2. Qayıq.

1

2

3

1

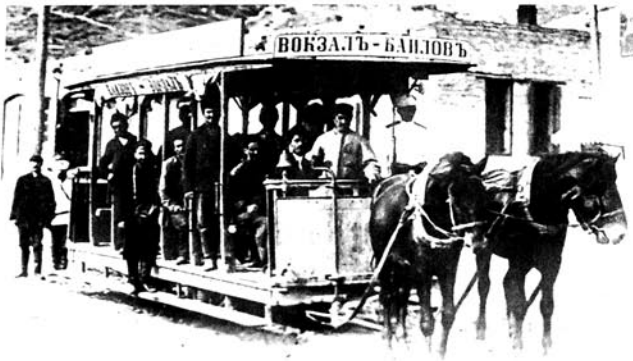
2

3

ŞƏKİL 4.22. Su nəqliyyatı vasitəsi: 1,2,3. Bərə nümunələri.

ŞƏKİL 4.23.1. Beşbarmaq karvansarası. XV əsr (rəsm A.Olearinindir).
2-3. Şəkidə Yuxarı və Aşağı karvansaralar. XIX əsr.

1

2

1

2

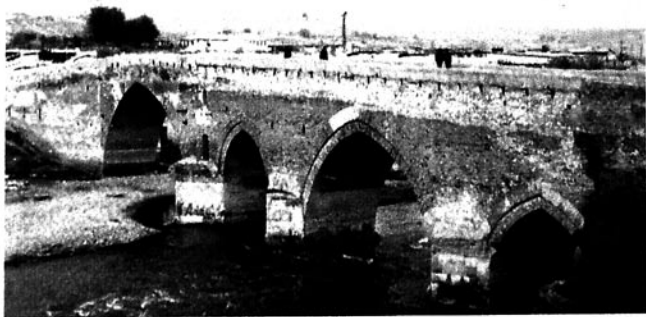
3

ŞƏKİL 4.24.1. Bakı konkası. 2. Tərtər çayı üzərində daş körpü.

ŞƏKİL 4.25.1. Aza körpüsü (Naxçıvan). 2-3. Şəkidə Qurcanaçay və Xanabadçay üzərində körpülər.

1

2

ŞƏKİL 4.26.1. Onbeşəşirımlı Xudafərin körpüsü (XII əsr)
2. Sınıq körpü.

Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Dizayner:	<i>Elçin Cəfərov</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektor:	<i>Leyla Hüseynova</i>

Yığılmağa verilmişdir 24.05.2010. Çapa imzalanmışdır 06.07.2010.
Formatı 70×100 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 500. Sifariş 248.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

A-262315

ISBN 978-9952-34-522-3

